

ISSN 2224-0829

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR

İCTİMAİ ELMLƏR SERİYASI

SCIENTIFIC WORKS

SERIES OF SOCIAL SCIENCES

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

СЕРИЯ СОЦИАЛЬНЫХ НАУК

№ 2(91)
I CILD

NAXÇIVAN, NDU, "QEYRƏT" - 2018

TARİX

İSMAYIL ZEYNALOV
BƏSRƏT ZEYNALOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 94(479.242)

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANIN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ ƏKİNCİLİK TƏSƏRRÜFATI İLƏ BAĞLI SUVARMA SİSTEMİ (BABƏK VƏ ŞAHBUZ RAYONLARI MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: məhsuldar qüvvələr, əkinçilik, bağçılıq, bölgə, suvarma sistemi, tərəvəzçilik, bostançılıq

Key words: productive forces, husbandry, water-melon growing, vegetable growing, district, irrigation system

Ключевые слова: производственные силы, земледельчество, садоводство, регион, оросительная система, овощеводство, огородство

Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin təbii-coğrafi və torpaq iqlim şəraiti daha qədimlərdən belə burada suvarma əkinçiliyinin zəruriliyini qarşıya qoymuşdur. Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu ərazidə hələ eramızdan əvvəl V-IV minillikdə əkinçilik təsərrüfatı mövcud imiş. Eramızdan əvvəl V-IV minillikdə isə bu təsərrüfat sahəsi inkişaf edərək əhalinin əsas məşğuliyyətinə çevirilmişdir. Demək olar ki, əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı suvarma sistemi zərurəti də meydana çıxmışdır.

Naxçıvan ərazisində suvarma əkinçiliyi əsasən dağətəyi və düzənlik sahələrdə yayılmışdır. Dəmiyə əkinçilik isə vilayətin ancaq dağlıq ərazisində mövcud olmuş və «dəmistan» adlanmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan bölgəsində rayonlar üzrə o cümlədən Babək və Şahbuz rayonları üzrə əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı suvarma sistemi etnoqrafik baxımdan əsaslı şəkildə öyrənilməmişdir. Yazılmış icmal xarakterli məqalələr isə əhalinin məşğuliyyəti haqqında öləri məlumat verilmişdir.

Naxçıvanın suvarma mənbələri əsasən çaylar, kəhriz və bulaqlardan, eləcə də göllərdən ibarət olmuşdur. Ancaq suvarma üçün istifadə edilməsi olan çaylardan Arpaçay və Naxçıvançay istisna olmaqla qalanları (Əlinçəçay, Gilançay, Düylünçay, Vənəndçay, Ordubadçay) azsulu çaylar hesab olunurdu.

Buna görə də suvarma təsərrüfatında Naxçıvan bölgəsində ən qədim dövrlərdən qədimdən son vaxtlara qədər kəhrizlər mühüm rol oynamışdır. Hansı ki, bu kəhrizlərin sayı hazırda az olsa da keçmişdə onlar çoxluq təşkil edirdi.

Kəhrizlərdən içməli sulara olan tələbatların da ödənilməsində mühüm rol oynamış və hazırda da oynamaqdadır.

Kəhrizlər əsasən xüsusi şəxslərə və ya ayrı-ayrı icmalara məxsus olardı. Buna görə də ondan ya icmalar istifadə edərdi, ya da kəhriz sahibləri müəyyən şərtlərə görə öz kəhrizlərindən ehtiyacı olanlara su aparmağa icazə verərdilər.

XX əsrin əvvəllərində elə bir kənd olmamışdır ki, (istər dağ, dağətəyi və aran kəndlərdə) suvarma yolu ilə taxıl, bostan, tərəvəz və digər təsərrüfat sahələri əkilib becərilməsin. Burada taxılçılıq isə əsas əkin sahələrindən biri olmuşdur.

Taxıl əkin sahələrinin suvarılmasında mora və ara tumların çəkilməsində Naxçıvan üçün xarakterik olan “mərkuzdən” (kərdivandan) istifadə edilirdi. Tarixi mənbələrdə bu əmək alətindən yalnız bağ-bostan işlərində istifadə olunduğu göstərilirsə də, etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, ondan əkin sahələrində mora salmada da istifadə olunur. Mərkuz, kənar ucları çıxıntı şəkilli olub 25-35 santimetr hündürlükdə, təxminən 60-65 santimetr enində əyri formada şitdən ibarətdir.

Naxçıvanın ayrı-ayrı rayonlarında elə torpaq sahələri vardır ki, bunlar yamac, dağətəyi və sairə kimi su saxlamayan yerlər hesab olunur. Belə sahələrə taxıl səpildikdə əkinlər azı dörd dəfə, bəzən də beş dəfə suvarılmalı olurlar. Bu cür əkin sahələri Naxçıvanın Şahbuz və Babək rayonlarında çoxluq təşkil edir. Ona görə də mərəz salmada mərkəzdən bu rayonlarda geniş istifadə olunurdu.

XX əsrin birinci yarısında Naxçıvan ərazisində üzümçülük və bağçılıq təsərrüfatı da xeyli inkişaf etmişdir. Bu təsərrüfat sahəsi əsasən Şahbuz rayonunun dağ və dağətəyi, Babək rayonunda isə düzənlik ərazisində inkişaf etmişdir. Bu yerlərdə məhsulun bolluğu üçün yazda, yayda və qışda su verilməsi ən vacib sayılır.

Üzüm çubuqları yazda başları vurduqdan sonra buşqu suyu, çiçəkdən sonra qora suyu, qışda isə dondurma suyu və ya basdırma suyu verilir, bu işə hazırda da əməl olunur.

Bağların suvarılması şübhəsiz ki, Naxçıvanın hər yerində eyni qaydada olmamışdır. Yerli şərait və yerli xüsusiyyət bağbanlar tərəfindən nəzərə alınır və hazırda da alınmalıdır.

Burada meyvə bağları əsasən il ərzində xüsusən Şahbuz rayonunda sərin olduğu üçün 3-4 dəfə, Babək rayonunda isə havalər isti olduğuna görə 5-6 dəfə suvarılırdı. Naxçıvanın düzənlik ərazisində isə yerləşən kəndlərində bostançılıqla da məşğul olmuşlar. Kəndlilər bostan bitkilərinin suvarılmasında zəngin təcrübəyə malik idilər. Bostanlar kəhriz, çay və bulaq suyu ilə suvarılırdı. Lakin bostan bitkiləri üçün ən yaxşı və keyfiyyətli su çay suyu hesab olunurdu.

Naxçıvan əkinçiləri taxıl və bostan bitkilərini, həmçinin bağları ilin və günün hansı vaxtında suvarılmasını düzgün müəyyənləşdirə bildikləri kimi, əkin sahələrini də, xüsusən taxıl əkinlərini nə cür və hansı qayda ilə suvarmaqla məhsuldarlığı artırmağı bacarırdılar. Kəndlilər yaxşı başa düşürdülər ki, taxıl güclü su ilə suvarılmamalıdır, əks halda torpağı yuyar. Həmçinin əkini səhər axşam üstü və ya gecə vaxtları ay işığında suvarılırdı, çünki belə suvarıldıqda məhsuldarlıq çox olurdu.

Zəngin təcrübəyə əsaslanan Naxçıvan əkinçiləri həm də bilirdilər ki, növbəli əkinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq torpağın məhsuldarlığını da xeyli artırmaq olar. Ona görə taxıl əkinlərini pambıq bostan bitkiləri ilə və yaxud çəltiklə növbələşdirirdilər. Bununla da məhsuldarlığı artırirdilər. Hətta belə imkan olan yerdə taxıl əkini sahəsi bir il çay, ikinci ili isə göl və ya kəhriz suyu ilə suvarırdı. Çünki bu qayda da məhsuldarlığın atmasına təsir göstərilirdi. Naxçıvanda XX əsrin əvvəllərində süni suvarma üçün mühüm mənbə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, çay suvarma sistemi hesab olunur. Naxçıvanın suvarmaya əsaslanan əkinçilik təsərrüfatı istər Babək, istərsə də Şahbuz rayonlarında əsasən iri, o cümlədən Biçənəkçay, Küküçay, Naxçıvançay, Cəhriçay və kiçik çaylardan Sirabçay, Qahabçaydan götürülən kanal və ana arxlar vasitəsilə suvarılırdı.

Naxçıvan çaylarından ana arxlara suyun verilməsi üçün dəhnə tikilib bəndlər çəkilirdi.

Əldə edilən etnoqrafik materiallar göstərir ki, burada bəndlərin tikilmə üsulu və burada işlədilən materiallar müxtəlif olmuşdur. Ana arxlara su çıxarmaq üçün bəndçəkmə, həmçinin onun dəhnəsini çəkmək prosesi ağır və çətin olduğundan bu iş həmişə camaatla görülürdü. Çünki çaydan ana arxa su çıxarılması böyük qüvvə tələb edirdi. Bundan əlavə tez-tez baş verən daşqın zamanı isə bəndləri kəsib ana arxa su çıxarmaq üçün qonşu kəndlərdən də köməkçi çağırılırdı.

Dəhnə və bəndlərin çəkilməsi üsulu yerli şəraitdən asılı olaraq müxtəlif qaydalarda aparılırdı. Məsələn: Naxçıvan və Cəhri çaylarında bənd tikmək üçün (Uzunoba, Didivar, Nəzərabad, Cəhri, Şıxmahmud, Xəlilli və sairə kimi kəndlərdə) əsasən küləş, ot, daş, ağac və torpaqdan istifadə edilirdi. Bunun üçün 5-6 metr uzunluğunda olan yoğun ağac tir bir neçə yerdən dəşilir və onlara yarım metr uzunluğunda ağac keçirilirdi. Çayın bənd tikiləcək yerində qoyulacaq həmin tirin qabağına xırda ağaclar, küləş, ot, daş və torpaq tökərək suyun səviyyəsi qaldırılırdı və ana arxın dəhnəsinə verilir.

Biçənək və Küküçay suyu nisbətən sürətlə axdığına və tez-tez sel gəldiyinə görə ona çəkilən bəndlər daha möhkəm olardı ki, çay aşib-daşanda dağıntı olmasın, fəsad törətməsin. Təsədüfi deyil ki, belə bir mahnı da səslənir ki,

Arpa çayı aşdı-daşdı

Sel-Saranı aldı qaçdı.

bu mahnıda heç şübhəsiz ki, sürətlə axan Arpa çay kimi çayların tez-tez daşmasına bir işarədir. Bəzən də dağıntının qarşısını almaq üçün sadəcə olaraq, çayların bənd tikiləcək yerində çay daşları üst-üstə düzülür, arasına torpaq, çim qoyulur və suyun səviyyəsi qaldırılaraq ana arxın

dəhnəsinə verilirdi. Bəndlər yerli şəraitdən asılı olaraq böyük və kiçik olurdu.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin Cənub hissəsində yerləşən Babək rayonunun kəndlərinin əkin yerlərinin suvarılmasında ən çox Naxçıvançay və Cəhriçaydan çəkilən kanallarından istifadə olunurdu.

Etnoqrafik araşdırmalardan aydın olur ki, Naxçıvançaydan çəkilən "Türyan arxı" ilə Alagözməzrə, Xalxal, Kalbaorucdizə, Sirab, Qahab, Məmərzəbəydizə, Kültəpə, Zeynəddin kəndlərini, "Köprəm" arxı ilə Şəkərabad, Yarımca, Kərimbəydizə. Badaxşan, Hacıvar kəndlərinin, "Dərmə" arxı ilə Xəlilli, Didivar, Yuxarı və Aşağı Uzunoba, Şıxmahmud kəndlərini, "Naxçıvan" ana arxı ilə isə Qaraxanbəyli, Naxçıvan şəhəri, Nehrəm, Tumbul və Yamxana kəndlərinin əkin sahələri suvarılmış və bol məhsul götürülmüşdür.

Mənbədə göstərilir ki, bu kanallardan (arxlardan), başqa Babək rayonunun Vayxır kəndi yaxınlığında "Qızıl boğaz" adlanan yerdə, daha iki arxın "Vayxır" və "Halqa" arxlarının çəkildiyi də göstərilir (hazırda burada Heydər Əliyev adına su ambarı tikilmişdir).

"Halqa" arxı ilə Babək rayonunun bir çox kəndləri, o cümlədən Alagözməzrə, Məmərzəbəydizə, Kültəpə, Kərimbəyli, Zeynəddin, Yarımca, Badaşxan, Hacıvar, Şəkərabad, "Vayxır" arxı ilə isə Vayxır, Qaraqala, Sirab, Qahab və sairə kimi kəndlərin əkin sahələri suvarılırdı, hansı ki, həmin arxlar hazırda da qalmaqdadır.

Cəhriçaydan çəkilən kanallarla Babək rayonunun Cəhri, Şeytanabad, Nəzərabad, Didivar kəndlərinin əkin sahələri suvarılırdı. Suvarılmaya böyük ehtiyacı olan Naxçıvan düzləri çəkilmiş ana arxlardan ayrılan qol arxları ilə suvarılırdı.

Naxçıvançaydan götürülən ana arxlar isə 40-a qədər kəndi suvarma suyu ilə təmin edirdi.

Süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik diyarı olan Naxçıvanda çaylarda dəhnələrin tikilməsi, ana arxların çəkilişi və təmiri mühüm və həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bəzən isə xüsusən Şahbuz rayonunda aramsız yağışlarla sel qalxması bəndləri yuyub aparırdı, ona görə də bütün kənd camaatının gücündən istifadə edilərək işləri qaydaya salmaq mümkün olurdu. Bu işdən boyun qaçıranlar el töhməti alırdı. Bundan əlavə, dəhnədən tutulmuş bütün ana arx boyu hər kənd öz ərazisini təmir edir və ya təmizləyərək qaydaya salırdı. Həmin ana arxlardan isə ayrı-ayrı kəndlərin o cümlədən Şahbuz rayonunun Keçili, Külüs, Kənd Şahbuz, Nursu və s. kimi kəndlərin əkinlərini suvarmaq üçün iri və ya kiçik qol arxları çəkilirdi. Arxlar əsasən kənd camaatının əmək haqqı ödənilməklə xüsusi şəxslər və ya daha varlı kəndlilər tərəfindən çəkilirdi, ona görə də həmin arxlar onu çəkdirən adamın adı ilə adlanırdı. Həm də çaylardan ayrılan ana arxlar hansı kəndin əkin sahəsini su ilə təmin edirdisə adətən o arxlara həmin kəndin adı verilirdi. Məsələn: Naxçıvan çayından götürülən su ana arxla Babək rayonu ərazisinə daxil olan Pircuvar düzünə və Bənəniyar gölünə qədər olan ərazilərə qədər gedib çıxırdı. Həmin arx bir çox kəndlərdən keçdiyindən, o arxlara həmin kəndlərin adları verilirdi, belə arx adlarından Naxçıvançaydan götürülmüş Babək rayonu ərazisinə daxil olan Vayxır kəndinin üstündən çəkilən Vayxır arxı, Xalxal arxı, Məzrə arxı, Qaraqala arxı, Sirab arxı, Zeynəddin arxı, Nehrəm, Qahab arxı, Cəhri arxı, Dizə arxı, Şahbuz rayonunun Biçənək kəndindən götürülən ana arxlardan Güney arxı, Dəyirman arxı, Kənd arxı, Küküçaydan götürülmüş, Almalıq arxı, Qoruq arxı, Keçilçaydan ayrılan Eyvaz arxı, Hacıəli arxı, Qaramalıq arxı, Hacımüslüm arxı və başqa arxları misal göstərmək olar ki, göründüyü kimi bu arxlar keçdiyi yerlərin adı ilə adlanmışdır.

Bununla yanaşı çaylardan götürülən ana arxlar öz tutumuna görə də fərqlənirdilər. Ana arx çəkilərkən onun neçə kənddən və nə qədər əkin sahəsinə su verəcəyi müəyyənləşdirilirdi. Bəzən ana arxların uzunluğu 30-40, hətta 50 kilometr olurdu. Adətən ana arxların çəkilməsi, bənd və dəhnələrin tikilməsi bir qayda olaraq erkən yazda başlanırdı. Bunun üçün su işinə baxan Mirab və Cuvarlar kənd camaatına xəbər verərdi. Kənd camaatı isə bu çağırışa əməl edərdi.

Ana arx adətən bir dəfə çəkilir, hər il təmir olunurdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ana arxın çəkilişi, dəhnə və bəndlərin tikilməsi, suvarmanın düzgün təşkili böyük ustalıq tələb edirdi. Bu ana arxlar çox vaxt yamaclardan dərə və dağ döşlərindən keçirdi. XX əsrin əvvəllərində və ortalarında çəkilən bu arxlara suyu Şahbuz rayonunun istənilən ərazisinə çox rəvan aparılırdı. Həmin arxların çoxunun izləri indi də qalmaqdadır. Həm də onların bəzilərindən istifadə də edilir.

XX əsrin birinci yarısında əkinçilikdə kəhriz suvarma şəbəkəsi də mühüm rol oynamışdır.

Kəhriz suyu ilə Naxçıvan bölgəsinin Babək və Şahbuz rayonlarının əksəriyyət kəndlərində həyətəni sahələrin, eləcə də əkin sahələrinin suvarılmasında, həmçinin içməli su kimi də istifadə edilmiş və hazırda da edilməkdədir. Kəhrizlər əsas etibarlı ilə dağətəyi ərazidə və sulu çay sahillərində qazılırdı. Kəhrizlərin qazılması üçün bir qayda olaraq hərəsində 4-6 nəfər xüsusi kankanlar (quyu qazan) dəstəsi işə cəlb olunardı.

Naxçıvan kəhrizlərinin qazılmasında əsasən yerli kankanlar, bəzən də Cənubi Azərbaycanlı ustalar dəvət olunurdular. Yerli kankanlardan isə məşhurlaşmışlardan Qurd Məhəmməd, Usta Nəcəf, Kankan Aboş, Sust kəndindən Kankan Qasım, Təzəkənddən Məşədi Heydər, Yusif və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Kəhriz qazılan yerdə 2-3 güman quyusu qazılırdı. Elə ki, suyun olması yəqin oldu, ondan sonra isə qazma işinə başlanardı. Quyular bir-birindən məsafəsi 15-20 bəzən 40-50 metr aralı vurularaq, aralarını kəhriz dəlmələri ilə qazaraq birləşdirilirdi ki, su axa bilsin. Quyuların dərinliyi 7-10 bəzən də 20 metrə qədər çatırdı. Kəhriz dəlmələri arasındakı lağım "kürə" adlanırdı.

Suyun yerin səthinə çıxdığı yerə isə kəhrizin gözü «çəşməsi» deyilirdi.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində 407 kəhriz qeydə alınmışdır ki, bunlardan 100-dən çoxu Babək və Şahbuz rayonlarının payına düşürdü. Onlardan Şahbuzun 2 dəyirman işlədən hörgülü dağdan çəkilən "Gur bulaq" kəhrizi. Babək rayonunun Tumbul, Qahab, Sirab, Kültəpə, Məzrə və başqa kəhrizlərinin adlarını çəkmək olar. Kəhriz lağımının uzunluğu isə 100 metrdən-1000 metrə qədər və bəzən bir az artıq olur. Bu kəhrizlər vasitəsilə 2000 hektar əkin sahəsi suvarılırdı.

Kəhrizlərin qazılması və təmir işi adətən yaz və payız aylarında həyata keçirilirdi. Kəhriz suyunun qədəri isə, əsasən qazdığı yerin su ehtiyatından asılı idi. Elə kəhriz olurdu ki, bir kəndi, eləsi var idi ki, bir məhəlləni görürdü.

Suvarma üçün xüsusən Şahbuz rayonunda kəhrizlərin, həmçinin bulaqların, yağış sularının da qabağından göllər də düzəldirdilər.

Bu göllərdən biri də təbii göl sayılan Qanlı gölün adını çəkmək olar ki, bu göldən ana arx vasitəsi ilə Kükü kəndinin əkinlərini suvarmaq, həm də Naxçıvançaya axıtmaq olurdu.

Keçili kəndində isə əkinlər Kəllə Cabbar, Güllübəyim, Xır-Xır, Xudakərim göllərinə su yığılmasına nail olunurdu. Suyu ora yığandan sonra arxla əkin sahəsinə aparılırdı. Kəhrizlərin qazılması xərci isə və onun suyundan istifadə edəcək məhəllə ya da kənd camaatı və yaxud kəhrizi özü qazdıran sahibkar tərəfindən ödənilirdi. Sahibkar isə gələcəkdə suyu satıb qoyduğu xərcdən daha çox gəlir götürə bilirdi.

Yuxarıda göstəriləyi kimi və informator Şahbuz rayonunun Biçənək kənd sakini 1933-cü il təvəllüdlü Mahmudov Əsgərin və həmin rayonun Keçili kənd sakini 85 yaşlı Buludun məlumatından aydın olur ki, Naxçıvanın suvarma əkinçiliyində bulaqlardan da istifadə edilmişdir. Amma bulaq suyu suvarmada o qədər də geniş işlədilməmişdir. Lakin Şahbuz rayonunun bəzi kəndlərində bulaq suyunun bağ və həyətəni sahələrin suvarılmasında rolu az olmamışdır.

Naxçıvan bölgəsinin Babək rayonunun Gərməçataq kəndində Sarıbulaq. Şahbuz rayonunda Ağ bulaq, Portdan bulaq, Quşdan bulağı, Sədərək rayonunda Bulaq daşı, Qarabağlarda Asm bulağı və başqa bulaqların suyu suvarma üçün mühüm rol oynamışdır. Həmçinin süni su anbarları da düzəldilirdi ki, bu da əkinçilik təsərrüfatında su qıtlığını aradan qaldırırdı. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Şahbuz rayonunun Keçili kəndində isə ən çox göllərin suyundan əkinləri suvarırdılar. Burada qar, yağış və bulaq suyu ilə dolan Kəblo Cabbar, Xudafərin göllərinin (bu göllər əsasən kənd camaatının gərgin əməyi ilə düzəldilirdi) suyundan əkinlərin suvarılmasında geniş istifadə edilmişdir.

Əkin sahələrinin suvarılmasında Mirab və Cuvarların rolu böyük olmuşdur.

Mirab və Cuvar vəzifələrinin təsis olunması qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu vəzifələrin hər ikisi də seçili olurdu.

Qəbul olunan qaydalara görə Mirab üç il müddətinə. Cuvar isə bir il müddətinə seçilirdi. Dövlətdən məvacib alsalar da onların dolanışığı kənd icmaları hesabına idi. Informator Babək rayonunun Nehrəm kənd sakini 1932-ci il təvəllüdlü Cəlil kişi və Şahbuz rayonunun Kənd Şahbuz sakini 1936-cı il təvəllüdlü Əli müəllimin məlumatlarına əsasən XX əsrin 30-cu illərinə qədər Naxçıvançay və Cəhriçay sularından istifadə qaydalarına bir Mirab nəzarət edirdi və o kənd icmalarının hər tüstüsündən 20 qəpik, Naxçıvan şəhər əhalisindən isə 305 manat alırdı. Cuvarların

isə zəhmət haqqı qarşılıqlı razılıq əsasında natura ilə ödənilirdi.

Mirab və Cuvarları ya bütün icma, ya da icmanın nümayəndələri seçirdilər, seçgi isə ümumi səsvermə ilə əsasən sahə iclasları tərəfindən aparılırdı.

Əksər Mirablar isə varlıları müdafiə edir, özbaşnalıq yaradır, su bölgüsündə ədalətsizliyə yol verirdilər. Hərçi-mərcliyi aradan qaldırmaq üçün suvarma işləri ərəfəsində su bölgüsü icmalar tərəfindən aparılırdı. Bu zaman Naxçıvan kəndlərində birliklər, yəni qruplar yaradılırdı və suya nəzarət edilirdi.

Naxçıvan suçuları əkini suvararkən tərçəkli beldən istifadə edirdilər. İnformatorların məlumatına görə Naxçıvanda taxıl əkinçiliyində sahənin suvarılmasında 5 dəfə suvarma işi aparılırdı. Birinci su “torpaq suyu”, ikinci su “yemlik suyu”, üçüncü su “boğutlaq suyu”, dördüncü su “çiçək suyu”, beşinci su isə “dənov suyu” adlanır. Babək rayonunun tərkibinə daxil olan digər ərazilərdə isə, o cümlədən Əliabad və Böyük Düz kəndləri taxılçıları arasında isə suvarma təqvimini başqa cür qərarlaşmışdır. Bu zonalarda da suvarma işi 5 dəfə aparılır. Birinci su “şum suyu”, ikinci su “dondurma suyu”, üçüncü su “təzov suyu” dördüncü su “xəkov suyu”, beşinci su “dənov suyu” adlanır.

Naxçıvan bölgəsində suvarma ölçü vahidlərinin geniş çeşidi də mövcud olmuşdur. İnformatorlardan Babək rayonunun Nehrəm kənd sakini 1932-ci il təvəllüdü Cəlil kişi, Sirab kənd sakini 1927-ci il təvəllüdü Əli müəllim, Şahbuz rayonunun Kolanı kənd sakini 75 yaşlı Tağı kişi, Şahbuz rayonunun Kənd Şahbuz sakini 1936-cı il təvəllüdü Əli müəllimin məlumatlarına əsasən su bölgüsü vahidi müxtəlif olmuşdur.

Belə su ölçülərindən Naxçıvan mahalında işlədilən «bir dəyirman su», «bir bel su», «bir əllik su», «bir qoltuq su», «bir girvənkə su» və başqa adlarla adlanan su ölçülərinin adlarını çəkmək olar. «Bir dəyirman su» dedikdə, bu ölçü dəyirmanı işlədə bilən su nəzərdə tutulur. «Bir bel su» dedikdə bir suçunun idarə edə biləcəyi su nəzərdə tutulur. «Bir baş su» - isə dəyirmanı işlədən suyun 4/1-i hesab olunur.

Suvarmada ən geniş yayılmış ölçü müddəti birgünlük su, ikigünlük su idi. Bundan əlavə su və qum saatları da mövcud olmuşdur. Bu vaxt üzərində kiçik deşiyi olan, mis və ya saxsı qabın içərisinə su, qum və ya darı tökülərək əkin sahəsinin kənarında ağacdən asılırdı. Qabdakı su, qum və ya darı qabın deşiyindən tökülüb qurtaranda növbə bitmiş hesab olunurdu. Beləliklə arxın növbəsi dəyişdirilirdi.

Suvarma vaxtını kölgə ilə də müəyyənləşdirilirdi. Bunun üçün sahədə basdırılmış ağac payanın kölgəsi gün çıxanda ayaqla ölçülüb nişanlanır və günəş gün batana doğru əyləndə yenə də ölçülərdi, suçu ilə və ya sahibkarlarla razılığa gələn kölgə tamamlananda növbə bitmiş sayılırdı.

Kəhriz suyu ilə suvarmada isə vaxt ölçüsü arpalıq adlanırdı. Arpalıq, kəhriz suyunun gündüzlər üç saati, gecələr isə iki saat demək idi. Gecələr su suvarılması vaxtı əsasən ayın və ya ulduzların çıxıb batması ilə də müəyyənləşdirilirdi.

Naxçıvanda yay aylarında su qıtlığı yarananda isə su uğrunda ciddi dava-dalaşlar da baş verirdi. Bununla yanaşı quraqlıqla bağlı su çatışmamazlığı olduqda əhali islam adət və ənənələrinə də əl atırdılar. Allaha yalvarışla kəndlərdə əhali müsəlliyə çıxır, nəzir-niyaz verərdilər.

Beləliklə, aparılan etnoqrafik tədqiqatlara və mövcud ədəbiyyatlara istinad edərək belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, tədqiq etdiyimiz dövrdə (XX əsrin birinci yarısında) Naxçıvan bölgəsində su və suvarma işi əkinçilik mədəniyyətində ən vacib məsələlərdən biri olmuşdur.

Ancaq fərəh hissi ilə qeyd etmək olar ki, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlət rəhbərliyinin xüsusi qayğısı ilə Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün rayonlarında, o cümlədən Babək və Şahbuz rayonlarında da suvarma sistemi ilə bağlı olan bütün çatışmamazlıq əsasən aradan qaldırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T.Ə: Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair. Bakı, Azərbaycan SSREA nəşriyyatı. 1964. 152 s.
2. Zəhmət Şahverdiyev. Naxçıvan, tarixi yaddaş və müasir yüksəliş. Naxçıvan 2017. 519 s.
3. Şövqi Həsənov. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomenidir. Bakı, 2009. 222 s.
4. Xəzər Hüseynov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı, (1924-2014-cü illər), Naxçıvan 2016. 351 s.
5. Azərbaycan etnoqrafiyası, III cildə, I cild.

6. 2015-2018-ci illərdə tərəfimizdən aparılan etnoqrafik araşdırma.

ABSTRACT

I. Zeynalov, B. Zeynalov

IRRIGATION SYSTEM CONNECTED WITH HUSBANDRY ECONOMY IN NAKHCHIVAN REGION OF AZERBAIJHAN IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

The natural-geographical and soil climate condition of Nakhchivan region has conditioned the necessity of irrigation system in cropping economy.

Basing on the ethnographic researches and existing scientific literature connected with this question it is possible to conclude that study of the irrigation items in Nakhchivan zone including Babak and Shahbuz regions is very topical.

After the occupation of Azerbaijan by Russia significant changes have not taken place in the social-economic relations and the development of productive forces in Azerbaijan, including Nakhchivan region.

Consequently, the cropping economy which was one of the traditional branches of the Azerbaijani people's economic activity had kept its significance in the second half of the XX century in Nakhchivan district. The climatic condition here, fertile soil cover, the highly developed irrigation system, the productive habits advanced throughout years had enabled the majority of the population to be occupied with the job of grain-grower, vegetable growing, gardening etc. Just for this reason cropping had become one of the leading branches of economy in the second half of the XX c. in Nakhchivan district. The development of this branch was also connected with the requirement for the cropping products.

In this scientific article all these questions are dealt with in detail.

РЕЗЮМЕ

И. Зейналов, Б. Зейналов

ОРАСИТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА В НАХЧЫВАНСКОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА, СВЯЗАННЫЙ С ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИМ ПРОИЗВОДСТВОМ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА (ПО МАТЕРИАЛОМ БАБЕКСКОГО И ШАХБУЗСКОГО РАЙОНОВ)

Природно-географические и земельно-климатические условия Нахчывана с древних времён вынуждала о необходимости оросительной сметемы в земледельческом производстве.

И опираясь на проведённые литературно-этнографические исследование Бабекского и Шахбузского районов Нахчыванского региона, была внесена ясность на работу оросительной системы, которые считаются важными вопросами.

После захвата Азербайджана Россией, как и в других регионах Азербайджана, так и в Нахчыване, ни в социально-экономическом, ни в развитии производительных силах, основательных изменений не произошло.

По этой причине земледельческое производство как традиционное занятие азербайджанского народа, сохранил свое первоначальное значение в Нахчыванском регионе и в первой половине XX века. Климатические условия, плодородный покров, высокий уровень оросительной системы, а так же усовершенствованней веками богатые производственные привычки свидетельствуют о том, как значительное число населения занимаются рисоводством, садоводством, зерноводством. Именно с этой точки зрения в первой половине XX века, земледельчество было ведущем производством в Нахчыванском регионе.

Развитие этого производства была связана с постоянной потребностью на земледельческие продукты.

Все эти вопросы в научной статье были подробно исследовании

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

ALLAHVERDİ HÜSEYNOV
XƏZƏR HÜSEYNOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 94(479.24)

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TƏRƏFİNDƏN AZƏRBAYCANIN
ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN TƏMİN EDİLMƏSİ TARİXİNDƏN**

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Naxçıvan, Araz Türk Cümhuriyyəti, ərazi, erməni vəhşiliyi*

Key words: *Nationat Republic of Azerbaijan, Nakhchivan, Turkist Republic of Araz, territory, armenian atrocities*

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Нахчыван, Араз Турецкой Республики, территория, зверства армян*

1918-ci may ayının 28-də yaranmış Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal bəyannaməsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini elan etdi. Azərbaycan Parlamenti yarandı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 16 may 2017-ci il tarixli sərəncamında deyildiyi kimi: «Azərbaycanın ilk parlamenti və hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərvətləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuq sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi...» (6, s1).

Yenicə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında mühüm vəzifələr dururdu. Onlardan ən başlıca vəzifələrdən biri də Azərbaycanın tarixən mövcud olan ərazi bütövlüyünü təmin etmək və sərhədlərini qorumaq problemi idi. Çünki gənc respublikanın müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı real təhlükə, onun milli mənafeyinin qorunması təsirli tədbirlər tələb edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox mürəkkəb tarixi və coğrafi-siyasi şəraitdə mövcud olmuşdu. Əlverişli coğrafi-strateji əhəmiyyətinə, təbii-iqtisadi şəraitinə görə o, dünyanın ən iri dövlətlərinin maraqlarını özünə cəlb etmişdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını və torpaqlarını qoruyub saxlamaq ən vacib məsələlərdən biri idi.

Çar Rusiyası tərəfindən miras qalmış inzibati ərazi bölgüsünün əhalinin milli tərkibinə uyğun gəlməməsi yeni yaranmış Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları arasında sərhədlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Azərbaycan hökuməti işə başladığı ilk günlərdən qonşulara müraciət edərək, sərhəd məsələlərində mürəkkəb vəziyyətin yaranmasının qarşısını almaq və mehriban qonşuluq münasibətləri bərqərar etmək məqsədi ilə respublikaların ərazisini elan etməmişdən əvvəl üçtərəfli danışıqlarda bu məsələni müzakirə edib, razılaşma əldə etməyi təklif edirdi.

Qeyd etmək olar ki, rus hökuməti dövründə Qafqazın digər regionları kimi Azərbaycan da rus dövlətinin mənafeyinə uyğun şəkildə quberniyalara, qəzalara və mahallara bölünmüşdür.

Qafqaz Azərbaycanın keçmiş inzibati ərazi bölgəsi aşağıdakı şəkildə idi (2, s.12; 3, s.176).

1. Bakı quberniyası. Bura bütün Bakı şəhəri, habelə Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları daxildir.

2. Yelizavetbol (Gəncə) quberniyası. Bu quberniya Cavanşir, Nuxa, Ərəş, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur və Qazax qəzaları daxildir. Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsi Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları arasında mübahisə obyektı olaraq qalır.

3. İrəvan quberniyası. Bura Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları, habelə yeni Bəyazid, Eçmiadzin və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi daxildir.

4. Tiflis quberniyasında Borçalı, Tiflis və Sığna qəzalarının mühüm bir hissəsi də Azərbaycan ərazisidir.

5. Zaqatala mahalı.

6. Dağıstan regionunda Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazilərin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzalarının bir hissəsi.

7. Yuxarıda adları çəkilən İrəvan və Tiflis quberniyalarında, habelə Zaqatala mahalında mənsubiyyəti Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan və Şimali Qafqaz respublikaları arasında iddialar doğuran sadəcə çox kiçik ərazilərdə mövcuddur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Tiflis quberniyasındakı Axalsix qəzasının Batum, xüsusən Qars əyalətlərinin də öz ərazisinə daxil etməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi (2, s.12). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri nə qədər çalışdı ərazi məsələlərini dinc yolla həll etsinlər mümkün olmadı.

Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan çıxaran kimi ermənilər daha da fəallaşaraq, ərazi iddiası ilə 1918-ci ilin sonlarında Gürcüstanla apardıqları müharibə nəticəsində Borçalı mahalında Lorini və onun ətrafındakı olan əraziləri zəbt etdilər (2, s.12). «Böyük Ermənistan» kimi sərsəm xülyaya qapılan Ermənistan rəhbərləri Azərbaycanın tarixi torpaqlarına olan iddialarını həyata keçirmək üçün Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və digər ərazilərdə soyqırımlarını daha da genişləndirdilər.

Ermənistanın «dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» yaratmaq planına Naxçıvan da daxil idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi ilk illər çətin daxili və xarici məsələlərlə qarşılaşdığından Naxçıvana istənilən səviyyədə diqqət yetirə bilməmişdir. Bundan istifadə edən erməni qəsbkarları Naxçıvan regionuna ardı arası kəsilməyən basqınlar etmişdilər. Əhalini qorxu və soyqırıma məruz qoyaraq, Naxçıvan azərbaycanlılardan təmizləməyə çalışmışdılar. Öz ərazilərindən, doğma yurdlarından didərgin düşən azərbaycanlılar Türkiyə, İran və Gürcüstan ərazilərinə qaçmağa məcbur olurdular. Ermənilər Naxçıvanı «Böyük Ermənistan»a qatmaq istəyirdilər.

1918-ci ilin may-iyun aylarında ingilis-amerikan imperalistlərinin göstərişi ilə Qarsda zühr etmiş daşnaq «generalı» Andranik Ozanyan 1918-ci ilin may ayında Naxçıvana gəlmişdi. Onun Naxçıvana gəlməkdə məqsədi Ermənistanın siyasətini davam etdirmək, Naxçıvan, Zəngəzur və Şuşayadək olan ərazini ələ keçirmək, böyük soyqırım və deportasiya aparmaqdan ibarət idi (8, s.36).

Andranikin bədnam «könüllü körpüsü» ilk soyqırımı Naxçıvan regionunun Yaycı kəndində aparmış, Qahab, Sirab, Əbrəqunus, Paradaşı, Nəsrəvaz və başqa kəndləri dağıdırdı. Dəhşətli soyqırım aparır, adamları məscidlərdə, evlərdə, samanlıqlarda və sair yerlərdə kütləvi surətdə yandırır, kürəklərinə qaynar samovar bağlatdırır, sinələrinə qızmar dəmir ilə xaç nişanı vurdurur və başqa əzablar verməklə ləzzət alırdılar (8, s.37).

Erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq üçün 1918-ci il mayın sonunda Naxçıvan və Şərur - Dərələyəz qəzalarının əhalisi Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə Mehmed Vehib Paşanın yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərərək Naxçıvan diyarına hərbi qüvvə ilə kömək etməyi xahiş etmişdilər. Naxçıvana gələn türk qoşunları yerli könüllü dəstənin köməyi ilə daşnaq quldur dəstələrini qəzadan qovmuşdular (13, s.237). Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyətə uğrayan Osmanlı dövləti Mudros müqavilənin (1918, 30 oktyabr) 11 və 15-ci maddələrinə görə Azərbaycanı və bütün Qafqazı tərk etməli, müharibədən əvvəlki sərhədlərə çəkilməlidirlər. Nuru Paşa Azərbaycandan qoşunları çıxardığı kimi, Kazım Qarabəkir Paşa da 1918-ci il noyabrın 1-də qərargahı XI Qafqaz ordusu ilə Naxçıvandan Qarsa yola düşdü (13, s.237).

Türkiyə ordu hissələri Naxçıvan bölgəsindən çıxarıldıqdan sonra, azərbaycanlı əhalinin özünü və torpağını qorumaq üçün qüvvətli dövlət qurumuna, nizami hərbi qüvvələrə malik olmadığı bir vəziyyətdə ermənilərin siyasəti və fəallaşması ağır nəticələr verə bilərdi. Yaranmış şəraitdə Naxçıvan bölgəsinin müsəlman-türk əhalisinin başçıları məcburiyyət qarşısında qalaraq məhəlli səviyyəli siyasi dövlət birliyi yaratmaq qərarına gəldilər. Ermənilərin Naxçıvan bölgəsinin işğal edilməsinin qarşısını almaq üçün 1918-ci il noyabr ayında Araz-Türk Respublikası yarandı (2, s.12). Respublikanın ərazisi Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzaları, habelə Sərdarabad, Ulxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və s. bölmələri əhatə etmişdi. Araz-Türk Respublikasının paytaxtı Naxçıvan şəhəri idi (1, s.434). Azərbaycan hökumətinin Bakı uğrunda döyüşlər apardığı bir dövrdə, Araz-Türk Respublikası 1919-cu ilin mart ayına kimi fəaliyyət göstərmiş, Naxçıvan bölgəsinin ermənilərin əlinə keçməsinə imkan verməmişdi. 1919-cu il yanvarın 17-18-də Qarsda III Qafqaz konfransı keçirilir. Həmin gecə qəbul edilən qərara əsasən Araz-Türk Respublikasının hərbi

naziri sədr İbrahim bəy Cahangiroğlu olmaqla müvəqqəti Milli Cənub Qərbi Qafqaz hökuməti təşkil edilir. Axışka, Axılkalək, Ərdahan, Oltu, Kağızman, İqdir, Şovşat, Qəmərli, Naxçıvan, Ordubad, Qars, Batum bu hökumətin tərkibinə daxil idi (13, s.244).

Araz-Türk Respublikası ilə Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti arasındakı münasibətlər son illərə qədər yaxşı olmuşdu. Ermənilər 1919-cu ilin yanvar-fevral aylarında Qəmərliyə hücum edildikdən sonra Araz-Türk Cümhuriyyəti Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Cümhuriyyəti ilə birləşmişdi (2, s.12).

1918-ci il 3 noyabrda yaradılan Araz-Türk Cümhuriyyəti 1919-cu ilin martında süquta uğramışdır. Qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Naxçıvan bölgəsinin taleyində mühüm rol oynamaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Araz-Türk Cümhuriyyəti Naxçıvan Şərur-Dərələyəz, Ordubad və digər bölgələrin əhalisinin düşməne qarşı mübarizə üçün birləşdirilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, bölgənin ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə imkan vermədi.

Araz-Türk Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Azərbaycan hökuməti ilə Naxçıvan bölgəsi arasında əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi təxirə salınmaz zəruri məsələlərdən biri idi. Azərbaycan hökumətinin öz dövlət ərazisi Naxçıvan bölgəsində suveren hüquqlarını həyata keçirəlişi, mahalın idarə olunmasında onun iştirakının təmin edilməsi zəruri problem idi.

Azərbaycan hökuməti özünün 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan general qubernatorluğu yaradıldı. Arxiv sənədlərində bu general-qubernatorluq «Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu», «Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Dərələyəz və Vedibasar rayonlarının müvəqqəti general-qubernatorluğu» adlanır (1, s.411). Azərbaycan hökumətinin 28 fevral tarixli qərarına əsasən Bəhrəm xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərimxan İrəvanski və Hacı Mehdi Bağırov isə onun köməkçiləri təyin olundular. Yerli hakimiyyəti təşkili və qoşun hissələrinin saxlanması üçün Daxili İşlər Nazirliyinin 20 milyon manatlıq fondundan 500 min manat pul ayrıldı. General - qubernatorluğun nəzdində 7 nəfərdən ibarət Şura formalaşdı (1, s.411).

Naxçıvan general qubernatorluğu vəziyyətin çətin olmasına baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə əlaqə yaradılmasında və möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Birinci Dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq Cənubi Qafqaz İngiltərənin təsir dairəsinə daxil edildi. İngilis qoşunları 1918-ci ilin noyabrında Bakıya, 1919-cu ilin yanvarında Naxçıvana gəldi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvan bölgəsinə dair suveren hüquqlarının bərqərar edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ingilislər tərəfindən müdafiə olunmur və müxtəlif manelərlə qarşılaşırdı (11, s.129; 13, s.255). Hətta ingilis komandanlığı müvəqqəti olaraq Naxçıvanın idarəçiliyini Ermənistanla versə də, qəzanın əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olduğu üçün daşnak hakimiyyəti bu qərarı həyata keçirə bilməmişdi. 1919-cu ilin mayında keçmiş xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski Tiflisdə general Tomsonla görüşdükdə, müttəfiqlərin baş komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın idarəçiliyinin müvəqqəti olaraq Ermənistan hökumətinə verilməsinə öz kəskin etirazını bildirmiş və Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəzin qədim Azərbaycan torpaqları olduğunu bildirmişdi (18, s.264). Buna baxmayaraq, İngiltərə Naxçıvanı Ermənistanın hakimiyyəti altına salmaq istəyirdi. 1919-cu ilin avqustun axırlarında ingilis qoşunları Azərbaycana tərk etdilər. İngiltərədən sonra, 1919-cu ilin ikinci yarısında fəallaşan ABŞ hökuməti məlum bölgələr, xüsusilə də Naxçıvan bölgəsi ətrafındakı erməni-azərbaycanlı münasibətlərindən faydalanmağa çalışdı. Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı məsələlərdə əsasən ermənipərəst mövqe tuturdu (1, s.416). Silah gücünə və ingilislərin hesabına öz hakimiyyətlərini qura bilməyən ermənistan hökuməti, Amerika layihəsi üzrə Naxçıvan bölgəsində neytral zona yaradılmasına çalışırdı. Şübhəsiz, Amerika nümayəndəsinin idarə edəcəyi Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz general-qubernatorluğu gələcəkdə bu ərazilərin Ermənistanla keçməsi üçün əlverişli şərait yaratmalı idi.

Avropa dövlətləri ilə yanaşı, Qafqaz mandatına namizədlərdən biri də ABŞ idi. Böyük Britaniya, Fransa və İtaliyadan fərqli olaraq, Amerikanın Qara dəniz boğazları, İstanbul və bütövlükdə, Qafqaz mandatını qəbul etməkdə marağı var idi. Bu məqsədlə iyulun 5-də ilk addımlar atıldı. Sülh konfransının «Onlar Şurası» Amerikanın təqdimatı əsasında polkovnik Vilyam Haskeli

Ermənistana ali komissar təyin edildi (2, s.54). Polkovnik V.Haskelin Ermənistana ali komissar təyin edilməsi Türkiyə ilə yanaşı, Azərbaycan hökumətini də Amerikanın Qafqaz siyasətinə cəlb edilməsinə təsir göstərdi. Ermənilər bu dəfə Azərbaycana olan ərazi iddialarını ABŞ vasitəsilə həll etmək istəyirdilər. Avqust ayının ortalarında daşnak parlamentində çıxış edən V.Haskel ermənilərin ərazi iddialarını müdafiə etdiyini bildirdi. Ermənilər bu dəfə Qarabağa Zəngəzur məsələsini deyil, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz məsələsini həll etmək istəyirlər (13, s.263). Bu məsələni həll etmək üçün polkovnik V.Haskel əməkdaşlarından biri kimi polkovnik Ceymis Reyi ali komissarın Azərbaycan üzrə müvəkkili təyin etmişdi.

Eyni zamanda Tiflisdə olan Amerika konsulluğunun əməkdaşı Con Rondolf da vitse-konsul kimi Bakıya göndərilmişdi. Polkovnik V.Haskel bir müddət İrəvanda qaldıqdan sonra avqustun 28-də Bakıya gəldi. Baş nazir N.Yusifbəyli, xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov və Nazirlər Kabinəsinin digər üzvləri ilə çox saylı görüşlər keçirdi. Ermənistanın maraqlarını özündə ehtiva edən ərazi məsələləri ilə bağlı V.Haskel öz planını sentyabrın 1-də elan etdi. Bu plana görə Amerika Ali komissarlığı Qarabağı və Zəngəzurun Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu təsdiq etdi. Bunun müqabilində V.Haskel təklif edirdi ki, İrəvan quberniyasının cənub hissəsində olan Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə ABŞ general-qubernatorluğu tərəfindən idarə olunan neytral zona yaradılsın (2, s.54; 13, s.64). Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz torpaqlarından ibarət olacağı nəzərdə tutulan general-qubernatorluğun Amerika nümayəndəsi tərəfindən idarə olunması planlaşdırılırdı. Bu planda həm amerikalıların, həm də ermənilərin öz niyyətləri var idi. Amerikalılar hələ nə qədər ki, Qafqaza istədikləri qədər ordu çıxara bilmirdilər, strateji baxımdan əlverişli olan Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz general-qubernatorluğu yaradıb, orada möhkəmlənmək niyyətində idilər. Ermənistan hökuməti Amerika layihəsi üzrə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz ərazilərində neytral zona yaradılmasına çalışırdılar ki, Amerika nümayəndəsinin idarə edəcəyi Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz general-qubernatorluğu gələcəkdə Ermənistana keçməsi üçün əlverişli şərait yaratmalı idi (13, s.264). 1919-cu il oktyabrın 24-də Naxçıvanda ABŞ general-qubernatorluğu yaradılması barədə V.Haskelin bəyanatı elan edildi və Amerika polkovniki Edmund Deli bu zonaya qubernator təyin edildi. Lakin Azərbaycan hökumətinin ciddi müqaviməti, Naxçıvan əhalisinin kəskin etirazı nəticəsində amerikalılar öz niyyətlərini reallaşdırma bilmədilər. Polkovnik Edmund Deli Naxçıvanda general - qubernator kimi deyil, sülh konfransının nümayəndəsi kimi fəaliyyətə başladı (2, s.54).

Amerika nümayəndəsi polkovnik V.Haskel tərəfindən qəbul edilmiş neytral zona layihəsi Azərbaycan, İngiltərə və Fransa dövlətləri tərəfindən qəbul edilmədi, etirazlı qarşılandı. 1920-ci ilin yanvarında amerikalılar tamamilə Naxçıvan və Şərur regionunda çıxdılar. Moskva müqaviləsi Türkiyədə imzalandıqdan az sonra 1921-ci ilin aprelində Türkiyənin məhdud qoşun hissələri Naxçıvan mahalını tərk etdi. Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərinə görə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi təşkil etməsi və onun hüduqlarının Azərbaycandan başqa heç bir dövlətə verilə bilməməsi razılaşdırılmış və sərəhdələri müəyyən edilmişdi. Ümummill liderimiz Heydər Əliyev demişdi: «Naxçıvan muxtariyyəti tarixi hadisədir. Bu çətin bir dövrdə böyük bir müharibənin nəticəsi olubdur. Naxçıvanın statusunun qorunub saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin və xüsusən Qars müqaviləsinin böyük əhəmiyyəti olubdur. Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpaqlarından ayrı düşdüynə görə, Naxçıvanın bütövlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir» (7, s.2).

1921-ci il 13 oktyabr tarixdə ermənilər Qars müqaviləsini imzalamaqla onun şərtlərini, o cümlədən Naxçıvanın dövlət statusunu pozmayacaqlarına söz vermişdilər. Lakin Ermənistan sonradan bu müqavilənin şərtlərini pozaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasına məxsus 9 kəndi qopara bilmişdilər (13, s.276). Bununla kifayətlənməyən Ermənistan dövləti Naxçıvana qarşı ərazi iddialarını davam etdirməklə və buna mane olan Moskva (16 mart 1921) və Qars (13 oktyabr 1921) müqavilələrinin ləğvini istəyirlər. Ermənistan dövləti Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz bölgəsini deyil, Azərbaycanın ən qədim torpaqları olan Qarabağı və Zəngəzuru da işğal etməyə çalışırdılar.

Son dərəcə mürəkkəb beynəlxalq və daxili vəziyyətə baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazi və sərəhd məsələlərinə həyati əhəmiyyət verdi. Cümhuriyyət Hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün tarixi Azərbaycan torpaqlarını öz nəzarəti altında saxlamağa çalışdı. 1920-ci ilin

ünvan-təqvimində Xarici İşlər Nazirliyinin təqdim etdiyi xəritə və məlumatlar əsasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisini əks etdirən cədvəl nəşr olunmuşdu:

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi
(kv. verst, kv. kilometr) (2, s.12)

Ərazinin adı	kv.verst	kv.kilometr	Qeyd
Bakı quberniyası	34276,45	39075,15	
Gəncə quberniyası	38922,22	44371,29	Mübahisəsiz
Zaqatala mahalı	3502,24	3992,52	
İrəvan quberniyası*	8647,99	9858,69	
Cəmi	85348,90	97297,67	
İrəvan quberniyası**	6941,4	7913,17	
Tiflis quberniyası***	7618,56	8685,13	Mübahisəli ərazi
Cəmi:	14559,97	16598,30	
Yekun	99908,87	113895,97	

*İrəvan quberniyasının mübahisəli ərazisinə daxildir: Şərur-Dərələyəz qəzalarının I və II polis sahələri; Naxçıvan qəzasının I,II,III və IV polis sahələri; Yeni Bəyazid qəzasının I və II polis sahələri.

**İrəvan quberniyasının mübahisəli ərazilərinə daxildir. İrəvan qəzasının I, II,III və IV polis sahələri, Eçmiədzin qəzalarının II və III polis sahələri, Sürməli qəzasının I, II və III polis sahələri, Yeni Bəyazid qəzasının III polis sahələrinin bir hissəsi.

***Mübahisəli zonanın tərkibinə Tiflis quberniyasının aşağıdakı hissələri daxildir, Tiflis qəzasının I və III polis sahələri, Sığnax qəzasının V polis sahəsi; Borçalı qəzasının I, II, III və IV polis sahələrinin bir hissəsidir (2, s.12).

Göründüyü kimi, Gürcüstan ərazisi 113,9 min kv.km.-ə bərabər idi (o cümlədən mübahisəsiz ərazi 97,3 min kv km: mübahisəli ərazi 16,6 min kv.km).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaşadığı qısa dövr ərzində ərazisini və sərhədlərini qorumaq sahəsində mühüm işlər gördü. Lakin Aprel işğalı (1920) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra Sovet Rusiyasının yeritdiyi ayrı seçkilik qaynaqlarda qeyd olunduğu kimi ərazi hər bir xalqın əsas sərvəti, suverenliyinin əsasıdır. Hər bir dövlət öz ərazisində tam suveren hakimiyyətə malikdir. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü məsələsi beynəlxalq hüququnun əsas prinsipinə aiddir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranarkən onun ərazisi 114 min kvadrat kilometr idisə, indi 86,6 min kvadrat kilometrdir. 1929-cu ilədək Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi 5988 kvadrat kilometr idi. İndi isə 5365 kvadrat kilometr təşkil edir (7, s.131). Deməli, qısa dövr ərzində (23 ay müddətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisini və sərhədlərini qorumaq sahəsində mühüm işlər görmüşdü. Lakin aprel işğalı (1920-ci il) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsindən sonra sovet Rusiyasının yetirdiyi ayrı seçkilik siyasəti nəticəsində Azərbaycan ərazisi daha da azaldıldı. Yeni yaradılan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının sərhədləri 86,6 min kv.km müəyyən edildi. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisinin 27,2 kv.km Azərbaycan xalqının əlindən alındı (2, s.12).

XX əsrin sonunda soyqırım və müharibə metodundan istifadə edən Ermənistan dövləti müttəfiqlərinin köməyi ilə Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal etmişdir. Atalar demişkən «Qisas qiyamətə qalmaq, alınmalıdır».

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı, Elm, 2001, 672 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə, I cild, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 440 s.
3. Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr toplusu). Bakı, Azərənşr, 1992, 191 s.
4. Allahverdiyev Səttar, Haqverdiyev Əli, Behbudov Mürşid. Azərbaycan tarixi. Bakı, Müəllim, 2005, 332 s.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. XV cild, Bakı, Azərənşr, 2005, 528 s.

6. Əliyev İ.H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı: 16 may, 2017, 2 s.
7. Cümrü, Moskva və Qars müqavilələri. Naxçıvan: 2004, 139 s.
8. Hüseynov Allahverdi. 1918-1920-ci illərdə soyqırım və deportasiya dövründə Naxçıvan. NDU Elmi əsərləri (xüsusi buraxılış) NDU Qeyrət nəşriyyatı, 2001, №8, s.36-38
9. Həsənov Cəmil. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, Azər nəşr, 1993, 362 s.
10. Məmmədov İsmayıl. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2005, 486 s.
11. Musayev İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı. 1998, 385 s.
12. Mədədli Eynullah. 1918-1921-ci illərdə. Türkiyə hökumətinin siyasətində Naxçıvan. Naxçıvan jurnalı. 2000, №2, s.48-58
13. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, II cild, Naxçıvan, Əcəmi nəşriyyatı, Poliqrafiya Birliyi, 2014, 528 s.
14. Nəsibzadə Nəsib. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər). Bakı, Elm, 1990, 112 s.

ABSTRACT

**Allahverdi Huseynov
Khazar Huseynov**

ON THE HISTORY OF PROVISION OF AZERBAIJAN'S TERRITORIAL INTEGRITY BY AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The article studies the actual problems of the history of provision of the territorial integrity of Azerbaijan during the Azerbaijan Democratic Republic. The protection of the territory and borders of the young republic in 1918-1920, its relationship with its neighbors are substantiated and investigated with scientific evidence.

РЕЗЮМЕ

**Аллахверди Гусейнов
Хазар Гусейнов**

ИЗ ИСТОРИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА СО СТОРОНЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье исследуются актуальные проблемы истории обеспечения территориальной целостности Азербайджана в период Азербайджанской Народной Демократической Республики. Здесь на основе научных доказательств обосновывается и исследуется защита в 1918-1920-х гг. территории и границ, а также отношения молодой республики с соседними государствами.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə
çara tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

RƏSUL BAĞIROV

*Naxçıvan Dövlət Universiteti***AĞCA QALASI**

Açar sözlər: *Ağca qalası, tarix, Urmiya gölü, müdafiə istehkamı, regional xüsusiyyətlər, bərpaçılıq*

Key words: *the Agja castle, history, the lake Urmia, defense, Fortification, regional peculiarities, restoration*

Ключевые слова: *крепость Агча, озеро Урмия, региональные особенности, оборонительное сооружения, восстановление*

Qalalar daş yaddaşımızdır, keçmişimizi bu günümüzə, bu günümüzü gələcəyə ərnağan edən abidələrdir. Sal daşında tarix yazılan, tarix yaradan, dünəni ilə fəxr edən Azərbaycan qalaları haqqında onlarca məqalə və kitablar yazılmışdır. Cənubi Azərbaycanın Əhər şəhərinin Vəzirgan yaşayış bölgəsində yerləşən Qız qalası və Ağca qalası da onlardandır. Ehtimala görə bu tarixi qala buferləri və divarlarının ağ rəngli olması yəni əhənglə işləndiyinə görə Ağca Qala adlandırılıb. Bu qala Həsənov meşəsinin içərisində, yaşıllıqlar əhatəsindədir. Vəzirgan bölgəsinin Şimali-qərbinə 50 km məsafədə, Qərbi Əhrə 105 km məsafədə, Şimaldan Təbrizə 110 km məsafədə yerləşmişdir.

Qaradağlıların Həsənov meşəsi və ya meşəpara termini ilə adlandırdıqları meşənin içərisindəki bu tarixi qala Azərbaycanın yaxın dövrlərdəki iftixarlı tarixindən xəbər verir. Qala quruluş tərzinə, coğrafi mövqeyinə görə müdafiə xarakterli, bənzərsiz üslublu abidədir. Ağca qalasının tikilişi, quruluşuna görə Azərbaycanın Rüşti, Avarsin, Qəhqəhə, Cuşin, Babək və digər tarixi qalalarına bənzəyir.

Qalanın memarlıq üslubu tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Lakin son zamanlarda avtomobil yolunun salınması ilə mis mədəmindən şimala tərəf – Arazın kənarına qədər adı çəkilən mədəinə su çəkilişi üçün salınan yol qalaya daxil olmağı çətinləşdirir. Ağca qalasına yaxınlaşmaq üçün unudulmuş Xoynəri və ya Xoynərud kəndindən keçmək lazımdır. Meşə zonasının çəmənlik və otlaqlarının yuxarısında Şahsunun qohum alaçığı gözə çarpır. Qalanın cənubunda sıradan çıxmış bölgədən başqa, qalan 3 bölgəsini (şimal, şərq, qərb) dərələrdəki, ətəklərdəki itburnu, qoz, çöl armudu, moruq, əncir və s. ali növlü meşə ağacları örtmüşdür. Çox təəssüf ki, Azərbaycanın bu meşələri hal-hazırda viran, sıradan çıxmış vəziyyətdədir. Meşənin ən qalın hissəsində dərinlərdə 18 ailəli yaşadığı Quz kəndi dağılmışdır.

Təpənin başında tikilən Ağca qalasının Şimal, Şərq və Qərb mövqelərindən qalaya asanlıqla getmək üçün meşə ilə örtülmüş dağ yorğanları gözə çarpır. Ancaq cənub tərəfdən qalaya giriş qapılarından biri dağılmışdır. Zaman keçdikcə təbii təsirlərdən divar ovulmuş, daşları yerə tökülmüşdür, qalanın cənub divarları da dağılmışdır.

Ağca qaladan hal-hazırda qalanlar 8 ədəd yarım silindriki dairəvi bürc, 11 ədəd qalın görünüşlü divar və daş hörgülərdir. Bürclərin bütün şimali və daxili hissəsi tökülmüş, bürclərin cənub mövqeləri – tərəfləri təqribən yarım silindir şəklində sağlam qalmışdır. Xüsusi tikinti materialı ilə tikilməsi ehtimal olunan bürclərin təqribi ucalığı 4 metrdir.

Bürclər tamamilə ucu miz daşlardan işlənmişdir, məntəqənin dağlıq hissəsində, həyətyanı sahəsində indi də daşlar qalmaqdadır. Bürclərin divarlarının palçığının tərkibində ən çox əhəng işləndiyi ağ rəngindən bəlli olur. Enliliyi 2 m, uzunluğu 3-4 metr olan qala divarlarının bir hissəsi qalmış, bir hissəsi tökülmüş və onun tikinti materialları qalanın ətrafına dağılmışdır.

Qalanın cənub tərəfində 5 keşikçi bürcü hal-hazırda qalmaqdadır, qalan 3 bürc qalanın 3 küncündə tikilmişdir. Bütün bu bürclər geniş, enli, möhkəm, bir-birilə əlaqəli qapılar olmuşdur. Qalaya nəzarət edənlərin, yəni qalaçıların divarların üstündə ətrafa daima nəzarət etmələri tam ehtimal olunur. Divarların və qapıların üzərində onların gediş-gəlişi və hərəkət etmələrinə imkan – şərait olmuşdur. Daxili bürclərdən əlavə düzəldilmiş bacalar və maneyələr olmuşdur.

Qalanın Şimal hissəsindən qalan, ancaq giriş qapısı və dəhlizdir. Qübbəşəkilli otaqlardan qalan yalnız divarları, enli, geniş məsafəliliyi dəhlizin bir tərəfli divarlarının görünüşü, onların qədimliyini sübut edir. Cənub tərəfdən qalaya girişdə pilləkanlar vasitəsilə istiqamətlənir. Hal-hazırda bütün pilləkanlar dağılmış, lakin pilləkanların yeri və forması görünməkdədir.

Qalanın həyətəyını sahəsi 150-200 metr ölçüdədir. Qala ilə birlikdə ümumi sahəsi 3000 m² olduğu təxmin edilir. Qala binası bir-birindən ayrı 2 hissədə tikilmişdir, qalanın şərq hissəsi 2 mərtəbəli bir neçə otağa malikdir ki, pilləkənlər onları qərb hissəsində olan bir böyük zalla bağlayır. O zala bütün otaqlardan və dağda nəzarət edənlərin yerlərindən, keşişçilərin mövqeyindən gedilmiş. Zamanla otaqların tavanı tökülsə də, bu qalanın o dövrdə necə əzəmətli olduğunu sübut edir.

Qala binasının salınmasında 3 cür tikinti materialından istifadə edilmişdir. Bu materialların hər birinin və onların işlənmə qalanın çox qədimliyindən xəbər verir. Məlum olur ki, bu qaladan tarixən təhlükəsizliyinin təmini üçün, düşmən hücumunun qarşısının alınması məqsədi ilə istifadə olunmuşdur.

Sütunların, bürclərin, divarların tikilməsində işlədilmiş daşlar məntəqənin daxilində mövcud olan miz daşlardan olub, onların palçığı gil, əhəngin qarışığı olan çox möhkəm materialdan ibarət olmuşdur. Bu cür memarlıq üslubu və tikinti materialının işlədilməsi Əşkanilər hakimiyyəti dövrü ilə bağlı olduğunu andırır. Qalanın aşağı mərtəbə hissəsində bəzi divarların üzlükləri – karkasları, hətta çoxlu qəbirlərin üzlükləri də rəngli kərpiclərlə işlənmişdir. Bu növ tikinti materiallarının da işlədilməsi, bu qalanın Azərbaycanda Sasanilər hakimiyyəti dövründə inşa edilməsini təsdiq edir. Tədqiqatçılar tərəfindən çoxlu sayda axtarışlardan xeyli antikvar əşyalar əldə edilmişdir. Bunlardan əlavə rəngli kərpic, əhəng kimi tikinti materiallarının da işlədilməsi, müəyyən miqdar gəcdən də istifadə edilməsi arxoloqlar və qalaşünasların fikrincə bu növ tikinti materialları İslamdan sonrakı dövrə bağlı olmasına əsas verir. Qalanın daxilində yuxarı hissəsində, tədqiqat aparılan mərtəbəsində çoxlu qəbirlər, antikvar əşyalar tapmaq məqsədilə qaçaqçılar tərəfindən qazılıb üst-çevir edilmişdir. Bundan əlavə qəbirlərin ətrafına və qalanın həyətəyını sahəsinə xeyli bədən skletləri, sümükləri, gildən qayrılmış saxsı qablar səpələnmişdir. Qalanın bəzi yerlərində, yəni əsgərlərin məkan tutduqları yerdə, nişangah yerlərində, çoxlu təndirlərin olması burada xeyli insan yaşadığını sübut edir.

Ağca qala müdafiə, mühafizə və hərbi xarakterli bir qala olub. Qalanın memarlıq üslubu, qurulma tərzini onun müdafiə və strateji cəhətdən əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bu qalanın salınmasında məqsədlərdən biri də odur ki, qalanı qoruyanlar bütün mövqelərdən hər tərəfə nəzarət edə bilsinlər.

Ağca qalanı memarlıq baxımından bürcləri, divarları çox hündür qranit qayaların, diklərin, təbii dağ sığınacaqlarının, üstündə qərar tutmuşdur. Bəzi bürclər və divarlar indiyə kimi yarım salamat qalmaqdadır. Qalanın ən hündür nöqtəsindən, bürclərin üstündən bütün meşə, dağ kəndləri, dərələrin ətrafı nəzarət altında saxlanılırdı. Qala elə qurulmuşdur ki, düşmənin mövqeyi, hər bir hərəkəti qalaya keşiş çəkənlərin, yaşayan sakinlərin tam nəzarəti altında olsun.

Bu qala Azərbaycanın Qaradağ bölgəsindəki digər qalalarla həmahəngdir. Ağca və ya Ağce qalası da digər tarixi qalalar kimi Azərbaycana düşmən hücumunun qarşısını almaq məqsədi güdmüşdür. Xüsusən İslamdan əvvəlki dövrdə Qafqaz, Dərbənd qəbiləsinin hücumundan qorunmaq, islam hakimiyyəti dövründə ərəb hücumunun qarşısını almaq üçün, Abbasilər Xəlifəsinin qanıçən, Zubmvor əsgərlərinin müdafiəsindən ötrü salınmışdır.

Ağca qalada müxtəlif dövrlərinin əsərləri, abidələri mövcuddur. Əşkanilər dövründən İlan dağının ətəyində bu şəhərçiyin hər tərəfində xüsusən dağlıq hissədə, çöllüklərdə tapılan insanların daş qəbirləri, şüşə, saxsı, filiz dövründən qalan müxtəlif tapıntılar xarici və daxili muzeylərə həddindən artıq ziynət verməkdədir. Tapılan bu tapıntılar Xiyav və Meşkin şəhərinin qədimliyinə diqqəti artırır. Xiyav şəhərinin ətrafında və Xiyav çayının ətəyində sasanilər dövrünə dair daş yazısı o şəhərin hərbi əhəmiyyətliliyini və bu şəhərin tarixiliyini bildirən işıqlı və sambalı sənəddir.

Bir çox tarixi rəvayətlərə əsasən müxtəlif əsrlərə dair qəbirlər və tarixi qalalar İslamdan əvvəlki əsrlərdən xəbər verir. Meşkin şəhər şəhərçiyinin Ağca qala adlı ən məşhur qalasının quruluşuna nəzər yetirsək aydın olar ki, Ağca qala elə bir qaladır ki, əhəng, gəc və torpağın qarışığı olan materialdan tikilmişdir. Onun tikildiyi yer daş dağın döşündə kəndin ətrafında qara qala adlı, çətin dərə deyilən yerdədir. Qara təpə kəndi Şərqi Müşkinin ətrafı kəndlərindəndir. Xiyavın 18 km şimali şərqində, qədim Meşkin – Ərdəbil şosesi yolunda yerləşibdir. (İran coğrafiyası lüğəti, III cild).

Qalanın uzunluğu bürclərlə birlikdə 50 metrlik hasarla 5,5 metr diametrlı bürclərdən, ibarətdir. Hündürlüyü isə bu günə gəlib çatan ölçüdədir. Qalanın daxilində, dağın dibində miladdan

1000 il əvvələ aid olan yeraltı sığınacaqlar tapılıb. Dağın döşündə və müxtəlif yerlərdə adi torpaq yumalarda bəzi qazıntılar aparılmışdır. Hesab edirik ki, bu tarixi abidənin ətraflı tədqiqinə ciddi ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev V.H., Bağırov R.B. Naxçıvanın qədim qala şəhərləri. Bakı, Elm, 2012, 192 s.
2. Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979, 76 s.
3. Əliyev V.H. Tarixin izləri ilə. Bakı, 1997, 77 s.
4. Кегимов В. Овронительные сооружения Азербайджана. Баку, Огузели, 1998, 132 ст.
5. Behruz Хамаçi. Azərbaycanın qədim qalaları. Təbriz, Nəşriyyat Səhəngi, 1371 s.

ABSTRACT

Rasul Bagirov

AGJA CASTLE

There has been studied the Ahja castle in the article. The Agja castle is one of the castle of South Azerbaijan. There have been analyzed its site, geographical relief, geographical structure, the period of its foundation and present situation in the article.

РЕЗЮМЕ

Расул Багиров

КРЕПОСТЬ АГЧА

В статье описываются рельеф, географ-культурное значение одной из азербайджанских крепостей Агча. А также привлечены к исследования создания и современные положение крепости Агча.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

ABDULLA MUSTAFAYEV
İLQAR KƏNGƏRLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 930.85

ƏSKİ TÜRK LƏRDƏ TƏQVİMLƏR

Açar sözlər: *12 heyvanlı təqvim ili, Cəlali təqvim, Rumi təqvim, Hicri təqvim, Miladi təqvim*

Key words: *12 animal calendar year, Jalali calendar, Rumi calendar, Hijri calendar, Christian calendar*

Ключевые слова: *Календарь с 12 животными, календарь Джалали, календарь Руми, календарь Хиджри, календарь Милادي*

Bütün mədəniyyətlərdə ictimai həyatın yaratdığı çətinliklər insanları zamanı ölçməyə yönəltmişdir. Ən qədim zamanlardan bəri insanlar təbiətin müşahidəsi zamanı ölçmək üçün istifadə oluna biləcək 3 astronomik hadisəni nəzərə almışlar: gündüzlə gecənin bir-birini əvəz etməsi, ayın təkrarlanan mərhələləri və fəsillərin dəyişməsi. Beləliklə, yerin öz oxu ətrafında fırlanması ilə bağlı olaraq gün, ayın yer ətrafında fırlanması ilə bağlı olaraq ay və yerin günəş ətrafında fırlanması ilə bağlı olaraq il adlandırılan 3 təbii zaman vahidi ortaya çıxmışdır. Bu 3 təbii vahid bütün təqvimlərin əsasını təşkil etmişdir, zamanı illərə, aylara və günlərə bölməmizi təmin edən və təqvim deyilən sistem ortaya çıxmışdır. Əsasən astronomik hadisələrə görə təqvimlər başlıca olaraq 3 ana qrup altında formalaşmışdır: günəş təqvimləri, ay təqvimləri və ay-günəş təqvimləri. Türklər tarixboyu bu 3 qrupa daxil olan bir çox fərqli təqvimlərdən istifadə etmişlər.

Müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus təqvimlər hazırlanarkən əsasən həmin mədəniyyətlər üçün mühüm olan hadisələr əsas götürülürdü. Belə ki, musəvilərdə ilk yaradılış günü miladdan öncə 3670-ci il, yunanlarda ilk olimpiadanın keçirildiyi miladdan öncə 776-cı il, romalılarda Romanın quruluş tarixi hesab edilən miladdan öncə 753-cü il, xristianlarda İsa peyğəmbərin doğum ili (0 il), müsəlmanlarda isə Hicrət hadisəsi (622-ci il) təqvimin başlanğıcı kimi götürülmüşdür.

Türklər tarix səhnəsinə çıxmaları ilə birlikdə onlar üçün önəm daşıyan tarixi hadisələr və günlərin tarixlərini təyin etmək ehtiyacı hiss etmişlər. Yazılı mənbələrdən türklərin ilin müəyyən günlərində yığıncaqlar keçirərək dövlət məsələlərini müzakirə etdikləri məlumdur. Həyat tərzlərinə uyğun olaraq yaylaqdan qışlağa, qışlaqdan yaylağa köç zamanı tayfalar və tayfa birliklərinə mənsub insanların eyni vaxtda hərəkət etmələri, cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan siyasi, iqtisadi və dini yığıncaqların günlərinin sabitləşdirilməsi müəyyən bir tarix hesabının aparıldığını və təqvimə bağlandığını düşünməyə imkan verir. Asiya hunlarının bütün qərarların qəbul edildiyi və gündəmi əvvəlcədən müəyyən edilən məsələləri ilin müəyyən günlərində toplanan qurultaylarda müzakirə etmələri bu məsələyə aydınlıq gətirir. Bu toplantılar Hun xaqanı Mo-tun (Metenin) dövründən başlayaraq dövlət işləri və dini törənlərlə bağlı 3 ayrı vaxtda həyata keçirilirdi. Birincisi, ilin ilk ayında dövlətin nüfuzlu adamları ilə hökmdar sarayında keçirilirdi. Dini əlaqədar ikinci toplantı Lunq qalasında, üçüncüsü isə sonbaharda, Tailimdə keçirilirdi. Üçüncü toplantıda xalqın və heyvanların sayı təsbit edilirdi.

Göytürk dönəmində, artıq mənbələrdən bəlli olduğu kimi, türk mədəniyyətində təqvimdən istifadə etməyə başlamışdılar. Türklərin zaman-zaman geniş coğrafiyaya yayılmaları və müxtəlif mədəniyyətlərlə əlaqədə olmaları fərqli təqvimlərdən istifadə etməyə başladıklarını göstərir.

Türklərin tarixdə ilk dəfə istifadə etdikləri təqvim 12 heyvanlı türk təqvimidir. Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra Hicri təqvimindən istifadə etmişlər. Böyük Səlcuqlu imperiyası dövründə isə Sultan Məlik Şah zamanında Cəlali təqvimə keçilmişdir. Osmanlı dövlətində isə maliyyə məsələlərini asanlaşdırmaq məqsədilə Rumi təqvimdən istifadə edilmişdir. 1917-ci ildə

Qərb Təqvimini adlanan (Takvimi-Garbi), miladi təqvimə yaxın olan bir təqvimə keçilsədə, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra 1926-cı il yanvarın 1-dən Qərb dünyası ilə uyğunlaşmaq məqsədi ilə miladi təqvimdən istifadəyə başlanmışdır. Beləliklə, türklər tarixboyu aşağıdakı təqvimlərdən istifadə etmişlər:

1. 12 heyvanlı təqvim: Türklərin istifadə etdikləri ən qədim təqvimdir. Türklərin milli təqvimini kimi qəbul edilən və Orta Asiyada yaşayan türk topluluqları tərəfindən istifadə olunan bu təqvimdən sonralar moğollar, hindlilər və çinlilər də yararlanmışdılar. İslam dininin qəbulundan əvvəl bir çox türk tayfaları və dövlətləri tərəfindən istifadə olunan və Günəş ilinə əsaslanan bu təqvim 12 illik bir müddətdən ibarətdir. Bu təqvimdə illər rəqəmlərlə deyil, heyvan adları ilə adlanırdı və hər ilə bir heyvan adı verilirdi. Bu müddətə “kiçik dövrə” deyilirdi. “Böyük dövrə” isə bunun 5 qatı olan 60 illik dövrədir. Böyük türk alimi Mahmud Qaşqarlının 1072-1074-cü illərdə yazdığı “Divani-lügət ət-türk” əsərində 12 heyvanlı türk təqvimindəki 12 ilin adları bu şəkildə göstərilmişdir; sıçğan (siçan), ud (sığır-öküz), pars (şir, pələng, leopard), tavışğan (dovşan), Nek (timsah, əjdaha), ilan, yunt (at), koy (qoyun), biçin (meymun), takagu (toyuq), it və tonquz (donuz). Qeyd etdiyimiz kimi, bu təqvim hunlar, göytürklər, uyğurlar, qırğızlar, monqollar və s. türk xalqları tərəfindən istifadə edilmişdir. Təqvimdən istifadənin başlanğıc tarixi bəlli deyil. Bu təqvimdə ilin əvvəli mart ayının 21-dən hesablanır. Ancaq günəş ili ilə Ay ili arasında 11 gün fərq olduğundan 21 mart tarixi bəzi icmalarda martın 9-da, bəzilərində 1-3 apreldə qeyd olunur.

12 heyvanlı il təqvimində 1 gün 12 bərabər hissəyə bölünürdü. Bu hissələrin hər birinə “çağ” adı verilmişdir. “Çağ” 2 saata bərabər idi. 1 çağ 8 “geh”ə ayrılırdı. Başlanğıcda Ay ilinə əsaslanan bu təqvimin Göytürklər zamanından etibarən Günəş ilinə çevirildiyi güman edilir. 1 il 365 gün 5 saat hesablanmışdı. Bu təqvimdə ilbaşının hansı gün olduğu dəqiq bilinməsə də, yanvar və ya fevral ayında olduğu güman edilir. Bu təqvimdə il 12 hissəyə ayrılır və hər bir hissə ay adlanır.

12 heyvanlı il təqviminin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır və totemizmlə əlaqədardır. Təqvim 12 ildə bir dövr edir və hər bir ilə ayrı-ayrı heyvan adları verilmişdir ki, bunların da totemizm ilə bağlı olduğu güman edilir. Çünki türklərdə 12 boy (tayfa) var idi və hər bir tayfanın dəyişik totemləri olmuşdur. Totem qəbilə yaşamında müqəddəs sayılanları tənzimləməklə yanaşı, qəbilənin qoruyucusu olaraq qəbul edilmişdir. Totem heyvan qəbilə üzvləri tərəfindən ovlanmır, öldürülmür, lakin müqəddəs törənlərdə qurban edilirdi. Bu xüsusiyyətlər təqvimə böyüklü (sehrli) və müqəddəs xüsusiyyətlər qazandırır.

Təqvim sadəcə bir zaman ölçüsü deyil, eyni zamanda adından gələn totem xüsusiyyətləri ilə də təsirli olurdu. Hər bir il adını aldığı heyvanın xüsusiyyətlərinə sahib idi. Bu xüsusiyyətlər həmin il baş verəcək hadisələri müəyyən edirdi. Təkcə bununla deyil, eyni zamanda hər bir insanın xarakteri və yaşamı doğulduğu ilin əsas özəlliklərinə görə əvvəlcədən müəyyənləşir ki, bunların tale anlayışının nümunələri olduğu qeyd edilirdi. İllərə aid edilən xüsusiyyətləri araşdırdıqda, həqiqətən də, adını aldığı heyvanın xüsusiyyətlərinə malik olduğu anlaşılır. Zamanla 12 heyvan ilini təşkil edən dünya 4 əsas element (torpaq, od, külək və su) və 4 əsas istiqamət ilə əlaqələndirilmişdir. Buna görə şərq meşə və ya torpaqla, cənub od ilə, qərb küləklə, şimal isə su ilə bərabər yad edilir. Hər istiqamətə 3 heyvan düşür.

Göytürk, Uyğur, Moğol və Dunay Bulqarlarının istifadə etdiyi aylar ardıcıl olaraq belə adlanırdı: Aram ay, İkinci ay, Üçüncü ay, Dördüncü ay, Beşinci ay, Altıncı ay, Yedinci ay, Sekizinci ay, Dokuzuncu ay, Onuncu ay, Bir Yigirminçü ay, Çaksaput ay. Bu təqvimdə həftənin günlərinin adları yoxdur və bu günlər rəqəm ilə adlanırdı. Məsələn; Timsah ilinin beşinci ayının 2-i və s.

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra Hicri təqvimindən istifadə etsələr də, 12 heyvanlı Türk təqvimindən son zamanlara qədər Orta Asiyada, xüsusilə də qırğızlar tərəfindən istifadə edilmişdir.

2. Hicri təqvim: Türklər Hicri təqvimindən İslam dinini qəbul etdikdən sonra istifadə etməyə başlamışlar. Təqvim Ay ilinə əsaslanır. Hicri təqvimində 1 il 354 gün olaraq hesablanmışdır. Başlanğıc olaraq Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət etdiyi 622-ci il götürülür. İlk dəfə Hz. Əlinin məsləhəti ilə Ömər zamanında istifadə edilməyə başlanmışdır. İndi də Ramazan, Qurban bayramları və digər mühüm günlərdə bu təqvimdən istifadə edilir. Hicri-qəməri təqvimə İslam təqvimini də deyilir. Təqvimdə ayın yer kürəsi ətrafında 12 dəfə dövr etməsi əsas götürülmüşdür. Ayın yer kürəsi ətrafında dövr etməsinə əsasən yaradıldığına görə qəməri (ay) və ya

hicri adı verilmişdir. Ay (qəməri) təqvimindən ilk dəfə Babillilərin istifadə etdikləri məlumdur. Müşriklər İslamdan əvvəl Kusay bin Kilaba (Məhəmməd peyğəmbərin 5-ci nəsiləndən olan babasıdır, 400-480-ci illərdə yaşayıb) verdikləri önəmə görə onun ölümünü tarix başlanğıcı olaraq qəbul etmişdilər. Ancaq Fil hadisəsindən (569-cu ildə baş vermiş, Əbrəhənin ordusu Məkkə yaxınlığında yerlə-yeksan olmuşdur) sonra tarix başlanğıcı olaraq bu hadisə qəbul edilməyə başlamışdır. Təbərinin əsərində Məhəmməd peyğəmbərin Mədinəyə hicrət etməsi ilə tarixdən istifadə etməyə başlaması barədə verilən məlumatın nə dərəcədə dəqiq olduğu məlum deyil, lakin Ömər dövründə hicri tarixindən istifadə olunması barədə mənbələrdə dəqiq məlumat verilmişdir.

Mədinədə İslam dövlətinin qurulmasından Ömər dövrünə qədər müsəlmanlar bəzi önəmli hadisələri tarix başlanğıcı kimi qəbul edərək buna əsasən zamanlarını təyin edirdilər. Məsələn, fil hadisəsi, Ficar döyüşü (589-cu ildə 20 yaşlı Məhəmməd peyğəmbərin də iştirak etdiyi döyüşdür), zəlzələ ili, vida həcci ili (Hicrətin 10-cu ilində Məhəmməd peyğəmbərin Məkkəni ziyarət etməsi) və bəzi önəmli şəxslərin ölümü kimi hadisələr tarix başlanğıcı kimi qəbul edilirdi. Lakin bu zaman-zaman qarışıqlıqlara gətirib çıxarırdı. Ömər bu qarışıqlığı aradan qaldırmaq üçün səhabələri (əyanları) ilə müşavirə keçirərək, bu məsələni geniş müzakirə edir. Müzakirənin qızgın mübahisələrə səbəb olması bu məsələnin həllinin nə qədər vacib olduğunu bir daha üzə çıxartdı. Yəmənin valisi Yala bin Uməyya Ömərə günü, ayı və ili bəlli olmayan bir məktub göndərir. Eyni şəkildə ili bəlli olmayan, vaxtı şaban (Avqust) ayı olaraq göstərilən bir sənəd Bəsrə valisi Əbu Musa əl-Əşəriyə gətirilir. Sənəddə göstərilən Şaban kəliməsinin bu iləmi və ya keçən iləmi, və yaxud da gələcək ilə aid olduğu məsələsi dəqiq anlaşılmadıqda bu tarix və sənəd əyanların razılığa gəlmələrinə səbəb oldu və məsələnin həllinin vacibliyini ortaya çıxartdı. Əyanlar məsələni müzakirə edərək tarix başlanğıcı kimi İran, Yunan və başqa ölkələrin təqvimlərindən istifadə edilməsini təklif etdilər. Lakin bu barədə mübahisə yarandığına görə Hz.Əli hicrətin başlanğıc tarixi kimi götürülməsi təklifini verir. Onun bu təklifi qəbul edilir. Məhəmməd peyğəmbər rəbiülvəvəl ayında hicrət etmişdi. Lakin Qəməri ili məhərrəm ayı ilə başladığından tarix 2 ay 8 gün geri çəkilərək Hicri təqvimin başlanğıcı 23 iyul 622-ci il olaraq qəbul edildi. Miladi və Rumi tarixləri kimi 12 ay əsasında dayanan Hicri təqvim məhərrəm ayı ilə başlayır və Zilhiccə ayı ilə sona çatır. Hicri-Qəməri ayları aşağıdakılardır: Məhərrəm, Səfər, Rəbiülvəvəl, Rəbiulaxır, Cəmaziəlvəvəl, Cəmaziəlxır, Rəcəb, Şaban, Ramazan, Şəvval, Zilqədə və Zilhiccə ayları.

Hicri təqvimdən yazışmalarda və iqtisadi sahələrdə rahatlıqla istifadə olunurdu. İslam təqvimini müsəlmanlara aid olan bir təqvimdir və hətta oxuma-yazmağı bacarmayan hər bir şəxs belə, bu təqvimdən asanlıqla istifadə edə bilirdi. Ramazanın nə vaxt başlayacağını bilmək, nə vaxt namaz qılmağı müəyyən etmək üçün incə astronomik məlumatları bilməyə ehtiyac yoxdur. Ayın 29-cu günü günəşin batdığı tərəfdəki göy üfünə diqqətlə baxılır, əgər yeni ayın nazik qatı üfünün üstündə görünürsə, deməli, ay doğmuş və təqvimə görə, ertəsi günün ilk günü başlamış olurdu. Ayın bu görüntüsü 5-6 dəqiqə davam edər və sonra yox olar. Əgər bu görüntü təsbit edilməyibsə, ay 30 gün davam edirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Hicri təqvim Ay ilini, Miladi təqvim isə Günəş ilini əsas götürür və ona görə də bu iki təqvim arasında 11 gün fərq vardır. Bundan əlavə, bu iki təqvimin başlanma tarixləri fərqlidir. Belə ki, əgər Hicri təqvimində Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsi (622-ci il) ilin başlanğıcı kimi götürülürsə, Miladi təqvimdə İsa peyğəmbərin doğum tarixi (0 il) əsas götürülür.

Hicri-Qəməri ilini Miladi ilə çevirmək üçün belə bir formuldan istifadə olunurdu: Hicri ilinin sayını 33-ə bölüb alınan rəqəmin üzərinə 622 gəlinir və bununla Miladi ili tapırdılar (Miladi il = (Hicri il x 32/33) + 622). Məsələn, 1000-ci ilin 3%-i 30 edər, bu rəqəm çıxıldıqda 970 qalar. Bu rəqəmin üzərinə 622 gəldikdə Miladi ilinin 1592 olduğu ortaya çıxır.

Hicri və Rumi təqvimləri 1926-cı il dekabrın 26-na qədər Türkiyədə istifadə edilmiş, lakin bu tarixdən sonra qüvvədən salınmışdır. Hal-hazırda dini ay və günlərin müəyyən edilməsində hələ də bu təqvimdən istifadə edilməkdədir.

3. Cəlalə təqvim. Bu təqvim “Cəlalə” ləqəbi ilə tanınan Böyük Səlcuqlu sultanı Cəlal-üd Dövlət Məlikşahın dövründə (1072-1092) onun istəyi ilə Nizamül-mülk tərəfindən Ömər Xəyyamın başçılığı ilə yaradılmış bir komissiyada Nişapurda yaradılan rəsədxanada hazırlanmışdır. Günəş ilinə əsaslanır. Həmin dövrdə bu təqvimdən Xarəzmşahlar və Babur dövlətlərində də istifadə

edilirdi. 15 mart 1079-cu il tarixi ilə başlayan bu təqvimə görə bir il 365 gün və 12 ay olaraq qəbul edilmişdir. Lakin bu təqvim Hicrət ili ilə başlamadığına görə digər müsəlman dövlətləri ilə əlaqələrdə çatışmazlıq yaradırdı. Ona görə də Məlikşahın ölümündən sonra istifadə edilməmiş, yenidən Hicri təqviminə keçilmişdir. Cəlali təqvimi ay adlarının farsca olması istisna olmaqla, tam bir türk təqvimidir.

4. Rumi təqvimi: Günəş ilinə əsaslanan bir təqvimdir. Osmanlı dövlətində rəsmi olaraq Ay ilinə əsaslanan Hicri təqvimindən istifadə edilirdi. Lakin Hicri təqvim ilə Miladi təqvim arasında 11 gün fərq olduğuna görə (Hicri il Miladi təqvimdən 11 gün qısadır) Hicri aylar hər il eyni fəslə düşmürdü. Aylar ancaq 33 ildə bir uyğun gəlirdi. Ona görə də dövlətin gəlir və çıxarları arasında fərq yaranırdı. Çünki öşür adlanan gəlir vergisi Günəş təqviminə görə mövsümdən mövsümə alınır. Dövlətin maaş, ödəniş və digər çıxarları isə Ay təqviminə, yəni Hicri-Qəməri təqviminə görə ödənilirdi. Bu isə dövlətin gəlir-çıxarları arasında uyğunsuzluq yaratdığına görə, bəzən artıq xərcləmələrə, eyni zamanda əməkçilərin də haqlarının pozulmasına səbəb olurdu. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq məqsədi ilə rəsmi işlərdə Hicri təqvim əvəzinə Günəş ilinə əsaslanan, ancaq il rəqəmi Hicri olan bir təqvimə ehtiyac hiss edilirdi. Bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün 1579-cu ildən etibarən maliyyə sahəsində yeni bir Günəş təqvimindən istifadə edilməyə başlayır. Lakin bu da uyğunsuzluğu aradan qaldırmır. Ona görə də Baş dəftərdar Həsən paşanın məsləhəti ilə 1677-ci ildə Rumi təqvim adı verilən yeni bir sistem yaradılır. Bu təqvimdə ay və günlər Yulian təqvimindən götürülmüşdü. Ona görə də bu təqvimə Rumi təqvim deyilirdi. Lakin sadəcə maliyyə sahəsində istifadə edildiyinə görə “Maliyyə təqvimi” də deyilirdi. 1839-cu ildən isə həm maliyyə, həm də bütün rəsmi işlərdə istifadə edilməyə başlamışdır. Maliyyə təqviminin Yulian təqvimdən fərqi ilin məhərrəm yerinə mart ayı ilə başlaması və təqvimin başlanğıc olaraq Hicrəti əsas götürdüynə görə il rəqəminin dəyişik olmasıdır. Bu təqvimdə istifadə olunan aylar ardıcıl olaraq mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, təşrin-i-əvvəl, təşrin-i-şani, kanuni-əvvəl, kanuni-şani və şubat adlanırdı. 1926-cı ildə Türkiyədə Miladi təqvimə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq ləğv edilmiş, yalnız bəzi məsələlərində istifadə edilmişdir.

5. Elxani təqvim: Hindistanda yaradılmış Türk dövlətləri ilə Elxani hökmdarı Qazan xan zamanında Cəlali təqvimə bir sıra düzəlişlər edilərək yaradılmış yeni bir təqvim idi. Bu təqvimdə ilin başlanğıcı novruzdan götürülürdü. Həmin dövrdə Əfqanıstanda da bu təqvimdən istifadə edilirdi. Sonralar daha da təkmilləşdirilən bu təqvimdən 1925-ci ildən etibarən İranda milli təqvim kimi qəbul edilmişdir.

6. Miladi təqvim: Rumi təqvimdə də ayların cəmi 365 gün olduğundan zamanla bu təqvimlə Hicri təqvim arasında 11 gün fərq yaranmışdır. Əvvəldən etibarən Osmanlı Maliyyə təqvimində Hicri il ilə Yulian il arasındakı 11 günlük fərqi aradan götürülməsi üçün hər 33 ildə bir 1 Hicrət ili Rumi təqvimdən çıxılırdı. Buna “atlanan il” və ya “sıvış ili” (sürüşmə ili) deyilirdi. Amma hər 33 ildən bir edilən bu iş 1871-ci ildən sonra edilmədi və bu tarixdən sonra Rumi il ilə Hicri il arasında getdikcə artan fərqlər meydana gəldi. Bundan əlavə, Tənzimatdan sonra vətəndaşlara şəxsiyyət vəsiqəsi verilməyə başlanmış, şəxsiyyət vəsiqələrinin bəzində Hicri tarixinin, bəzilərinə isə Rumi tarixinin yazılması bu işdə qarışıqlığın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Nəhayət, 1332-ci Maliyyə ilinin fevral ayının 8-də (8 fevral 1916-cı il) edilən bir dəyişiklik ilə Maliyyə təqvimində “Takvimi-Garbi” (Qərb təqvimi) adı altında Qriqoryan təqvim sistemi qismən qəbul edilərək ilbaşı mart ayından 1 kanunşaniyə, yəni yanvarın 1-ə salınmışdır. Türkiyədə Cümhuriyyət yarandıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, təqvim sahəsində də dəyişiklik edildi. 1925-ci il dekabrın 26-da qəbul edilən qanun ilə 1926-cı ildən etibarən Hicri təqvimlə birlikdə Maliyyə təqvimi də ləğv edilmiş, 1 yanvar 1926-cı ildən Qriqoryan təqvimi də adlanan Miladi təqvimdən istifadə edilməyə başlanılmışdır.

Milad doğum deməkdir. Bu təqvimdə İsa peyğəmbərin doğumu başlanğıc olaraq qəbul edildiyi üçün təqvimə Miladi təqvim deyilmişdir. Günəş ili əsas götürülür. Bu təqvim misirlilər tərəfindən yaradılmış, yunanlılar və romalıları isə inkişaf etdirmişdilər. Yunanlar tərəfindən qərbə yayılmışdır. Romalıları Sezar zamanında Yulian təqvimini tərtib edərək istifadə etmişdilər. Miladi təqviminin ilk şəkli olan Yulian təqvimi e.ə. 46-cı ildə Romanın quruluşunun 708-ci ildönümündə İsgəndəriyyədə yaşayan astronomiya alimi Sosigenesin tövsiyyəsi ilə Roma imperatoru Yuli Sezar tərəfindən düzəldirilmişdir. Lakin Yuli Sezar tərəfindən yaradılan bu təqvimdə uyğunsuzluq yaranmış, 1500 ildə Günəş ilindən 10 gün geridə qaldığı ortaya çıxmışdır. Yeni dövrdə papa XIII Qriqor tərəfindən edilən düzəlişlərlə bu fərq aradan qaldırıldı və yeni təqvim Qriqoryan təqvimi

kimi tanındı. Qriqoryan təqvimində ilbaşının yanvarın 1-də qeyd edilməsi 1752-ci ildə gerçəkləşdi. Müasir dövrümüzdə də bu təqvimdən istifadə edilir.

7. Türklər eyni zamanda Ay-Günəş ilindən istifadə etmişdilər. Burada aylar Ayın hərəkəti ilə, il isə Günəşə görə hesablanır. 1 il 12 aya bölünür. Bu aylar belədir: 1. Aram 2. İkinci (ikinci) ay 3. Üçüncü ay 4. Dördüncü ay 5. Beşinci ay 6. Altıncı ay 7. Yedinci ay 8. Sekizinci ay 9. Tokuzuncu ay 10. Onuncu ay 11. Bir yigirminçü ay (On Birinci ay) 12. Çakşapat ay

İslamın qəbulundan sonra 12 heyvanlı Türk təqvimi bir çox türk dövlətində yenə də istifadə olunmuş, lakin hicri-qəməri təqvimdən istifadə daha üstünlük təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ramin Allahverdi. Təqvim mifləri və novruz. Bakı, 2013, 181 səh.
2. Prof.Dr. İlhami Durmuş. Eski türklərdə zaman və takvimlər, İstanbul, 2012
3. Yavuz Unat. İslamda və Türklərdə zaman və takvim, Ankara, 2011
4. Neşet Çağatay. Eski çağlardan bu yana zaman ölçümü və zaman. Konya 1983.
5. A.Necati Akgür. Takvimlər, İstanbul, 2000.
6. Faik Reşit Unat. Hicri tarixləri Miladi tarihe çevirmə klavuzu. Ankara, 1988
7. Ziya Göyöl. Türk medeniyyəti tarixi, İstanbul, 1976

ABSTRACT

Abdulla Mustafayev
Ilqar Kangarli

CALENDARS IN THE ANCIENT TURKIC TRIBES

The article deals with the calendars used by Turkic peoples from ancient times up today. It is noted that, throughout the history the Turks used many different calendars, including the sun, moon and moon-sun calendar groups, the 12 animal calendars, Jelali calendar, Rumi calendar, Hijri calendar, and Christian calendar.

The author shows that, beginning with the era of the Asian Huns, the Turks spread into the great areas from time to time and their relation with different cultures led them to use different calendars.

The calendar used by Turks for the first time in history, is the Turks' 12 animal calendar. The Turks used the Hijri calendar after adopting Islam. During the Great Seljuk Empire, the Jelali calendar was used, during the Ottoman Empire they used the Rumi calendar, in the early 20th century, by the goal of to get close with the Western world, they began to use the Christian calendar..

РЕЗЮМЕ

Абдулла Мустафаев
Илгар Кенгерли

ДРЕВНИЕ ТУРЕЦКИЕ КАЛЕНДАРИ

В статье рассматриваются календари, используемые тюркоязычными народами, начиная с древних периодов до сегодняшнего дня. Отмечается, что тюрки за свою историю пользовались рядом отличительных календарей, в том числе календарем с 12 животными, календарем Джалали, календарем Руми, календарем Хиджри, календарем Милади, включенными календарным группам солнца, луны и лунно-солнца.

Автор обосновывает, что начиная с периода Азиатских гуннов, обрзование тюрками широкой географии и их связи с разными культурами стали причинами их использования разных и отличительных календарей. Впервые в своей истории тюрки начали пользоваться в тюркским календарем с 12 животными. После принятия тюрками Исламской религии они начали пользоваться календарем Хиджри. В период империи Великих сельджуков тюрки пользовались календарем Джалали, в период Османской империи-календарем Руми. А начиная с начало XX века с целью интеграции в Западный мир начали применять календарь Милади.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 027)..

ZAMİN ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

zaminalisoy@gmail.com

UOT: 94(479.242)

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN UYDURMA
ƏRAZİ İDDİALARI VƏ ONUN MAHİYYƏTİ**Açar sözlər:** *Qərbi Azərbaycan, Antanta, Naxçıvan, İrəvan, erməni yalanları, xristian dünyası***Key words:** *Western Azerbaijan, Antanta, Nakhchivan, Yerevan, Armenian lies, Christian world***Ключевые слова:** *Западный Азербайджан, Антанта, Нахчыван, Ереван, армянская ложь, христианский мир*

Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları XVII əsrdən başlasa da, bu çirkin niyyət 1828-ci ildən sonra daha da azğınlaşmışdır. XX əsrin birinci rübündən etibarən xristian dünyasının himayəsi sayəsində bu, mərhələ- mərhələ həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında ermənilərin Azərbaycana ərazi iddiaları mövzusu zaman-zaman tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu mövzu ilə bağlı bir çox müəllif (Z.Şahverdiyev, İ.Hacıyev, M.Qasımlı, E.Şıxəliyev, A.Paşayev, B.Nəcəfov və .b) öz töhfələrini vermişdir. Lakin ermənilərin Naxçıvana və İrəvana ərazi iddiaları kompleks şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Bu mövzunu araşdırarkən bir daha əmin olduq ki, ermənilər öz xəyanətkar xislətlərini, həmişə göstərmişdirlər. Onları müxtəlif ərazilərdən gətirib Cənubi Qafqazda (Qərbi Azərbaycanda) yerləşdirmiş, heç yoxdan onlara dövlət yaratmış Çar Rusiyasına qarşı da nankorluq edərək Rusiyadan asılılığı müstəmləkəçilik olaraq görmüşdülər. Bəzi erməni “tarixçilər”-i, (S. Qaloyan, A. Parsamyan, S. Ayvazyan və .b) açıq şəkildə etiraf edirlər ki, ermənilər Qərbi Azərbaycana Rusiya tərəfindən köçürülmüşdür. Bir qismi isə bunu sətir aralarında etiraf etməyə “cəsarət” tapırlar.

Ermənilərin Naxçıvan bölgəsində gəlmə olduğunu toponomik materiallar da təkzib edilməz şəkildə sübut edir. Bu problemin tədqiqatçılarından olan Z.Şahverdiyev yazmışdır: “... Naxçıvanın toponimləri ilə əlaqədar apardığımız tədqiqatlar da sübut edir ki, bu diyar qədim oğuz-türk-Azərbaycan torpağıdır. Bunu tarixin danılmaz şahidləri olan toponimlər də təsdiq edir. Naxçıvan ərazisində olan oykonimlər içərisində cəmi 1,54 faiz erməni mənşəli yer adları vardır. Fiziki-coğrafi obyektlər içərisində erməni mənşəli toponimlər demək olar ki, yoxdur”[3, s. 86].

Erməni saxtakar tarixçilərindən biri O.Malikonyan yazır ki, “Şərqi Ermənistan”ın Rusiyaya birləşməsi erməni xalqı üçün “böyük tarixi əhəmiyyətə” malikdir... “Şərqi Ermənistan” həmişəlik çoxəsrlik fars istibdadından, zülmündən azad oldu, erməni xalqının bir hissəsi fiziki məhv olma təhlükəsindən xilas oldu. Rusiya hakimiyyəti altına keçən erməni xalqının bir hissəsi başqa bir inkişaf yolu ilə getdi”[13, s. 5]. Heç bir tarixi fakta əsaslanmadan əzəli Azərbaycan torpaqlarını “Şərqi Ermənistan” kimi təqdim edən saxta tarixçi əvvəlcə mövcud olmayan “Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşməsinə “erməni xalqının” etibarlı məskunlaşma yeri, bütöv ərazi əldə etməsi imkanının yarandığını, bunun yeganə və düzgün çıxış yolu olduğunu göstərməklə Azərbaycan torpaqlarına ərazi iddiasını pərdələyir. Lakin guya tezliklə mövcud olmayan daha doğrusu, Azərbaycan torpaqları olan ərazilərin “Şərqi Ermənistan”ın müstəmləkəyə çevirildiyini, çarın müstəmləkə idarəçiliyi yaratdığını qeyd edir. Əslində isə çarın Cənubi Qafqazda başlıca dayağı bu bölgəyə köçürülmüş xəyanətkar ermənilər idi.

Ermənilərin milli ideyaları, psixoloji durumları haqqında ətraflı və düzgün, həqiqətə uyğun yazan Rus tədqiqatçı V.M.Veliçko yazır: “Əvvəla, erməni xalq kütləsini yırtıcı, hərəs, öz var-dövləti sayəsində nüfuza və hakimiyyətə sahib olan adamlardan, siyasətbazlıqla məşğul olan avam, cahil ruhanilərdən və pencəktikən saxta dərzi ziyalılardan, daha doğrusu, təkcə özgə xalqdan olan qonşularını yox, həm də öz tayfalarından olan günahsız rəiyyəti incidən hakim erməni ictimai

təbəqələrindən ayırmaq lazımdır. İkincisi, hakim siniflərin arasında da, şübhəsiz, pis olmayan və günahsız, əsasən, öz başçılarının terroruna və qeyri-normal inkişaf etmiş tayfalarının, yaxud özlərinin dedikləri kimi (buna heç bir hüquqları yox ikən) milli ideyalarının idarəsinə ürəkdən tabe olmayan xeyli adam var.

Bu başçılarla və onların əlaltıları ilə, xüsusilə, tanış olan heç bir vicdanlı adam ermənilərə əsassız nifrət eləyə bilməz. Ancaq bu müəmmalı tayfa ilə, onun tarixi taleyi və müasir vəziyyəti ilə daha yaxından tanış olanda, şübhəsiz, bir çox yaxşı xüsusiyyətə malik olan erməni xalq kütləsinin halına acımamaq da olmaz.

Amma bizim onlara ürəyimiz nə qədər çox yansa da, onların vəziyyətinə nə qədər yaxından bələd olsaq da, ermənilərin fitnəkar, bic, hiyləgər, araqarışdıran, vicdansız tayfa başçıları gözlərimiz önündə çox iyrenc bir surətdə canlanır” [8, s. 46]. Müəllif əslində cinayətkar xalq hesab etdiyi ermənilərin milli ideyaları uğrunda hər cür rəzil üsullara əl atdığını və onların bütün dünyada əsaslı nifrət qazandığını göstərir.

V.L.Veliçko Ermənistan tarixinin düzgün yazılmadığını, həqiqətə bənzər nağıllara əsaslandığını qeyd edir, “Şərqi Ermənistan”ın da daxil olduğu xəyali “Böyük Ermənistan”ın əsl mahiyyətini açıb göstərir: “Bədnam Böyük Ermənistan haqqında və özlərinin bütün qonşularını mədəniləşdirmək üçün ermənilərin dünyəvi istedadı barədə danışılan cəfəngiyyətlə dolu və mənasız dərsliklər bir yana qalsın, Tiflis paytaxt olmaqla az qala Voronejə qədər Böyük Ermənistanın xəritələri də əvvəlcə İngiltərə tərəfindən bəyənən və elə həmin fitnə-fəsada xidmət eləyən cürbəcür emblemlər də bu mənbələrdə geniş yayılmışdır” [8, s. 87]. Bununla da müəllif uydurulmuş erməni miflərinin, istər “Böyük Ermənistan”, istərsə də “Şərqi Ermənistan” ideyalarının qonşu xalqlara, xüsusən, azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş ideoloji təxribat, saxta tarix hesab edir.

Professor C.Həsənlı Birinci Dünya müharibəsində Türkiyə və onun müttəfiqlərinin məğlub olması, Antanta qüvvələrinin Qafqaza daxil olması vəziyyətindən ermənilərin süi-istifadə etdiyini qeyd edərək diqqətə çatdırır ki, “Özünü qurban kimi qələmə verərək ABŞ-dan və ayrı-ayrı Avropa ölkələrindən yardım alan Ermənistan hökuməti böyük dövlətçilik iddiası ilə çıxış edib, Qafqazda əsrlərdən bəri formalaşmış ərazi-inzibati bölgünü zor gücünə təftiş etmək yoluna qədəm qoymuşdu. Hələ XIX əsrin sonlarından erməni “alimləri” və onlara xidmət göstərən Avropa missionerləri tərəfindən qonşu xalqlara qarşı hazırlanan ideoloji təxribat XX əsrin II onilliyinin axırlarından başlayaraq milli dövlət siyasəti kimi hərbi təxribatla tamamlandı” [5 s, 58]. Əsrlər boyu bu avanturist ideya ilə ermənilər bütün dünyanı aldaraq Qafqazda hər şeyin ermənilərin olduğunu “canfəşanlıqla” sübut etməyə cəhd etmişlər. Halbuki Qərb tədqiqatçılarının da göstərdiyi kimi “ingilislərin iradəsilə qısa bir ömür sürən erməni respublikası bütün tarix boyu mövcudluğu qeydə alınan yeganə müstəqil erməni dövləti idi ki, o da Azərbaycan torpaqlarında yaradılmışdı.

Görkəmli Türkiyə hərbiçisi Kazım Qarabəkirin yazdığı kimi, 1918-ci ildə iyunun 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında Batumda bağlanmış sülh müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kvadrat kilometr, əhalisi isə 321 min nəfər, (o cümlədən 200 min erməni (şübhəsiz ki, XIX əsrdə bu yerlərə köçürülmüş ermənilərin hesabına), 100 min azərbaycanlı (erməni terroru, qaçqınları, təqibləri və təzyiqlərinə məruz qaldığına görə azalmış) 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər xalqları) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Yeni Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dördü biri daxil idi” [6, s. 371]. Əslində bu ərazilər, ermənilərin “Şərqi Ermənistan” kimi sırıdıqları əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır.

Erməni saxta tarixçiləri mövud olmayan “Ermənistan”ı müxtəlif terminlərlə “göstərərək”, xəyanət nəticəsində bütün dinc türk-müsəlman əhalisini məhv edən cinayətkar erməni xalqının guya genosidə məruz qaldığını, həmişə olduğu kimi, öz cinayətlərini türklərin üzərinə yıxmağa cəhd edirlər. Tarixi faktlara əsaslanmayan “erməni mülahizələrinə görə” Oktyabr inqilabı nəticəsində türklər “Qərbi Ermənistanın və Erməni Kilikiyasının azad olunmasına, ABŞ-ın protektoratlığı altında isə “müstəqil Ermənistanın” dirçəlməsinə yol vermədilər. Guya türklər Zaqafqazıyanı 1918, 1920-ci illərdə iki dəfə zəbt edərək “Şərqi Ermənistanda da genosid həyata keçirdilər... [12, s. 101-168].

Guya genosidin yeni dalğası nəticəsində Qars, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Bakı, Axalkələki, Axalsıx, Aleksandropol vilayətlərinin erməni əhalisi məhv edildi” [11, s. 143].

Ermənilərin saxta məlumatlarını ifşa edən ABŞ tədqiqatçısı T.Svyatoxovski yazır ki,

Türkiyə regionda (Cənubi Qafqazda) hakim qüvvəyə çevrildiyini göstərməyə başlamışdır. Bu zaman əksəriyyəti Anadoludan olan qaçqınlardan ibarət Bakı daşnak qüvvələri şəhər müsəlmanlarının qəfil... qırğını təşkil etdilər. Qarma-qarışıqlıq martın 31-dən aprelin 2-dək davam etdi və ən azı 3000 nəfərin ölümü ilə nəticələndi, özü də ölənlərin çoxusu iranlılar (cənubi azərbaycanlılar) idi” [9, s. 92].

Müəllif S.Şaumyanın ölənlərin rəqəmini azaltdığını, bəzi məlumatlara görə qırğının 12.000 nəfər insanın ölümünə səbəb olduğunu bildirir. T. Svyatoxovski Bihlin “Qafqaz siyasəti” (1917-1918) əsərində 19.600 nəfərə yaxın azərbaycanlının öldürüldüyünü göstərir [9, s. 338]. Müəllif onu da nəzərə çatdırır ki, ermənilər qırğınlara səbəb olan bu hərəkətin arxasında duran siyasi niyyətləri açıqlayırlar.

Ermənilər artıq İrəvan xanlığının ərazisində “Şərqi Ermənistan” dövlətini qurduqlarını bəyan etməklə, Zəngəzur-Dərələyəz və Dağlıq Qarabağ bölgələrini işğal etmiş və Naxçıvana ərazi iddiaları irəli sürürlər.

Öz xəyanətləri ucbatından “həyati məkanlarını” itirmiş, maddi itkilər və psixoloji zərbələrə məruz qalmış ermənilər yeni dövrdə qonşuların əraziləri hesabına “çoxdan itirilən müstəqil dövlətçilik həyatının dirçəldilməsi dövrünün (əslində özgə torpaqlarının işğalı və heç vaxt mövcud olmamış erməni dövlətçiliyinin ilk dəfə yaradılması mərhələsi) başladığını iddia edirlər [10, s. 29].

Daşnak Ermənistanı özünü “demokratik respublika” elan etsə də, qonşu dövlətlərə-Gürcüstana və Azərbaycana müharibə elan edərək onlardan ərazi qoparmağa cəhd edir, öz işğalçılıq siyasətini isə ört-basdır edirdi.

Daşnaksütyun partiyasının yaradıcılarından biri və Daşnak Ermənistanı Respublikasının ilk baş naziri olmuş O.Kaçaznuni yazır ki, biz qonşu Azərbaycanla rəsmi şəkildə müharibə vəziyyətində olmasaq da Qarabağ və Qazaxda toqquşmalar olurdu. Ölkə daxilində Ağbaba, Zəngibasar, Vedibasar, Şərqi-Naxçıvan və Zəngəzurdakı yerli müsəlmanlarla (o cümlədən onların “Şərqi Ermənistan” adlandırdıqları ərazinin əsl sahibi olan, əslində Qərbi Azərbaycanın yerli azərbaycanlı əhalisi) qanlı döyüşlər oldu. Guya “Azərbaycanın mövqeyi ermənilərə düşmənçilik mövqeyi idi... yerli müsəlman əhalisi Türkiyəyə və Azərbaycana arxalanaraq antidövlət xətt tutmuşdular. Mühümü odur ki, biz istər daxildə, istərsə də xaricdə bizim vəziyyətimizi düzəltmək üçün məqsəduyğun tədbirlər görə bilmədik. Azərbaycanla az-çox dil tapa bilmədik, inzibati tədbirlərlə müsəlman rayonlarında qayda yarada bilmədik. Ona görə də silaha əl atmalı, qoşun yeritməyə, dağıtmağa, qırğınlara törətməyə məcbur olduq. Şübhəsiz ki, bütün bunlar hakimiyyəti nüfuzdan salırdı... Vedibasar və Şərur-Naxçıvan kimi mühüm məntəqələrdə öz hakimiyyətimizi qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik”[10, s. 29]. Müəllif daşnakların əsl məkrli məqsədinə azərbaycanlıların öz ərazilərindən etnik təmizlənməsi vasitəsilə həmin ərazilərə sahib olmaları üçün terrora, milli qırğınlara əl atdıqlarına haqq qazandırır.

Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalını, onun bir hissəsinin “Şərqi Ermənistanın” çoxəsrlik fars istibdadından azad olması kimi təqdim edən ermənilərin 1919-cu ildən parlamenti “Birləşmiş” Ermənistanın müstəqilliyini elan etdi ki, onun tərkibinə mövcud Ermənistanla yanaşı, xəyali “Ermənistanın” türk hökmranlığından azad edilməli olan “erməni torpaqlarını” da daxil etdi. Qərribəsi odur ki, Türkiyədəki ermənilər öz hüquqlarının pozulacağından ehtiyat edərək Türkiyədəki erməni məsələsini Rusiyadakı erməni məsələsinə qarşı qoydular, buna etiraz etdilər.

Ermənilər “Şərqi Ermənistan”ın İran zülmündən azad olub Rusiyaya birləşməsində A.S.Qriboyedovun xidmətlərini xüsusi qeyd edirlər.“Böyük humanist” A.S.Qriboyedov “Şərqi Ermənistan”ın azad olması üçün ciddi səylər göstərmişdir... Sülh müqaviləsini (Türkmənçay müqaviləsini) Qriboyedov tərtib etdi. Ermənilərə aid olan bütün maddələri o, “görməli erməni xadimi”(əslində mənfur millətçi) Nerses Aştaraketski və digərləri ilə məsləhətləşdi, onların istəklərini diqqətdə saxladı. A.S.Qriboyedov 40 min erməninin İrandan Şərqi Ermənistanına (əslində Qərbi Azərbaycana) köçürülməsində “əvəzsiz rol” oynadı. Heç bir beynəlxalq müqavilə Türkmənçay müqaviləsi qədər erməni xalqının taleyində mühüm rol oynamamışdır. Eyni zamanda heç bir rus xadimi “erməni xalqının azad olmasında” M.S.Qriboyedov qədər böyük töhfə verməmişdir.

Çar məmurunun nəşini Ermənistan (Qərbi Azərbaycan) vasitəsilə Tiflisə aparanda bütün erməni şəhərləri və kəndləri (Azərbaycan ərazisində yerləşmiş erməni yaşayış məskənləri) onun ölümünə (A.S. Qriboyedov əslində Tehranda erməni tərəfindən öldürülmüşdür) ağlayırdılar”[14].

Buradan göründüyü kimi, ermənilərin “böyük humanist” hesab etdikləri A.S. Qriboyedov əsl rus məmuru kimi birtərəfli qaydada ermənipərəst mövqə tutaraq əzəli Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin yerləşdirilməsinin və bir xalqın iki yerə parçalanmasının müəlliflərindən biridir. Əzəli Azərbaycan torpaqlarının uydurma “Şərqi Ermənistan” kimi ermənilərə bəxş olunmasında da bu mənfur diplomat həlledici rol oynamışdır.

Bizcə, ermənilərin bu məkrli niyyətlərinin arxasında onların kökündəki qaraçıların-dilənçilərin əsas yer tutması durur. V.L.Veliçko onların mənşəyində qaraçılıq amilinin olduğunu faktiki materiallarla sübut edərək göstərir ki, “ermənilərin neft sənayesindən olan mesenatları xüsusi Ermənistan tarixinin tam yaradılmasına, bu kiçik xalqın generallarından tutmuş, kontrabatçılara qədər hamısı həddindən artıq şişirtməyə səylə çalışırlar. Xüsusilə, onlar öz tarixi “xidmət”lərini və indiki məziyyətlərini tüfeyli yollarla daha doğrusu, tarixi daha aydın, şübhəli olmayan və şərəfli qonşu xalqların üstünə kölgə salmaqla irəli çəkmək fürsətini əldən vermirlər”[8, s. 49]. Onlar qonşu xalqların bütün hər şeyini, məişətini, adətlərini, abidələrini, ərazilərini mənimsəyərək “özünüküləşdirirlər”.

V.S.Veliçko göstərir ki, saxta erməni tarixinə “aid yazılarda” əfsanəvi məlumatlar belə dəqiq hesab edilir, böyük, görkəmli adamların “erməniliyi”nin sübut olunmasına cəhd edilir. Əgər “yalan”, “qondarma”, “uydurma” sözlərindən başqa erməni tarixinin səhifələrində inandırıcı faktları dəqiq səciyyələndirən söz yazmaq lazım olsaydı, onda “xəyanət” sözündən qaçmaq olmazdı. Sərhədləri daim dəyişən bir ölkə olan Ermənistanın şübhə doğuran hökmdarları həmişə güclü qonşu padşahlardan asılı olur və həmişə ermənilər müntəzəm olaraq onları satırlar. Adlı-sanlı adamlar (naxararlara) padşahlara, xalq isə həm naxararlara, həm də padşahlara dönük çıxır, xəyanət edir. Adətlərinin qəddarlığı və qarşılıqlı münasibətlərinin etibarsızlığı müstəsna dərəcədədir. Farslar, romalılar, ərəblər ermənilərdən birini Ermənistana hökmdar təyin edən kimi o, tezliklə üsyana hazırlaşmağa başlayır. Ermənistanın özündə yəni, “Ermənistan yaylasında” az-çox müstəqil olan çarlıq, həqiqətən, lap çoxdan, beşinci əsrdə Ermənistan açıqca İran əyaləti olan zaman ləğv olunmuşdu və erməni xalqının üzərində başda katolikos olmaqla əslində, ən yaxın və mütəşəkkil hakimiyyət kimi teokratiya ağılığı başlamışdı. O vaxtdan da erməni başçıları, belə demək olarsa, iki dükanda alver edirlər: vətənlərini və xalqını gah farslara, gah müsəlmanlara, gah da Bizansa satırlar, əl altında isə öz tayfa xüsusiyyətləri uğrunda mübarizə aparırlar” [8, s. 55-56]. Müəllif yalançılıq, uydurmaçılıq, xəyanətin ermənilərin milli xüsusiyyəti səviyyəsinə qalxdığını çox gözəl göstərmişdir. Güclülər qarşısında qul, yaltaq, ikiüzlü bir xalq gücsüzlərin amansız qənimidir.

Arsen Akopyan adlı saxtakar erməni tədqiqatçısı ali məktəblərdə tədris olunmaq üçün “XIX-XX əsrin əvvəllərində Şərqi Ermənistanın əhalisi və demoqrafik proseslərinin tarixi və antropoloji aspektləri” adlı kursun proqramını tərtib edibdir. Müəllif mövcud olmayan, uydurma “Şərqi Ermənistan”ın guya ayrı-ayrı tarixi dövrlərində ərazi mənasında müxtəlif cür adlandırıldığını iddia edir. Uydurma tarix quraşdıran erməni müəllifi mövcud olmayan Ermənistanın guya Türkiyə və İran arasında mübarizə meydanına çevrildiyini, erməni əhalisinin deportasiyaya, milli zülmə məruz qalması nəticəsində “Şərqi Ermənistanın” bir çox hissələrində ermənilərin azaldığını, bir çox erməni yaşayış məntəqələrinin darmadağın edildiyini,sonralar isə, əsasən, köçəri və yarım köçəri türkdilli və irandilli etnik qrupların tədricən oturaq həyata keçməklə burada məskunlaşdığını iddia edir, bununla da saxta, təxribatçı tarix yaradır, yerli əhalisi, əsasən, türk-müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan) ibarət Qərbi Azərbaycanda ermənilərin köçürülməsini uydurma və yalanları ört-basdır edir [20].

Saxtakar tarixçinin fikrincə, XIX əsrin əvvəllərində “Şərqi Ermənistan”ın qəti olaraq Rusiyanın tərkibinə daxil olaraq İrandan və “Qərbi Ermənistan”dan (Türkiyənin Şərqi Anadolu ərazisindən) “Şərqi Ermənistan”an hüdudlarına keçmək imkanı əldə etdilər. Bu şərait guya əhalinin etnik strukturunda ermənilərin xüsusi çəkisinin artmasına gətirib çıxartdı [20]. Halbuki bütün tarixi faktlar Qərbi Azərbaycan ərazilərində “Şərqi Ermənistan” adlandırdıqları indiki Ermənistan Respublikasının ərazisində azərbaycanlıların çoxluq təşkil etməsini sübut edir.

XIX əsrdə rəsmi Rusiya sənədlərində bütün Azərbaycanda və regionda əhalinin Azərbaycan dilini (tatar dili) bildiyini və bu dildə danışdığı göstərilir. Bu dildə bütün xalqlar, o cümlədən erməni köçkünləri də danışdılar. Ona görə də “Tiflis xəbərləri” mətbuat orqanı rus və Azərbaycan dillərində çıxırdı. Qafqazşünas tədqiqatçı R.Hüseynovun fikrincə, “Belə çıxır ki, Rusiya Qafqazda mifik Şərqi Ermənistan” deyil, əhalisinin əksəriyyəti türklərdən ibarət olan, qalan əhalisi həmçinin

türk-Azərbaycan dilini bilən Azərbaycanı birləşdirmişdir. Deməli, əsrlər boyu bu xalqlar azərbaycanlıların əhatəsində yaşamış, bunun təsiri altında Azərbaycan mədəniyyətinin, dilinin və adətlərinin təsir altında olmuşlar”[18].

Azərbaycan Rusiyaya birləşdirilərkən xanlıqlardan ibarət idi. Onlar dövlətçiliyi, ordusu, pulu, ərazisi, ümumi Azərbaycan dili, dövlət idarəetmə sistemi, müstəqil daxili və xarici siyasəti olan siyasi-iqtisadi qurumlara malik idilər.

Erməni saxtakar tarixçilərinin, din xadimlərin, köçkün ermənilərin bu ərazilərin qədim sakinləri olduğunu və ərazilərə sahib olmaq hüququna malik olduqlarını sübut etmək üçün sənədləri saxtalaşdırdıqları da məlumdur. Əslində burada əhalinin 70 faizi azərbaycanlı, 30 faizi isə köçkün ermənilər olmuşdur.

Ermənilər hələ bu gün də “Şərqi Ermənistan” terminindən qonşu xalqlara ərazi iddiaları üçün istifadə edirlər. “Şərqi Ermənistanın tarixi bir çox qaranlıq səhifələrlə doludur. Sovet zülmü zamanı ondan Qars şəhəri, Naxçıvan, Qarabağ (burada heç vaxt olmayan türklərə verilmişdir), Ermənistanın şimalında bütöv bir rayon Çavaxetiya indi Gürcüstandadır. Qərbi budur ki, bütün bunlar “qardaş xalqlara hədiyyə” adlandırılmışdır. Lakin Ermənistan bu cür “hədiyyə” almamışdır.

Əgər erməni xalqının böyük qəhrəmanı (qatil, cəllad, terrorçu) Qeregin Njde olmasaydı, Ermənistan Zəngəzur və Sevandan (Göyçə gölündən) ayrı düşərdi. Stalinin planına görə bu ərazilər “Azərbaycan xalqına” hədiyyə verilməli idi. İndi Şərqi Ermənistan Qarabağla yanaşı yeganə müstəqil erməni dövlətidir. Bu ölkə uzun əzablar və təzyiqlərdən sonra yaşamağı bacarmışdır”[17].

Əslində bütün Azərbaycan torpaqlarında qurulmuş, Zəngəzuru və Dağlıq Qarabağı işğal etmiş, Ermənistan əli minlərlə azərbaycanlının qanına bulaşmış, qatil və terrorçu quldur Njdeni özünün “milli qəhrəmanı” hesab edir.

2017-ci il sentyabrın 26-29-da Sankt-Peterburqda islam numizmatikasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransda erməni “alimi” A.Akopyanın “Şərqi Ermənistan da monet” adlanan məruzəsində İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və Gəncənin guya “Şərqi Ermənistan”a daxil olduğu göstərilmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq AMEA-nın Milli Tarix Muzeyi Rusiyanın Dövlət Ermitajına məktub göndərərək öz etirazını bildirmişdir. Bundan sonra A.Akopyanın məruzəsindən “Şərqi Ermənistan” sözü götürülmüşdür [19]. Göründüyü kimi, ermənilər fürsət düşən kimi öz məkrli niyyətlərini həyasızlıqla və sırtlıqla yerinə yetirirlər.

Hətta bu gün Ermənistan Respublikasının adını dəyişdirib “Şərqi Ermənistan” qoymaq istəyənlər də var. Bunlardan biri Ermənistanın təhsil naziridir. Erməni nazir sərəmsəmləyərək demişdir: “Ölkəmizin adının dəyişməsinə mən tarixi ədalətin bərpa olunması, vətənpərvərlik və qanuni tələblərimiz nöqteyi-nəzərindən müzakirə etməyi təklif edirəm. Fikrimizcə, erməni dağlığında qurduğumuz dövlətə Şərqi Ermənistan Respublikası adının verilməsi düzgün olardı”[15].

Nazir yenə ermənisayaq uydurmalarla öz mülahizəsini əsaslandırmağa çalışır. “Erməni tarixçiləri və ümumiyyətlə, tarix dərslərlərində Ermənistan Şərqi və Qərbi Ermənistanlara bölünür. Şərqi Ermənistan deyəndə, XIX əsrin əvvəlindən Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil edilən, buna qədər isə İranın tərkibində olan ərazi nəzərdə tutulur. Tarixçilərə görə, məhz bu ərazidə sonradan Birinci Ermənistan Respublikası, Ermənistan SSR və bugünkü Ermənistan Respublikası yaradılıb. Qərbi Ermənistanın isə Türkiyə ərazisində qaldığı bildirilir və məhz bu ərazidə 1915-1923-cü illərdə ermənilərin qırğına məruz qaldığı iddia edilir”[15]. Azərbaycan Prezidenti Administrasiyasının bölmə müdiri Fuad Axundovun haqlı olaraq dediyi kimi, erməni siyasətçiləri tarixi saxtakarlıqlara alışblar, ona görə də Ermənistan təhsil naziri Armen Aşotyanın Ermənistanı “Şərqi Ermənistan” adı ilə əvəz etməsi təklifinə bu kontekstdən yanaşmaq lazımdır.

Başqa bir erməni nazir (daşınmaz əmlakın kənd təsəvvüfatı komitəsinin başçısı) isə “Ermənistanda türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirilməsinin (erməniləşdirilməsinin) davam etdirilməsinə təklif edir. İndiki Ermənistanda (əslində Qərbi Azərbaycanda) Azərbaycan toponimlərinin erməniləşdirilməsinə çoxdan başlanmışdır. F.Axundov yazır: “Fantaziyadan deyil, tarixi faktlardan çıxış edərək ermənilər Ermənistanın adını hansısa “Şərqi Ermənistan” deyil, İrəvan xanlığı qoymalıdırlar”[16]. Müəllif ermənilərin “Şərqi Ermənistan” adlandırdıqları ərazilərdə azərbaycanlıların məskunlaşdığına, Azərbaycan ərazisi olmasına dair çoxlu tarixi faktların və materialların olduğunu göstərir. F.Axundov göstərir ki,

ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi indiki Ermənistan ərazisinin total erməniləşməsi siyasəti ilə nəticələnibdir. Bunu rus və xarici mənbələr də təsdiq edir. Bu zaman: 1) Qafqaz Albaniyasının xristian abidələrinin erməniləşdirilməsi; 2) Azərbaycan müsəlman mədəniyyət və memarlıq abidələrinin məhv edilməsi; 3) Köklü, avtohton azərbaycanlı əhalinin məhv edilməsi öz doğma torpaqlarından qovulması; 4) Azərbaycan toponimlərinin erməni sözləri ilə əvəz edilməsi prosesi baş vermişdir [16]. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, Qafqaza gəlmə xalq olan ermənilər öz saxta “tarix”lərini yaradaraq guya bu yerlərin avtohton əhalisi olmaları barədə uydurmalar quraşdırırlar. Arxiv sənədləri Cənubi Qafqazda Albaniyanın xristian abidələrinin erməniləşdirilməsini də sübut edir. “Erməni saxtakar ideoloqları bir yerdə durmur, mifik “Şərqi Ermənistan”ın sərhədlərini Azərbaycan ərazilərinin dərinliyinə və şərqlə doğru genişləndirirlər”. Mən təccüblənmirəm ki, İrəvan xanlığının ərazisini “Şərqi Ermənistan” adlandırandan sonra, Qarabağ xanlığının ərazisini “Uzaq Şərqi Ermənistanı” adlandıracaqlar[15].

Beləliklə, ermənilərin xəyalı “Böyük Ermənistan” ideyasının tərkib hissəsi olan mifik “Şərqi Ermənistan” İrəvan xanlığı, Naxçıvan xanlığının bir hissəsi, Zəngəzur, Dərələyəz ərazisində Rusiyanın köməyiylə xristian dövləti kimi yaradılan müasir Ermənistan Respublikasından “geniş məzmunu” malik anlayış olub, Azərbaycana ərazi iddiasının əsaslandırılmasını nəzərdə tutan şərti, uydurma termindir, ermənilərin saxtakar “politoloqları” və “tarixçiləri” tərəfindən məqsəd-yönlü şəkildə düşünülmüşdür.

Tarixi mənbələrin sübut etdiyi kimi, ermənilər Qafqaz Azərbaycanına İrandan və Türkiyədən köçürülmüş, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində müvəqqəti, az bir zaman içində yaradılmış “Erməni əyalətində” yerləşdirilmiş və tezliklə əzəli Azərbaycan torpaqlarını mənimsəmiş, tarixi şəraitdən istifadə edərək tarixdə heç vaxt mövcud olmayan dövlətlərini yaratmışlar.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq istəyən ermənilər Türkiyədən 6 vilayət Ərzurum, Van, Trabzon, Datir-Bəşir, Xarnut və Sivasın bir hissəsini və Rusiyada olan 4 vilayəti: İrəvan, Qars, Naxçıvan, Batum daxil olmaqla müstəqil erməni dövləti yaratmaq istəmişlər. Türkiyədə iflasa uğrayaraq onlar Cənubi Qafqazda, Azərbaycan ərazilərində dövlət qurmaq ideyasına üstünlük vermişlər.

Rusiya mənbələrində Rusiya-İran müharibəsinin səbəblərindən biri kimi göstərilən “Şərqi Zaqafqaziyanın qaytarılması” uğrunda müharibəni ermənilər “Zaqafqaziya” sözünü “Ermənistan” sözü ilə əvəz edərək “Şərqi Ermənistan” kimi təqdim etmişlər.

Qədim türk yurdu olan Naxçıvan və İrəvana ərazi iddiaları irəli sürən ermənilər XX əsrin əvvəllərində bu siyasəti daha azğın şəkildə təzahür etdirməyə başladılar. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hakimiyyəti dövründə Qarabağa olan iddialarından əl çəkmək şərti ilə İrəvan ermənilərə güzəştə gedildi. Lakin ermənilər öz vədlərinə əməl etmədilər. İrəvanı ələ keçirən ermənilər bütün qüvvələri ilə Naxçıvanı ələ keçirməyə cəht etdilər. Naxçıvanın dəyərini anlayan və onu türkün qapısı adlandıran Mustafa Kamal Atatürk heç bir vəchlə Naxçıvanı güzəştə getməyəcəyini bəyan etdi. Mustafa Kamal Atatürkün bu siyasəti XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Naxçıvana olan iddialarını puça çıxardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi VII cildə. V cild, Bakı, Elm, 2008, 584 s.
2. İ. Hacıyev. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri, Naxçıvan, Əcəmi, 2012. 191 s .
3. Z. Şahverdiyev. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində, Bakı, Elm, 2008. 133 s.
4. Z. Əmrahov. Osmanlı imperiyasında erməni məsələsi problemi, Bakı, Elm və Təhsil, 2017. 270 s.
5. C. Həsənov. Ağ ləkələrin qara kölgəsi, Bakı, Gənclik, 1991. 200 s.
6. Kazım Karabekirin Kaleminden. Doğunun Kurtuluşu, Ərzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1990, 480 s.
7. История дипломатии. Т.II., Москва: мо, 1963, 272 s.
8. Величко В.Л. Гафгаз (Rus işi və tayfalarası məsələlər) Bakı, Azərbaycan 1995, 192 s.
9. Святыховски Т. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər, 92 s
10. Нерсесян М.Г. Салакан Р.Г. Геносид армян в Османской империи, Ереван, 1966, 143 s.

11. Саркисян Е.К. Политика Останского правительства в Западной Армении последней четверти XIX и начале XX вв. Ереван: 1972, 101 с.
12. Маликонян О.М. Налбандян и общественные течения среди в 50-60—х годах прошлого столетия// Известия АН Армянской ССР, серия общественные науки, 1952, №7, 11с.
13. Грибоедов и Армения.// <http://chekhov.am/htm.Mankavarjnjr/lara/Grubjedov/pdf>.
14. Ermənistanın adını dəyişmək istəyən nazir şikəst oldu
//<https://metbuat.az/news/333318/ermenistanin-adini-deyi.mek-isteyen-nazir-sikest-oldu-foto.html>.
15. Fuad Axundov: “Если в Армении и менять название страны, то вернуть ей историческое, как делают в цивилизованных странах» <http://caucasianhistory.info/?p=232>.
16. Восточная или нынешняя Армения // <http://ppp.Nauyaicyeba.ru/doc/index-81900.html>.
17. Гусейнов Р. Придуманый термин «Восточная Армения»
// http://www.rizzanhujeunov.com/2015/02/blog/post_5.html.
18. Баку дабился удаления слова «Восточная Армения из доклада Акопяна
//<http://minkal.az/news/1236273357>.
19. Акопян А. Демографические процессы и население Восточной Армении в XIX началеXX вв (исторические и антропологические аспекты)// <http://100-edu.ru/doc/21074/index/html>.

ABSTRACT

Zamin Əliyev

TERRITORIAL CLAIMS OF THE ARMENIANS FROM NAKHCHIVAN AND IREVAN AND ITS POINT

In many stages of history, the Armenians have tried to break stability of the region by bringing territorial claims to Azerbaijan. Taking advantage of the imprudence, they have claimed territorial claims to ancient Turkic land Nakhchivan and Iravan with counter feit “historical evidence”.

Based on many hidtorical sources, we can say that in the territory of present-day Armenia (Western Azerbaijan) ethnicity prevails no longer in Armenians, and even in the first half of the 19th century, after the Russians moved armenians from Ottoman and Iranian here, the situation did not change to the in favor. Never the less, their territorial claims continued in the early 20th century.

РЕЗЮМЕ

Замин Алиев

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРИТЯЗАНИЯ АРМЯН НА НАХЧЫВАНСКУЮ И ИРЕВАНСКУЮ ОБЛАСТИ И ИХ СУТЬ

Армяне, на многих этапах истории предъявляя территориальные притязания на Азербайджан, стремились к нарушению стабильности в регионе. Пользуясь сложившимися обстоятельствами на различных этапах они, на основе ложных исторических доказательств, выдвигали территориальные притязания на Нахчыван и Иреван, являющиеся древними тюркскими землями.

Опираясь на многие источники можно сказать, что на териитории современного государства Армения (Западный Азербайджан), этническое превосходство никогда не было в пользу армян, даже в первой половине XIX века, после переселения сюда армян русскими из Останской Империи и Ирана не удалось поменять ситуацию к лучшему. Несмотря на это их территориальные притязания продолжали оставаться и в начале XX века.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Z.Şahverdiyev

ARZU ABDULLAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

a.ordubadi@yahoo.com

UOT: 94(479.242)

**NAXÇIVAN RUSİYA İLƏ QACARLAR İRANI ARASINDAKI
MÜHARİBƏLƏR DÖVRÜNDƏ (1826-1828)**

Açar sözlər: *Müqavilə, Cənubi Qafqaz, diplomatiya, siyasət, Abbasabad qalası, məqalə, köçürmə siyasəti, hərbi zavod*

Key Words: *Treaty, South Caucasus, diplomacy, politics, Abbasabad Tower, article, transfer policy, munition factory.*

Ключевые слова: *Договор, Южный Кавказ, дипломатия, политика, Аббасабадская башня, статья, трансфертная политика, военный завод*

Rusiyanın 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsində qələbəsi, Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən istilasını ingilis müstəmləkəçilərinin qızgın qəzəbinə səbəb oldu. Gülüstan müqaviləsini özü üçün rüsvayçılıq hesab edən və Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün yeni planlar hazırlayan İran sarayı isə Rusiyanın Cənubi Qafqazı zəbt etməsi ilə barışmaq istəmirdi. İranın bu planları İngiltərənin Cənubi Qafqazdakı planlarına tam uyğun gəlirdi və buna görə ingilis diplomatiyası hər vasitə ilə yeni münaqişələr törədir, İrani Rusiya ilə yeni müharibəyə təhrik edirdi. Bu məqsədlə Tehrana yeni Britaniya səfiri göndərildi. O, şahı inandırmağa çalışırdı ki, İran Cənubi Qafqazı ələ keçirə bilər, ancaq bunun üçün güclü ordu yaratmaq lazımdır. Səfir öz hökumətinin yaxşı təlim görmüş və silahlanmış 50 minlik korpus yaratmaqda İrana kömək göstərməyə hazır olduğunu bildirdi .

1813-cü ildə bağlanmış Gülüstan müqaviləsinə İran dövləti məcburiyyət üzündən razılıq vermişdir. Lakin qətiyyətlə bu torpaqlardan əl çəkmək fikrində deyildir. Yeni müharibəyə ciddi hazırlıq işləri gördülər. Hərbi zavodlar tikir, yeni silahlar istehsal edir, orduda nizam-intizamı qaydaya salır və sair tədbirlərə əl atırdılar. Rusiyanın Qafqaz siyasəti ilə razılaşmaya əsasən İngiltərə dövləti İranla yaxınlıq edir. İran ordusunun möhkəmlənməsində İngilis zabit və mütəxəssisləri yaxından iştirak edirdilər. Hətta 1814-cü ildə İngiltərə ilə İran arasında ruslara qarşı gizli müqavilə də imzalanmışdır .

1825-ci ilin payızında Abbas Mirzənin qoşunu üçün İsfahana 200 tay ingilis silahı gətirildi. 1826-cı ildə İngiltərə Hindistandan daha 15 min tüfəng göndərdi. Bu zaman ingilislər şahı bildirdilər ki, gələcəkdə kömək yalnız o zaman göstəriləcəkdir ki, İran Rusiyaya qarşı müharibəyə başlansın. Elə həmin il İngiltərə artıq Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamayı inadla israr edirdi .

Rusiya hökuməti İranla toqquşmaqdan qaçmağa çalışırdı. I Nikolay Yermolova yazırdı: —İndi demək olar ki, bütün dağlı xalqlarının bizim əleyhimizə qalxdığı bir vaxtda, Avropadakı işlər, xüsusilə Türkiyə ilə münasibətlər öz əhəmiyyətinə görə böyük diqqət tələb etdiyi bir vaxtda iranlılarla əlaqələri pozmaq haqqında düşünmək ağılsızlıq olardı. Ona görə də Rusiya hökuməti danışıqlar aparmaq və ərazi məsələlərini dinc yolla həll etmək üçün yenidən Tehrana öz nümayəndəsini göndərməyi qərara aldı. 1826-cı ildə general Menşikovun başçılıq etdiyi rus nümayəndə heyəti İrana gəldi. Aldığı təlimata əsasən, Menşikov şah sarayının nəzərinə çatdırmalı idi ki, Rusiyanın məqsədi İranla sülhü, mehriban razılıq və dostluq münasibətlərini qorumaqdan, beləliklə, İranın Rusiyanın işğal məqsədi daşması və öz ərazisini genişləndirmək istəməsi gümanını aradan qaldırmaqdan ibarət olmalı idi. Menşikov sərhəd haqqında məsələni tənzimləməyə şahı razı salmaq üçün bütün gücünü sərf etməli idi. Çarın sərəncamı ilə Menşikov Qarabağın və Talış xanlığının bir hissəsini güzəşt etməyə hazır idi .

Rusiyanın İranla hərbi münaqişəyə girməmək üçün göstərdiyi bu cəhd müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Menşikov İranda çox soyuq və davakarcasına qarşılıqlar və o çox pis qəbul olundu, hətta Şimali Azərbaycan sərhədlərinə soxulan çoxlu qoşunla rastlaşdı. Şahın yay iqamətgahı Sultaniyyəyə gələn Menşikov başa düşdü ki, müharibə labüddür. O özü və onu müşayiət edənlər çoxlu həqarət və təhqirdən sonra ancaq avqustun sonunda İrandan çıxma bildilər.

1826-cı il mayın 26-da İran qoşunu sərhəd dəstələrinə hücum etdi, iki aydan sonra isə, iyulun 19-da Abbas Mirzənin 60 minlik ordusu Şimali Azərbaycana soxuldu. Abbas Mirzənin planı qəflətən Qarabağa soxulmaq, Şuşanı ələ keçirmək və sonra isə Gəncəni tutmaqla Tiflisə hücum etmək idi. Tiflis üzərinə hücum üç tərəfdən: cənubdan, şərqdən və şimal-şərqdən planlaşdırılmışdı. İrəvan sərdarı Hüseyn xan cənubdan Şuragəl və Pəmbəkəç soxulmalı və burada Abbas Mirzənin əsas qüvvələrinin yaxınlaşmasını gözləməli idi. Abbas Mirzənin yanında olan gürcü şahzadəsi Aleksandr isə İran ordusu ilə Kaxetiyyəyə girməli və burada Car-Bakakən dəstələri ilə birləşib şimal-şərqdən Tiflis üzərinə hərəkət etməli idi. Bütün bu dəstələr Tiflis yaxınlığında birləşməli və eyni vaxtda vurulan zərbə ilə onu ələ keçirməli idilər⁵.

1826-cı ildə II Rusiya-İran müharibəsi başladı. Bir faktı da vurğulamaq lazımdır ki, bu müharibənin də İran tərəfdən əsas aparıcı qüvvəsi azərbaycanlılar idi. Başda Abbas Mirzə olmaqla ən sıravı döyüşçüyə qədər. Bu hücum vaxtı işğal olunmuş bütün xanlıqların ərazilərində - Şəki, Qarabağ, Şirvan, Bakı və digərlərində ruslara qarşı üsyanlar müşahidə olunurdu. 1826-cı ildə əməliyyata başlayan Abbas Mirzə sürətlə irəliləmək əvəzinə 45 gün ərzində Şuşanı mühasirədə saxladı, bu isə ruslara qüvvələrini cəmləşdirməyə və əks hücumla keçməyə imkan verdi. Bu dəfə ruslar Naxçıvanı, Xoyu, Mərəndi, Ərdəbili və Təbrizi də ələ keçirdilər.

Artıq 1727-ci ilin ortalarında rus qoşunları Naxçıvana yaxınlaşdılar. Onu da qeyd etməliyik ki, rusların Naxçıvana daxil olması heç də yerli əhali tərəfindən bir mənalı qarşılanmadı. Bu barədə müxtəlif fikirlər var idi. Birinci fikrin tərəfdarı olan Naxçıvanın o zamanakı xanı Ehsan xan idi. O, bu barədə atası 1823-cü ildə vəfat etmiş Kalbalı xanın ruspərəst siyasətini açıqca müdafiə edirdi. Onun atası hələ XVIII əsrin axırlarından II – Ekaterina dövründən rusların Naxçıvana gəlməsini dəfələrlə yazılı və şifahi şəkildə tələb etmişdir. Ehsan xan da İrəvanda olan Mirzə Adgözəl bəyə yazırdı ki, “Tezliklə rusların yönünü bu tərəfə sal.. Onlar gələn kimi qalanı (Abbas Abad – İ. B.) onlara təhvil verəcəyəm”. Paskeviçin qoşun hissələri iyunun 19-dan Naxçıvana tərəf hərəkət etdi. Rus diplomatı A. S. Qriboyedov, rus qoşunlarının Naxçıvana gəlməsini gündəliyində belə təsvir edir. “4 verst gələndən sonra Şərurun mənzərəsi açıldı. Gözəl becərilmiş sahələr, çoxlu ağaclar və bağ, taxıl yetişib – Arpaçayda dincəlirik. ..Araz üstə gözəl kənd olan Xok kəndi, ora çatmamış düşərgə salıq, duman və yağış, necə gözəldir... Naxçıvan görünür”. Abbasabad qalası Naxçıvanın cənub-şərqində yerləşən möhkəmləndirilmiş bir hərbi istehkam idi. Bu hərbi obyektə İran dövləti Fransız hərbi mütəxəssislərin iştirakı ilə XVIII əsrin ilk illərində tikdirmişdilər. Qala hər tərəfdən 10 m enində kanalla əhatə olunmuşdur. İranlılar buranı alınmaz qala hesab edirdilər. Qalanın baş mühafizi Abbas Mirzənin qızının əri Məmməd Emin xan idi. Naxçıvanlı Ehsan xan da bu qalanın mühafizi idi. Bu qalanı 4000 sərbaz və 500 atlı müdafiə edirdi. Ruslar isə qala üzərinə 28 iyunda hücum etdilər. Naxçıvanlı Ehsan xan qalanın bütün sirlərini bildiyindən ruslara yaxından kömək edir və özüyərli döyüşçülərə kömək və başçılıq edərək ruslar tərəfindən vuruşur. Nəhayət, 7 iyulda qalanı ruslar tutur. Bu qalanı tutmaqla cənubi Azərbaycana, Təbrizə yol açıldı. Lakin rusların Naxçıvana gəlməsindən qəti əleyhdarlar da var idi. Bunlara yenə də Gəncəli nəslindən olan və Naxçıvanda Ehsan xandan əvvəl xan olan, xalq arasında böyük nüfuz sahibi Kərim xan başçılıq edirdi. Ona Cənubi Azərbaycan xanlarından Həsən xan və Nağı xan yaxından kömək edirdilər. Bir neçə dəfə Kərim xanın dəstələri ruslara qarşı açıq əməliyyat keçirmişdilər. Ordubad rayonu Vənənd kəndi ətrafında 1827-ci ilin yayında aparılan bir döyüşdə rus ordusunda xeyli tələfat verdilər. Yalnız Vurucu polkundan 55 nəfər öldürüldü. Milax-zoğala döyüşündə də Kərim xanın dəstəsi ruslara qarşı mərdliklə vuruşub, onlara ağır zərbələr endirdilər.

Üçüncü bir fikir tərəfdarı isə yerli əhalini əksəriyyətinin fikri idi. Onlar nə farsların, nə də rusların zülmü altında yaşamaq istəmirdilər. Lakin fars despotizmi, rus müstəmləkəçiləri buna qəti yol vermirdilər.

1826-cı il sentyabrın 13-də İran qoşunları hücumla başladılar. Amansız döyüş baş verdi. Azərbaycan tarixçisi Mirzə Adıgözəl bəy bu döyüş haqqında yazırdı: —Səhər vaxtı sərdar Paskeviç və general Mədətov qoşunlarına nizam verib Şeyx Nizami türbəsinə yaxınlaşdılar. Qızılbaş qoşunu ilə üz-üzə gəldilər. Burada böyük soltani bir müharibə oldu. Bir saatdan sonra qızılbaşlar başladılar. Seçmə şah qoşunu darmadağın edildi. Bu döyüşdə İran qoşunundan min nəfər öldürüldü, min yüz

nəfərdən çox əsir alındı, 4 bayraq, bir neçə top və s. ələ keçirildi. Abbas Mirzənin qoşununun qalıqları tələsik Qarabağdan keçərək cənuba, Xudafərin körpüsünə tərəf qaçdı.

Sentyabrın 18-də Abbas Mirzə Şuşa altında saxlanılan dəstəni də özü ilə götürərək, Arazın sol sahilinə keçdi. Geri çəkilməyə İran sərbazları əllərinə düşən hər şeyi məhv edir, dinc əhalini soyur, mal-qaranı sürüb aparırdılar.

XIX yüzilliyin birinci qərinasında Cənubi Qafqazda baş verən hərbi əməliyyatlar içərisində ən böyük döyüşlərdən biri olan Gəncə döyüşünün Rusiya-İran müharibəsinin sonrakı gedişində çar Rusiyası üçün çox mühüm əhəmiyyəti oldu və fatiki olaraq, onun müqəddəratını həll etdi. Şah qoşunu ilə birlikdə, onun köməyi ilə öz hakimiyyətlərini bərpa etməyə ümid bəsləyən xanlar və feodallar da Azərbaycanı tərk etdilər.

10 fevral 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə əlaqədar iki məsələni də qeyd etməmək olmaz.

Əvvəla, Təbrizin 49 km-də yerləşən Qərəzəddin kəndində Abbas Mirzə ilə rus diplomatı

A. S. Qriboyedov arasında aparılan 6 saatlıq danışıqda Abbas Mirzə İran şahı Fətəli xan Baba xanın fikrini müdafiə edərək qəti şəkildə belə təklif edirdi ki, biz Təbrizə siz isə Qarabağa çəkilmək. Naxçıvanı bitərəf zona edək və daim belə qalsın. Qriboyedov isə bununla qəti razılaşmadı. Təbrizin 43 km-də yerləşən Türkmənçay kəndində kəndxudanın ikiotaqlı evində bağlanan müqaviləyə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə birləşdirildi. Azərbaycanın indiki müsibətlərinin əsası həmin müqavilənin bağlanması ilə qoyuldu. 1828-ci il fevralın 9-da Təbriz yolunun üç verstliyində yerləşən kiçik Türkmənçay kəndində ikinci sülh sazişinin sonuncu iclası keçirildi. Fevral ayının 10-da "İsanın anadan olmasının 1828-ci ilində" gecə münəccimin təyin etdiyi vaxtda barışıq paktı imzalandı. Müqaviləni Rusiya tərəfindən İvan Paskeviç, İran tərəfindən isə Mirzə Əbdül Həsən xan imzaladılar. Elə həmin an müqavilənin bağlanması münasibətilə rus toplarından 101 yaylım atəşi açıldı. Səfir A.Qriboyedov sabahı gün bu "xoş xəbər"i Rusiya paytaxtına çatdırdı və Petropavlovsk qalasından da top atəşləri açıldı. Azərbaycanın tarixində faciələrə yol açan bu müqavilənin xəbərini hökmdara çatdıran İvan Paskeviç qraf elan edildi. Türkmənçay sazişinin digər iştirakçısı, "Ağıldan bəla" komediyasının müəllifi A.Qriboyedova 4000 çervon ənam, A.Obrezkovun nişanlısına isə üç yüz minlik cəhiz hədiyyə edildi.

Müqaviləyə görə, İrəvan və Naxçıvan Rusiyaya verildi, Xəzər dənizi Rusiyanın daxili dənizi hesab edildi. Bundan sonra ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi başladı və xüsusi köçürülmə komitəsi yaradıldı.

Türkmənçay müqaviləsində rusların təklifi isə Cənubi Azərbaycanda yaşayan ermənilərin Araz çayının şimalına, Naxçıvana, Qarabağın dağlıq hissəsinə və İrəvan xanlığına köçürülməsi idi. Köçürmə işinə milliyətçə erməni olan polkovnik Lazarev başçılıq edirdi. Bir çox mənbələr göstərir ki, çarizmin bu zorakı və mənfur siyasəti Naxçıvanda narazılıqla qarşılanmış, əhalinin böyük narazılığına səbəb olmuşdur. Nehrəm camaatı buna qəti etiraz etmişlər və kəndlərində ermənilərə yer verməmişlər. Nəticədə onların Araz çayı sahilindəki bir massivləri zorla alınaraq ermənilərə verilmiş, orada onlar Təzəkənd adlı kənd salıb məskunlaşmışlar. Kəndin yuxarı tərəfindən təqribən 4 km Nehrəmdən aralı Güznüt kəndi də belə salınmışdır. Eyni hal, Kültəpə, Bənəniyar kəndlərində və Naxçıvan şəhərində də olmuşdur. Rus məmuru N.İ. Şavrov yazır: "İndi Zaqafqaziyada yaşayan 1 mln. 300 min erməninin bir milyondan çoxu məmləkətin yerli əhalisinə mənsub olmayıb bizim tərəfimizdən yerləşdirilən İran və Türk erməniləridir. Qalmış 200-250 min yerli sayılan erməni isə xristianlaşmış albanlar olub". Fransız yazıçısı Anri Barbus yazır: "Haqqında danışdığımız Ermənistan rusların qondardığı və İndi Sovet Ermənistanı adlanan Ermənistandır".

Erməni tarixçilərindən S. Sarinyan, V. Naibandiyən və S. Atababayan Ermənistandan bəhs edən bir məqalələrində yazırlar: "Ölkənin qədim tarixi qətiyyəni məlum deyildir".

Çar Rusiyasının erməniləri Qafqaza, xüsusən də Azərbaycana, o cümlədən də Naxçıvana köçürməkdə başlıca məqsədi isə bütün Qafqazda əhalinin əksəriyyətini təşkil edən müsəlman-türk əhalisini sıxışdırmaq, xristian əhalisi hesabına qədim türk torpaqlarında oyuncaq erməni dövləti yaratmaqla, məhz buradan bütün türk dünyasına qarşı mübarizə aparmaq olmuşdur.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi ilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyinə nail ola bilmədi. Azərbaycan xalqını müharibə nəticəsində zorla iki hissəyə bölmək kimi tarixi ədalətsizlik baş verdi. Bu tarixi ədalətsizlik nəticəsində vahid xalq bölündü və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna düşməyə məcbur oldu. İşğal nəticəsində Azərbaycan Çar Rusiyası zadəganlarının və sənaye sahiblərinin xammal bazasına, tacirlərinin isə satış bazarına çevirildi. Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Bu isə o demək idi ki, yalnız Rusiya sənayesi üçün xammal istehsal etməli, sənayesi

də buna xidmət etməli idi. Nəhayət, ən başlıcası budur ki, Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevirildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı, Elm, 2007. 504 s.
2. İbrahim Bağirov. 1826-1828-ci il rus-iran müharibəsi və Naxçıvan. Naxçıvan tarixinin səhifələri, Bakı, 1996 səh 222.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı, Elm, 2007. 504 s.
4. Yenə orada. Bakı, Elm, 2007. 504 s.
5. Yenə orada. Bakı, Elm, 2007. 504 s.
6. İbrahim Bağirov. 1826-1828-ci il Rus-İran müharibəsi və Naxçıvan, Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı, 1996 səh 222.
7. Türkmənçay müqaviləsi, Azərbaycan qəzeti 14 fevral 2013 –cü il
8. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı, Elm, 2007. 504 s.
9. Yenə orada. Bakı, Elm, 2007. 504 s.
10. Əliyev F, Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1728). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 108 s.
11. İbrahim Bağirov. 1826-1828-ci il Rus-İran müharibəsi və Naxçıvan, Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı, 1996 səh 222.
12. Yenə orada. Bakı, 1996 səh 222.
13. Zəhmət Şahverdiyev, Məhərrəm Cəfərov. Xanlıqlar dövründə Naxçıvan, Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı, 1996 səh 222.

ABSTRACT

Arzu Abdullayev

DURING THE WAR BETWEEN RUSSIA AND GAJAR NAKHCHIVAN AND IRAN (1826-1828)

The victory of Russia in the Russian-Iran war of 1804-1813, the invasion of a large part of the South Caucasus by Russia caused to English colonizers's very angry. On May 26, 1826 Iranian army attacked border guards and two months later, on July 19 th, 60,000 troops of Abbas Mirza were invade the North Azerbaijan. In 1826, the Second Russia-Iran war began. One fact must be emphasized, the Azerbaijanis were also a major force of the Iranian side in the this war. Russian troops were approaching Nakhchivan in the middle of the 1727. It should also be noted that, the Russians' entry into Nakhchivan was not unambiguous by the local population. The occupation of the northern lands of Azerbaijan by the Russian side caused to the Azerbaijani people could not achieve their independence. The historical injustice, such as the forced division of the Azerbaijani people into two parts, was a result of the war.

РЕЗЮМЕ

Арзу Абдуллаев

НАХЧЫВАН ИРАН ВОЙНЫ В ПЕРИОД МЕЖДУ РОССИЕЙ И ГАДЖАРОВ (1826-1828)

Победа России в российско-персидской войне 1804-1813 годов, вторжение в большую часть Южного Кавказа вызвало сердитый гнев английских колонистов. 26 мая 1826 года иранские вооруженные силы атаковали пограничные войска, а два месяца спустя, 19 июля, 60 тысяч военнослужащих Аббаса Мирзы были доставлены в Северный Азербайджан. В 1826 году началась Вторая российско-иранская война. Следует подчеркнуть, что основной силой этой войны были азербайджанцы. В середине 1727 года российские войска приближались к Нахчывану. Важно также отметить, что вход русских в Нахчыван не был удовлетворен местным населением. С оккупацией Россией северных земель Азербайджана народ Азербайджана не смог добиться своей государственной независимости. Историческая несправедливость, такая как разделение азербайджанского народа на две части, была результатом войны.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Z.Şahverdiyev

İLHAMİ ƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT: 94(479.242)

XVII ƏSRİN SONLARINDA SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ BAŞ VERMİŞ İQTİSADI TƏNƏZZÜL VƏ BUNUN NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏKİ İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *Səfəvilər dövləti, iqtisadi tənəzzül, Naxçıvan, siyasi vəziyyət, müharibə*

Key words: *Safavids state, Nakhchivan, economic decline, political situation, war*

Ключевые слова: *государство Сефевидов, экономический спад, Нахчыван, политическая ситуация, война*

1639-cu ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında imzalanmış Qəsri-Şirin müqaviləsi ilə ilk dəfə idi ki, Osmanlı-Səfəvi müharibələrinə belə uzun fasilə verilirdi. Sülh müqaviləsi 1514-cü ildən fasilələrlə davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibələrinə son qoydu. Bu müharibələrin 1722-ci ilədək ara verməsinə baxmayaraq, əvvəlki illərin acı nəticələri Səfəvi torpaqlarında iqtisadi, siyasi və mədəni sahədə tənəzzülün getdikcə dərinləşməsinə gətirib çıxardı.

Hələ XVI əsrin son rübündə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında baş vermiş müharibələrdə Osmanlı dövləti qələbə əldə etmiş və Səfəvi torpaqlarının xeyli hissəsini ələ keçirmişdi. I Şah Abbas (1587-1629) bu işğalları İstanbul müqaviləsi (1590-cı il) ilə tanısa da, sonrakı illərdə o, Osmanlı dövləti ilə qalibiyyətli müharibələr aparmış və işğal edilmiş Səfəvi torpaqlarını azad etmişdir. Lakin Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında 1603-1607, 1610-1612, 1616-1618, 1622-1623, 1624-1626-cı illərdə aparılmış müharibələr ölkənin iqtisadi həyatına xeyli ziyan vurmuşdur. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində uğurlu qələbələrdən sonra Şah I Səfinin zamanında (1629-1642) aparılmış müharibələrdə Qəndəharın (1637), Bağdadın (1638) itirilməsilə yanaşı Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatı da xeyli zəifləmiş oldu [3, s. 79]. Yəni XVII əsrin sonlarına doğru Səfəvilər dövləti ərazisində iqtisadi geriləmənin əsasını təşkil edən amillərdən biri hələ həmin əsrin əvvəllərindən işğalçı müharibələrin aparılması ilə qoyulmuşdu.

XVII əsrin son rübündə Səfəvi dövlətinin iqtisadi vəziyyətinin ağırlaşmasının başlıca səbəblərindən biri də mərkəzi aparatda şah hakimiyyətinin xeyli zəifləməsi ilə bağlı idi. Səfəvi şahlarının hakimiyyətdə fəaliyyətsizliyi I Şah Abbasın ölümündən sonra başladı. Bu daha çox hakimiyyətə gətirilən şahzadələrin vəliəhd kimi yetişdirilməməsi ilə bağlı idi. Taxta çıxarılan təcrübəsiz gənc şahlar saray məmurlarının və ya öz yaxınlarının təsiri altına düşür və bu hal onların sonrakı idarəçiliyinə təsir edirdi.

1669-cu ildə şah Süleyman adı ilə yenidən taxta çıxan II Səfi (1666-1694) də sələflərinin keçdiyi yolu davam etdirmiş, yəni hərəmxanada böyüdüyündən heç bir idarəetmə təhsili almamışdır. Vəliəhd olmağa layiq deyildi. Yumşaq, həlim xasiyyətə malik olmasından hələ hərəmxanada ikən saray xacələri onu öz təsirləri altında saxlamaq üçün məharətlə istifadə edirdilər və gənc şahzadə hakimiyyətə gələndən sonra da onların təzyiqindən azad olmaq üçün özündə qüvvə tapa bilmirdi. Tezliklə əyyaş həyat tərzinin əsirinə çevrilən şah, öz atasından fərqli olaraq, sərxoş ikən acığını yalnız ən yaxın ətrafından çıxmaqla kifayətlənmir, bir sıra yüksək təbəqə nümayəndələrinin, əyanlar, hərbi liderlərin edamı haqqında əmrlər verirdi və onları öldürtdürürdü [3, s. 89]. Onun hakimiyyəti illərində Səfəvilər dövlətinin iqtisadi və siyasi tənəzzülünün ilk əlamətləri görünməyə başladı. Özbək xanlarının Xorasana hücumları yenidən təkrarlandı, hollandlar isə İran körfəzində Gışm adasını ələ keçirdilər [1, s. 299].

Sultan Hüseyn də 1694-cü ildə hakimiyyətə keçməzdən əvvəl böyük şiə teoloqu Şeyxülislam Məhəmməd Bağır əl-Məclisinin güclü təsiri altında idi. Taxta çıxan kimi Şeyxülislam

şahdan bir sıra məsələləri, o cümlədən də şərab içməyi qadağan etməsini xahiş etmiş, gənc şah məmnuniyyətlə bu təklifi qəbul etmişdi. Şərabın qadağan edilməsi bir çoxları, xüsusilə saray əhli tərəfindən böyük narahatlıqla qarşılandı. Çünki xacələrin şahın sərxoşluğundan istifadə etmək ümidləri boşa çıxa bilərdi. Odur ki, onlar şahın böyük xalası Məryəm bəyim vasitəsilə Sultan Hüseynin saflığından istifadə edərək qələbə əldə etdilər. Bundan sonra Şah Sultan Hüseyn özü də bəzi babaları kimi şərab qurşandı və tüfeyli həyat tərzini keçirməyə başladı [3, s. 93-94]. Onun səriştəsiz hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti gərginləşdi. Şahın zəifliyindən həm qızılbaş feodalları, həm də xacələr istifadə edərək, mərkəzi hakimiyyətə təbə olmaqdan boyun qaçırmağa başladılar.

Təbiidir ki, XVII əsrin sonlarına doğru ölkənin iqtisadi həyatında dərinləşməkdə olan tənəzzül yalnız daxili səbəblərlə izah etmək düzgün olmazdı. Bu zaman Azərbaycanın iqtisadi inkişaf imkanlarını xeyli məhdudlaşdıran dünya miqyaslı amilin - ümumdünya ticarət yollarının dəyişməsinin rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. XVI əsrdən etibarən Avropanı Asiya ilə birləşdirən və Afrika ətrafından keçən dəniz yolunun kəşfi ilə əlaqədar olaraq qədim İpək yolu öz əhəmiyyətini tədricən itirirdi. Əsrin sonlarındakı təsərrüfat həyatının tənəzzülü Ön Asiyanın bütün ölkələri üçün xas olan ümumi hadisə idi və Azərbaycanın vəziyyəti bu baxımdan istisna deyildi [5, s. 319].

Naxçıvan bölgəsinin siyasi həyatında bu dövrün xarakterik xüsusiyyətləri özünü qabarıq şəkildə biruzə vermişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, tənəzzül illərinin əsas səbəbi XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində qısa fasilələrlə davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibələri və onların acı nəticələri idi ki, onlardan da daha çox əziyyət çəkən Azərbaycan bölgələrindən biri Naxçıvan idi. Bir tərəfdən başqa Səfəvi torpaqları kimi XVI əsrin sonlarında Osmanlı imperiyası tərəfindən tutulması, digər tərəfdən isə XVII əsrin birinci yarısında Osmanlı və Səfəvi ordularının törətdiyi qırğınlar, dağıntılar, talanlar və ən əsası isə I Şah Abbasın həyata keçirdiyi “Böyük sürgün” siyasəti bəhs edilən dövrdə bölgədə yaşayış səviyyəsinin minimuma enməsi ilə nəticələnmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə 1605-ci ildə Naxçıvan bölgəsindən 70 minədək adam sürgün edilmişdir [15, s. 277]. Mənbələrə əsasən demək olar ki, köçürülən əhalinin bir qismi yollarda çəkdikləri əzab-əziyyətlərdən, məcburi məskunlaşdırıldıqları yerlərin iqlim şəraitinin yararsızlığından və b. səbəblərdən məhv olmuşdur [11, s. 19]. Onların müəyyən hissəsi sürgün edildikləri şəhərlərin və kəndlərin zorla daimi sakininə çevrilmişlər. Köçürülən əhali yeni yerlərdə öz xüsusi məhəllələrini yaradaraq məskunlaşdılar. I Şah Abbasın həyata keçirdiyi “dağıdılmış torpaq”, “yandırılmış torpaq” siyasətində məqsədi Naxçıvanı və Arazın sol sahilindəki dağıdılmış digər yaşayış yerlərini əhalisiz saxlamaq olsa da, sonradan yerli əhalinin müəyyən hissəsi yenidən öz evlərinə qayıtdılar [4, s. 152-153]. Nəticədə Səfəvi hökmdarı yerli əhalinin doğma yurduna olan məhəbbətinə görə öz istəyinə tam nail ola bilmədi.

Sonrakı illərdə, yəni 1629-1632-ci illərdə osmanlılar Bağdadı ələ keçirmək uğrunda hər il Səfəvi torpaqlarına hücumlar etsələr də bir nəticə əldə edə bilmədilər və 1635-ci ilin martında Sultan IV Muradın əmrilə osmanlılar böyük bir ordu ilə - 200 minlik hərbi qüvvə və 130 topla Səfəvilər üzərinə hücum keçdilər [4, s. 59]. Bu zaman Təbriz və İrəvan şəhərləri ilə yanaşı Naxçıvan da osmanlılar tərəfindən tutuldu. Həmin vaxt Naxçıvan şəhəri Məhəmməd paşanın dəstəsi tərəfindən fəth edildi [7, s. 137]. Bir sıra Azərbaycan bölgələri ilə yanaşı 1635-ci ildə Osmanlı hərbi qüvvələri tərəfindən tutulmuş Naxçıvan əvvəlki dağıntılardan sonra hələ bərpa olunmamış yenidən dağıdıldı. Həm də Naxçıvanda bu dəfəki dağıntılar daha geniş şəkildə həyata keçirildi. Bu haqda İ.P.Petruşevski yazır ki, Sultan IV Muradın 1635-ci ildə törətdiyi dağıntılardan sonra Naxçıvan özünə gələ bilmədi [14, s. 291; 7, s. 136-137]. Bu o zaman bölgəyə səfər edən bir sıra səyyahların da diqqətindən kənar qalmamışdır. 1664-cü ildə burada olmuş fransız səyyahı J.B.Tavernye Naxçıvan şəhəri haqqında yazır: “Mən bu şəhərdən keçərkən bura IV Muradın qoşunları tərəfindən dağıdılmışdı” [10, s. 38].

1673-cü ildə İrəvan, Naxçıvan, Culfa, Mərənd, Təbriz və s. Azərbaycan şəhərlərində olan fransız səyyahı J.Şardən də gündəliyində yazır ki, I Şah Abbas Naxçıvanı osmanlılardan alandan sonra qala və istehkamlarını sökdürmüş, xaraba qoymuş və əhalisini köçürmüşdü. Həmçinin, səyyah qeyd edir ki, şəhər səksən faiz dağıdılmış böyük və qeyri-adi viranə topasıdır [9, s. 63]. O, Culfa şəhəri haqqında isə belə yazmışdır: “Bu şəhəri qədim adlandırmaqda haqlıdırlar, çünki o,

başdan-başa dağıdılmış və viran edilmişdir. Təkcə böyüklüyü hiss olunur. Bundan başqa heç nə təsəvvür olunmur.”[9, s. 66]. Səyyahların qeydlərindən də aydın olur ki, dağıntılar öz miqyasına görə bölgə ərazisinin xeyli hissəsini əhatə etmişdir.

Göründüyü kimi, XVII əsrin birinci yarısında baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Naxçıvan da digər Azərbaycan bölgələri kimi döyüş meydanına çevrilmiş, sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələri dağıntılara məruz qalmışdır. Əhalinin öldürülməsi və ya sürgün edilməsi məhsuldar qüvvələrin sayının kəskin azalmasına təsir etmiş, yaşayış yerləri və təsərrüfat sahələrinin dağıdılması insanların evsiz-eşiksiz və işsiz qalmasına səbəb olmuşdur. XVII əsrin sonlarına doğru iqtisadi geriliyin artmasının səbəblərindən biri də həmin əsrin birinci yarısında bölgə ərazisi də daxil olmaqla Azərbaycanda gedən Osmanlı-Səfəvi müharibələri olmuşdur.

XVII əsrin sonlarında Naxçıvan bölgəsində siyasi sabitliyin pozulmasına təsir edən amillərdən biri də iqtisadi tənəzzülün baş verməsi olmuşdur ki, [4, s. 69] o da bir sıra səbəblərdən yaranmışdır. Belə ki, XVII əsrin 70-ci illərində ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir edən amillərdən biri də Azərbaycan ərazisində baş verən quraqlıq idi ki, bu da Naxçıvan bölgəsindən də yan keçməmişdi. Quraqlıq həmin illərdə Naxçıvanda onsuz da ağır olan iqtisadi vəziyyətin daha da pisləşməsinə gətirib çıxardı. Bu zaman Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə də onun cənub-şərq hissəsində şiddətli aclıq başladı [7, s. 137]. Aclıq səbəbindən əhali arasında oğurluq və qarət halları artdı. Kəndlilər böyük dəstələrlə şəhərlərə doğru axışır, dövlətin taxıl anbarlarına hücumlar edib qarət edir, varlıların malikanələrini dağıdırdılar [1, s. 294; 7, s. 138]. Bu da hakim siniflə yoxsul təbəqə arasında qarşıdurmanın yaranmasına səbəb olurdu və nəticədə əhalinin kütləvi qiyamları baş verirdi. Bu illərdə Naxçıvan üsyanların daha çox vüsət almasına görə Azərbaycanın öndə duran bölgələrindən biri olmuşdu. Qonşu Cənubi Azərbaycan hakimləri qıtlığın uzun sürəcəyindən ehtiyat edərək taxıl ixracını dayandırdılar [13, s. 331]. Vəziyyətin belə ağır vaxtlarında Naxçıvan hakimi də taxıl çatışmadığı üçün başqa Azərbaycan bölgələrindəki kimi, 1673-cü ildə taxıl ixracını qadağan etdi [7, s. 137]. Mənbələrdən birində göstərilir ki, 1673-cü ilin əvvəlində çörək qıtlığı getdikcə artdı. Bu yeni taxıl biçininədək, yəni yayın əvvəllərində davam etdi. Həminin, qeyd edilir ki, ondan əvvəlki ildə olduğu kimi quraqlıq həmin ildə də Təbriz, İrəvan, Gəncə bölgələrində, xüsusilə də Naxçıvanda da davam etmişdi. Buna görə də bu yerlərin hakimləri taxıl ixracına qadağa qoymuşdular [11, s. 94]. Ərzaq məhsullarının qıtlığı bazarda qiymətlərin artmasına, bahalaşmaya səbəb olmuşdu. Bu zaman Naxçıvan da daxil olmaqla, Azərbaycanın əksər bölgələrində buğda və arpanın qiyməti kəskin şəkildə qalxmışdı [13, s. 302]. Ümumilikdə isə, ərzaq məhsullarının bahalaşması təkcə quraqlıqla deyil, Səfəvi dövlətində araşdırdığımız dövrdə feodal iqtisadiyyatının tənəzzülü ilə şərtlənirdi. Belə ki, güclənmiş feodal istismarı kəndlilərin yaşayış yerlərini qoyub qaçmasına səbəb olurdu ki, bu da öz növbəsində əkinçiliyin və heyvandarlığın məhvəsinə gətirib çıxarırdı [3, s.53].

Kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir edən amillər bu dövrdə insanların digər məşğuliyyət sahələrinə də təsirsiz ötürmüşdü. Belə ki, ölkədə baş verən proseslər ticarət və sənətkarlığın inkişafına da mənfi təsir göstərirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, XVI əsrdən etibarən Avropanı Asiya ilə birləşdirən və Afrika ətrafından keçən dəniz yolunun kəşfi və I Şah Abbas tərəfindən Böyük İpək Yolunun İran körfəzi istiqamətində dəyişdirilməsi Naxçıvan da daxil olmaqla Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin inkişafını ləngidirdi. Artıq Avropa ölkələrini Hindistan və Şərqi Asiya ölkələri ilə əlaqələndirən dəniz yollarından istifadə olunduğundan [6, s. 91] XVII əsrdə digər Azərbaycan bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvandan da keçən karvan yolları öz əvvəlki əhəmiyyətini müəyyən qədər itirmişdi [5, s. 53]. Bu zaman əksər ticarət və sənətkarlıq məhsullarının satışında olan zəifləmə bölgə əhalisinin iqtisadi imkanlarını məhdudlaşdırırdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə dövlətin iqtisadi sahədə belə çətinliklərlə qarşılaşmasının bir səbəbi də Səfəvi şahlarının fəaliyyətsizliyindən asılı idi. Dövlət işlərini baş vəziri Fətəli xana həvalə etmiş şah Sultan Hüseyn bununla saray məmurlarının ölkəni istədikləri kimi idarə etməsinə imkan yaratmışdı. Nəticədə məmur özbaşınalığı, kənd təsərrüfatının tənəzzülü, vergilərin artırılması və s. səbəblər ölkədaxili vəziyyətin gərginləşməsinə gətirib çıxarırdı. Dövlət xəzinəsinin boşalması elə həddə çatmışdı ki, hətta bəzi sahələrdə bir neçə il idi ki, maaşları ödəmək mümkün olmurdu. Belə ki, hələ 1667-ci ildə Naxçıvan, Culfa və İrəvanda hərbi sahədə iki il müddətinə maaşları verilməyən Qacar və Bayat tayfalarından olan döyüşçülərin üsyanı baş verdi. Üsyançılarla

mübarizədə geriye çəkilən vilayət hakimi Səfiqulu xan qalaya sığındı. Lakin tezliklə şahın yeni təyin etdiyi hakim bu üsyanı amansızlıqla yatırmağa müvəffəq oldu [1, s. 294]. Vergilərin artırılması səbəbindən əhali vaxtında öz vergi ödəmələrini yerinə yetirə bilmirdi. Bir qaynaqda qeyd olunur ki, 1673-cü ildə bəylərbəyinin əmri ilə yerli məmurların başçılığı altında 30 nəfərlik atlı dəstəsi Əylis kəndinə gəlmiş və 1000 tümən vergi toplamaqla bağlı şahın əmrini sakinlərə çatdırmışlar. Məqsədlərinə nail ola bilməyəcəklərini gördükdə bir gecənin içində 35 nəfəri edam etdirmişdilər. Bundan sonra Əylis, Dəşt və digər bir neçə kənddən 350 tümən toplaya bilmişdilər [11, s. 91]. Mənbədə həmçinin, qeyd edilir ki, vergi yığanlar təkcə bununla kifayətlənməyib digər qonşu kəndlərdən də 2000 tümən topladılar. Belə qarşıdurma və təzyiqlər Naxçıvan əhalisinin vəziyyətini və bölgənin siyasi durumunu gərginləşdirirdi. Bu azmış kimi şah Sultan Hüseynin 1699-1702-ci illərdə həyata keçirdiyi bütün ölkə əhalisinin siyahıya alınması [8, s. 74] məsələsi insanların acınacaqlı günlərinin başlanmasına rəvac verdi. Boşalmış dövlət xəzinəsini aşağı təbəqələrin var-yoxdan çıxarılması hesabına doldurmaq üçün şahın həyata keçirdiyi bu kampaniya xalqın son qəpiqlərinin əlindən alınmasını nəzərdə tutmuşdu. Siyahıya almanın çox dəqiqliklə yerinə yetirilməsi bu işin məqsədini aydın şəkildə göstərirdi. O dövr mənbələrindən birində deyilir ki, şah bu barədə belə bir fərman vermişdi: “Kim gizlənəni və gizlədəni tapsa və onun barəsində şahə xəbər versə, gizlədənin başı şahə, əmlakı isə xəbər verənə çatacaqdır” [2, s. 19]. XVII əsr ərzində kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər üzərinə qoyulmuş vergilər yavaş-yavaş, aramla artırılırdı, 1698-1701-ci illər ərzində isə bunlar birdən-birə 2-3 dəfə artırıldı [15, s. 306]. Bundan əlavə 3 yeni vergi növü təsis olundu [3, s. 54]. Bunlar suvarma suyundan istifadə üçün “abikür”, şahzadələrin xərclərini ödəmək üçün “şahzadəyə ixracat” və məqsədi məlum olmayan, 6 dinar həcmində “şeş dinar” vergisi idi. Vergilərin ağırlığından cana doyan xalqın həyatını təsvir edən mənbədə göstərilir ki, hər cür firavanlıq məhv edilirdi, bu barədə ətraflı yazmağa belə qadağalar qoyulmuşdu [2, s. 20-21, 45]. Məsələn, göstərilir ki, 1680-ci ildə Musa bəy adlı bir nəfər məmur heç bir əsası olmadan Əylis, Mehri və digər bir neçə kənddən 4 min tümən vergi yığmışdı. Bundan hiddətlənmiş sakinlərdən 120 nəfər nümayəndə İrəvan bəylərbəyliyinə pullarını geri almaq üçün müraciət etdi. Lakin bəylərbəyi bildirdi ki, o, qeyri-müəyyən ödəmələrə baxmır. Nəticədə haqqı tapdalanmış sakinlər bəylərbəyliyə 150 tümən, Musa bəy isə 400 tüməndən çox rüşvət vermiş oldular [12, s. 75]. Bütün bunlar göstərir ki, vergilərin yığılması sahəsindəki özbaşnalıqlar onsuz da çətin vəziyyətdə yaşayan əhalini çıxılmaz vəziyyətə salırdı. Artırılan vergilər əhalinin vəziyyətini kəskin şəkildə pisləşdirdi. Təbii ki, bu Naxçıvan bölgəsi də daxil olmaqla bütün Azərbaycanda əhalinin haqlı narazılığına səbəb oldu [13, s. 301] və əksər bölgələrdə XVIII əsrin əvvəllərində üsyanlar baş verdi.

Beləliklə, XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı-Səfəvi müharibələri nəticəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyətin gərginləşməsi sonrakı illərdə iqtisadi tənəzzülün baş verməsinə və iqtisadi geriləmə isə əsrin sonlarına doğru yenidən ölkədaxili siyasi vəziyyətin ağırlaşmasına gətirib çıxardı. Bununla yanaşı bəhs edilən dövrdə Səfəvilər dövlətində hələ əvvəlki illərdən əsası qoyulmuş iqtisadi tənəzzül şah hakimiyyətinin siyasi dayaqlarının laxlmasına, onun ölkədaxili siyasi duruma nəzarətini itirməsinə, ən əsası isə bu dövlətin sərhədləri daxilində gələcək illərdə üsyanların və separatizmin yaranmasına gətirib çıxardı. Belə vəziyyət isə digər Azərbaycan torpaqları kimi Naxçıvan bölgəsindən də yan ötmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı, Elm, 1999, 584 s.
2. Cəlalyan Y.H. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər), Ön sözün müəllifi və nəşrə hazırlayan Z.M.Bünyadov. Bakı, Işıq, 1992, 50 s.
3. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü (İngilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı, Nurlan, 2003, 439 s.
4. Əliyev İ.N. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 224 s.
5. Əliyev İ.N. XVI-XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvanın ticarət əlaqələri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin xəbərləri. İctimai və Humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3, s. 49-57
6. Əliyev V.H. Naxçıvan, Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2002, 320 s.
7. Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü), Bakı, Elm, 1977, 158 s.
8. Məmmədov S.A. Azərbaycan XV-XVIII əsrin birinci yarısında. Bakı: APİ-nin nəşri, 1981, 102 s.

9. Şardən J. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edəni Vaqif Aslanov, Bakı, Elm, 1994, 96 s.
10. Tavernier J.B. XVII. asr ortalarında Türkiyə üzərindən İrana səyahət. Çeviren Ertuğrul Gültekin. İstanbul, Kervan kitabçılık basın sanayi, 1980, s. 112 s.
11. Дневник Закария Акулиского. Ереван, АРМФАН, 1939, 139 с.
12. Мамедов С.А. Исторические связи Азербайджанского и Армянского народов во второй половине XVII – первой трети XVIII в. Баку, Элм, 1977, 263 с.
13. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
14. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII веках / Сборник статей по истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1949, 225-298 с.
15. Пигулевская Н.Б., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Ленинград: Из-во ЛГУ, 1958, 396 с.

ABSTRACT

Phami Aliyev

THE ECONOMIC DECLINE IN THE SAFAVIDS STATE IN THE SECOND HALF OF 17TH CENTURY AND ITS IMPACT TO THE POLITICAL SITUATION IN NAKHCHIVAN

In the last quarter of the XVII century, The main reasons for the severe economic situation of the Safavid state were the weakening of the Shah authority in the central office, the Ottoman-Safavid wars that lasted from the late of 16th century to the late of 30th years short interruptedly, that brought heavy consequences, the nature events as droughts, earthquakes, etc. had happened in the second half of the XVII century. Even though the Ottoman-Safavid wars, which had a great impact on the country's economy, were most likely during Shah I Abbas, this resulted in more victories of the Safavids. The inactivity of the Safavid rulers began after the death of I Shah Abbas.

In the political life of the Nakhchivan region, the characteristic features of this period have virtually dropped. As we have noted, one of the main reason for the recession years was the Ottoman-Safavid wars, which lasted at the end of the 16th and 17th centuries short interruptedly and one of the regions that suffered from their bitter consequences was Nakhchivan in the late of 17th century. One of the problems, brought by the economic downturn in the region during that period was the political tension.

РЕЗЮМЕ

Ильхам Алиев

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СПАД В СЕФЕВИДСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XVII ВЕКА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В НАХЧЫВАНЕ

В последней четверти XVII века основными причинами тяжелого экономического положения государства Сефевидов были ослабление власти шаха в центральном аппарате, войны Османской империи-Сефевидов, которые длились с конца XVI века до конца 30-х годов XVII века и тяжелые последствия, которые они принесли, засуху во второй половине XVII века, головолотки, мора и других природных событиях. Несмотря на то, что войны Османской империи и Сефевидов, которые оказали большое влияние на экономику страны, были наиболее вероятными во время Шах I Аббаса, это привело к большим победам Сефевидов. Бездействие правых Сефевидов началось после смерти Шаха I Аббаса.

В политической жизни Нахчыванского региона характерные черты этого периода практически исчезли. Главной причиной лет регрессии были войны Османской империи и Сефевидов, которые продолжались в конце XVI-начале XVII веков, и их горькие последствия, один из пострадавших от них регионов был Нахичевань. Одной из проблем, вызванных экономическим спадом в регионе в этот период, была политическая напряженность.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Nasıyev

SƏBUHİ HƏSƏNOVAMEA Naxçıvan Bölməsi
sebuhi.hesenov.88@inbox.ru

UOT: 94(479.242)

**NAXÇIVAN ƏRAZISİNDƏ QƏDİM DƏFNƏTMƏ ADƏTLƏRİ
(ARXEOLÖJİ-ETNOQRAFİK MATERİALLAR ƏSASINDA)****Açar sözlər:** *Naxçıvan, dəfnətmə, qəbir, kult, ölüm***Key words:** *Nakhchivan, burial, grave, cult, death***Ключевые слова:** *Нахчыван, погребение, могила, культ, смерть*

Naxçıvan ərazisi yerləşdiyi təbii-coğrafi mövqeyinə görə tarix boyunca mədəni dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Gərək yerli gərəksə də, gəlmə etnosların təsirindən burada inanc sistemləri dəyişilmiş, mənəvi mədəniyyətdə bəzi dəyişikliklər olmuşdur. Maddi və mənəvi mədəniyyətin daima dəyişilməsi dəfnətmə adətlərinə də böyük təsir göstərmişdir. Biz bunu əsasən arxeoloji qazıntılardan, yazılı mənbələrdən müasir dövrü isə müşahidə edərək öyrənə bilirik.

Digər adət və inanclardan fərqli olaraq dəfnə bağlı adətlər üç mənbə əsasında araşdırılır: çöl materialları, qəbir abidələri və yazılı mənbələr (9, s. 181). Qədim dövrə aid abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəni tapıntılar nəticəsində o dövrün inancları haqqında müəyyən nəticələrə gəlmək olar. Qeyd edək ki, qəbir abidələrinin quruluşları tarixən dəyişilmişdir ki, biz bunu əsasən mədəniyyətin inkişafı eyni zamanda demoqrafik proseslərlə izah edə bilirik. Belə ki, zəngin təbiətə malik olan və coğrafi mövqeyinə görə tranzit yolların üzərində yerləşən Naxçıvan diyarında bu müxtəlifliklərin olması təbiidir. Etnosların aktiv yerdəyişmələri dəfnətmə adətlərinə də öz təsirini göstərmişdir.

Boyalı qablar mədəniyyətinin tədqiqatçılarından olan Vəli Əliyev belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyətinə aid qəbir abidələri torpaq, daş qutu və kurqan tipli olmaqla 3 qrupa bölünür (4, s. 33). Torpaq qəbirlər ən çox rastlanılan qəbirlərdən sayılır. Xüsusi ilə səmavi dinlərin məzar mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Kúp qəbirlər və daş qutu qəbirlər demək olar ki, uzun bir dövrü əhatə edir. Kúp qəbirlərdə insan skeleti ilə yanaşı, maddi-mədəniyyət nümunələri, heyvan qalıqları tədqiq olunmuşdur.

Kurqan qəbirlər əsasən türk tayfalarında ən çox rast gəlinən məzarlardır ki, biz bunların ən qədim formalarını Qızılburun və Şahtaxtında görürük. Bu qəbirlərin quruluşlarına baxarkən aydın olur ki, müəyyən dövrlərdə nisbətən dəyişilsə də əsas görkəmini saxlamaqdadılar. Kurqan qəbirlər Neolit dövrünün sonlarında, qurbanlı kurqanlar isə e.ə IV minilliyin sonlarında meydana gəlmişdir (8, s. 96). Bəhlul İbrahimlinin tədqiq etdiyi Plovdağ yaşayış məskənindəki kurqanlardan maraqlı tapıntılar tapılmışdır. Belə ki, xırdabuynuzlu heyvan qalıqları aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, burada tədqiq olunan kurqanlar əsasən kurqan altı daş qutu və kurqan altı torpaq qəbirlərdən ibarətdir.

Dəfnətmə adətlərində digər maraqlı bir cəhət isə ölənlərin dəfnətmə xüsusiyyətləridir. Neolit dövründə ölümlər əsasən evlərin döşmələrində dəfn edilirdi. I Kültəpə yaşayış binalarında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aydın olur ki, bu adət Eneolit dövründə də davam etdirilmişdir. Eneolit dövründə qəbilə rəhbərlərinin evlərin döşməsində dəfn edilməsi atalar kultunun varlığını göstərir (3, s. 26). Sonrakı dövrlərdə isə yaşayış məskənlərindən kənarında dəfn edilməyə başlandı. Son Eneolit dövründə yaşlı sakinlər yaşayış məskənlərindən kənarında, körpə uşaqlar isə ənənəvi olaraq evlərin daxilində və ya onların arasında dəfn olunmuşdur. Erkən Tunc dövründə bütün qəbirlər yaşayış məkanlarından kənarında dəfn olunmuşdur (1, s. 18). Fikrimizcə, körpə uşaqların evlərin daxilində dəfn edilməsi onların ruhlarının himayə edilməsi ilə bağlı ola bilər. Necə ki, körpə uşaqlar böyüyənə qədər valideynlərinin himayəsində olur, dünyasını dəyişən

uşaqların da ruhlarının bəd ruhlardan qorunması üçün evlərin daxilində dəfn edilirdi. Qeyd edək ki, Erkən Tunc dövründən başlanaraq qəbirlər artıq yaşayış məskənlərinin kənarında müəyyən olunmuş yerlərdə qoyulmağa başlandı.

Arxeoloji və etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, qəbir abidələrini tədqiq edərək skeletlərin çox hissəsinin bükülü vəziyyətdə üzü şərqə doğru qoyulduğunu görürük. Belə ki, bu günəş kultu, yəni işıq kultunun varlığını göstərir. Türklərin ən qədim inancı işığa olmuşdur. Işıq bütün varlıqların yaranma səbəbidir. Bu işığı ətrafı aydınlatan yox enerji kimi qəbul edirdilər. Bunun üçün də işıq ruh sözünə yaxın mənada işlənmişdir.

Kut əsasən Tanrı tərəfindən insana verilir. Bunun üçün də Tanrı kut vermək ifadəsi qədim türk mifologiyasında tez –tez işlənir. *Kuş uçarkən yitti, küçük geyik koşarken yitti, küçük yürürkən yitti, üç yıl sonra tenqrinin kutu sayesinde hepsi sağ-salim bir-birinə kovuştu, bir-birlerini kutladılar sevindilər* (11, s. 38). Göründüyü kimi Tanrının kut verməsi insan üçün əsas enerji mənbəyidir. Əgər kut olmasa insan yaşaya bilməz. Kut bir neçə mənada işlənmişdir. Güc, ruh, müqəddəslik v.s. II Göytürk xaqanlığının banisi Kutluq xan da hakimiyyətini qəbul etdirmək üçün Tenqri tərəfindən müqəddəsləşdirilən, ululaşdırılan kimi qələmə verir. Əgər kut olmazsa insan dəyərsiz olar. *Bir adam sürünərək yola çıxdı, Tenqriylə qarşılaşdı. Kut için yakardı. Tenqridə ona kut verdi və dedi: otlağında gənc, sağlam hayvanlar olsun, ömrün uzun olsun* (11, s. 39).

Türklərin ölümlə bağlı inancı da məhz Tanrının kut almasına bağlıdır. Məsələn *tanrı öl dedi, türk xalqı öldü*. Aparılan tədqiqatlardan sonra belə nəticəyə gəlinə bilər ki, Tenqri həm yaradan həm də yox edəndir. Bu inanc eyni zamanda başqa dinlərdə olsa da, orada yaşamın və ölümün allahları tamam başqa allahlardı. Bir növ dünyanın və insanların taleyində vəzifə bölgüsü aparmış allahlar vardır. Düzdür bütpərəstliyin səmavi dinlərin təsirindən sıradan çıxdığı bölgələrdə isə bunların bəzi xüsusiyyətləri hələ də yaşamaqdadır.

Qədim qəbir abidələrində ən maraqlı cəhətlərdən biri də mərhum ilə yanaşı həm də ev heyvanlarının dəfn edilməsidir. Bu adətlər uzun müddət saxlanmaqla yanaşı arxeoloji tədqiqatların nəticəsində zəngin dəfn etmə adətlərinin şahidi oluruq. Heyvanların dəfn edilmə adətləri digər qonşu ərazilərlə və türkdilli xalqların yaşadığı bölgələrdə daha çox rast gəlinir.

Şahtaxtı kurqanlarından çıxan at sümükləri xüsusi diqqətə layiqdir. Çünki türk xalqlarını atsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Atlar türklərin həyatında xüsusi mövqeyə sahibdir ki, bu da öz növbəsində atı müqəddəsləşdirərək at kultunu yaratmışdır. Bilindiyi kimi ilk əhlilləşdirilən heyvanlardan biri atdır. Əliköməktəpədən çıxan at sümükləri tədqiq edilərkən belə qənaətə gəlinmişdir ki, e.ə V minillikdə artıq at əhlilləşdirilmişdir. Digər yandan atın minilərək döyüş meydanlarında ilk istifadəsi də sak-skif zamanında olmuşdur. Qeyd edək ki, şalvar, sapoq, üzəngi və başqa kəşflər də atla bağlı olmuş və türk icadlarının nümunəsi sayılır. At türk inancında ən müqəddəs heyvanlardan sayılır. Tanrıçılıqla bağlı olan bayramlarda ağ at qurban kəsilməmiş və eyni zamanda iki dövlət arasında sülh bağlanarkən də atı qurban edirdilər. Bu türklərdə atların önəmini göstərməkdədir. Türklər bütün heyvanlar arasında ən çox ata üstünlük veriblər. Qəbirlərdən də görünür ki, onu ilahiləşdiriblər. Türkə görə Yer üzündə atdan təmiz varlıq yoxdur, ondan ulu varlıq yoxdur (12, s. 83).

Türk inancında atların yaranması da müxtəlif əfsanələrlə bağlıdır. Belə ki, biz burada bir neçə əfsanələrlə qarşılaşırıq ki, bunlar tamamilə bir-birindən fərqlidirlər. Belə ki, Mərkəzi Asiyada yaşayan türklər atların işıqdan yarandığına inansalar da, buryatlar və türkmənlərə görə atlar sudan yaranmışdır. Xüsusən, Koroğlu dastanında müqəddəs atların sudan çıxan madyanlar olduğunu görürük ki, Mərkəzi Asiyadaki türk xalqları bu at növünə tulpar deyirlər.

Türk xalqlarının atla dəfn edilməsinin səbəblərindən biri böyük ehtimalla o biri dünya ilə bağlıdır. Buryat mifinə görə atlar şamanları yeni evlərinə gətirir (6, s 172). Atlar insanları bir yerdən başqa yerə insan yerisinə nisbətə daha tez apardığına görə birlikdə dəfn edilmişlər ki, inanca görə o biri dünyada da sahibinin xidmətində dursun. Xüsusən də igid öldüyü zaman atını kəsərək aş verilməsi adəti Kitabı-Dədə Qorqud dastanında vardır. Etnoqrafik məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, atların dəfn edilməsi və kəsilərək aş verilməsi daha sonrakı dövrlərdə atların nisbətən azalması, buna uyğun olaraq dəyərinin artması bu adəti dəyişərək sahibi ölmüş atın quyruğunun kəsilməsi ilə əvəzləndi.

Atın türklər üçün bu qədər dəyərli olması eyni zamanda müəyyən məsəllər də yaratmışdır ki, bunlardan “at muraddır”, “yuxuda atı görmək murada çatmaq deməkdir” kimi ifadələri misal çəkmək olar.

Qədim dəfn adətlərində, eləcə də orta əsr dəfn adətlərində qoç və qoyun kultuna rast gəlirik. Belə ki, tez-tez mifoloji nağıllarda da bu heyvanın müqəddəs sayılması kimi epizodlar vardır. Kültəpədə 7 № qəbirdə insan skeleti ilə yanaşı qaramal və qoyun sümüklərinə də rast gəlinib (4, s. 37). Qeyd edək ki, qoyunların dəfn edilməsi adəti Bəhlul İbrahimlinin Plovdağ nekropolu ərazisində apardığı arxeoloji tədqiqatlarda bilinir. Belə ki, kurqanlarda heyvan qalıntılarına rast gəlinmişdir. Tədqiq olunan 166 № kurqanda isə dəfn olunanla qoyun üz-üzə dəfn edilmişdir (7, s. 94). Biz Məlikməmməd nağılında da ağ qoç, qara qoç motivlərinə rastlaşdığımızda aydın olur ki, qoç da ölümdən sonrakı həyatla bağlıdır. Ağ qoç necə ki, nağılın qəhrəmanını işıqlı dünyaya aparmalı idi, eyni zamanda dəfn olunan qoyunun da ruhu mərhumu o biri dünyaya aparır. Qeyd edək ki, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə qoç heykəlləri xüsusi diqqətə layiqdir. Məzarın üzərinə qoyulan qoç heykəllərinin üzərində ərəbcə yazılar və müəyyən təsvirlər vardır.

Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qəbirlərdə it skeletinə rast gəlinmişdir. İt insan həyatında mühüm yerlərdən birini tutur. İnsanları, hətta onun evini, sürüsünü vəhşi heyvanlardan qoruyur. Bunun üçün də itlərin mühafizəçi funksiyası olmuşdur. Qəbirlərə öldürülmüş itlərin qoyulması da böyük ehtimalla mərhumun ruhunu qoruması kimi yozmaq olar. İt türk mifologiyasında daima mühafizəçi obrazında olmuşdur. Məhz bunun üçün də Naxçıvanda Kültəpə və Sarıdərə ərazisində aparılan qazıntılarda qəbirlərdə it sümüklərinə rast gəlinmişdir. Azərbaycanda da itlərdən ilk istifadə və itlərlə əlaqədar dini təsəvvürlərin meydana çıxması məhz bu mərhələyə-Eneolit dövrünə aiddir (10, s. 5).

İtin müqəddəs sayıldığı əsas yer isə Əshabi-Kəhf yolunun üzərindəki itin (Qitmirin) “qəbri” deyilən yerdir ki, bunun kökü də qədim Kültəpə və Gəmiqaya abidələri ilə bağlıdır (5, s. 47).

Naxçıvanda daxil olmaqla digər türk ellərində evləri bəd nəzərlərdən qorumaq üçün it kəllə sümüyü giriş hissələrdə və bar verən ağacların budaqlarına asılır. Beləliklə, deyə bilərik ki, itlərin qəbirlərə qoyulması adəti, həm də bəd ruhlardan qorunması üçün həyata keçirilən bir ayindir. Vəli Baxşəliyev Türkiyədə Yoncatəpədə qəbirlərin giriş hissəsində it skeletlərinin olduğunu qeyd etmişdir (2, s. 50)

Maraqlıdır ki, təsadüfi hallar nəzərə alınmazsa, Gəmiqayadakı it təsvirləri qulaqsız göstərilmişdir. Məlumdur ki, heyvandarlıqda istifadə edilən itlərin qulaqları hələ körpəyə kəsilirdi (10, s. 98). İtlərin qulaqlarının kəsilməsi adəti dövrümüzə də davam etdirilir. Bunu ona görə edirlər ki, it canavarla və ya başqa yırtıcılarla boğuşduğu zaman həsas yeri olan qulaqdan tutula bilinməsin. Bunun bəzən itin daha yaxşı eşitməsi üçün də edildiyi bilinir.

Göründüyü kimi Naxçıvanda qədim dəfn etmə adətlərinin tədqiqi bu ərazilərin qədimliyini eyni zamanda ulu türk yurdunun bir parçası olduğunun isbatıdır. Arxeoloji qazıntılarla yanaşı eyni zamanda çöl materiallarından da toplanan məlumatlar nəticəsində o dövr dəfn etmə adətləri haqqında biliklərə yiyələnirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S, Əliyev O. Naxçıvanın erkən maldar-əkinçi tayfalarının mədəniyyəti// Azərbaycan Arxeologiyası, Cild 13, Say:1, Bakı, 2010, s. 15-25.
2. Baxşəliyev V. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı, Elm, 2002, 128 s.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvan qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti (e.ə VI-I minilliklərə aid arxeoloji abidələr əsasında). Bakı, Elm, 2004, 320 s.
4. Əliyev V. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977, 164 s.
5. Əliyev V. Gəmiqaya. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 148 s.
6. Gökçimen A. Türkmən masallarında mitoloji hayvanlar və funksionları// Türkbiliğ, 2010/20, s. 165-178.
7. İbrahimli B. Gilançay vadisinin arxeoloji abidələri (E.ə I minillik-b.e. XIV əsri) // Azərbaycan Arxeologiyası, Cild13, Say:2, Bakı, 2010, s. 51-73.

8. İbrahimli B. Gilançay vadisinin arxeoloji abidələri (E.ə III-I minilliklər) // Azərbaycan Arxeologiyası, Cild13. Say:1, Bakı, 2010, s. 93-112.
9. Qədirzadə Q. Ailə və Məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı, Elm, 2003, 368 s.
10. Müseyibli N. Qədim Azərbaycanda itlərdən istifadə və it kultu (etnoarxeoloji tədqiqat)// Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, 2007, № 2, s. 5-30.
11. Roux T. Eskiçağ və Orta çağda Altay türklərində ölüm (tərcümə edən Aykut Kazancıgil), İstanbul, Kabalcı yayınevi, 1999, 336 s.
12. Şükürov A. Mifologiya. 6-cı kitab. Qədim türk mifologiyası. Bakı, Elm, 1997, 232 s.

ABSTRACT

Sebuhi Hasanoff

ANCIENT FUNERAL RITES IN THE NAKHCHIVAN TERRITORY (AREOLOJİ-ETNOQRAFİK ON THE BASIS OF MATERIALS)

Nakhchivan is part of Azerbaijan has a ancient history. In article have been touched to habit of ancient funeral rites being in the Nakhchivan territory. Since arose man, he has always thought about death . That's why, there were this purpose definite ideas about next life in the belief systems after from the death. Animals together people had been burial of in burial monument informs that here about existence of the animal cult. Finding the horse, sheep, and dog bones shows that these animals have a great importance in human life. Generally, the ancient funeral rites basis can be learn on the belief system.

РЕЗЮМЕ

Сабухи Гасанов

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБЫЧАИ НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНА (НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ-ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ)

Нахчыван, неотъемлемая часть Азербайджана, имеет древнюю историю. В статье рассматриваются древние погребальные обычаи Нахчывана. Человек с момента рождения всегда думал о смерти. По этой причине в системе верований имелись определенные понятия о посмертной жизни. Погребение животных вместе с людьми в гробничных памятниках также сообщает о присутствии здесь культа животных. Обнаружение лошадиных, овечьих и собачьих костей, показывает, что эти животные владели большой значительностью в жизни человека. Как правило, на основе древних погребальных обычаев можно изучить систему верования той эпохи.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Nasıyev

ZEYNƏB QULIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
zeyneb_guliyeva@yahoo.com

UOT: 94(479.242)

NAXÇIVANIN NEOLİT VƏ ENEOLİT TAYFALARININ TƏSƏRRÜFATI

Açar sözlər: *I Kültəpə, Uzunoba, Yeni yol, təsərrüfat, dulusçuluq*

Keywords: *Kultepe I, Uzunoba, Yeni yol, economy, pottery*

Ключевые слова: *Кюлтене I, Узуноба, Йени йол, хозяйство, гончарные дело*

Naxçıvanın qədim sakinlərinin təsərrüfat həyatının ilk elementlərinə I Kültəpə yaşayış yerində rast gəlinmişdir. İlk dəfə ötən əsrin 50-60-cı illərində O.Həbibullayev tərəfindən tədqiqata cəlb edilən bu abidədən Neolit dövrünə aid xeyli materiallar aşkar olunmuşdur [1, 24]. 2013-2016-cı illərdə AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev və K.Morrnun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan-Fransa beynəlxalq ekspedisiyası tərəfindən yenidən başlanan arxeoloji qazıntılar zamanı abidədən götürülən kömür analizlərinin nəticəsi e.ə. 6370-5200-cü illəri göstərmişdir [7, 542]. Yaşayış yerindən aşkar edilən iri ölçülü dən daşları, təsərrüfat quyuları və digər alət qalıqları erkən əkinçilik mədəniyyətinin formalaşma prosesini izləmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mədəniyyətin daşıyıcıları tədricən daha geniş əraziyə yayılmış, xüsusilə əkinçilik üçün vacib şərtlərdən olan çay vadilərində yaşamışlar. Bu dövrdə insanlar çiy kərpic və möhrədən tikilən dairəvi evlərdə yaşamış, qida ehtiyatlarını də məhz yaşadıkları evlərin döşəməsinin altında qazdıqları təsərrüfat çuxurlarında saxlamışlar. Evlərin içərisində daş çəvrəli, qırmızı rəngli gil badlı və kərpic divarlı ocaqlardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə etmişlər. İş yerləri yaşayış evlərindən ayrı olmuşdur. Belə iş yerlərindən sümük qalıqları və daş alətlər aşkar olunmuşdur. Sümük alətlər içərisində maral və keçi buynuzundan hazırlanmış toxalar xüsusi yer tutmuşdur. Torpağın yumşaldılmasında geniş istifadə edilən toxalar ilkin əkinçilik mədəniyyətinin əsas atributlarından olmuşdur. Naxçıvan ərazisində sümükdən və buynuzdan düzəldilmiş toxalar vaxtı ilə O.Həbibullayev tərəfindən I Kültəpədən aşkar edilmişdir [1, Tab. VII,1-2, 5]. 2015-ci ildə yaşayış yerinin E sahəsindən aşkar olunan bu tip alətlərdən biri 30x3 sm ölçüsündə olub, uc hissəsi işlənmənin təsirindən cilalanmışdır. I Kültəpədən aşkar edilən buynuzlardan hazırlanan bu cür toxalar, iri dən daşları, həvəng daşları, eyni zamanda quraşdırma oraq dişləri kimi istifadə edildiyi qeyd edilən [10, 110] obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanan lövhələr erkən əkinçiliyin meydana gəlməsi ilə yanaşı oturaq həyatın da əsas göstəricilərindən olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, daş alətlər qədim əkinçilik mədəniyyətində özünəməxsus mövqeyə malik olmuşdur. Obsidian, çaxmaqdaşı və digər daş növlərindən hazırlanan belə alətlər müxtəlif təyinatlı olmuşdur. Bazalt daşından dən daşları dənli bitkilərin üyüdülməsində, bəzən də boyaq maddəsinin əzilərək narın hala salınmasında istifadə edilirdi. I Kültəpədən aşkar edilən iri həcmli dən daşları Neolit dövrü tayfalarının ilkin əkinçilik mədəniyyətini mənimsədiyini və əsasən oturaq həyat keçirdiyini göstərir [12, 35]. Belə alətlərin ölçüləri 68x40 sm-dən 35x23 sm-dək dəyişir. Onlardan biri əvvəlki kimi qayıqvari, uzunsov formada deyil, trapes forması və işlək səthində qalmış qırmızı boyaq izləri ilə diqqət çəkir. Görünür bu tip alətlərdən sadəcə dənli bitkilərin üyüdülməsində deyil, eyni zamanda boyaq maddəsinin əzilib narın hala salınmasında da istifadə edilmişdir. Bu fikir Azərbaycan ərazisində boyaqçılıq sənətinin də tarixinin 9 min il bundan əvvələ gedib çıxdığını göstərir. 2015-ci ildə I Kültəpənin J sahəsində döşəmədə basdırılmış qabın içərisində qeydə alınan boyaq qalıqları yuxarıdakı fikri təsdiq edən dəyərli tapıntılardandır. Naxçıvanın qədim tayfaları qırmızı boyaqdan evlərin divarının, qabların boyanmasında və dəfn zamanı istifadə edirdilər.

Ölənələrin qırmızı oxra ilə boyanması axirət dünyasına inamla bağlı olmuşdur. Qırmızı rəng qan rəmzi hesab olunduğu üçün ölənələrin skeletini bu rənglə boyamaqla onların ruhunun yaşadığına inanılmışdır. Neolit dövrünə aid bu cür dəfn prosesində əksər hallarda ölülərin yanına qəbir

ərməğanı qoyulmurdu. Q.Çayld bunu evlərin döşəməsi altında basdırılan insanların ruhlarının öz ailə üzvləri ilə birlikdə doğma ocağından qidalanmasına olan inancla əlaqələndirmişdir [16, 78]. Lakin Naxçıvanın qədim əkinçi tayfalarının dəfn adətində bu ənənə ilə bağlı bəzi istisnalar da mövcud olmuşdur. Belə ki, I Kültəpədən 2016-cı ilin arxeoloji qazıntıları zamanı uşaq skeletinin yanında kiçik həcmli qab və bəzək əşyası qırmızı boyaq qalıqları ilə qarışıq halda qeydə alınmışdır. Bu, ölənlərin cəmiyyətdəki statusu ilə bağlı olmuşdur. 2016-cı ildə I Kültəpənin E sahəsindən təxminən 3 metrə yaxın dərinlikdən aşkar olunan qəbir bu baxımdan maraqlıdır. Əlləri üzünə qaldırılmış vəziyyətdə, sol böyrü üstə bükülü halda dəfn edilən şəxsin boğazında muncuqlar olmuşdur. Ölülərin yaşayış məkanında dəfn edilməsi, onların üzərində və evlərin döşəməsində aşkar edilən həsir qalıqları, yerə basdırılmış təsərrüfat qabları, həmçinin boyaq qabı və digər nümunələr oturaq həyat tərzini və ilkin əkinçilik vərdişlərinin mənimsənildiyini göstərirdi. Başlanğıcını Neolit dövründən götürən ilkin əkinçilik ənənələri Eneolit dövründə bəzi yeniliklərlə müşayiət olunmuşdur. Bu yeniliklər qədim əkinçilik mədəniyyətinin yeni mərhələyə keçməsinin əlamətləri olmuşdur. E.ə. 4945-e.ə. 3870-ci illərlə sərhədlənən yeni dövrdə yarımqazma və dördkünc formalı tikililər əsas mövqə qazanır. Eneolit-mis daş dövrü kimi tanınan bu dövr qədim əkinçilik vərdişlərinin inkişaf mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

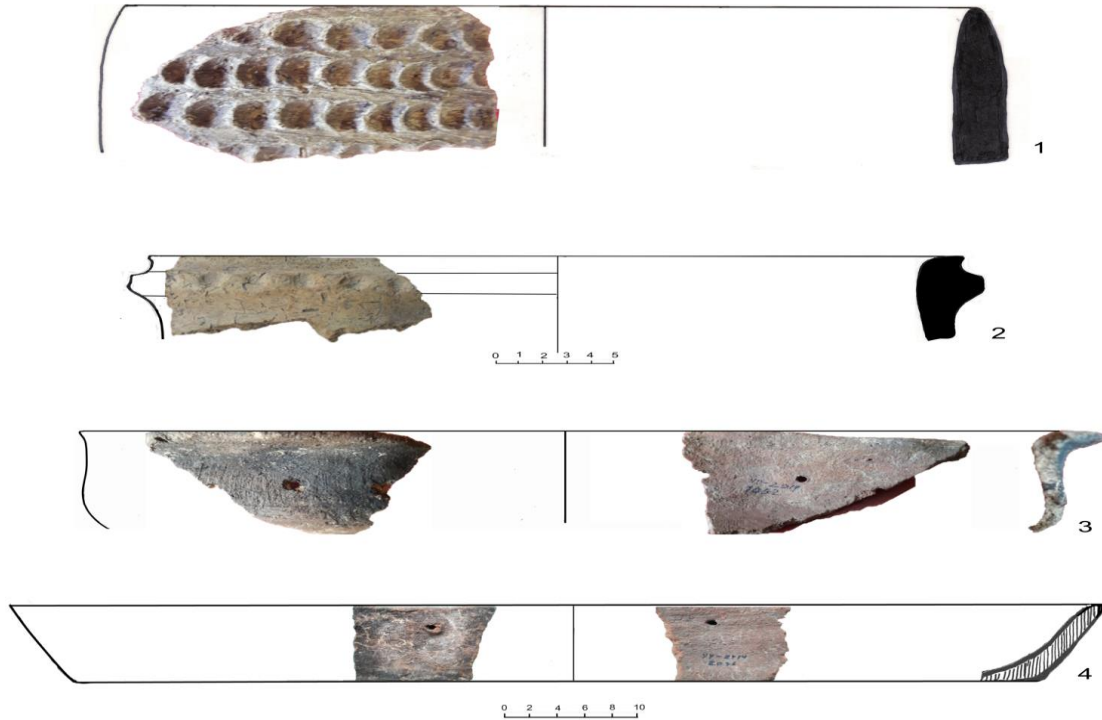
Bu mərhələdə yaşayış məskənlərinin sayı artmışdır. Arpaçay vadisində Ovçulartəpəsi yaşayış yeri, həmçinin Xələc, Ərəbyengicə, Şortəpə, Sədərək yaşayış yerlərinin alt təbəqələrindən aşkar edilən tapıntılarla təmsil olunan Eneolit mədəniyyəti Naxçıvançay vadisində Uçan ağıl, Uzunoba, Naxçıvan təpə, Göy xəndək, Zirincli, Sürümçək və digər yaşayış yerləri ilə təmsil olunmuşdur. Eneolit dövrünün hər 3 mərhələsini əks etdirən bu abidələr içərisində Naxçıvan təpə yaşayış yeri daha erkən dövrə aiddir. Naxçıvançayın sağ sahilində yerləşən bu yaşayış yeri 2017-ci ilin iyul-avqust aylarında tədqiqatə cəlb edilmişdir. AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşlarından ibarət olan ekspedisiya tərəfindən burada aparılan qazıntılar zamanı təqribən 1,5-2 m qalınlıqda olan mədəni təbəqədən yarımqazma və dördkünc formalı evlərə aid tikili qalıqları, az miqdarda daş alət hissələri, həmçinin obsidian, sümük qalıqları və xeyli miqdarda keramika parçaları aşkar edilmişdir. Saxsı məmulatı saman qarışıqlı olması, forma və hazırlanma texnologiyası baxımından Naxçıvanın Son Neolit və Erkən Eneolit dövrü abidələrinin materialları ilə eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Yaşayış yerinin alt təbəqəsindən götürülən kömürün analizi e.ə. 4945-ci ili göstərmişdir [8, 22].

Babək rayonu ərazisində yerləşən Uçan Ağıl və Uzunoba yaşayış yerləri V.Baxşəliyev və K.Morrnunun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan-Fransa beynəlxalq ekspedisiyası tərəfindən tədqiq edilmişdir. Uçan ağıl abidəsində 2013-2016-cı illərdə aparılan qazıntılar zamanı mədəniçilikdə istifadə olunmuş daş alət, az miqdarda sümük qalıqları və saxsı məmulatları aşkar olunmuş, 2019-cu kompleksdən götürülən kömür analizləri e.ə. 4690-4450-ci illəri, Uzunobadan verilən karbon analizlər isə e.ə. 4620-4370-ci illəri göstərmişdir [6, 55]. Hər iki tarix Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsinə düşür.

Eneolit dövrünün son mərhələsinin əks olunduğu abidələrdən hələlik 4-də arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Onlardan biri Ovçulartəpəsi yaşayış yeridir. Bu abidə Şərur rayonunun Dizə kəndi yaxınlığında yerləşir. XX əsrin 80-ci illərində AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyev və A.Seyidov tərəfindən tədqiq edilən yaşayış yerində 2006-cı ildən başlayaraq beynəlxalq ekspedisiya işləmişdir. Azərbaycan-Fransa beynəlxalq ekspedisiyası tərəfindən V.Baxşəliyev və K.Morrnunun rəhbərliyi ilə 2014-cü ilədək davam etdirilən arxeoloji qazıntılar zamanı götürülən karbon analizlər abidənin e.ə. 4350-e.ə.4000-ci illərə aid olduğunu göstərmişdir [4 27]. Bu tarix yaşayış yerində həyatın Eneolitin orta və son mərhələsində mövcud olduğunu göstərir. Bu xüsusiyyət özünü iki mərhələdə qeydə alınan tikinti qalıqlarının təmsalında da biruzə verir. Birinci mərhələyə aid olanlar yarımqazma evlər, onların içərisindən üzə çıxarılan əmək alətləri, dar boğazlı, üçqulplu küpələrlə, kinci mərhələ isə çoxotaqlı kərpic evlər, həmçinin çox çeşidli saxsı məmulatı ilə xarakterizə olunur [17, 26-27]. Digər 3 abidə Naxçıvançay vadisində qeydə alınmışdır. Sirab kəndinin şimal-şərqində yerləşən Zirincli arxeoloji abidəsi 2014-cü ildə V.Baxşəliyev və K.Morrnunun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan-Fransa beynəlxalq ekspedisiyası tərəfindən tədqiq edilmişdir. 15-25 sm qalınlıqdakı mədəni təbəqədən gil qəlib, mis filizinin qalıqları, obsidian alətlər, saman qarışıqlı, sarı, qırmızı rəngli gildən hazırlanmış kasalar və

yerə basdırılmış küplər aşkar edilmişdir [5, Şəkil 1-3). Yeni yol abidəsi Sirabçayla Naxçıvançayın qovşağında yerləşir. 2014-cü ildə V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə AMEA Naxçıvan Bölməsində yaradılmış arxeoloji ekspedisiya tərəfindən aparılan qazıntılar nəticəsində çiy kərpiclə tikilmiş dördkünc formalı divar qalıqları, 2 dən daşı, 1 asma, çaxmaqdaşından hazırlanmış oraq dişi, obsidian qalıqları ilə təmsil olunan əmək alətləri və xeyli miqdarda keramika nümunəsi üzə çıxarılmışdır [6, 45]. Şorsu abidəsi Naxçıvançayın sol sahilində, Sirab kəndinin cənub-qərbindəki təpə üzərində qeydə alınmışdır. Abidə ilk dəfə V.Baxşəliyev, 2014-2017-ci illərdə beynəlxalq Azərbaycan-Fransa arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən tədqiq edilmişdir. 2017-ci ildə burada aparılan qazıntılar nəticəsində 15-20 sm-lik mədəni təbəqədən dördkünc formalı tikili qalıqları, obsidiandan, müxtəlif daş növlərindən olan az saylı alət hissələri və xeyli miqdarda saxsı məmulatı aşkar edilmişdir. Saxsı nümunələri saman tərkibli, qəhvəyi rəngli küpə və kasalardan ibarət olmaqla bəzi qabların ağzının altı cərgəli şəkildə dairələrlə dəşilmişdir [5, Şəkil 4-5].

Bu dövrdə insanların məşğuliyyətində əkinçilik, maldarlıqla yanaşı sənətkarlıq da xüsusi yer tutmuşdur. Dulusçuluq məmulatının zənginliyi bu sahənin daha yaxşı inkişaf etdiyini göstərir. Eneolit dövrünün erkən mərhələsini əks etdirən Uçan ağıl, Naxçıvantəpə və Uzunobadan tapılan saxsı məmulatında rast gəlinən Dalmatəpə tipli keramika Urmiya hövzəsi tayfaları ilə sıx əlaqəni əks etdirir. Saman qarışıqlı, bəzən qum tərkibli olan çəhrayı, sarı, açıq qəhvəyi rəngli gildən hazırlanan qablar boyalı və boyasız olmaqla 2 qrupla təmsil olunmuşdur. Boyalı olanlar daha yaxşı bişirilməsi, qırmızı boya üzərindən qara rənglə, bəzən də krem rəng üzərindən qəhvəyi rənglə həndəsi motivdə naxışlanmışdır. Romblar cərgəsi, üçbucaqlar, kəşişən xətlərlə təmsil olunan belə ornamentlər Çalağantəpə, Əliköməktəpəsi, Urmiya hövzəsindəki Hacı Firuz, Dalmatəpə [16, Рис. 46, 4; 54; 61,2-3] materialları ilə analogiya yaradır. Bu tipli keramika nümunələri hər iki üzdən yaxşı cilalanmışdır. İkinci qrupa aid olanlar hazırlanma texnologiyası, forması və ornamentləri ilə fərqlənir. Belə qablar boz-qara, bəzən açıq qəhvəyi rəngli gildən hazırlanaraq, çəhrayı, sarı, narıncı rəngli saman qarışıqlı gil təbəqəsi ilə suvanmışdır. Bəzi qablar təkrar emal olunmaqla səthinə 0,4-0,5 sm qalınlıqda əlavə gil qatı çəkilməmişdir. Gil təbəqələrinin yaxşı birləşməsi üçün belə qabların xarici səthi barmaq basqısı, daraq basqısı, dirnaq basqısı şəklində batıq ornamentlərlə əhatə edilmişdir (Şəkil 1, 1-3).

Şəkil 1. Naxçıvanın eneolit abidələrindən aşkar edilmiş dulusçuluq məmulatı (1-Naxçıvantəpə; 2-Uzunoba; 3-4-Yeni yol).

Əsasən Naxçıvan təpə keramikasında qeydə alınan bu tip ornamentlər Dalmatəpə mədəniyyətinin yayıldığı abidələrdən məlumdur. Onlara Azərbaycanın digər regionlarındakı həmdövr

abidələrdən Ağdam rayonundakı Dəvəbatırantəpə, Ağcabədi rayonundakı Qoşatəpə [3, 118, 180], Evtəpə, Qəbristanlıqtəpə (Kiçikli), Çalağantəpə, Qonşutəpə abidələrində, Şərqi Anadolunun Hassek Höyük [11, Fig. 87/359, 433, 693; 89/528, 563], Korucutepe [9, lev. 103/30, 33-35] abidələrində də rast gəlinmişdir. Bu da Naxçıvanın qədim əkinçi tayfalarının Urmiya hövzəsi, Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu ilə geniş mədəni-iqtisadi əlaqələrindən xəbər verir. Eneolitə son mərhələsində bu tip ornamentlər sıradan çıxmışdır. Bu mərhələyə aid olan abidələrdə iki fərqli istiqamət izlənilməkdədir. Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsi yaşayış yerində Şərqi Anadolunun həmdövr abidələri ilə bəzi oxşarlıqların olması ilə yanaşı özünəməxsus çalarlara malik yerli ənənələr də izlənilməkdədir. Bu özünü yerə basdırılmış halda qeydə alınan təsərrüfat qablarında biruzə verir. Yarımqazma evlərdən aşkar olunan belə qablardan birinin üzərində relyef formada üz-üzə dayanmış keçi təsvirləri əks olunmuş, qabın boğazı relyef qurşaqla çevrələnmişdir (Şəkil 2).

Şəkil 2. Naxçıvanın qədim əkinçi tayfalarına aid təsərrüfat qabı (Ovçulartəpəsi).

“Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzey Kompleksinin ekspozisiyasında yer alan bu qabın hündürlüyü 55, ağız diametri 44, divar qalınlığı 1,5 sm, boğazını çevrələyən relyef qurşaqlıq 1,5 sm enindədir. Gövdəsinin yuxarı hissəsində 5 keçi təsviri çəhrayı, saman qarışıqlı gildən ayrıca hazırlanaraq qabın səthinə birləşdirildikdən sonra ətrafı və qabın bütün səthinə eyni rəngli gildən təbəqə çəkilərək daraqvari alətlə hamarlanmışdır. Zoomorf təsvirlərin ölçüləri 7-12 sm arasında dəyişir: soldan ən kiçik olan 6, digər 2-si 7, öndə duran 12, onun qarşısında dayanan isə 8 sm uzunluğa, buynuzları da eyni ölçüyə malikdir. Bu təsvirlər istər forması, istərsə də tətbiq üsuluna görə hələlik sinxron abidələrdən heç birində öz oxşarını tapmamışdır. Bu xüsusiyyət Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinin lokal xarakterini əks etdirən dəyərli faktlardanıdır. Digər təsərrüfat küpünün boğazında eyni formalı relyef qurşaqla yanaşı çiyini üzərində 5 ədəd konusşəkilli yuvarlaq qabartma çıxıntılar tətbiq edilmişdir. Onlar Naxçıvanın qədim əkinçi tayfalarının Son neolit dövründən başlayaraq Son eneolitədək davam edən uzun bir zaman kontekstində sıx-sıx istifadə etdiyi ornamentlərdən olub paralellərini Şomutəpə [2, 56], Xatunarxda, Şulaveridə [15, Рис. 7,8-13], həmçinin Şərqi Anadolunun Böyük Güllücək [14, Resim 47], Norsuntəpə [13, Abb. 38; 43] və digər abidələrində tapır. Bu cür oxşarlıqlar qabların ağız kənarlarının dairəvi dəşiklərlə çevrələnməsində də özünü biruzə verir. Belə ornamentlər Eneolitə son mərhələsinə aid olan Yeni yol, Zirincli, Şorsu keramikasında geniş tətbiq olunmuşdur. Yeni yol keramikasında belə naxışların tətbiq edildiyi qabların xarici səthinə qara rəng çəkilmişdir (Şəkil 1, 3-4). Bu dövrdə Naxçıvanın qədim əkinçi tayfalarının məşğuliyyətində dulusçuluq digər sahələri üstələmişdir. Eneolit abidələrindən iri ölçülü daş alətlərin tapılmaması, əmək alətləri ilə müqayisədə saxsı məmulatının çoxsaylı olması əhalinin mövsümi həyat tərzinə keçməsindən xəbər verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, neolit və eneolit dövründə Naxçıvan ərazisində yaşamış tayfaların məşğuliyyətində əkinçilik əsas yer tutmuşdur. Bu sahə ilə yanaşı maldarlıq, sənətkarlığın müxtəlif sahələri o cümlədən, dulusçuluq, daşışləmə, sümükişləmə kimi məşğuliyyətlər də mövcud olmuşdur. Dulusçuluq məmulatının çox sayda aşkar olunması bu sahənin inkişaf mərhələsində olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванский АССР. Баку, Элм, 1982, 316 с. Вахşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar, Bakı, Oskar, 2010, 160 s.
2. Ахундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шому-тепе. Баку, Наука, 2012, 386 с.
3. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab, Bakı, Çap-Art, 2016, 448 s.
4. Вахşəliyev V.B., C. Marro, Aşurov S.H. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri) // First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons. Bakı, Elm, 2010, 156 s.
5. Вахşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı, Oskar, 2010, 160 s
6. Вахşəliyev V., Quliyeva Z., Rzayeva R., Yeni Yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar \\ Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2017, №1, s. 49-57.
7. Вахşəliyev V., Morro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sarıaltun S. Kültərə yaşayış yerində 2015-2016-cı illərdə aparılan arxeoloji araşdırmalar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2015-2016. Bakı, 2017, 604 səh. 542-562.
8. Вахşəliyev V, Quliyeva Z, Həşimova T, Mehbalıyev K, Вахşəliyev E. Naxçıvan tərə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi 2018, 266 s .
9. Brandt, R. W. The Chalcolithic pottery. Studies in Ancient Civilization, Korucutepe II, Ed. Maurits N. van in Loon, Ph. D., Oxford, 1978, s. 57-60.
10. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
11. Helwing, B. Hassek Höyük II: Die Spatchalkolithische Keramik, Tübingen: Ernst Wasmuth. 2002.
12. Quliyeva Z. 2014-2015-ci illərdə Naxçıvançay vadisinin neolit və eneolit abidələrin aşkar edilən daş alətlər // Azərbaycan arxeologiyası, Cild: 19, №1, Bakı, 2016, 33-46.
13. Gülçür S. Norşuntepe, die chalkolitischen Keramik (Elazığ/Ost Anatolien. In C. Marro and H. Hauptmann, Chronologie des Pays du Caucase et de L'Éurhrate aux IVéme-IIIéme Millénaires. Actes du Colloque d' Istanbul, 16-19 décembre 1998. Varia Anatolica XI, 2000, Paris, p. 375-418.
14. Koşay, H. Z., Akok, M. (1948). Büyük Güllücek Araştırmaları Üzerine İlk Rapor, Belleten XII/46, Ankara, 471-485.
15. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века, Москва, Наука, 1975, 415 с.
16. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. (Эпоха энеолита VI–IV тысячелетия до н. э.). Баку, Элм, 1987. 260 с.
17. Seyidov A., Вахşəliyev V. Məmmədov S., Aşurov S. Qədim Şəhur. Bakı, 2012, 466 s.

ABSTRACT

Zeyneb Guliyeva

ECONOMY THE NEOLITHIC AND CALCHOLITHIC TRIBES OF NAKHCHIVAN

The article examined the agricultural culture, including the way of life of the ancient tribes of Nakhchivan. Important elements of this culture were found in the neolithic-calcholithic monument, located in the Nakhchivanchay and Arpachay valleys. They can be divided into 2 stages. The first stage covers 6070-5200 BC. which, in the scientific literature is characterized as the period of the Late Neolithic. Findings related to this period were discovered in the settlement of Kultepe I. The artifacts of this monument, represented by large grain containers, bone and stone hoes, obsidian, flint tools, household pits, found under the floors of round houses, that the creators of primitive agriculture lived in Nakhchivan even in the Neolithic period- 9 thousand years ago. They had the skills of farming, cattle breeding, handicraft and weaving. The dead were laid under the floors, in a crocheted position, sometimes together with various implements in the form of pitchers, beads, stones and textile materials. It is no coincidence, that the most ancient finds on weaving were found in Nakhchivan.

In the second stage, ancient people settled in wider areas and created a new-calcholithic culture, based on the Neolithic culture. The early and middle stage of this culture covers from 4945

to 4370 years. Monuments of this period were represented by the settlements of Nakhchivantepe, Uchan agil, Uzunoba. In this stage Nakhchivan was influenced by Dalmatepin culture. The late stage of the Calcholitic period was represented with monuments such as Ovchulartepesi, Zirinjli, Yeni Yol, Shorsu, etc. The artifacts of the Calcholitic period, represented with underground and quadrangular dwellings, household utensils, ceramics with relief, zoomorphic ornamentation, reflect a local character. But some of the ceramics make an analogy with the materials of synchronous monuments of Eastern Anatolia, the South Caucasus and the Urmiya region. In the result of a study of archaeological materials, belonging to the agricultural-pastoral tribes of Nakhchivan, one can come to the conclusion that Nakhchivan was one of the main centers for the formation of the agricultural culture of the ancient world. The creators of this culture had common roots with the tribes living in the historical territories of Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

Зейнеб Кулиева

ХОЗЯЙСТВО НЕОЛИТИЧЕСКИХ И ЭНЕОЛИТИЧЕСКИХ ПЛЕМЕН НАХЧЫВАНА

В статье было исследовано, земледельческая культура, в том числе образ жизни древних племен Нахчывана. Важные элементы этой культуры были обнаружены в неолитическом-энеолитическом памятнике, расположенных Нахчыванчайской и Арпачайской долине. Их можно делить на 2 этапа. Первый этап охватывает 6370-5200 гг. до н.э. который, в научной литературе характеризуют как период Позднего Неолита. Находки, относящиеся к этому периоду, были обнаружены в поселение Кюльтепе I. Артефакты этого памятника, представленны крупными зернотерками, костяными и каменными мотыгами, обсидиановые, кремневыми орудиями труда, хозяйственными ямаами, обнаруженных под полами круглых домах свидетельствуют, что создатели первобытного земледелия проживали в Нахчыване еще в период Неолите, т.е. 9 тысяч лет тому назад. Они имели навыки земледелия, скотоводства, ремесленничества и ткачества. Умерших погребали под полами, в скорченном положении, иногда вместе с разными инвентарьями в виде кувшины, бусины, камни и ткачественными материалами. Не случайно, что самые древние находки по ткачество была найдена в Нахчыване.

Во втором этапе древние люди заселились более широкие территории и создали новую –энеолитическую культуру, на базе Неолитической культуры. Ранней и средний этап этой культуры охватывает с 4945-го до 4370 годы. Памятники этого периода были представлены поселениями Нахчыван тепе, Учан агыл, Узун оба. В этом этапе Нахчыван подвергался влиянию Далматепинской культуры. Поздний этап период Энеолита были представлены с такими памятниками как Овчулартепеси, Зиринджли, Йени йол, Шорсу и др. Артефакты период Энеолита, представленными с подземными и четырехугольными жилищами, хозяйственными посудами, керамика с рельефный, зооморфный орнаментации, отражают локальный характер. Но часть керамики составляют аналогию материалами синхронных памятников Восточной Анатолии, Южного Кавказа и Приурттийского региона. В результате исследования археологических материалов, принадлежавших к земледельческим-скотоводческим племенам Нахчывана, можно прийти к выводу, что Нахчыван являлся один из основных центров формирования земледельческой культуры древнего мира. Создатели этой культуры имели общие корни с племенами проживавших в исторических территориях Азербайджана.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımını ilə yerinə yetirilmişdir. *Grant №EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.*

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Nasıyev

SARA HACIYEVAAMEA Naxçıvan Bölməsi
haciyevasara@yahoo.com

UOT: 94(479.242)

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA MALDARLIQ**Açar sözlər:** *Naxçıvan, kənd təsərrüfatı, maldarlıq, qoyunçuluq, atçılıq***Key words:** *Nakhchivan, agriculture, cattle-breeding, sheep-breeding, horse-breeding***Ключевые слова:** *Нахчыван, сельское хозяйство, животноводство, овцеводство, коневодство.*

Naxçıvan diyarında iri və xırdabuynuzlu heyvanların saxlanması üçün bütün dövrlərdə münbit şərait olmuşdur. Hələ qədim və orta əsrlər dövründən bu diyarda maldarlıq bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmişdi. Maldarlığın əsas növləri qoyunçuluq, iribuynuzlu mal-qara, atçılıq idi. Bunlardan başqa, keçi, dəvə, qatır, ulaq və s. saxlanılırdı. Hələ ən qədim dövrlərdən bu diyarda kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə yanaşı maldarlığın da mühüm təsərrüfat sahəsi olduğu məlumdur. Bunu arxeoloji tədqiqatlar zamanı dəfələrlə əldə olunan at, dəvə, qoyun, öküz və s. tipli ev heyvanlarına məxsus skelet qalıqlarına, daşdan yonulub hazırlanmış at və qoç heykəllərinə, maldarlıq məhsullarının hazırlanması üçün istifadə olunmuş müxtəlif növ gil qab nümunələrinə, sərniclərə, nehrələrə və s. rast gəlinməsi təsdiq edir [5, s. 167-171]. Heç təsadüfi deyildir ki, bölgədə maldarlığın inkişafına rəvac verən amillər, insanlığın bu təsərrüfat sahəsinə olan böyük ehtiyacından irəli gəlirdi. Belə ki, ətə, yuna, gön-dəriyə, südə, yağa və s. heyvandarlıq məhsullarına cəmiyyət daxilində böyük miqyasda tələbat meydana gəlmişdir. Tələbatın durmadan artması amili isə ərazinin sürətli inkişafından xəbər verirdi.

Böyük İpək yolunun Naxçıvan diyarından keçməsi də bu bölgədə kənd təsərrüfatının, o cümlədən də maldarlığın inkişafına mühüm təsir etmişdir. İlk növbədə ticarət yolunun üzərində yerləşən yaşayış məntəqələrində heyvandarlığın qoyunçuluq, maldarlıq, dəvəçilik, atçılıq və b. növləri inkişaf etməyə başlamışdı. Naxçıvanın ekoloji-coğrafi şəraiti köçəri heyvandarlığın inkişafı üçün zəruri idi. Yayda dağlıq və dağətəyi zonaların otlaqlarında, qışda isə aran zona düzənliklərində heyvanların saxlanması köç üzərindəki yaşayış məntəqələrində də əkinçilik və heyvandarlığın inkişafına təsir edirdi [6, s. 10-11].

Maldarlıqla məşğul olanlar bir neçə qrupa bölünürdü. Bilavasitə əkinçiliklə və ya kənd təsərrüfatının başqa sahəsi ilə məşğul olanlar üçün maldarlıq ancaq istehlak məqsədi daşıyırdı. Belə ailələrdə mal-qaranın sayı minimum həddə idi. Maldarlıqla müntəzəm məşğul olan kəndlilər üçün əmtəə maldarlığı xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Yəni də köçmə maldarlığı maldarların əsas məşğuliyyəti olaraq qalırdı. Yaylaqlar və qışlaqlar əsasən dövlətə məxsus olduğundan maldarlar onları ağır şərtlərlə icarəyə götürürdülər [5, s. 167-171].

XVIII əsrə aid Naxçıvan diyarının maldarlıq təsərrüfatı haqqında məlumatlara ən çox "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə və "Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri"ndə rast gəlirik. Bəhs olunan dövrün tədqiqatçılarından biri olan tarixçi-alim S.Budaqova apardığı araşdırmalara əsasən yazır ki, Naxçıvan və Ordubad bölgəsində maldarlığın başqa sahələrinə nisbətən qoyunçuluq xeyli inkişaf etmişdi (burada heyvanların ümumi sayının 62,4%-i qoyunların payına düşürdü). Heyvanların mahallar üzrə paylanmasına gəldikdə isə onların mühüm hissəsi Biləv (39,9%) və Dəstə (23,8%) mahallarının payına düşürdü. Bunlardan sonra ardıcılığa görə Ordubad şəhəri daxil olmaqla eyni adlı mahal (18,5%), Cənnəb (9,5%) və Əylis (8,3%) mahalları gəlirdi [2, s. 23]. İ.Şopenin məlumatına görə isə burada bəslənilən üç mal və camışdan biri sağmal olurdu və hər bir qoyun və keçinin südündən ildə 2 batmana qədər pendir almaq mümkün idi [16, s. 793-795]. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan bölgəsinin kənd təsərrüfatında əkinçilikdən sonrakı yeri iri və

xırdabuynuzlu maldarlıq təsərrüfatı tuturdu. Təsərrüfatın bu sahəsi istər xanlıq dövründə, istərsə də Rusiya hakimiyyəti dövründə iqtisadiyyatda vacib rol oynayırdı. Təbii-coğrafi şəraitin əlverişli olması imkan verirdi ki, bu diyarda iri və xırdabuynuzlu maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olsun.

Naxçıvan diyarında əsasən, mazx və balbas cinsli qoyunlar yetişdirilirdi. Mazıx cinsli qoyunların yunu bir qədər qaba olub, qızılı və qəhvəyi rəngə çaldığından yerli əhali onu “qızıl qoyun” adlandırırdı. Mazıx qoyunlardan fərqli olaraq, balbas cinsli qoyunların yunu ağ rəngdə olub, xalça toxuculuğu üçün daha yararlı hesab edilirdi.

Hər iki cinsdən olan qoyunlar Naxçıvanla yanaşı, İrəvan qəzasında, habelə qonşu İran və Türkiyədə də yayılmışdı [1, s. 246]. V.Qriqoryevin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, XIX əsrin 30-cu illərində Naxçıvan diyarında məhz bu qoyun cinsləri saxlanılırdı. Onun yazdığından o da məlum olur ki, buradakı “qoyun və qoçların hamısı quyruqludur, onların yunu orta keyfiyyətlidir və daha çox evlərdə kobud mahud, xalça, kilim və at çulu hazırlanmasına sərf edilir” [15, s. 93]. Tədqiqatçılardan biri XIX əsrin 30-40-cı illərində Naxçıvan diyarında saxlanılan 69 min 953 baş qoyun və keçidən ildə 7772 pud yun əldə edilməsi fikrini irəli sürür [2, s. 59]. Xanlıqlar dövrünün sonu və rus müstəmləkəçiliyinin başlanğıc illərində Naxçıvan dairəsində 15 min, Ordubad dairəsində 10 min, Şərur mahalında isə 13 min 686 baş qoyun və keçi saxlanılırdı [15, s. 93, 100].

Bölgənin təbii-coğrafi şəraitindən asılı olaraq, yay-qış mövsümündə kəskin iqlim dəyişmələri səbəbilə heyvandarlar bol məhsul əldə etmək üçün daha əlverişli otlaqlar seçdiklərinə görə Naxçıvan ərazisinin əksər dağlıq və dağətəyi yerlərində hələ qədim dövrlərdən yurd yerləri mövcud olmuşdur. Bu bölgədə yarımköçəri heyvandarlıqla məşğul olunması günümüzədək gəlib çatmış yurd yerlərinin adlarından da məlum olur. “Dəmirçi yurdu”, “Ərəb-oğlu”, “Çərçiboğan”, “Sərxanlı yurdu”, “Taxça yurdu”, “Xələc yurd” və s. [12, s. 53; 4, s. 80].

Naxçıvan ərazisində qaramal və qoyunçuluq təsərrüfatı ilə yanaşı, habelə qatırçılıq, dəvəçilik və atçılığın inkişafı da əsasən bölgə ərazisinin dağlıq və düzən tipli relyef quruluşuna malik olmasından asılı idi. Belə ki, əgər çətin keçilə bilən dağ relyefində əsasən xırdabuynuzlu (qoyun, keçi) heyvandarlıq inkişaf etdirilmişdirsə, bu hal düzən relyefdə öz yerini daha çox iribuynuzlu heyvandarlığa vermişdir. Şahbuz (Biçənək, Ağbulaq, Keçili, Külüs), Şərur (Cağazir, Aşağı və Yuxarı Yaycı, Havuş), Culfa (Ləkətağ, Bəyəhməd, Zoğala) və Ordubad kimi dağ relyeflərinə malik rayonların bəzi kənd yaşayış yerlərində bu gün də xırdabuynuzlu heyvandarlığa daha çox önəm verilməsi faktı göstərir ki, hələ qədim dövrlərdə olduğu kimi XVIII-XIX əsrlərdə də adı keçən ərazilərin bir sıra kənd yaşayış məntəqələrində xırdabuynuzlu heyvandarlığa daha çox üstünlük verilmişdir. Bəhs olunan dövrdə feodal təsərrüfatının iki müxtəlif iqtisadi forması - oturaq əkinçilik və yarımköçəri maldarlıq səciyyəvi idi ki, bu da kəndlilərdən çoxlu vergilərin alınmasına gətirib çıxarırdı [3, s. 39]. Kameral təsvirin materiallarına görə Naxçıvan mahalının Qoşadizə kəndində 44 kəl, 60 camış, 283 qoyun, 30 at və 31 uzunqulaq qeydə alınmışdır. Naxçıvan dairəsində 10. 000 kəl və camış, 1. 500 at, 200 qatır, 800 eşşək (uzunqulaq) və 15.000 qoyun, keçi olduğu haqda məlumatlar vardır [15, s. 93; 11, s. 66]. K.Nikitin isə bu dövrdə qəzada 4 min at, 20 min iribuynuzlu heyvan, 33 min qoyun və 11 min keçi olduğunu göstərmişdir [14, s. 136].

İqlim və coğrafi şəraitə əsasən Naxçıvan diyarında qoyunçuluq daha çox inkişaf edirdi ki, bu əsasən otlaqların çoxluğu, bəzi bölgələrdə isə, torpaqların əkin üçün yararlı deyil, otlaq kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi. Qoyunçuluğun inkişafı əhalinin ət-süd məhsullarına olan tələbatını ödəməklə yanaşı, həmçinin sənətkarlığın da əsas xammal ehtiyatına təsir edirdi. Bu amil də qoyunçuluq təsərrüfatına üstünlük verilməsinə səbəb olurdu. Qoyun yunundan və keçi qəzilindən müxtəlif toxuculuq məhsulları, o cümlədən də xalça, palaz və s. hazırlanırdı. XIX əsrin ikinci yarısında xalça məmulatlarına tələbatın kəskin şəkildə artması Naxçıvan diyarında da qoyunçuluğun inkişafına ciddi təsir göstərmişdi. 1849-cu ilin məlumatına görə, Naxçıvan qəzasında qoyun və keçilərin sayı 42 min başdan bir qədər çox idi Əslində, bu dövrdə Naxçıvan qoyun və keçilərin sayına görə Azərbaycanın digər qəzalarından çox geridə qalırdı [7, s. 123]. Bununla belə, XIX əsrin ikinci yarısında xalça məmulatına tələbatın sürətlə artması Naxçıvan diyarında qoyunçuluğun inkişafına ciddi təkan vermişdir. Artıq XIX əsrin 70-ci illərində burada saxlanılan qoyun və keçilərin sayı, həmin əsrin ortaları ilə müqayisədə, təxminən, dörd dəfə artaraq 160 min baş olmuşdur [13, s. 41]. Aşağıdakı 1870-ci il İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasına aid cəvəldən də məlum olur ki, əhali

iri və xırdabuynuzlu heyvanların saxlanması ilə geniş məşğul olmuşdur [10, v. 5].

Heyvanların növləri	Sayı
Atlar	5,559
Kəl	7,168
Camış və balaq	4,326
Öküz	23,505
İnək və buzov	15,219
Qoyun və keçi	123,079
Donuz	350
Dəvə	4,317
Qatır və eşşək	2,987

Cədvəl aşağıdakı kimidir:

Bəhs olunan dövrdə xırdabuynuzlu maldarlıq məhsulları, xüsusilə yun getdikcə daha çox satışa çıxarıldı. XIX əsrin 60-ci illərində Naxçıvandan hər il 20 min puddan çox yun Rusiya toxuculuq sənayesinin ehtiyaclarını ödəmək üçün göndərilirdi. Hər il Naxçıvandan göndərilən heyvandarlıq məhsullarının qiyməti 75 min rubl təşkil edirdi. XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində satışa çıxarılan heyvandarlıq məhsullarının da miqdarı çoxalmışdı [13, s. 63].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan ərazisinin əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olması, su hövzələrinə yaxınlığı, geniş otlaq sahələrinin mövcudluğu, iqlimin və relyefin rəngarəngliyi, ərazinin qışlaq və yaylaq maldarlığı üçün əhəmiyyətli olması və s. amillər tarixən burada maldarlığın inkişafına şərait yaradaraq əhalinin təsərrüfat həyatının başlıca sahələrindən birinə çevrilmişdir [5, s. 167-171]. Maldarlıq təsərrüfatı Azərbaycanın, o cümlədən də Naxçıvan diyarının iqtisadiyyatının inkişafında mühüm yer tutmuşdur. Bu isə yerli əhalinin və daxili bazarın tələbatını ödəməklə yanaşı, həm də qonşu ölkələrə xeyli miqdarda təsərrüfat məhsulları ixrac etməyə imkan vermişdi. Bölgənin iqlim şəraiti, geniş otlaqları, ölüsləri və yaylaqları Naxçıvan əhalisinin maldarlığa olan marağını artırırdı.

İribuynuzlu mal-qaradan alınan süd-yağ məhsulları ilə yanaşı, gön-dəri işləmədə istifadə olunurdu. Öküzlərdən və kəllərdən torpağın şumlanmasında və qoşqu məqsədi ilə istifadə edilirdi. Maldarlıq istər xanlıq dövrünün sonlarında, istərsə də Rusiya hakimiyyəti dövründə iqtisadiyyatda vacib rol oynayırdı. Maldarlıq sahəsində Ordubad bölgəsində vəziyyət Naxçıvan bölgəsi kimi olsa da, heyvanların miqdarı sahəsində o, Ordubad bölgəsindən xeyli irəlidə idi. Dəvələrin sayı çıxılmaq şərti ilə heyvanların ümumi sayı — istər buynuzlu heyvanlar (69%), istərsə də nəqliyyat heyvanları (74%,4%) və eyni zamanda bütün digər göstəricilər baxımından (öküz və camışın ümumi sayının 89,3%-i, qoyun, qoç və keçilərin 60%-i, atların 88,7%-i, ulaqların 61,5%-i) çoxluq Naxçıvan bölgəsinin payına düşürdü. Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra tərtib olunan məlumata görə, Naxçıvan dairəsi üzrə 96733 heyvan var idi ki, bunların da 92,7%-i (89725 baş) buynuzlu heyvan, 7,3%-i isə (7048 baş) nəqliyyat heyvanı idi [2, s. 47]. Qeyd etmək olar ki, hələ XVIII-XIX əsrlərdən və bəlkə də ondan əvvəlki dövrlərdən Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvanda təsərrüfat tikililərinin böyük bir hissəsi maldarlıq təsərrüfatı sahəsi ilə əlaqədar yaranmışdı. Burada qaramal, at və dəvə üçün nəzərdə tutulan pəyə, tövlə, qoyun-quzu üçün nəzərdə tutulan kaha, yataq, küz, poru, ağıl və s. kimi təsərrüfat tikililəri mövcud idi. İqtisadi cəhətdən imkansız ailələr bəzən bütün heyvanları bir yerə - pəyəyə salır, onun içərisində ağac və ya çubuq arakəsmələr vasitəsilə xüsusi bölmələr (danalıq, buzovluq, quzuluq yeri və s.) ayırırdılar [9, s. 205].

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarında maldarlığın inkişafı əsas etibarilə bölgənin təbii-coğrafi şəraiti ilə bağlı idi. Yerli əhali isə bölgədə olan əlverişli şəraitdən istifadə edərək maldarlıqla bağlı olan tələbatı hər zaman olduğu kimi XVIII-XIX əsrlərdə də təmin etməyə çalışmış və müəyyən qədər də bu tələbatın ödənilməsinə nail olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin I qərinəsi). Bakı, Elm, 1995, 96 s.
3. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı . Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
4. Əliyev İ. Naxçıvan bölgəsi Səfəvilər dövründə. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 224 s.
5. Qasımlı V. İlk orta əsrlərdə Naxçıvanda maldarlıq təsərrüfatı, // Bakı Universiteti Xəbərləri, № 4, 2010 s. 167-171.
6. Məhərrəmov S. İpək yolu ticarət əlaqələrinin Naxçıvanda kənd təsərrüfatının inkişafında rolu, / Beynəlxalq İpək yolu konfransı (16-17 oktyabr 2015). Naxçıvan: 2015, s. 11-12
7. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, Elm, 2017, 264 s.
8. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H. Məmmədov. Bakı, Elm, 2001, 376 s.
9. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan, Əcəmi, 2014, 528 s.
10. NMRDA (Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi): fond 314, siyahı 7, iş 11.
11. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 180 s.
12. Süleymanov N. M. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı, Elm, 2006, 400 s.
13. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı, Elm, 2008, 264 s.
14. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. / СМОМПК (сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Выпуск II, отдел 1, Тифлис: Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1882, с. 109-142.
15. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составитель В.Григорьев. Санктпетербургъ: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 284 с.
16. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской империи. СПб., Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.

ABSTRACT

Sara Hajiyeva

CATTLE-BREEDING IN NAKHICHEVAN IN XVIII-XIX CENTURIES

The article deals with the development of large and small-sized cattle-breeding in Nakhchivan in XVIII-XIX centuries and the socio-political situation impeding it. It was noted that, despite the difficulties of the era, the population give great importance to this area of agriculture. This was particularly important in meeting the region's population's demand for meat, milk, butter, wool, leather, and textile products.

In addition to dairy products from the big head livestock, it was used also in leather processing. The ox and the hawks were used for soil plowing and trawling. Cattle breeding played an important role in the economy during the end of the Khan period and the Russian rule.

During the reporting period, there was a great demand for livestock products in the community. The factor of the increasing of the demand impact of o the rapid development of the region. In this progress, livestock farming has also had a great importance. In addition to satisfying the needs of the local population and the domestic market, it also allowed exporting large quantities of agricultural products to neighbor countries. The climatic conditions, large pastures, and pastures of the region helped to increase the cattle-breeding in Nakhchivan.

СКотоводство в Нахчыване в XVIII-XIX вв

В статье рассматривается развитие скотоводство в Нахчыване в XVIII-XIX вв. И социально-политическая ситуация, которая мешают ей. Было отмечено, что, несмотря на трудности эпохи, население придает большое значение этой области сельского хозяйства. Это было особенно важно для удовлетворения спроса населения региона на молоко, шерсть, кожу и текстильные изделия.

В дополнение к молочным продуктам из домашнего скота он использовался в обработке кожи. Волок и ястребы были использованы для почвообразования и траления. Скотоводство сыграла важную роль в экономике в конце ханского периода, а также во время правления России.

В течение отчетного периода наблюдался большой спрос на продукты животноводства в общине. Фактором непрерывного роста спроса был фактор быстрого развития региона. В этом ходе животноводство также имеет большое значение. В дополнение к удовлетворению потребностей местного населения и внутреннего рынка, он также позволил экспортировать большое количество сельскохозяйственной продукции в соседние страны. Климатические условия, большие пастбища, горное плато и выгоны помогало здесь скотоводство.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Nasıyev

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

YAŞAR RƏHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT: 94(479.242)

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA
KƏND TƏSƏRRÜFATININ VƏZİYYƏTİ**

Açar sözlər: *Naxçıvan, 20-ci əsr, kənd təsərrüfatı sahələri, ipəkçiliyi, Şərur rayonu, pambıqçılıq, kəndli hərəkətləri*

Key words: *Nakhchivan, 20th century, the agricultural fields, silkwor breeding, Sharur district, cotton-growing, peasant actions*

Ключевые слова: *Нахчыван, XX век, отрасли сельского хозяйства, шелководство, Шарурский уезд, хлопководство, крестьянские выступления.*

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi keçmişdə istilaçıların müharibələr meydanı və xeyli zaman müstəmləkələri olduğundan, o çox geri qalmış feodal-patriarxal münasibətlərinin hökm sürdüyü ölkə olmuşdur.

Çar hökumətinin mülkədarların, xanların, bəylərin və tacirlərin mənafeyinə uyğun siyasət yeritməsi nəticəsində kəndlilərin əsas kütləsi torpaqdan məhrum idilər. Digər ərazilərdə olduğu kimi, Naxçıvan və Şərur qəzalarında (Şərur-Dərələyəz) torpaqlar mülkədarların və xəzinənin əlində idi. Naxçıvanda olan 508.300 desyatin torpaqdan 273.900 mülkədarların (53,8%), 180.500 xəzinənin (35,5%), 14.200 desyatin məscidin (2,8%), yalnız 40.200 desyatin kəndlilərin (7,9%) əlində idi (9, v.6).

Qəza inzibati idarələrindəki siyahılara görə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında (Dərələyəz daxil deyildir) olan 238 kənddən 130-u mülkədar kəndi idi ki, onlarda yaşayan kəndlilər mülkədarlara bəhrə (məhsulun onda bir hissəsi) verir, biyar işə gedirdilər, qalan kəndlər isə mülkədar-xəzinə və qismən icma mülkiyyəti sayılırdı.

Beləliklə, kəndlilərin əsas kütləsi torpaqdan məhrum olaraq mülkədar tabeliyində idilər. 1861-ci il və 1870-ci il kəndli islahatlarına baxmayaraq (Rusiyada və Zaqafqaziyada) kəndlilər yenə də mülkədardan asılı olub, ona bəhrə verir və biyar işə gedirdi ki, bu da feodal dövrünün qalıqları idi. Bu şəraitdə kəndlilər yarım təhkimçi həyat keçirirdi.

V.İ.Lenin təhkimçilik dövrü təsərrüfatından bəhs edərək yazmışdır: “O zamankı təsərrüfat sisteminin mahiyyəti bundan ibarət idi ki, bir torpaq təsərrüfatı vahidinin, yəni bir mülkədar malikanəsinin bütün torpağı ağa və kəndli torpaqlarına bölünürdü: kəndli torpağı kəndlilərə verilən pay torpağı idi və kəndlilər (torpağa üstəlik olaraq başqa istehsal vasitələri, məsələn ağac-taxta, bəzən mal-qara və s. olaraq) öz əmək və avadanlıqları ilə həmin torpağı becərərək dolanırdılar (7, s.175).

Lenindən gətirdiyimiz bu sitat eyni zamanda Naxçıvan kəndlilərinə də aiddir. Kəndlilər torpağı mülkədardan “pay torpaq”, ona üstəlik iş, mal qüvvəsi, toxum, kənd təsərrüfatı alətləri və başqa şeylər alıb, əvəzində bəhrə verirdilər. Bəhrə bəzən məhsulun 10-da 1-dən yarısına kimi verilir. “Pay” torpağı götürmək o qədər ağır idi ki, kəndlilər ondan imtina edirdilər. Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov 1908-ci ildə açıq etiraf etməyə məcbur olmuşdur ki, mülkədardan “pay” torpağı götürmək o qədər ağırdır ki, Şərur qəzasının Keşdaz (indiki Çəmənli-Y.R.), Vərməziyar və s. kəndlərin kəndliləri 34 il ərzində “pay”dan imtina etmişlər.

Naxçıvan ölkəsinin (Naxçıvan və Şərur qəzaları deməkdir) məhsuldar torpaqlarından səmərəli istifadə edilmirdi. Halbuki, Şərur və Naxçıvan torpaqları məhsuldarlıqda çox mühüm yer tuturlar. İmperiyanın ayrı-ayrı yerlərində kapitalizmin inkişafına baxmayaraq Naxçıvanın kənd təsərrüfatında maşın-texnika tətbiq edilmirdi. Məsələn, 1913-cü il məlumatına görə Naxçıvan

qəzasında 4471 ədəd xış, 59 ağac kotan, 565 dəmir kotan, 2536 dəmir dırmıq, 891 sovruq maşın var idi. Şərurda ibtidai kənd təsərrüfatı alətləri daha artıq yer tuturdu. Orada 2817 xış, 2 ağac kotan, 86 dəmir kotan, 1600 ağac dırmıq, 157 sovruq maşın var idi (16, s.183).

Təkcə Naxçıvanda 1 ədəd biçən maşın var idi. Şərur kimi münbit torpağa malik olan əkinçi rayonda dişləri dəmirli ağac dırmıqlar belə yox idi.

Əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik olsa da, onun inkişafına, təsərrüfatın maşınlaşdırılmasına, məhsuldarlığın artırılmasına az əhəmiyyət verilirdi. Yuxarıdakı məlumatdan gördük ki, kənd təsərrüfatında ancaq qədim ağac alətlərdən istifadə edilirdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, məhsuldarlıq çox aşağı idi. Məsələn, taxıl əkin sahələri üzrə məhsuldarlıq Naxçıvan qəzasında 1912-ci ildə 9,4, Şərur qəzasında 6-7 puddan artıq deyildi (16, s.4).

İnqilabdan əvvəlki statistikaya görə Naxçıvan ölkəsində 88 min desyatin əkinə yararlı sahə olmuşdur. Bundan Şərurda olan 18 min desyatin əkin sahəsinin 13 mini suvarılan, 5 mini demyə, Naxçıvan qəzasında (indiki Naxçıvan, Ordubad, Şahbuz və Culfa rayonları) 70 min desyatin əkin sahəsindən 39 mini suvarılan, 31 min desyatin demyə torpaqlar idi (3, v.16).

Naxçıvan ərazisinin kiçik Qafqaz sıra dağları ilə əhatə olunmasına baxmayaraq, su təhcizati işində çox çətinliklər olmuşdur. Arpa çayını hesaba almasaq, qalan çaylar az suludur. Belə ki, Naxçıvan çayı 13.117 desyatin suvarılan torpaqdan 8.200, Cəhri çayı 2.170 desyatından 1.214, Əlinca çayı 3.088 desyatından 1.800 desyatin, Vənənd çayı və Gilançay 6.957 desyatından 5.202 desyatin sahəni suvarırdısa, Arpa çayı 13.103 desyatin yararlı əkin sahəsindən 12.943 desyatin əkin sahəsinə su ilə təhciz edirdi. Xok su okruqu (Qarabağlar, Xok, Şahtaxtı, Qıvraq, Qabil və Yurtçu) 162 kəhriz və 88 çeşmə ilə hər il 3.600 desyatin əkin sahəsindən ancaq 1.185 desyatin sahəni suvarırdı (3, v.14). Ümumiyyətlə, çaylar vasitəsilə 31.832 desyatin, kəhrizlər və çeşmələr vasitəsilə 7.168 desyatin, cəmi 80 min desyatin yararlı əkin sahəsindən cəmi 40 min desyatınə yaxın əkin yeri suvarılırdı.

Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının kənd təsərrüfatı rayonları olmasına baxmayaraq öz taxılları ilə təmin olunmurdular. Əkinçilikdə aqrotexniki tədbirlərin tətbiq edilməməsinin nəticəsi olaraq taxılın məhsuldarlığı xeyli aşağı idi. 1912-ci ilin məlumatına görə Şərurda taxılın məhsuldarlığı puda 7 pud, Naxçıvan qəzasında 9 pud olmuşdur. İstehsal edilən taxıl əhalini təhciz etmədiyi halda, xaricə taxıl göndərilirdi. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Alışar, Şahtaxtı, Bulqan və Culfa limanlarından (Araz kənarı kəndlərdən) İrana 2.416.125 pud taxıl və b. Məhsullar satılmışdır (16, s.17). Halbuki daxildə istehsal olunan taxıl əhalinin tələbini ödəyə bilirdi. Əhalinin güzəranı heç də yaxşı keçmirdi. Naxçıvan və Şərur qəzalarında həyat tərzinin ağırlığı nəticəsində əhali arasında şəhərlərə, sənaye rayonlarına xeyli axın var idi. Məs: 1912-ci ildə Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarından başqa yerlərdə günəməzd işləmək üçün 8.722 nəfər adam getmişdir (16, s.17). Gedənlərin əksəriyyəti Bakının neft mədənlərində, Zaqafqaziya dəmiryollarında və b. Sənaye rayonlarında fəhləlik edib güzəran keçirirdilər.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, pambıq sahəsində də məhsuldarlıq xeyli aşağı idi. 1913-cü ilin məlumatında göstərilir ki, Şərurda, Dərələyəz qəzasında (Şərurda) 4.258 desyatin pambıq əkilirdi (10, v.14). Bundan Zeyvə qlavalığında 774 desyatin, Yaycıda 98 desyatin, Ulya-Noraşendə 197 des., Püsyanda 813 des., Qaraburda 1.244 desyatin, Ələkli qlavalığı üzrə 214 des., pambıq əkilirdi ki, əkilən bu sahələrdən Amerika növlü 58.374 pud, yerli növlü 305 pud, Naxçıvan qəzasında əkilən 1.388 desyatin sahədə Amerika növlü toxumdan 20.335 pud, cəmi 79.514 pud, yerli növlüdə isə 1.200 pud mahlic alınmışdır (16, s.6). Hər iki qəzada 5.646 desyatin pambıq əkinə sahəsindən 80.734 pud mahlic alınmışdır. Orta məhsuldarlıq hər desyatından 12,5 puddan artıq deyildi. Ayrı-ayrı rayonlar üzrə götürüldükdə məhsuldarlıq Naxçıvan qəzasında 14,5, Şərurda 11,7 pud idi.

Statistika məlumatına görə 1914-cü il müharibəsi ərzində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında 12,5 min desyatin pambıq əkilirdi. Dərələyəzdə yalnız 2-3 kənddə pambıq əkilirdi, yəni 1913-cü ildəkindən 5.466 desyatin artıq olmuşdur (4, v.20). Bundan 10 min desyatin Şərur-Dərələyəz qəzasında, 2,5 min desyatin Naxçıvan qəzasında idi. Şərurda pambıqçılığa daha artıq maraq var idi. Bu sahədə Başnoraşen, Ulyanoraşen, Yenkiçə, Xanlıqlar daha irəlində idi. Pambıqçılığın genişləndirilməsi üçün səhmdarlar tərəfindən təşkil edilən "pambıq şirkəti" vasitəsilə borc buraxılan idarələr, banklar və əmanət kassaları yaradılmışdır. Bu işdə Xanlıqlar şirkətinin əməliyyatı daha geniş olmuşdur. Belə ki, Xanlıqlar şirkəti öz üzvlərinə 5.394 pud kükürd, 1.504 pud

cins pambıq toxumu, 1.200 manatlıq 172 ədəd müxtəlif kənd təsərrüfatı alətləri satmışdır. Bundan başqa üzvlərin tələbilə şirkətə verilən 15 min pud təmiz pambıq pudda 30-50 qəpik yerli qiymətdən baha satılırdı. Bunlar hamısı inhisarçılar arasında gedən rəqabətdən irəli gəlirdi. Şirkətlər arasında qızgın kapitalist rəqabəti gedirdi. Şəurda pambıq ticarətini ələ keçirmək məqsədilə Ulyanoraşen şirkəti 1913-cü ildə öz üzvlərinə 3.270 pud kükürd, 40 ədəd dərman səpən maşın satmışdır. Üzvlərinin tapşırığı ilə şirkət toxucu fabriklərinin agentlərinə 10 min pud təmiz pambıq satmışdır. Müharibə ərəfəsində Şəurda fəaliyyətdə olan kredit və əmanət kassaları şirkəti 13 kənd icmasından 11-ni birləşdirərək pambıq ticarətini ələ keçirmişdilər. Şəur pambıqçıları rəqabətçi şirkətlər tərəfindən ağır istismar olunur, borc içində boğulur və ağır vəziyyətə düşürdülər. Kəndlilər il boyu şirkətlərin borcundan qurtara bilmirdilər. Məhz buna görə də kəndlilərin çoxu əlində olan kiçik torpaq parçasını da satmağa məcbur olurdular.

Pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan və Şəur qəzalarında kredit verən və əmanət borc buraxan şirkətlər genişlənir və pambıqtəmizləyən zavodlar yaradılırdı. Naxçıvan və Şəur qəzalarında yaradılmış bu pambıqtəmizləyən zavodlar öz kustar xarakterilə Azərbaycanın başqa bölgələrindəki pambıqtəmizləyən zavodlardan fərqlənirdilər.

1912-ci ilin məlumatına görə Naxçıvan və Şəur qəzalarında 85 pambıqtəmizləyən zavod var idi ki, bunların 32-si neft, 53-ü isə su ilə işləyirdi. Şəurda olan 41 zavoddan 22-si, Naxçıvanda olan 44 zavoddan 26-sı su ilə hərəkətə gətirilirdi. Bu zavodlarda kənardan gətirilən pambıqla birlikdə 197.903 pud (Şəurda 163.200, Naxçıvanda 34.703 pud) pambıq təmizlənmişdir. (16, s.185-190).

Kustar zavodlarda təmizlənən pambıq ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən düzəldilən pambıq sıxan məngənələrdə hazırlanıb Rusiyanın müxtəlif toxucu fabriklərinə göndərilirdi. Pambıq sıxıcı məngənələr Şəurda A.Afrikovun, P.Eqizarovun, B.Kevorkovların, Naxçıvanda Məşədi Heydər Nəsirbəyovun, Hacı Qurban Ələsgərovun, Mir Kazım Qulubəyovun və Hüseyn Hüseynovun əlində idi.

Şəurdakı zavodlardan Yenkiçə, Xanlıqlar və Başnoraşendəki zavodlar nisbətən daha güclü idilər. Yenkiçədə olan 5 zavodda 110 min, Xanlıqlardakı 3 zavodda 25 min, Başnoraşendəki zavodda 6 min pud pambıq hazırlanmışdır.

1912-ci ildə Şəurda pambıq alverilə məşğul olanlar (xaricdən alınmaqla birlikdə) 550.000 pud pambıqdan pudu 4 manat hesabla 2.200.000, Naxçıvan şirkətçiləri isə 10.400 pud pambıqdan 416 min manat pul almışlar (4, v.23-24). Birlikdə götürüldükdə Naxçıvan və Şəur qəzalarında pambıq alverçiləri-şirkət sahibləri 654 min pud pambıqdan 2.616 min manat qazanmışlar. Pambıqçılıq sahəsində şirkətlərin yaradılması, pambıq inhisarı uğrunda rəqabət, taxıl və pambıq ticarəti kənd təsərrüfatında kapitalizmin inkişafının əlamətləri idi.

İnqilabdan əvvəl Şəur qəzasında əkilən dənli bitkilərdən biri də çəltik idi. Şəur torpağı çəltik bitkisi üçün daha məhsuldar idi. Onun məhsuldarlığına görə Şəurda belə deyirdilər: "Çəltik-su və günəş övlədir". Doğrudan da Şəurda bolluca su və yandırıcı günəş vardı. Bu xüsusiyyətə görə çəltik Şəurda özünə məskən tapmışdır. Şəurda Xanlıqlar, Daşarxlar və Şəngirey malikanəsindən başqa bütün kəndlərdə çəltik əkilirdi. 1912-ci il məlumatına görə həmin ildə 600 min pud çəltik məhsulu alınmışdır. Şəur düyüsü İran və Türkiyəyə ixrac edilirdi. Təkcə Noraşen dəmiryolu stansiyasından başqa yerlərə 24.383 pud düyü göndərilmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, çəltik əkini ancaq torpaq sahibkarları üçün (4, v.25) əlverişli idi. Şəur kəndlərində əhali qızdırma xəstəliyinə tutularaq çətin vəziyyətə düşürdü. Əhalinin 50%-i qızdırma xəstəliyinə tutulmuşdu.

Naxçıvanda inqilabdan əvvəl ipəkçilik əhəmiyyətli yer tuturdu. Buranın ipəyi Rusiya və Avropa bazarlarına göndərilirdi. Naxçıvan qəzasında ipəkçiliklə başlıca olaraq Ordubadın 41 kəndində, Naxçıvanda isə Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Tumbul, Təzəkənd, Yaycı və Naxçıvan şəhərində məşğul olurdular.

1911-ilin məlumatına görə Naxçıvan qəzasında 1.459 qutu barama toxumundan 4.378 pud barama (73 tona yaxın) alınmışdır. Ordubad barama qurdu toxumu hazırlanmasında Naxçıvan və Şəur qəzalarında deyil, bütün Zaqafqaziyada ən iri barama qurdu istehsal edən rayon sayılırdı. Lakin istehsal və xarici satış üçün hazırlanan 60 min qutu barama toxumunun başlıca hissəsi İrana və Türkünəstanə ixrac edilirdi (3, v.20). Ordubad və onun kəndlərində 325 fəhləsi olan 12 zavod var idi.

Şəur qəzasının əhalisi başlıca olaraq pambıqçılıq, çəltikçilik və başqa texniki bitkiçiliklə məşğul olduqlarından ipəkçiliyə əhəmiyyət verməmişlər. Lakin ayrı-ayrı təsərrüfatlar ipəkçiliklə

məşğul olub əhəmiyyətli surətdə məhsul alırdılar. Ümumiyyətlə, Şərurda ipəkçilik əhalinin iqtisadi həyatında istənilən yer tuta bilməmişdi. 1911-ci il məlumatına görə Şərurda cəmi 45 pud barama hasil edilmişdir.

Əkinçilikdə kənd təsərrüfatı sahəsində üzümçülük də əhəmiyyətli yer tuturdu. Lakin kiçik və pərakəndə xarakterdə idi. Belə ki, Naxçıvan qəzasında 3.023 bağ sahibinin əlində 1014,73 desyatin üzüm bağı var idi. Göründüyü kimi Naxçıvan və Şərur qəzalarında iri bağ mülkiyyəti olmamışdır. 1014 desyatin üzüm bağından 81.176 pud üzüm hasil olmuşdur. Buradan da məlum olur ki, məhsuldarlıq xeyli aşağı olmuşdur. Şərur qəzası əsasən əkinçiliklə (pambıq və çəltikçilik) xarakterik olduğundan orada üzümçülük zəif yer tuturdu. Orada üzümçülüyə əhəmiyyət verilmədiyindən üzüm Naxçıvanda və başqa yerlərdəkinə nisbətən baha qiymətə satılırdı. Məsələn; Sürməli və başqa qəzalarda üzümün pudu 60-80 qəpiyə satılanda, Şərurda 2,40 qəpiyə satılırdı. Kənd təsərrüfatının bu və ya başqa sahəsindəki geriliyə səbəb aqrotexniki qaydalardan və torpağın gübrələnməsi üsullarından istifadə etməmək və əkinin ibtidai qaydada becərilməsindən ibarət idi.

Naxçıvan və Şərurda bir sıra texniki bitkilərdən, o cümlədən tütünçülükdən səmərəli istifadə edilmirdi. Belə ki, Şərurda Dərələyəz qəzasında (Şəruru ayrılıqda göstərmək mümkün deyildir) cəmi 2, 379 desyatin ("qara tənbəki" adlandırılan yerli növ tütün) məhsuldarlığı az, keyfiyyəti çox aşağı olan, Naxçıvanda 1,2091 desyatin tütün əkilirdi (16, s.9). Tütünçülükdə aqrotexniki tədbirlərin tətbiq olunmamasının nəticəsi idi ki, əkilən sahələrdən çox az məhsul alınır.

Yuxarıda göstəriləyi kimi Naxçıvan və Şərur qəzalarında tütünçülük inqilabadək əhəmiyyətsiz bir bitki sayıldığından genişləndirilmirdi. Belə ki, Şərur- Dərələyəz qəzasında 43 kənd, Naxçıvan qəzasında 22 kənd tütün əkini ilə məşğul olurdu. Bu 65 kənddə yalnız 3 desyatin tütün əkilmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əkilən tütün yalnız daxili istehsal xarakterində olmuşdur.

Naxçıvan torpağında məhsuldarlıq müxtəlifdir. İnqilabdan əvvəl 88 min desyatin əkin sahəsindən (hər iki qəzada) 52 min desyatin suvarılan, 36 mini suvarılmayan idi. Suvarılmayan torpaqlar əsasən Naxçıvan qəzasında yerləşirdi. İqlimin ağırlığı, su axlarının olmaması üzündən Naxçıvan qəzasındakı münbit torpaqlardan texniki bitkilər üçün-pambıq, çəltik və başqalarından zəif istifadə edilirdi.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan-Şərur qəzalarında xeyli münbit torpaqlar var idi. Lakin yuxarıda deyildiyi kimi, susuzluqdan əkinlər məhv olur və çoxlu miqdarda xəzinə və icma torpaqları istifadəsiz qalırdı.

Şərurda Böyük Qır adlanan torpaqda 1950 desyatin ərazini suvarmaq üçün mülkədar Şəngirey 1872-ci ildə xəzinə ilə müqavilə bağlamışdı. Bununla bərabər Şəngireyə Arxoman adlı yerdən (Bazarçaydan) kanal çəkib Arpaçayına su keçirməsinə icazə verilir. Böyük Qır adlanan torpağa kanal çəkilməsi işi 1890-cı ildə başa çatdırılmışdır.

Lakin Böyük Qır kanalının çəkilməsilə Naxçıvan və Şərur qəzalarında susuzluq aradan qaldırılmadı. Belə ki, Sədərək düzənliyi, Böyük Qır, Pircuvar və s. düzlər susuz qalırdı. Bunun üçün ümumi dövlət tədbiri görülmədikcə su ehtiyacına son qoymaq olmazdı.

Çayların suyu mövcud əkin sahələrini əhatə edə bilmirdi. Tam olmayan məlumata görə Arpa çayı 13.003 desyatin əkin sahəsindən 12.943 desyatin, Naxçıvan çayı 13.117 desyatından 8.200 desyatin, Əlincə çayı 3.088 desyatından 1.800 desyatin, Naxçıvan çayının qolu olan Cəhri çayı 2.170 desyatından 1.314 desyatin, 162 kəhrizə malik olan Xok su okruqu 3.600 desyatin əkin sahəsindən ancaq 1.185 desyatin torpağı suvara bilirdi (3, v.10).

Bununla bərabər su üzərində xüsusi mülkiyyətçilik mövcud çətinlikləri daha da artırır. Belə ki, torpaq və su üzərindəki sinfi ziddiyyətlər getdikcə dərinləşir və barışmaz şəkil alır. Məsələn; inqilabdan əvvəlki Naxçıvan ölkəsində (Naxçıvan və Şərur) 300-ə yaxın iri mülkədarın əlində 180.468 desyatin torpaq olduğu halda, 17.915 kəndlinin əlində cəmi 20.205 desyatin torpaq var idi. Hər mülkədara orta hesabla 6.000 desyatin torpaq düşdüyü halda, hər bir kəndli təsərrüfatına 1 desyatin torpaq çatırdı.

Təhkimçilik hüququnun çoxdan ləğv edilməsinə baxmayaraq, onun qalıqları hələ də saxlanırdı. Belə ki, kəndlilər mülkədardan götürüb əkdüyü torpağın müqabilində məhsulun müəyyən hissəsini (10-da, 5-də bir və s.) verməli, xana ot və odun daşımalı, ildə 1-2 gün tarla işini görməli, yaylağa gedən xanın köçünü aparmalı və s. bu kimi biyar işləri görməli idilər.

1905-ci il inqilabı müxtəlif xalqları feodal-mülkədar zülmünə qarşı oyatdığı kimi, Naxçıvan zəhmətkeşlərini də azadlıq mübarizəsinə qaldırdı. Bu zaman Culfa Yayıncısının kəndliləri mülkədara bəhrə verməkdən imtina etmişlər. Qəza polis qüvvəsilə kəndlilər mülkədara bəhrə verməyə məcbur edildilər.

Eyni polis cəza tədbiri mülkədar bəhrəsindən imtina etmiş Qaraçuq, Qaraxanbəyli, Bulqan kəndlilərinin üzərində tətbiq edildi. Kəndlilər işi o dərəcəyə çatdırdılar ki, 3.000 hektar sahədə əkdikləri pambıqdan bəhrə verməyərək mülkədarın icazəsi olmadan məhsulu evlərinə daşdılar.

Şahbuz kəndliləri Rüstəm xan Naxçıvanskinin “Ala din” adlanan torpağını, Keçili kəndliləri Cəfərqulu xan Naxçıvanskinin yaylaq yerlərini 1913-cü ildə zəbt etmiş və bütün vergilərdən imtina etmişlər.

İnqilabdan əvvəlki Naxçıvan və Şərur qəzalarında olan 488.154 desyatin torpaqdan demək olar ki, ancaq 168.000 desyatin yararlı və yarımıyararlı idi. Bundan əkinə yararlı sahə 88 min desyatin idi. Əkinə yararlı sahədən 18.000 desyatin Şərur və 70 min desyatin Naxçıvan qəzasında idi. Hər iki qəzada olan 88 min desyatin torpaqdan Şərurda 18.000, Naxçıvanda 31.000 desyatin (çaylar, çəmənlik və göllər də daxil olmaqla) əkin sahəsi su ilə təmin edilirdi (4, v.11).

Su ehtiyatını artırmaq üçün çayların suvarma imkanlarını artırmaq, çoxlu su tutumlu iri göllər tikmək, çəkilən kanalların genişləndirilməsi lazım idi ki, buna da əhəmiyyət verilmirdi. Susuzluqdan baş verən ağırlığın ən çoxu kəndlilərin üzərinə düşürdü.

Kəndlərdə baş verən siyasi çıxışlar torpaq, su təsərrüfatı sahəsində əmələ gələn bərabərsizlikdən və qanunsuzluqlardan baş verirdi. Belə ki, Naxçıvan və Şərur qəzalarında olan 238 kəndin 130-135-i (50%-dən artıq) mülkədar torpağı idi (12, v.19)

Kəndlər ayrı-ayrı mülkədarların malikanəsi idi. Onlarda yaşayan kəndlilər hasil etdikləri məhsulun müəyyən hissəsini (onda bir, beşdə bir, yarısı və s.) nəqliyyatları ilə ağaların, mülk sahiblərinin evlərinə aparırdılar. Bundan başqa kəndlilər və onların ailələri mülkədarlar tərəfindən ağır təhqir edilir və çox hallarda muzdsuz qovulurdular.

Bu daxili və sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq mümkün deyildi. Daxili, sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün mövcud ictimai quruluşun, dövlət hakimiyyətinin dağıdılması lazım idi.

Torpaq və su təsərrüfatı üzərində mülkədar mülkiyyətinə qarşı ardi-arası kəsilməyən kəndli çıxışları baş vermişdi. Qaraxanbəyli, Qaraçux, Zeynəddin, Orucquludizə, Keçili, Culfa Yayıncısı, Çeşməbasar və s. kəndlərin əhalisinin çıxışları imperialist müharibəsi ərəfəsində daha xarakterik idi. 1914-cü ildə, imperialist müharibəsi ərəfəsində Keçili kəndliləri Naxçıvan xanlarına məxsus yaylaq yerlərində xeyli mal-qarası olan 40 oba yerləşdirilir. Onların silahlı çıxışları ətraf kəndlərə də güclü təsir edir. İş o yerə çatmışdır ki, çıxış edən kəndlilərə qarşı kazak-polis dəstələri göndərilir. Bu kimi çıxışlar Naxçıvan və Şərur qəzalarının başqa kəndlərində də baş verirdi.

Naxçıvan və Şərur qəzaları başdan-başa kənd təsərrüfatı və maldarlıq rayonları idilər. Yuxarıda göstəriləyi kimi, hər iki qəzada 168.000 desyatin yararlı torpaq sahəsi, 31.039 baş iri buynuzlu, 113.998 baş xırda buynuzlu heyvan, 2.480 rəc at-qatır, 218 dəvə və s. heyvanlar olduğu halda, bu sahələrə xidmət edəcək mütəxəssislər-baytar həkimlər, zootexniklər yox idi.

Bir sözlə desək, Naxçıvan və Şərur qəzalarında yer quruluşçusu və aqronom yox idi. Onlar lazım gəldikdə quberniyadan və ya canişinlikdən çox çətinliklə göndərilirdi ki, bu da böyük narazılıqlara səbəb olurdu. Məhz bunun nəticəsi idi ki, bu kəndlərin sərhədləri müəyyən edilməmiş qalırdı və mal-qara müalicə edilmirdi.

Qısaca desək, İnqilabdan əvvəlki Naxçıvan və Şərur qəzalarında kənd təsərrüfatının və maldarlığın vəziyyəti belə idi.

Deyildiyi kimi, torpaq və su təsərrüfatı üzərində feodal vergi qalıqlarına və hüquqsuzluğa qarşı mübarizə getdikcə dərinləşir və barışmaz xüsusiyyət alırdı. Bunu Naxçıvan qəzasının keçmiş Külüs (indiki Şahbuz rayonu), Qaraxanbəyli, Qaraçuq, Yamxana (indiki Babək rayonu), Yayıncı (indiki Culfa rayonu), Şərur qəzasının Püsyən, Keşdaz, Vərməziyar, Mahmudkənd, Kərimbəyli, Təzəkənd, Xanlıqlar və s. kəndlərində kəndlilərlə mülkədarlar arasında gedən mübarizə timsalında daha aydın görmək olardı.

Hazırkı Culfa rayonunun Xoşkeşin kəndlilərinin vəkilləri-Tarverdi Muxtar oğlu, Kərbəlayı Qasım K.Hüseyn oğlu 1912-1914-cü illərdə hökumətin inzibati və torpaq orqanlarına ərizələr verib

və şikayətlər edərək, kəndlilərin torpaqsızlıq və ağır vergilərdən, həmçinin ödəniləsi mümkün olmayan vergilərin üzərinə gələn faizlərin ödənilməsi ağırlığından əzab çəkdiqlərini bildirirdilər. Kəndli vəkillər öz ərizələrində belə yazırdılar: “Belə bir kədərli vəziyyət bizi, bədbəxt kəndliləri tam məhvə aparır, ocağımızı dağıdır, bizi çıxılmaz vəziyyətə salır, bizim uşaqlarımız həyatsız və yaşayışsız qalırlar” deyilirdi (5, v.34). Göründüyü kimi, kəndlilərin ağır vəziyyəti bir neçə sözlə nə qədər sıxıntılı və kədərli halda ifadə olunmuşdur. Təkcə Xoşkeşin kəndliləri deyil, qəzaların əksər kəndlərində ağır və kədərli həyat hökm sürürdü. Ordubad məntəqəsinin Nürgüt, Behrüt, Dəstə, Tivi və b. Kəndlərində torpaq və su üstündə gedən mübarizə daha ciddi idi.

Şahbuz kəndliləri tərəfindən mülkədar torpaqlarının özbaşına tutulması barədə Naxçıvan qəza rəisinin 11 dekabr 1913-cü il raportunda deyilir: “Qarababa yüzbaşısı torpaq idarəsinə xəbər verir ki, bir neçə fəxri adam başda olmaqla demək olar ki, bütün Şahbuz kəndliləri özbaşına yolla həmin kənddə mülkədarlara məxsus olan “Paladin” adlanan torpaq sahəsini zəbt edib özbaşına əkilər deyilirdi (5, v.63).

Qeyd edək ki, Şahbuz məntəqəsinin kəndlilərinin maldarlıqla məşğul olmasına baxmayaraq yaylaq-otlaq yerlərindən məhrum idilər. Keçili və Külüs kəndliləri kimi kənd Şahbuzda da otlaq-yaylaq yerləri mülkədarların əlində idi. Kənd Şahbuzda “Paladin” adlanan yaylaq sahəsi naxçıvanlı Rüstəm xana və Məşədi Qurban Baba oğluna məxsus idi.

Ordubad məntəqəsində Tivi kəndlilərinin torpaq uğrunda apardığı mübarizə daha xarakterikdir. Mülkədar Fərhad ağa və Əlimurad ağa Kəngərliyə məxsus 13.04150 desyatın “And-top” (And olsun bu torpağa ki, məhv olsa da xanlara verməyəcəyik) adlanan yaylaq sahəsi kəndlilər tərəfindən zəbt edilib icma mülkiyyəti elan edilmişdir. Mülkədar torpağının zəbt edilməsi barədə Naxçıvan qəza rəisinin iyun 1914-cü ildə İrəvan qubernatoruna göndərdiyi bir məktubda belə deyilirdi: “12 iyun səhərdən əsasən bütün Tivi əhalisi qadın və uşaqları ilə birlikdə adı çəkilən torpaq sahəsinə (And-top) hərəkət etmişlər. İstintaqda məlum olmuşdur ki, onlardan bir qismi İran və rus berdankası ilə silahlanmışlar (5, v.65).

Tivi kəndlilərini mülkədar torpaqlarından çıxarmaq üçün hadisə verən yerə əvvəlcə bir neçə kazakla uryadnik Saliko göndərilir. Bu kazak dəstəsi kəndlilərin öhdəsindən gələ bilmədiyindən uryadnik Tokorev və Cənnab kənd yüzbaşısı başda olmaqla yeni güclü bir atlı dəstəsi göndərilir.

Doğrudan da Tivi əhalisinin çıxışı çox izdihamlı olmuşdu. Hələ polis-kazak dəstəsi və Biləv xanlarının köçü “And-top” yaylağı ərazisinə çatmamış oraya göndərilən silahlı dəstəyə belə bir hərəkət işarəsi verilmişdir: “Keçəllərim vurun, yəni xanların köçünü və kazakları geri qaytarın. Bu iş Şirin Qulaməli oğluna tapşırılır. O, aranı qataraq Əlimurad ağanı ağaca dolayıb “Keçəllərim vurun” deyərək qışqırır. Bu zaman atışma başlayır, əhali xanların və polis-kazak dəstəsinin üzərinə hücumla keçir, çoxlu adam yaralanır və ölür. Əhalinin hücumuna davam gətirə bilməyən xanlar və pristav müavini Cabbar ağa Vəzirov başda olmaqla polis-kazak dəstəsi “And-top” yaylağı ərazisindən qovulurlar.

Naxçıvan qəza rəisinin İrəvan qubernatoruna yazdığı kimi, xan və polis-kazak dəstəsinə qarşı izdihamlı çıxışda təkcə kişilər deyil, qadınlar və uşaqlar da iştirak edirdilər. Qadınlardan Şərəbanı Tağı qızı (Şirin Qulaməli oğlunun arvadı), Xanımcən Budaqova, Ölkə Hüseynxan qızı və b. Çox fəallıq göstərmiş və polis-kazak dəstəsinə daşa basmışlar.

Bu hadisədən 3 gün sonra, yəni iyun ayının 16-da Tivi əhalisinə qarşı Ordubad pristavının müavini Cabbar ağa Vəzirov Cənnab, Aza və Vənənd yüzbaşılıarı və uryadnikləri başda olmaqla 300-dək polis-kazak dəstəsi və xanlardan ibarət silahlı qüvvə göndərilir. Bu güclü qüvvəyə müqavimət göstərə bilməyən əhali kəndi tərk edib dağlara və ətraf Bist, Nəsirvaz və s. kəndlərə qaçırlar.

Ordubad pristavının müavini Cabbar ağa Vəzirov başda olmaqla hücumla kəndə girən polis-kazak dəstələri kəndi talayır. Mal-qaranı qırır, meyvə ağaclarını qılinc-balta ilə doğrayıb yerə tökür, kənddə qalan ağsaqqallardan 22 nəfəri həbsə alırlar. Həbsə alınanlardan biri də kəndin yüzbaşısı Şahvələd Bağirov olur. Onun kəndlilərə qarşı xeyirxah xidmətləri hələ 1909-cu ildən polis idarəsinin nəzərinə çatdırılmışdır. 1913-cü ildə kəndin iri buynuzlu mallarını hökumətdən gizlətdiyinə görə məhkəməyə verilir (11, v.).

Tivi kəndli çıxışının təşkilatçılarından Şirin Qulaməli oğlu başda olmaqla 22 nəfər Ordubad

şəhər həbsxanasına salınır. Məhkəmə müstəntiq, yarım liberal Mirzəqulu Rəsulbəyova tapşırılır. Müstəntiq belə məsləhət görür ki, şahidlər həm çox miqdarlı olsun, həm də uzaq yerlərdən göstərsin. Bu o deməkdir ki, müharibə şəraitində (1914-cü il) istintaq yubandıqca, iş uzandıqca camaatın müqəssirliyi öz əhəmiyyətini itirir.

Doğrudan belə də oldu, istintaq işi 1915-ci ilə kimi uzandı. Şahidləri bir yerə yığıb danışdırmaq mümkün olmurdu. Camaat tərəfindən İrəvanda 800 manata vəkil tutulan Q.Yalaq oğlu iş ilə tanış olduqda demişdir ki, “bu ittiham işinə baxmaq üçün iki-üç il lazımdır, o vaxtadan da dünya birtəhər olar. Ona görə məhbuslar zaminə verilməlidir”. Əhalinin və vəkilin təkidilə müqəssirlər zaminə verilir. Polis idarəsi Şahvələd Bağirovdan başqa məhbusları zaminə verir. Bu işdən xəbərdar olan məhbuslar zamindən imtina edirlər. Bu zaman polis idarəsi xəyanətə əl ataraq Şahvələdi zəhərlədir. Əhalinin təkidi ilə xeyrixah həkim ordubadlı Hacı Mir Həsən ağa xəstənin müalicəsini öhdəsinə götürür. Ordubad ictimaiyyətinin təsiri ilə polis xəyanətilə zəhərlənən Şahvələd zaminə verilir, lakin 3 aydan sonra vəfat edir.

Bu zaman Birinci Dünya müharibəsinin gərgin günləri idi. Naxçıvandan Qafqaz cəbhəsinə çoxlu işçi qüvvəsi, çəkici qüvvə, mal-qara və ərzaq göndərilirdi. Ağır müharibə şəraiti daxili sinfi ziddiyyətləri durmadan gərginləşdirirdi. Bu zaman Tivi kəndliləri əleyhinə qaldırılan siyasi ittihamlar demək olar ki, tamamilə öz əhəmiyyətini itirir. Nəhayət, çar hökuməti yıxılır, kəndlilər polis təqiblərindən qurtararaq illərdən bəri uğrunda mübarizə apardıkları “And-top” yaylağının-əkin yerlərinin sahibi olurlar.

Birinci Dünya müharibəsi gedişində torpaq ixtilafı üzrə kəndlilər və mülkədarlar arasında davam edən ziddiyyətlər getdikcə genişlənir və silahlı toqquşmalara çevrilir. Kəndlilərin mülkədarlara qarşı silahlı çıxışları hazırki Culfa rayonunun Yaycı, Babək rayonunun Nəhrəm, Çeşməbasar, Qaraçuq, Zeynəddin, Şərur rayonunun Püsyən, Qarabağlar, Xok, Siyaqut və s. kəndlərində daha kütləvi olmuşdur.

Naxçıvan qəzasının Keçili-Külüs kəndlərində olduğu kimi, adları çəkilən kəndlərdə də kəndlilər mülkədarlara bəhrə verməkdən, icarə ödənişlərindən və başqa vergilərdən imtina edərək mülkədarı, onların xidmətçilərini qovur və torpaqları zorlayıb əkirdilər.

Birinci Dünya müharibəsi gedişində siyasi vəziyyət-situasiya getdikcə dərinləşərək torpaq məsələsi üzrə gedən kəndli mübaizələri barışmaz səviyyəyə çatırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, V c., 1900-1920-ci illər, Bakı, Elm, 2008, 696 s.
2. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu, Bakı, Bakı Universiteti, 2010, 545 s.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv (ARDTA): f.379, siy.7, iş 8065, v.16
4. ARDTA: f.379, siy.7, iş 8063.
5. ARDTA: f.807, siy.2, bağ.154, iş 45.
6. Bağirov M. XX əsrin birinci yarısında Naxçıvan iqtisadiyyatı // Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı, 1996, s.126-137.
7. Lenin V.I. Əsərləri, 3-cü cild, s.175.
8. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş. N. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı, Elm, 2000, 104 s.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxiv (NMR MDA): f.40, s.1, iş 97, v.6.
10. NMR MDA, f.314, siy.5a, iş 19, v.14
11. NMR MDA, f.564, siy.1, arx. 46.
12. NMRDA, f.5a, siy.14, iş 4.
13. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2008, 264 s.
14. Şahverdiyev Z. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin kənd təsərrüfatı // Türk kultürünün araşdırma Enstitüsü. Mujgan Cunbur Ermağanı, Ankara, 2010, s.242-250.
15. Şahverdiyev Z. Naxçıvan: Tarixi yaddaş və müasir yüksəliş. Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2017, 520 s.
16. Памятная книжка Эр.губ. на 1914 г.

17. Пашаев А.А. Город Ордубад в XIX-начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Баку: Элм, 1998, 200 с.
18. Шахвердиев З.А. Характер аграрных отношений в азербайджанской деревне в XIX-начале XX века (по материалам архивов). Международный научный журнал. Москва, 2009, №4, с.58-65.

ABSTRACT

**Fahraddin Cafarov
Yashar Rahimov**

THE CONDITION OF AGRICULTURE IN NAKHCHIVAN AT THE END OF 20TH CENTURY

During the reporting period, the majority of the villagers were dispossessed from their soil and subordinated to the landowner. According to the pre-revolutionary statistic, there was 88,000 desyatins arable land in the region. The welfare of the population did not go well. In this period, productivity was low in the most agricultural sectors. The credit giving and lending companies were expanded, and cotton-producing plants were created in Nakhchivan and Sharur regions.

One of the planted cereals was the paddy in the Sharur region. The silkworm breeding took a significant place in Nakhchivan before the revolution. Although there were many fertile ground in the regions, but the plantings were perished from thirst. The peasant speeches were took place against the landowners' properties on land and water economy. Such peasant actions was more dangerous in the villages of Garakhanbeyli, Garachuk, Yamkhana (in present Babak district), Pusyan, Keshdaz, Varmaziyar, Mahmudkend, Karimbeyli, Khanlar and others of Sharur region. The struggle of the Tivi peasants of Ordubad region was attracted more attention.

РЕЗЮМЕ

**Фахраддин Джафаров
Яшар Рагимов**

СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В НАХЧЫВАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

За этот период большинство сельских жителей были подчинены помещику. Согласно дореволюционной статистике 88.000 десятин использовали в качестве земли для выращивания. Благосостояние население не улучшилось. В этот период производительность в большинстве отраслей сельского хозяйства была низкой. В Нахчывансом и в Шарурском уездах расширились кредитные компании и были созданы хлопкоочистительные заводы.

Одним из злаков посаженных в Шарурском уезде был рисовый. До революции в Нахчыване шелководство занял значительное место. Несмотря на то, что в регионе было много плодородных почв, жажды были посеяны на посевах. Произошли крестьянские речи против землевладения по земле и водному хозяйству. Такие крестьянские выступления были более опасными в Гараханбейли, Гарачухе, Ямхане (нынешнем Бабакском районе), Пусиян, Кешдазе, Вартазияре, Махмудкенде, Керимбейли и др. Селение Шарурского уезда. Особенно привлекательна борьба, проводимая крестьянами Тиви (в Ордубаде) за землю.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Nasıyev

ELMAR BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

elmarbaxsaliyev91@gmail.com

UOT: 94 (479.242)

NAXÇIVAN TƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNİN BASMA NAXIŞLI KERAMİKASI

Açar sözlər: *Naxçıvan, Dalma təpə, köç yolları, basma naxışlı keramika, obsidian yataqları, basma naxış, barmaq basqılı keramika*

Keywords: *Nakhchivan, Dalma tepe, nomadic ways, impression ornament, obsidian deposits, copper deposits, ceramics with fingerprints*

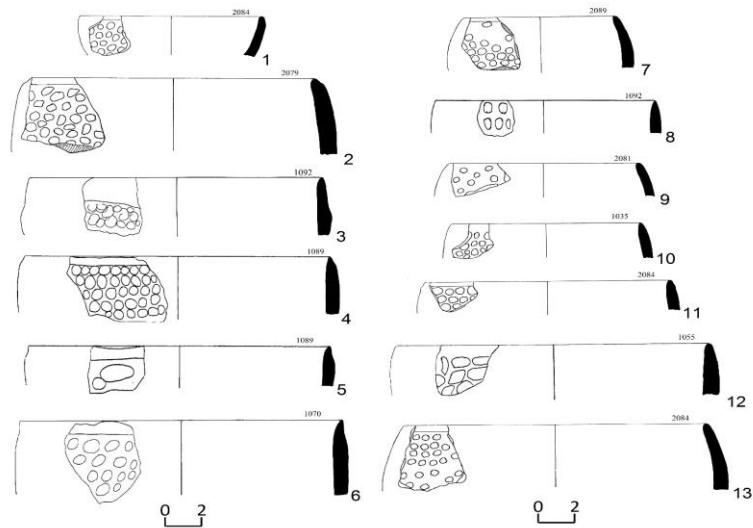
Ключевые слова: *Нахчыван, Дальма тене, кочевые пути, импрессионный орнамент, обсидиановые залежи, медные залежи, керамика с отпечатками пальца*

Naxçıvan təpə yaşayış yeri Naxçıvan şəhəri ətrafında 2016-cı ildə aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji araşdırmalar zamanı, şəhərin cənub tərəfində, Naxçıvançayın sağ sahilində qeydə alınmışdır. İlk dəfə kəşfiyyat xarakterli qazılan şurflardan əldə olunan materiallar yaşayış yerinin xüsusi funksiyası olduğunu deməyə əsas verirdi. Arxeoloji qazıntıların birinci mövsümü ilk növbədə abidənin xronologiyasını müəyyənləşdirməyə, quruluşunu aydınlaşdırmağa və Eneolit dövründə yaşayış yerinin mədəni vəziyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Yaşayış yerinin stratiqrafiyasının öyrənilməsi və buradan əldə olunan maddi mədəniyyət nümunləri, bizə bu abidənin hansı mərhələləri əhatə etdiyini, e.ə V-IV minillikləri əhatə edən Eneolit mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Cəmiyyətin tarixi inkişafının ən mühüm mərhələlərindən biri olan Eneolit dövrü Cənubi Qafqazda çox mühüm və bununla yanaşı sirli bir dövrdür. İndiyədək Cənubi Qafqazda yalnız son Eneolit abidələri mövcud idi. Naxçıvanda Erkən Eneolit dövrünə aid abidələrin aşkar olunması, bu tip abidələrin xarakteristikası haqqında yeni fikirlər deməyə, bölgələr arası əlaqələri, qədim köç yollarını müəyyənləşdirməyə, obsidian və mis yataqlarından istifadə haqqında ortaya yeni fikirlər qoymağa imkan verir. Tədqiqat işləri zamanı Eneolit dövrünə xas memarlıq üslubu, müxtəlif əmək alətləri aşkar olunmuşdur.

Qafqazşünas arxeoloqlardan R.M. Muncayev (3, c. 41-52), O. H. Həbibullayev (2, c. 72), İ.H.Nərimanov (4, c. 271-277), T.D.Axundov (8, p. 95-122) və digərləri Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri arasındakı əlaqələr Yaxın Şərqi mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza yayılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləmişlər. 2017-ci ildə Naxçıvan təpə yaşayış yerində aparılan araşdırmalar, Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqaz mədəniyyətlərinin əlaqələri ilə bağlı yeni fikirlər deməyə imkan verir (1, s. 8). Naxçıvan təpənin keramika məmulatı başlıca olaraq e.ə. V minilliyin birinci yarısı üçün xarakterikdir. Keramika məmulatının əsas xüsusiyyəti Dalma təpə tipli boyalı və basma naxışlı keramikanın olmasıdır. Bu tip keramika ilə xarakterizə edilən yaşayış yeri Cənubi Qafqazda ilk dəfədir ki, aşkar olur. Naxçıvan yaşayış yerinin tədqiqi yalnız Azərbaycanın deyil, bütövlükdə bütün Cənubi Qafqazın Eneolit mədəniyyətinin ardıcıl mərhələlərini öyrənməyə imkan verir(1, s.18).

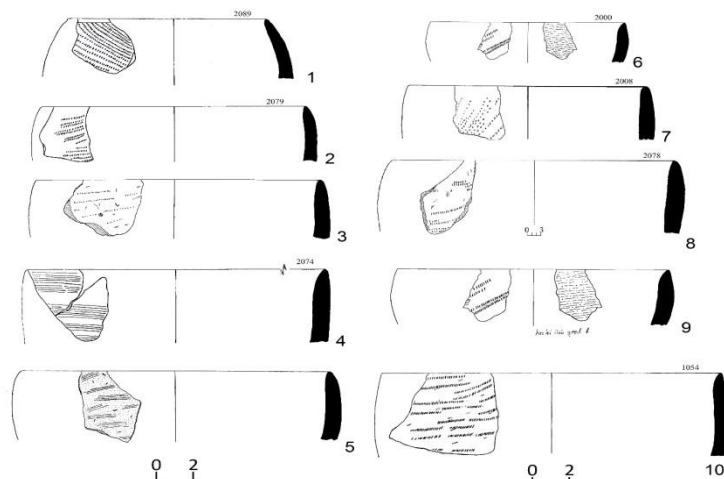
Naxçıvan təpə yaşayış yerinin tədqiqi nəticəsində indiyə qədər yalnız Urmiya gölünün cənubuna və qəribinə aid edilən, Dalma tipli keramika ilə xarakterizə edilən bu mədəniyyətin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana yayıldığı müəyyən olmuşdu. Naxçıvan təpə yaşayış yerini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdən biri də onun basma naxışlı keramika məmulatıdır.

Şəkil 1. Barmaq basqılı keramika nümunələri.

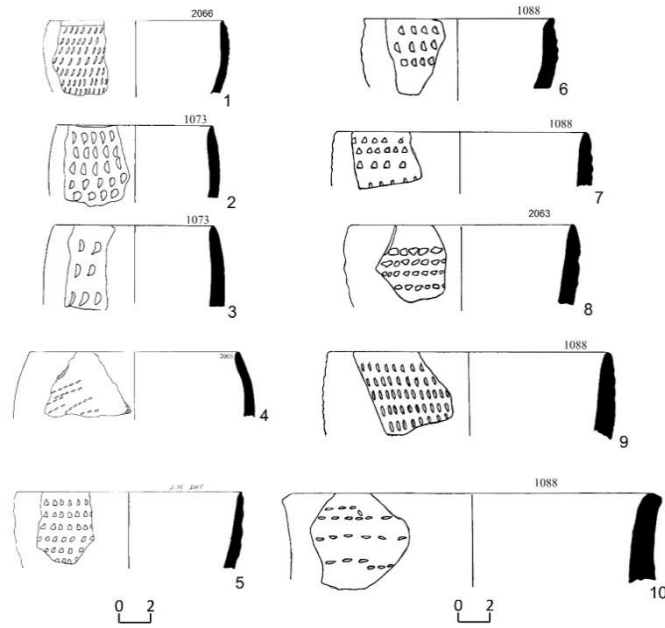
Abidədən aşkarlanan basma naxışlı keramika nümunələri zəngin çeşidi ilə fərqlənir. Nümunələr arasında sadə, qırmızı boya ilə örtülmüş, xüsusi alətlə basma şəkildə naxışlanmış və barmaq basqılı keramika nümunələri, bununla yanaşı daraq basqısı və daraqvari alətlərlə naxışlanmış nümunələr vardır. Bu tip abidələrdə basma naxışlı keramika hazırlanma üsulu və texnoloji xüsusiyyətinə görə əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Basma naxışlı keramika nümunələri başlıca olaraq qatqısı olmayan gildən və saman qarışıq gildən hazırlanmış, qırmızı və sarı rəngin müxtəlif tonlarında boyanmışdır. Bu tip keramika məmulatını formalarına görə də bir neçə tipə bölmək olar. Birincisi tipə aid qababarıq formalı kasalarda (Şəkil: 1, 8, 9, 10, 11,12) ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Kasalar əsasən qarışıq olmayan gildən və ya saman qarışıq gildən hazırlanmış, yaxşı bişirilmişdir. Bu kasalar adətən hər iki üzü qırmızı rəngdədir. İkinci tip kasalar silindirik-konusvari (Şəkil 1, 3, 5, 6; Şəkil 2, 4, 6, 8, 10; Şəkil 4, 6) şəkildə olan nümunələrdir. Kasaların ağız hissəsi xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir. Silindirik-konusvari kasa nümunələrinə zəngin naxışlama formaları vardır.

Üçüncü tip kasalar bikonik formalı (Şəkil 1, 2, 7, 13; Şəkil 2, 1, 2; Şəkil 3, 1, 3; Şəkil 4, 1, 8) keramika nümunələri də həmçinin qatqısız və saman qarışıq gildən hazırlanmış yaxşı bişirilmiş nümunələrdir. Bu tip qablar adətən ağız hissədə bir qədər içəri yığılmış şəkildədir. Qatqısız gildən hazırlanan qırmızı rəngli keramika nümunələrində Eneolit dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterik olaraq qalın suvaq qatı vardır. Bəzi nümunələrdə gil, saman qarışığı vardır. Bu nümunələrdə də suvaq qatı qalıdır. Bu tip kasa nümunələrinin xarici səthi və əsasən iç tərəfi qırmızı rəngli boyaqla boyanmış və bəzən cilalanmışdır (Şəkil 2, 6, 8). Yaşayış yerində qırmızı rəngin müxtəlif çalarlarından əlavə sarı və bəzən də bozumtul rəngli keramika nümunələrinə də rast gəlinir.

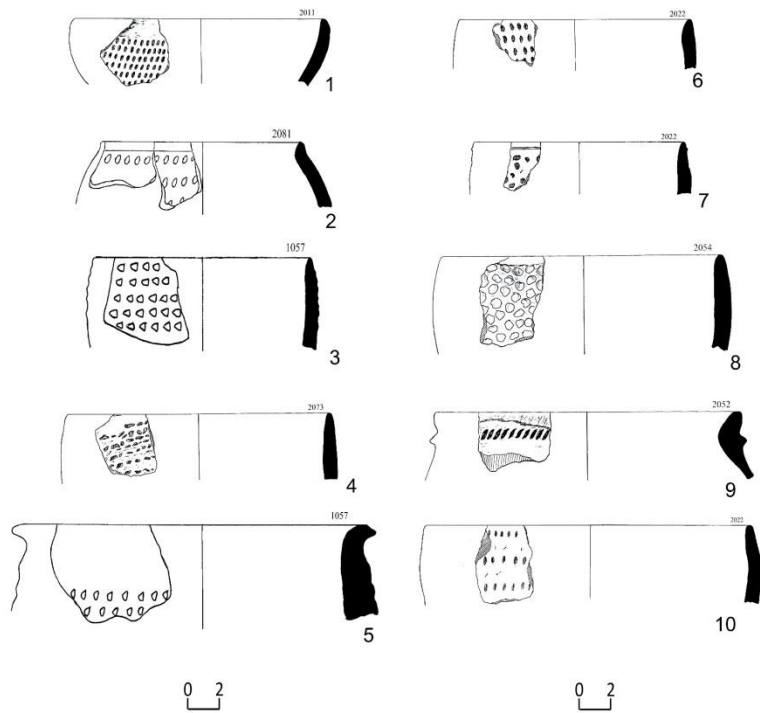
Şəkil 2. Daraqvari alətlərlə və daraq basqılı keramika nümunələri.

Naxçıvan tƏpƏ yaşıyış yerindən aşkar olunan keramika nƏmunələrini naxışlanma üsuluna görə də bir neçə tipə bölmək olar. Bunlardan birinci tip barmaq basqılı keramika nƏmunələridir. Bu tip naxışlama üsuluna Sonqar Vadisi (10, p.11, fig: 2,3, p.12, fig: 5, 6,8,11,12; p.14, fig: 8, 38), Dalma TƏpƏ (11, p. 124 fig : pl. Ic, pl. II a, d, p.125, fig: d), Lavin TƏpƏ (12, p.116, fig: 9-I,1021,1023,172, p.117 fig: 10-I, 1069,1285), I Gabi (13, p. 242, fig. 49, 1, 2, 4, 6, 7, p. 244, fig. 50, 1, 3, 4, 5, 6, 9, 11; p. 246, fig: 51, 1, 2, p. 248, fig: 52, 1,2, p.250, fig:53, 2,3,4, p.415, fig:104, 1,2,4,5,6, p.417, fig:105,1), KamiltƏpƏ (9, p. 46, fig. 58), yaşıyış yerlərində rast gəlmək olar. Barmaq basqılı kasa nƏmunələrindən birinin oturacağı da barmaq basqısı şəklində naxışlanmışdır (Şəkil 1, 3). Bu tip naxışlama üsuluna Dava Göz II (7, p. 75, fig. 11), Həji Firuz (16, p.123, fig. 81, a, b) yaşıyış yerlərində rast gəlinir.

Şəkil 3. Xüsusi alətlərlə naxışlanan kasa nƏmunələri.

İkinci tip naxışlama üsulu daraq basqılı (Şəkil 2, 1, 3, 6, 7, 8, 9, 10) keramika nƏmunələridir. Bu tip keramika nƏmunələri başlıca olaraq iri həcmli qabların parçalarından ibarətdir. Lakin onlar arasında incə hazırlanmış məişət qabları da vardır. Bu tip keramika məmulatının bəzisi sadə, bəziləri isə sarı ya da qırmızı boya ilə örtülüdür. Daraq basqıları bəzən səliqəli olub müəyyən kompozisiya yaradır, bəzən isə səliqəsiz və qarışıqdır (1, s. 21). Daraqvari alətlə naxışlanan keramika nƏmunələri olduqca azdır və incə daraqvari alət vasitəsi ilə naxışlanmışdır (1, s. 21; Şəkil 2, 4, 5). Bu iki tipə aid keramika nƏmunələri quruluşuna görə müxtəlif növləri ilə fərqlənir. Bunlardan bikonik (Şəkil 2, 1,2,5) formalı olan kasa nƏmunələrinin naxışlanma üsulu Eneolit dövrünə xas xüsusiyyətlər daşıyır. Bu tip qab nƏmunələri saman qarışıq gilədən hazırlanmış yaxşı bişirilmişdir. Bəzilərin kəsiyində qara zolaq var. Bu nƏmunələr ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Bu kasaların bəzilərinin hər iki üzünü qırmızı boya ilə boyanmışdır (Şəkil 2, 6, 8). Kasaların xarici səthi daraqvari alətlərlə müxtəlif formada naxışlanmışdır. Bu tip naxışlama üsulu Dalma tƏpƏ mədəniyyətinə aid digər Eneolit abidələri üçün də xarakterikdir. Bu nƏmunələr adətən qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında, bəzən də sarı rəngdədir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, bu tip naxışlama uzun müddət davam etmişdir. Bu tip naxışlara Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramika nƏmunələrində də rast gəlinir. Bu tip naxış Dalma tƏpƏ (11, p. 124, pl II, a, b, c, d.), I Gabi (13, p. 244, fig. 50, 2,7,8, p. 246, fig. 51, 3, p. 252, fig. 54, 1, 2), Culfa Kul Tepesinin VII (5, p.116, fig. 15, 1, 4; p. 119, fig. 18,6), VIB (5, p.120, fig. 19,5, p. 121, fig: 20, 10,14, p.122, fig: 21, 14), VIA (5, p.126, fig. 25, 1; p.129, fig: 28, 10), IV (5, p.146, fig: 45,3), Culfa Kul Tepesinin VII (6, p.329, fig: 6, 1), Mentesh Tepe (9, p.100, fig: 144, 7,8,10,12, p.101, fig:145, 2, p.102, fig: 146,3, p.104, fig: 148, 7,8,11,12, p.105, fig: 149,1) kimi abidələrdən məlumdur.

Şəkil 4. Müxtəlif üsul ilə naxışlanmış kasa və çömlək nümunələri.

Üçüncü tip naxışlama üsulu xüsusi başlıqlı alətlərlə naxışlanan keramika nümunələridir (Şəkil 3, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9,10; Şəkil 4, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10). Bu tip naxışlama üsulu ilə naxışlanan kasa və çömlək nümunələri üzərlərində olan naxışların zənginliyi ilə seçilir. Belə nümunələrə Dalma Təpə (11, p. 124, Pl. I, c, Pl. II, b,d), I Gabi (13 p. 244, fig. 50, 9,10), Lavin Təpə (12, p.116 fig: 9-I, 172) yaşayış yerində rast gəlinir.

Çömlək tipli qablar dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur (Şəkil 3,10; Şəkil:4,2,5,9). Çömləklər qabarıq gövdəli olub, ağız kənarları xaricə qatlanmışdır. Onların üzəri basma naxışın müxtəlif formaları ilə bəzədilmişdir.

E.ə. V minilliyin ortalarına aid (bəzən Erkən-Orta Kalkolitik adlanır) Dalma tipli keramika nümunələri Qərbi İranda Zaqros dağlarının şimal və mərkəzindəki dağlıq vadilərdə geniş yayılmışdır. Dalma ənənəsi, Mesopotamyada, Zaqrosun qərbində yayılan Ubayd 3 və Ubaid 4-ün birinci mərhələsi və ilə həmdövrüdür (14, p. 97).

Buradan əldə olunan Dalma tipli keramika nümunələri, əsas olaraq, mərkəzi Zagros Dağlarından şərq və qərb istiqamətində keçən İpək yolu boyunca 100 kilometr uzunluqdakı iki vadi arasındakı beş sahədə, Royal Ontario Müzeyi qazıntıları və yerüstü araşdırmalar zamanı əldə olunmuşdur. Kangavarın şərqindəki vadidə, Dalma təbəqələri, I Gabi və Godin Təpə də qazılmışdır. Mahidaştın qərbindəki geniş vadidə, Dalma və buna bağlı keramika nümunələri 16 abidənin səthindən tapılmışdır. Bunlardan ikisi Təpə Siahid və Chogha Maran, üçüncüsü Təpə Koh, xüsusilə zəngin yerüstü Dalma tipli keramika nümunələri vermişdir. Bu mədəniyyətin coğrafi əhatə dairəsinin geniş olduğunu Kangavara bitişik Nehavand vadisindəki Tepe Giyan, Şimal-Şərqi İranın Ziviye bölgəsindəki Tepe Sivandan götürülən keramika nümunələri də təsdiq edir (15, p.38).

XX əsrin 80-ci illərində tədqiqatçılar belə hesab edirdi ki, Dalma mədəniyyəti Şimal-Qərbi İranda Urmiya gölünün cənub və qərbində daha geniş inkişaf etmişdir. Dalma mədəniyyəti , Dalma Təpədə müxtəlif növ monoxrom boyalı keramika, basma şəkildə naxışlanmış və sadə keramika nümunələri ilə şimali Zaqrosda Azərbaycanın Urmiya gölü bölgəsindən məlumdur. Henriksonun fikrinə görə, Orta Zaqrosda, bu nümunələr kompleksi yalnız yuxarıda təsvir edilən Kangavar və Nehavand vadilərində, Luristanın şimal-şərqində vardır. Onun fikrinə görə Dalma tipli keramika ənənəvi olaraq İran yaylasının şərqinə doğru yayılmamış və o, cənuba doğru Cənubi Luristan və Xuzistanın cənubu ilə məhdudlaşmışdı. Xülasə Dalma tipli keramika ənənəvi olaraq mərkəzi Zaqros dağ silsiləsinin şərqindəki ərazidən tapılmışdır. Buradakı zəncirvari magistral Urmiya gölü

bölgəsinin şimalına və Şimal-Şərqi Luristana, oradanda İpək yolunun cənubuna doğru uzanır. Şimali Luristan əyalətində zəncirvari magistral, fars dilində Kuh-I Sefid, adlı bu yer Dalma mədəniyyətini təbii sərhəd kimi əhatə edir və qərb istiqamətinə yayılmasını məhdudlaşdırır. Dalma tipli basma naxışlı keramikaların yayılma arealı ayrı-ayrılıqda öyrənilməlidir. Dalma mədəniyyətinə aid bu nümunələr, Dalma boyalı keramikası və Dalma kompleksinin qalan hissəsinə görə daha geniş yayılmışdır. Dalma boyalı keramikası Dalma mədəniyyətinin digər nümunələrindən daha geniş yayılmışdır. Bu mədəniyyətin yayılma arealı başlıca olaraq zəncirvari magistralın qərbinə, İpək yolu boyunca uzanan Sahneh və Mahidaşt vadilərinə, orta Zagrosdan qərbə, Mesopotamyadan şərqdə yerləşən İran yaylası arasındakı şərq-qərb yolu boyunca uzanır. Buna əlavə olaraq Dalma barmaq basqılı keramikaya bənzər, barmaq basqılı keramika nümunələri, İraqın şərqindəki Jebel Hamrin hövzəsindən, orta Zagros yaylaqlarının qərbindəki İpək yolu və Hamrinin şimalındakı Kərkük bölgəsindən az miqdarda əldə edilmişdir (15, s. 39).

Son illər Şimal-Qərbi İran (Cənubi Azərbaycan) və Naxçıvanda aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu mədəniyyətin əsas mərkəzi Naxçıvan da daxil olmaqla Azərbaycanın cənub bölgələri olmuşdur. Əkinçilik və köçmə maldarlıqla məşğul olan bu tufyaların mədəniyyəti əsas mərkəzdən Urmiyanın cənubuna və Qarabağ bölgəsinə yayılmışdır (1, s. 24).

ƏDƏBİYYAT

1. Вахşəliyев.В., Қулиева.З., Нəşимова.Т., Мəһбалиев.К., Вахşəliyев.Е. Нахçıван тәрə уаşайыş yerиндə археолоји тəдқиқатлар. Нахçıван: Əсəми, 2018, 264 s.
2. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, Элм, 1982. 316 с.
3. Мунчаев Р.М., Атиров Ш.Н. Взаимосвязи Кавказа и Месопотамии в VI-IV тыс. До н.э. Международная научная конференция, 11-12 сентября 2008, Баку: Чашыоглы, 2009, с.41-52
4. Нариманов И.Г. Обеидские племена Месопотамии в Азербайджане. Тезисы Всесоюзной археологической конференции. Баку, 1985, с. 271-277.
5. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmoham-madi A., Hoseinzadeh J. And Ebrahimi GH. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report, Ancient Near Eastern Studies. Vol. 51, 2014, pp. 33-167.
6. Abedi A., Omrani B. and Karimifar A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran Dalma and Pisdeli revisited // Documenta Praehistorica XLII, 2015, p.321-338.
7. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran. Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 17, № 1, 2017, p.69-87.
8. Achundov T. Sites des migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie, in Les cultures du Caucase (Vie – IIIe millénaires avant notre ère). Leurs relations avec le Proche Orient, B. Lyonnet ed., Éditions Re-cherche sur les Civilisations, CNRS Éditions: Paris, 2007, p. 95-122.
9. Lyonnet B. And Guliyev F., Barbara Helwing B., Aliyev T., Svend H. And Mirtskhulava G. Ancient Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 44, 2012, p.1-190.
10. Heyderyan M., Möhsün Z., Həmid H. Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Kalkolitik уаşайыş yerləri // Payambastanşünas, 1392, N 19, p. 1-14.
11. Hamlin C. Dalma Tepe, Iran, 13, 1975, p. 111-127.
12. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J. And Vahdati N. H. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran, Ancient Near Eastern Studies, Vol. 40, 2012, p. 95-117.
13. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, İran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto. Toronto, 1983, p. 242-417
14. Henrickson, E. F. (1985a). An updated chronology of the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros Highlands western Iran. Iran, 23, 63-108.
15. Henrickson E. F., Vitali V. The Dalma Tradition : Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration in Highland Western Iran. In: Paléorient, 1987, Vol. 13, № 2, 1987, p. 37-45.
16. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.

ABSTRACT

Elmar Bakhshaliyev

IMPRESSION CERAMICS OF THE SETTLEMENT NAKHCHIVAN TEPE

As a result of the research Nakhchivan tepe are revealed the archaeological materials testifying to way of life of ancient tribes. Archaeological materials from this settlement matter for establishment of ancient nomadic ways and also communication with adjacent cultures. The settlement of Nakhchivan tepe is characterized by ceramics like Dalma tepe. Results of researches show that people moved into here at the beginning of the V millennium BC. The research of the settlement allows studying an early stage of Chalcolithic Age culture of Azerbaijan. Among finds pottery with an impression ornament, and sometimes with fingerprints has special value. The comparative analysis of pottery and also results of the analysis of coal from this settlement claim that similar ceramics can be dated 4900-4600 BC. On the basis of researches it is possible to tell that an area of dissemination of culture of Dalma tepe covered also territory of Nakhchivan. On a basis results of researches of the last years can tell that the southern regions of Azerbaijan were the homeland of this culture.

РЕЗЮМЕ

Эльмар Бахшалиев

ИМПРЕССОВАННАЯ КЕРАМИКА ПОСЕЛЕНИЯ НАХЧЫВАН ТЕПЕ

В результате исследования Нахчыван тепе выявлены археологические материалы, свидетельствующие об образе жизни древних племен. Археологические материалы из этого поселения имеют значение для установления древних кочевых путей, а также связи с сопредельными культурами. Поселение Нахчыван тепе характеризуется керамикой типа Дальма тепе. Результаты исследований показывают, что люди здесь заселялись в начале V тысячелетия до н.э. Исследование поселения позволяет изучить ранний этап энеолитической культуры Азербайджана. Среди находок особенное значение имеют керамические изделия с импрессованным орнаментом, а иногда с отпечатками пальца. Сравнительный анализ керамических изделий, а также результаты анализа угля из этого поселения утверждают, что подобная керамика могут датироваться 4900-4600 гг. До н.э. На основе исследований можно сказать, что ареал распространения культуры Дальма тепе охватывал также и территории Нахчыван. На основе результатов исследований последних лет можно сказать, что родиной этой культуры была южные районы Азербайджана.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Naciyev

TOĞRUL XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

x.toqrul@gmail.com

UOT: 94 (479, 242)

NAXÇIVANIN TUNC DÖVRÜ QABLARININ RƏNGLƏRİ
VƏ ORNAMENTASİYASI HAQQINDA**Açar sözlər:** *Tunc dövrü, duluşçu, boyaq bitkisi, mineral xammal, Naxçıvan.***Key words:** Bronze Age, potter, dye plant, mineral raw, Nakhchivan.**Ключевые слова:** *Бронзовая эпоха, гончар, красительное растение, минеральное сырье, Нахчыван.*

Naxçıvanın Tunc dövrü qablarının rənglərini və ornamentasiyasını öyrənmək Azərbaycan arxeologiyasında mühüm yer tutur. Qeyd olunan problemlə bağlı ayrı-ayrı mənbələrdə məlumatlar olsa da kompleks şəkildə tədqiq olunmamışdır. Buna görə də, bu məsələ tərəfimizdən tədqiqat obyektinə seçilmişdir.

Naxçıvan diyarının Tunc dövrü arxeoloji abidələrindən aşkar edilmiş gil qablar rənglərinə görə iki qrupa bölünür. Birinci qrupa boyasız sadə qablar daxildir. İkinci qrup qablar isə boyalı düzəldilmişdir. Hər bir qrupa daxil olan qabların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Boyasız qablar Tunc dövrünün bütün mərhələlərində geniş yayılmışdır. Onlar boz, çəhrayı və qara rəngli olmuşdur. Bir qrupu cilalı, bir qismi isə cilasız düzəldilmişdir. Qara, qırmızı boz, qonur cilalı, çəhrayı astarlı qablar Erkən Tunc dövrü abidələrinin saxsı məmulatı üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu dövrün keramika məmulatı içərisində az miqdarda qırmızı boyalı qablar aşkar edilmişdir. Boz, çəhrayı və qırmızı rəng Neolit və Eneolit dövrlərində məlum olsa da qara cila məhz Erkən Tunc dövründə meydana çıxmışdır. Bu dövrdə qara rəngli qablar digərləri ilə müqayisədə daha geniş yayılmışdır. Bu tip qabların rənlənmə texnologiyası haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

B.A.Kuftin çəhrayı astarlı qara rəngli qabları bişirilmə ilə əlaqələndirərək qeyd etmişdir ki, onlar bəzəkən oksidləşdirici alovun təsirindən qabın xarici səthi qaralmışdır, daxilinə karbon birləşmələri təsir etmədiyindən çəhrayı rəngli olmuşdur (16, s. 13).

V.A. Skinder (21, s. 21-28), S.H. Nərimanov (10, s. 99), O.K. Nioradze (19, s. 215-218) qabların qara rəngdə olmasını onların hazırlandığı gilin tərkibindəki dəmir oksidi, üzvü və qeyri-üzvü maddələrlə əlaqələndirmişdir. Bu prosesdə qara rəng verən boyayıcı maddələrin əsas yer tutduğunu qeyd etmişlər.

Z.P. Maysuradze (17, s. 251-254; 18, s. 255-257), M.O. Yuskeviç (23, s. 25) dəmir oksidinin qaba qara rəng vermədiyini təcrübə nəticəsində müəyyən etmişdir.

M.O. Yuskeviç apardığı təcrübələrin nəticələrinə əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, gilin tərkibində dəmir oksidinin (FeO₂) miqdarı 0,8 % olduqda tünd ağ, 1,3 % olduqda açıq ağ, 2, 7 % olduqda açıq sarı, 4,2 % olduqda tünd sarı, 5,5 % olduqda açıq qırmızı, 9,5 % olduqda tünd qırmızı, 10,0 % olduqda isə tünd qırmızı rənglər alınır (23, s. 25).

Z.P. Maysuradze müəyyən etmişdir ki, hər hansı bir keramika məmulatı kimi gil qabı da, 700-800 % temperaturda bişirərkən onları hissə (tüstüyə) vermək mümkün deyil. Çünki, belə yüksək temperaturda tüstü yaranmır. Tüstünün əldə edilməsi üçün kürədəki temperatur 400 %-dən aşağı olmuşdur Temperatur aşağı düşdükdən sonra kürənin ağızı bağlanmışdır. Bundan sonra tüstüləmə prosesi başlamışdır. Bu zaman yanacaq kamerasında olan, yaxşı yanmayan, alovlanmayan oddan çıxan tüstü qab qoyulan kameraya daxil olaraq qabı hislə örtmüşdür. Tam soyuduqdan sonra qabın üzərinə mum çəkmiş, sonra hər hansı bir yumşaq materialla pardaqlamışlar (18, s. 255). O, qara rəngli qabların necə hazırlanması haqqında ətraflı məlumat versə də, tüstünün alınmasında hansı yanacaq vastələrindən istifadə olunduğunu qeyd etməmişdir. Bu məsələ haqqında tədqiqatçı Fernan

Mesa məlumat vermişdir. O, Çilinin Kinçamali və Pomayre dulusçularının qara rəngli qabları necə alması prosesinə istinad edərək qeyd etmişdir ki, bu tip qabları quruduqdan sonra kürədə bişirmişlər. Bişmə prosesi sona çatdıqdan sonra kürəni soyutmuşlar. Kürə tam soyumamış qara his almaq üçün qabların aralarına peyin və isladılmış saman qoyaraq güclü tüstüləndirmə və az istilikvermə nəticəsində qablar qara rəngli olmuşdur (22, s. 25).

N.İ.Rzayev qara rəngli qabları onların kürələrdə xüsusi şəraitdə bişirilməsi ilə əlaqələndirsə də, bu haqda ətraflı məlumat verməmişdir (20, s. 205). R.B. Göyüşov qeyd etmişdir ki, bu tip qablar tüstü ilə boğdurmaqla yanaşı qara rəngli anqob çəkilməsi üsulu ilə də düzəldilmişdir (14, s. 102). A.Ş. Orucov bu tip qabların yenidən güclü tüstüləndirmə və az istilikvermə nəticəsində düzəldildiyini qeyd etmişdir (11, s. 22). O, fikrini belə əsaslandırmışdır ki, kürəyə yenidən qoyulmuş qablara verilən tüstüsü ilə qara rəngin əldə olunması üçün verilən tüstü eyni olmamışdır. Çünki, kürəyə yenidən qoyulmuş qablara verilən tüstü onun tərkibindəki nəmliyi aradan qaldırmışdır. İkinci mərhələ üçün verilən tüstü zamanı qara rəng əldə edilmişdir.

S.H.Aşurov bu məsələyə münasibət bildirərkən qeyd etmişdir ki, Erkən Tunc dövründə üç qrup qara rəngli qablar istehsal edilmişdir. Birinci qrupa uzun müddət hissə vermə nəticəsində qaralmış qablar daxildir. Bu tip qablara əllə toxunduqda aşınır. İkinci qrup qabların üzərinə qara boya çəkilmişdir. Üçüncü qrup qabların gilinin rəngi qara olmuşdur. Qabların bu rəngdə olması gil tərkibindəki dəmirin və qurğuşunun miqdarından asılı olmuşdur. Gilin tərkibindəki dəmirin və qurğuşunun faiz nisbəti ilə artıqlıq təşkil etməsi nəticəsində qablar qara rəng almışdır. II Kültəpə və I Maxta yaşayış yerlərinin saxsı məmulatının spektral analizlərinə əsaslanaraq tədqiqatçı bu fikri söyləmişdir (1, s. 22). Bu fikir Z.P. Maysuradze ilə, M.O. Yuskeviçlə ziddiyyət, V.A. Skinderlə, S.H. Nərimanovla, O.K. Nioradzeylə oxşarlıq təşkil edir.

Tədqiqatçılar qara rəngli qablarla bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürsə də, onları birləşdirən əsas amil bişirilmə prosesidir. Bişirilmə prosesində qabların üzəri və ya gili qara rəngli olmuş, üzərinə qara boya çəkilmiş qablar da təkrar bişirilmişdir.

Sadə qablardan fərqli olaraq boyalı qabların üzərinə narıncı, sarı, qara, qırmızı, qəhvəyi, ağ, yaşıl və digər rənglər vurulmuşdur. Orta Tunc dövrünün qabları əsasən bir rəngli, Son Tunc dövrünün qabları isə çoxrəngli olmuşdur. Qabların üzərinə vurulan rəngləri boyaq bitkilərindən və müxtəlif minerallardan almışlar. Çünki, Azərbaycanda xeyli boyaq bitkiləri və mineral boya xammalı vardır. Boyaq kökündən, qırmızı səndəldən (qırmızı badam ağacı), çətir yarpaqdan, dilqan kökündən, qarağac qabığından, sarağanın oduncağından (qırmızı koşenil), analin və alizarin maddələrdən qırmızı rəngi və onun ayrı-ayrı çalarlarını (açıq qırmızı, tünd qırmızı), tut, tozağacı, ağcaqayın, alma, heyva ağaclarının yarpaqlarından, rezedandan, qantəpərdən, südləyəndən, baldırğandan, süsəndən, andızdan sarı rəngi və onun ayrı-ayrı çalarlarını (tünd sarı, açıq sarı), qoz ləpəzəyindən və yarpaqlarından, nar qabığından, itburnudan, “qallı” sumaqdan qara rəngi və onun ayrı-ayrı çalarlarını (tünd qara, açıq qara), sabahgülündən, maklyuradan, dazotundan, zirincdən, dəvəyağından narıncı rəngi, tozağacından, kövrək mürdəşərdən, yovşandan, gicitkandan yaşıl rəngi və s. almaq olur (7, s. 20-27).

Müxtəlif minerallardan rənglərin alınması ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində xeyli miqdarda mineral boya xammalı (mineral pigmentlər) vardır. Onlar suda, yağda və spirtdə həll olurlar, işığa, atmosfer amillərinin təsirinə və qələvilərə qarşı davamlıdırlar. Təbaşir, kaolin, anhidrit, qlaukonit, təbii dudu (his), qrafit, şunqit, vivianit, pirolüsit, lazurit, malaxit, kinovar, qarnierit, oxra, mumiya, umbra, dəmir sülügəni, kobalt filizi (göy boya), xromit, malaxit (yaşıl boya), sink filizi (sinkli belila), titansaxlayan dəmir filizi, barit (baritli belila), gips və müxtəlif gillər (ultramarin) belə mineral pigmentlərdir. Dəmir oksidli pigmentlər digərləri ilə müqayisədə daha çox yayılmışdır. Onlar təbiətdə sulu və susuz yığımlar şəklindədir. Bəzən manqan oksidi ilə, gillə və digər qatışıqlarla qarışaraq təbiətdə qırmızımtıl-qəhvəyi rənglərdə müşahidə olunurlar. Mineral boya xammalları əsasən rənglərinə görə seçilir. Oxra sarı, sarımtıl qırmızı, dəmir sülügəni qırmızı, umbran qırmızımtıl boz, tünd boz, mars açıq və tünd qəhvəyi, sienan boz, tünd boz, qəhvəyi, sarı, mumiyan qırmızı, qırmızımtıl boz rənglərdədir. Dəmir oksidinin miqdarına görə Çeşməbasar-Çənnəb sahəsinin yataqları daha əlverişlidir (9, s. 138-139). Marqans oksidindən şabalıdı, mis oksidindən yaşıl, dəmir oksidindən sarı, kobalt oksidindən

isə mavi rənglər alınmışdır (3, s. 62). Alınmış rənglərlə keramika məmulatlarının üzərini boyamaqla yanaşı, müxtəlif rəsmlərlə bəzəmişlər. Orta Tunc dövründə monoxrom (bir rəngli), Son Tunc dövründə polixrom (çox rəngli) boyalı qablar yayılmışdır. Monoxrom (bir rəngli) boyalı qabların üzərində sadə kompozisiyalı ornamentlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Polixrom (çox rəngli) boyalı qabların üzərində sadə naxışlarla yanaşı, mürəkkəb kompozisiyalı ornamentlərdən də istifadə edilmişdir. Polixrom (çox rəngli) boyalı qabların üzərinə narıncı, sarı və ağ fon üzərinə daha çox qara, qırmızı, bəzən isə qəhvəyi, ağ və yaşıl rənglə çəkilməmişdir. Ağ inkrustasiyalı qabların az olmasının (I Kültəpə və Qazxan abidələrindən tapılıbdır) səbəbi Naxçıvanın bu tip keramika istehsalının əsas mərkəzlərindən biri olmaması, onların qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində gətirilməsi olmuşdur. Mərkəzi Avropadan Şərqi Asiyayadək geniş bir ərazidə yayılmış ağ inkrustasiyalı keramikanın istehsalı Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarına aid olmuşdur. Naxçıvan boyalı qablarının Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu və Urmiya hövzəsinin keramikası ilə oxşarlıq təşkil etməsi ilə yanaşı bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənməsinin səbəbi onların hamısının eyni sənətkar emalatxanasının məhsulu olmaması, ayrı-ayrı ölkələrin duluşçuları tərəfindən istehsal edilməsidir.

Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş keramika məmulatları içərisində cilalı, çəhrayı astarlı qablar və yarımşar formalı qulplar özünəməxsus yer tutur. Əldə olunmuş keramika məhsullarının bir qismində bəzi qabların səthində ləkələrin olması onların yaxşı bişirilməməsi ilə bağlılıq təşkil edir. Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü keramika məhsulları içərisində özünəməxsus yer tutan gil qabların xarakterik xüsusiyyətlərindən birini bu dövrə aid qabların çoxunun ağız kənarının düzbucaqlı şəkildə xaricə çıxması, onların ağızlarının iki tərəfdən bir qədər içəri yığılması və simmetrik olmasıdır. Bəzi qabların ağızının kənarı isə bir qədər qalın, relsşəkilli formada düzəldilmişdir. Ağız kənarı qalın, relsşəklində düzəldilmiş gil qablar Şərqi Anadolunun keramika məmulatları arasında geniş yayılmışdır. Qara rəngli keramikalar içərisində şar gövdəli, düz oturmaqlı, silindirik boğazlı, üzərində qabın ağızı ilə gövdəsini birləşdirən yarımşar şəkilli qulp olan qablar çoxluq təşkil edir. Bu tip qulplar Erkən Tunc dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

Naxçıvan diyarının Tunc dövrü qablarının ornamentasiyası ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, onlar həndəsi naxışlardan, insan və heyvan təsvirlərindən və müxtəlif sxematik xarakterli işarələrdən ibarətdir. Sadə qablarda naxışlar cızma, çərtmə üsulu ilə, boyalılarda fırça ilə çəkilmişdir. Ən çox istifadə olunmuş həndəsi ornament əsasları yuxarıya və ya aşağıya doğru istiqamətlənmiş bucaqlardan ibarətdir. Onların bir çoxunun içərisi dalğalı, düz, qövsvari xətlərlə, torlarla doldurulmuşdur. Eyni formalı naxışlanma motivi bəzən romb, dördbucaqlarda da istifadə edilmişdir. Sadə ornamentlərdən fərqli olaraq süjetli həndəsi ornamentlərdə onlar heyvan, quş rəsmləri, sxematik xarakterli işarələr ilə birlikdə verilmişdir. Onların bir qismi lokal xarakter daşımamış, geniş yayılma arealına malik olmuşdur. Daraqvari, buynuzşəkilli, spralvari naxışları, “S”, “M” formalı işarələri və digərlərini fikrimizə nümunə göstərə bilərik.

Daraqvari ornamentin semantikasi və yayılma arealı ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, I Kültəpə, Şahtaxtı nekropollarının və digər abidələrin gil qablarının üzərindəki bu tip ornamentin bənzərləri Azərbaycan, Anadolu, Şimali Qafqaz, Türkmənistan xalçaçılıq sənətinin haşiyə elementləri içərisində, Orxan-Yenisey əlifbasında, Qobustan, Göyçəgölü, Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərində də vardır. Damğalar arasında “ali hakimiyyət və vassallar”, “vassallıq” bildirən xan damğası, baltavar, iltəbər/ eltəbər simvolları ilə oxşarlıq təşkil edir (8, s. 49). Orxan-Yenisey əlifbasında incə saitli sözlərdə işlədilən “g” samitini bildirən işarələr də bu cürdür (25, s. 150), Oğuzların digər boyunun damğası da eyni formadadır (24, s. 77).

“S” formalı ornamentin ən qədim nümunələri Tripolye mədəniyyətinin gil qabları üzərində aşkar edilmişdir. Skiflərin apasiak tayfasının metal məmulatında (e.ə. VI-IV əsrlər), Özbəkistanın Qaraqalpaq vilayətindəki Anşka-Kalı adlanan ərazidən tapılmış metal dəvə fiqurunun üzərində (e.ə. I əsr-eramızın I əsri), Sırdərya çayı sahillərindəki Çirik-Rəbat mədəniyyətinə aid saxsı qablarda, eramızın II əsrinə aid Xarəzm sikkələrində, Cənubi Türkmənistanın memarlıq elementlərində (X-XI əsrlər) də bu cür ornamente aşkar edilmişdir (13, s. 45). Bu ornamentin semantikasi ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, o geniş yayılma arealına və “qarmaq”, “axar su” və digər adda müxtəlif simvolik mənaya malikdir. İnsanı təhlükədən, bəd nəzərdən qurtarmaq üçün işlədilən

motivdir (8, s. 260). Mərkəzi Asiyada damğa işarəsi kimi bir sıra adları da vardır. Qazaxlar bu işarəyə “bota moyın” (köşək boynu), “qaz moyın” (qaz boynu), qırğızlar “it quyruqşa” (it quyruğu), özbək və qaraqalpaqlar “qumırska beli” (qarışqa beli) deyirlər. Çuvaşlar isə onu səma nurunun, Günəş işığının təcəssümü hesab edirlər. Qazaxların Böyük Juzuna birliyinə daxil olan kanlı tayfasının şılıbır nəslinin damğası da eyni formadadır (29). Oğuzların “ıqdır”, “kızık” (5, s. 100), “bəydilli” (26, s. 227) tayfalarının damğaları da eyni formadadır.

“M” formalı naxışlar II Kültəpə (2, s. 164, şəkil. 36, 2), Culfa (4, tab. 1, 9) və digər. Abidələrdən əldə olunmuş qabların üzərində çəkilmişdir. Bu ornament bir neçə formada (bir qədər yastı, bir qədər dik, “dablyu” hərfinə oxşar şəkildə) olmuşdur. Yastı formalı olanlar Erkən Tunc dövründə geniş yayılmışdır. I Kültəpə (12, s. 291, tab XI, 10), Babadərviş, Amiransqora (15, s. 26, 68) və digər abidələrdən əldə olunmuş gil qablardan bəzilərinin üzərində bu tip naxış çəkilmişdir. Bu ornamentin semantikasını və yayılma arealı ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, Orxan-Yenisey əlifbasında bu ornamentin müxtəlif variantları var. Bir qədər yastı formada olan bu işarənin tək variantı “nç”, cüt variantı isə “d”, dik formada çəkilən, masir əlifbamızdakı “M” hərfinə bənzəyən formada olanlar isə “ld” səsini bildirir. Bu ornament Qırğızlarda “koçkar”, “kaçkar” adlandırılmış (24, s. 7, 32), oğuz türklərinin tanınma, fərqlənmə nişanı olmuşdur (28).

Naxçıvan diyarının Tunc keramikaları üzərində aşkar olunmuş maraqlı ornamentlərdən biri səkkiz bucaqlı ulduz təsvirləridir. II Kültəpə abidəsindən bu tip gil qab aşkar edilmişdir (2, s. 165, şəkil 39, 2). Abidədən tapılmış ağzının kənarları iki yandan içəri batıq olan kasa tipli qabın oturacağında nisbətən kiçik dairə, dairənin ətrafında səkkizguşəli ulduz rəsmi çəkilmişdir. Ulduzun ara sahələri torla doldurulmuşdur. Səkkizguşəli ulduz rəsmi geniş semantik mənaya malikdir. Onun Azərbaycan sözünün əski əlifba ilə yazılışını əks etdirməsi, cənnətin səkkiz qapısını bildirməsi, səkkiz türk xalqının simvolu olması haqqında çoxlu fikirlər vardır. Üçbucaqlı dairənin birgə çəkildiyi səkkiz bucaqlı ulduz rəsmi yerlə göy arasındakı əlaqənin keçid mərhələsinin simvolu hesab edilir. Səkkiz güşənin yer kürəsini sxematik şəkildə əks etdirdiyi üfünün cəhətlərini göstərdiyi haqqında da müxtəlif elmi fikirlər vardır. Riyaziyyatda səkkiz sonsuzluq, yəni əbədi inkişafın göstəricisi hesab edilir. Şumer əfsanələrinə görə dünyanı su basarkən tufan yeddi gün davam etmişdir, səkkizinci gün Günəş Allahı Ulu Torpağa istilik göndərmişdir. Günəş şüalarının dünyaya təxminən səkkiz dəqiqədən bir gəldiyi üçün səkkiz sayı kosmik tarazlığın sayı olaraq da qəbul edilir. Səkkizguşəli ulduz təsviri türk xalqlarının xalçaçılıq sənətində “gül” ornamentini kimi tanınır. Qazaxıstan xalçaçılığında ona “juldız gül”, “juldız örnək”, “top juldız”, “seqiz kırılı örnək” deyirlər. Səkkizguşəli ulduz rəsmi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı üzərində bu gün də dalğalanır. Yusif İbn Küseyr türbəsi planında daxildən və xaricdən səkkizbucaqlı formasında inşa edilmişdir. Yarım dairəvi ornamentlə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, bu ornament tunc dövrünün bütün mərhələlərində istifadə olunmuşdur. Dünyanın bir çox yerlərindəki keramikaların üzərindəki ornamentlərlə yanaşı, damğa elementləri içərisində də bənzərləri vardır. Oğuzların “karabölüklər”, “çuvaldar” boylarının damğası da yarım dairəvi formadadır (6, s. 20, 52).

Naxçıvan diyarının Tunc dövrü ornamentləri içərisində özünəməxsus yer tutan ornamentlərdən birini qoçbuynuzu formalı naxışlar təşkil edir. Bu ornamentin ən qədim nümunələri Tripolye mədəniyyətinin gil qabların üzərində aşkar edilmişdir. Bu ornament keramika, metal məmulatları ilə yanaşı xalçalarda, qayaüstü təsvirlərdə də əks olunmuşdur. Azərbaycanla yanaşı Anadolu, Türkmən, Qaraqalpaq, eləcə də Dağıstan, xalçalarında buynuzşəkilli ornamentin müxtəlif formaları var. Azərbaycan xalçaçılıq sənətində Qarabağ xalçalarında bu ornament daha geniş yayılmışdır. Qoçbuynuzunun semantikasını ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu ornament damğa işarəsi kimi Anadoluda, Cənubi və Şimali Qafqazda, Mərkəzi Asiyada, Kırmda, Volqaboyunda, Şərqi Sibirdə “qoşqar”, “qoçqar”, “koçkar”, “qoç müyüz” (qoç buynuzu), “koçkarok”, “kayabaran” (qaya baranı/qoçu) və s., Altaylarda “kulya” (qoç buynuzu) adlanır. Şimali Qafqazda yaşayan qaraçayların “kosxar” (qoçqar, qoşqar), tülpar, semen nəsilələrinin damğası, Qazaxların nayman, qarakirey tayfalarına aid tanınma-fərqləndirmə işarəsi, hun damğalarının bir qrupu buynuzşəkilli formadadır (8, s. 259, 305, 307). Orxon-Yenisey daş kitabələrində də bu tip ornamentə rast gəlmək olur (25, S. 7; 27, s. 110).

Naxçıvan diyarının Tunc dövrü qablarının rəngləri və ornamentasiyası ilə bağlı aparılan

araşdırma zamanı məlum olur ki, bu dövrdə dulusçuluğun ev sənəti çərçivəsindən kənara çıxaraq ixtisaslaşmış istehsal sahəsinə çevrilməsi nəticəsində gil qabların həm çeşidləri çoxalmış, həm də keyfiyyət artmışdır. Qabların üzərinə naxışlar təsadüfən çəkilməmiş, müəyyən məntiqə əsaslanmışdır. Naxışlanmada dulusçuların sənətkarlıq qabiliyyəti ilə yanaşı, bədii-estetik zövqü, təsəvvürü, düşüncə tərzini və digər amillər mühüm yer tutmuşdur. Ornamentlərdə prototürk mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlərin olması Naxçıvanın bu mədəniyyətin əsas mərkəzlərindən biri olduğunu, tarixən türk etnoslarının bu torpaqlarda yaşadığını sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S.H.. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, Nafta-Press, 2002, 158 s.
2. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
3. Əhmədov Q.M. Bu günə necə gəlib çıxmışıq. Bakı, Az. SSR EA, 1989, 118 s.
4. Əliyev V.H. Culfa arxeoloji tapıntıları // Azərbaycan SSR Elmələr Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı, Az SSR EA, 1968, № 3, s. 72-86.
5. Əbülqazi B. Şəcərəyi-Tərakimə, türkmənlərin soy kitabı (tərc. İ. M. Əbülqazi ; red. İ. Öməröglü), Bakı : Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2002, 146 s.
6. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarının Divanı lüğət-it-türk əsərində etnonimlər, Bakı, 2009, Garisma MMC, 110 s.
7. Qasımov M.Ə. Azərbaycanın boyaq bitkiləri, Bakı, Azərənşr, 1987, 112 s.
8. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2003, 327 s.
9. Nağıyev V.N., Məmmədov İ.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının faydalı qazıntıları. Bakı: Elm, 2010, 240 s.
10. Nərimanov İ.Q. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, 1958. 144 s.
11. Orucov A. Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq, Bakı, Elm, 1989. 72 s.
12. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку, Элм, 1982, 314 с
13. Аллатуратов А.,С. Каракалпакская народная вышивк, Нукус, 1977, 77 s.
14. Бунятов Т.А. К истории молотьбы в Закавказье // Кавказ и Восточная Европа в древности (Посвящается памяти Е.И. Крупнова). М: 1973. С. 85-90.
15. Кушнарева К.Х.,Марковин В.И. Эпоха бронзы Кавказаи Средней Азии. Ранняя и Средняя бронза Кавказа (Очередной том многотомного фундаментального издания по археологии) Москва: 1994, Наука, 384 с.
16. Куфтин Б. А. К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии // КСИИМК, вып. VIII. М, 1940, с. 5-36
17. Майсурадзе З.П. Технология черных и серых лощеных сосудов грунтовых погребений в Самтавро // Со–общ. АН Груз. ССР. -1952. – Т. XIП. 4, с. 251-256.
18. Майсурадзе З. П. Технические способы художественного украшения черных и серых лощенных сосудов грунтовых погребении Самтаврского некрополя в Мнхета // Сообщ. АН Груз. СССР, т. XVIII, 1957, с. I., с. 255-258.
19. Ниорадзе Г.К. Зето-Авчальское погребение // Вестник Музея Грузии. Т. IV, Тбилиси: 1955, с. 215-216.
20. Рзаев Н И. Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. До н. Э. – I век н. Э.), Баку: Изд. Акад. Наук Азерб. ССР, 1964, 140 с.
21. Скиндер В. А. Опыт археологической разведки. Пятигорск: 1906, 32 с.
22. Фертам М. Чилийские гончары //Вокруг света, , № 7, М: 1956, с. 24-27
23. Юшкевич М. О., Роговой М.И. Технология керамики. М: 2012, 348 с.
24. Ebülgazi, Bahadır Han Şecere-i Terakime Türklerin Soy Kutugu (Tercüman 1001 Temel Eser 33) (Hazırlayan Muharrem Ergin), İstanbul: Tercüman, 1974, 203 s.
25. Gülensoy, T. Orhun'dan anadoluta türk damğaları (damğalar, imler, enler), İstanbul, T.D.A.V. Yayın , Nu.:51, 1989, 179 s.

26. Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-It Türk, çeviren: Besim Atalay... Türk Dil Kurumu Yayınları: 1036, Ankara: 2011,1972 s.
27. Tekin T. Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara: 2010, 232 s.
28. https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk
29. http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/209/irina_bogoslovskaya.shtml. Богословская И. Зооморфные мотивы каракалпакского орнаментального искусства.

ABSTRACT

Togrul Khalilov

ABOUT THE DYEING AND ORNAMENTATION POTTERIES BRONZE AGE OF NAKHCHIVAN

It is important to learn the technology of dyeing clay dishes in the Bronze Age pottery art of Nakhchivan. Although there is some information on the problem from various sources, it has not been studied extensively. Therefore, this subject was chosen as a research object. During the study, the dyeing technology of potteries that was revealed from Bronze Age monuments of Nakhchivan was studied. It was determined that the dishes of that time were grey, pink, black, and other colors according to the color of clay. Their surface was dyed orange, yellow, white-black, green etc. During this period, though potters didn't know the names of dye plants and mineral dyes, but they were used them for coloring.

РЕЗЮМЕ

Тогрул Халилов

ОКРАШИВАНИЯ И ОРНАМЕНТАЦИЯ ПОСУДЫ В ЭПОХУ БРОНЗЫ НАХЧЫВАНЕ

Изучение технологии окраски глиняных посуды занимает важное место в гончарном искусстве Бронзового века в Нахчыване. Хотя есть некоторые источники информации об указанной проблеме, она пока она не изучилась комплексно. Поэтому этот вопрос был выбран нами как объект исследования. В ходе исследования изучалась технология окрашивания глиняных посуды, выявленных в памятниках Бронзового века Нахчыванского края. Было установлено, что посуды этой эпохи по цвету глины были серого, розового, черного и других цветов. Поверхности были окрашены оранжевым, желтым, белым, красным, зеленым и другими цветами. В этом периоде, несмотря на то, что гончары даже не знали названия красительных растений и минерального красительного сырья, но пользовались ими при получении красок.

** Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir-**Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5**

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Nasıyev

TURAN HƏŞİMOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
turanheshimova@mail.ru

UOT: 94 (479.242)

YAYCI NEKROPOLUNUN ARXEOLOJİ TAPINTILARI

Açar sözlər: *Təzəkənd mədəniyyəti, Yaycı nekropolu, Orta Tunc dövrü, boyalı keramika, Cənubi Qafqaz*

Keywords: *Tazakent culture, necropolis Yayji, Middle Bronze Age, painted ceramics, South Caucasus*

Ключевые слова: *Тазакентская культура, некрополь Яйджи, период средней бронзы, расписная керамика, Южный Кавказ*

Orta Tunc dövrünə aid olan Yaycı nekropolu Şərur rayonunun Aşağı Yaycı kəndindən cənubda yerləşir. Nekropol 1976-cı ildə Arpaçay su anbarı tikilərkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Tikinti zamanı qəbirlərin bir qrupu dağıdılmışdır. Nekropol zamanında tədqiq olunmadığından, qəbirlərin forması və dəfn adəti haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Qəbirlərin əsasən daş qutu tipli olması qeyd edilir. Bu qəbirlər iri sal daşlardan ibarət olub, üzəri bir neçə daş pilitə ilə örtülmüşdür. Onların üzərində yer səviyyəsindən 0,5-1 m hündürlükdə olan kurqanlar ucaldılmışdır. Bəzi daş qutular kromlexlə əhatə olunmuşdur (7, s. 234; 6, s. 153).

Həmin qəbirlərin forması və dəfn adəti haqqında geniş məlumat olmasa da, dağıntılar zamanı Orta Tunc dövrünə aid zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Bu tapıntılar əsasən kasa, küpə formalı monoxrom boyalı qablardan ibarətdir. Yaycı boyalı keramikası uzunboğazlı küpələri və heyvan təsvirləri ilə seçilir.

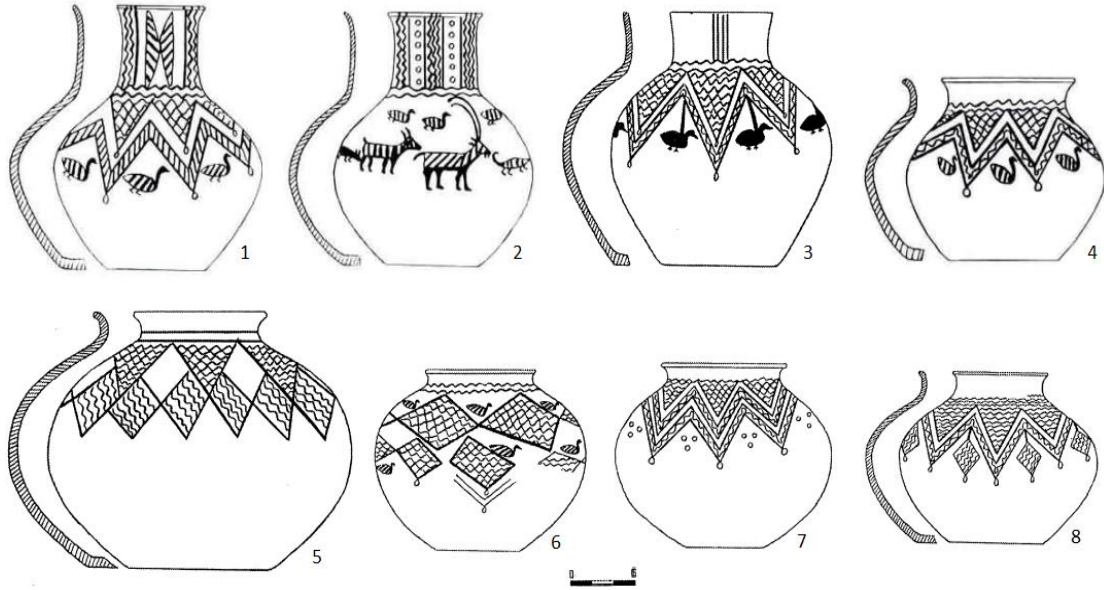
2011-ci ildə Yaycı nekropolunda kəşfiyyat qazıntıları aparılmışdır. Bu qazıntılar zamanı E.Məmmədov tərəfindən üzəri daş kurqanla örtülmüş bir torpaq qəbir açılmışdır. Qəbirdə skelet qalıqları tapılmamışdır. Ancaq 5 ədəd küpə, 1 ədəd şamdan və 1 ədəd kasadan ibarət qablar aşkar olunmuşdur (13, s. 164).

Tədqiqatçılar tərəfindən Yaycı keramikası müəyyən dərəcədə tədqiq edilsə də Yaycı kurqanları bütöv şəkildə araşdırılaraq təhlil edilməmiş və dövrləşdirilməmişdir. Bu məqalədə keramika məmulatını iki qrupa ayıraraq araşdırmışıq. Birinci qrupa biz 1976-cı ildə tapılan keramikanı, ikinci qrupa isə 2011-ci ildə tapılan keramikanı aid etmişik. Qruplar arasındakı fərq keramikaların forma və motivlərində özünü göstərir. Bu fərqlər onların Orta Tunc dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid olması ilə bağlı ola bilər.

Birinci qrupa aid keramika boyalı qabların birinci mərhələsi üçün xarakterikdir. Onlar qırmızı anqobla örtülmüş, gövdəsinin yuxarı hissəsi qara rənglə həndəsi motivdə, dalğalı və sınıq xətlərlə naxışlanmışdır. Bəzi qabların naxışlanmasında heyvan və quş təsvirlərindən istifadə edilmişdir. Keramika məmulatı arasında uzunboğazlı küpələr yüksək sənətkarlıq nümunəsi kimi fərqlənirlər.

Birinci qrupa aid keramika küpə, çölmək və kasalardan ibarətdir. Küpələri iki tipə bölmək olar. Birinci tipə daxil olan küpələr uzunboğazlı, qabarıq gövdəlidir. Uzunboğazlı küpələrdən birinin boğazı şaquli istiqamətdə dalğalı xətlər və kəpənək formalı naxışla, gövdəsi içi dalğalı xətlərlə doldurulmuş bucaq və qoşa sınıq xətlərlə naxışlanmışdır. Bucaq və sınıq xətlərin aşağı küncələri kiçik dairələrlə tamamlanmışdır. Ən sonda isə su quşları çəkilmişdir (şəkil 1, 1). İkinci küpənin boğazı şaquli istiqamətdə dalğalı xətlər, qoşa xətlərin arasına şaquli istiqamətdə çəkilmiş altı kiçik dairə və onları tamamlayan üfüqi istiqamətdə paralel dalğalı xətlərlə naxışlanmışdır. Gövdəsi iki sıra heyvan təsvirləri ilə, birinci sıra bir-birinin ardınca düzülmüş su quşları, ikinci sıra bir-birinin ardınca düzülmüş maral, it, keçi və qoyun rəsmləri ilə naxışlanmışdır (şəkil 1, 2). Bu tip

küpələrin tam bənzəri Azərbaycanda başqa abidələrdən məlum deyil. Ancaq bu küpələr forma və naxışlarının çəkilmə motivinə görə Çalxanqala (11, s. 103, çizim 18; 1, 3), Şortəpə (2, s. 108, şəkil 20; 2, 4), Şahtaxtı (2, s. 108, şəkil 20; 5), Zurnabad (4, s. 141, I tablo; 5) abidələrindən aşkar olunan küpələrlə bənzərdir.

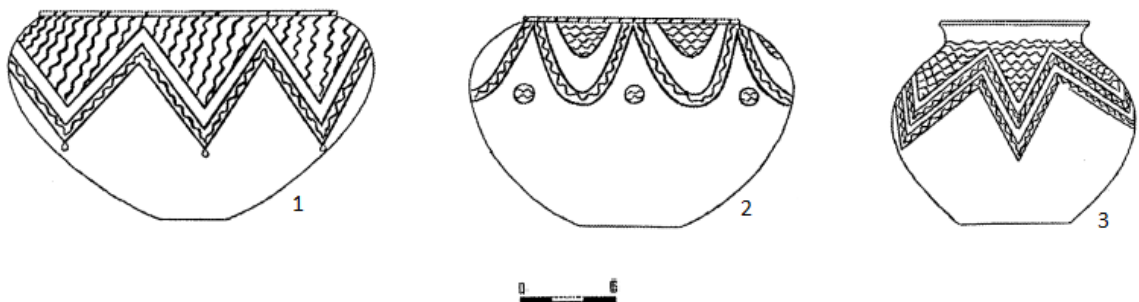

Şəkil 1. Küpə və çölmək tipli qablar.

İkinci tipə daxil olan küpələr qısa boğazlı, uzunsov və qabarıq gövdəli, yastı oturacaqlıdır. Küpələrdən birinin boğazı şaquli istiqamətdə çəkilmiş düz xətlər, ona bitişik üfüqi istiqamətdə dalğalı xətlə, gövdəsi içi dalğalı xətlərlə doldurulmuş bucaq və qoşa sınıq xətlərlə naxışlanmışdır. Sınıq xətlərin arasında su quşları çəkilib (şəkil 1, 3). Dalğalı və sınıq xətlərlə naxışlanmış qabların bənzərləri Şahtaxtı (11, s. 101, çizim; 16, 5), Nəhəcir (2, s. 106, şəkil 18; 4), II Kültəpə (2, s. 109, şəkil 21; 6), Şortəpə (11, s. 101, çizim; 16, 2, 4) abidələrindən məlumdur.

Boyalı qabların üzərində olan sadə həndəsi motivlər, heyvan və quş təsvirləri qədim insanların dini ideologiyası, təbiət, məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı ola bilər. Etnoqrafik materiallar və folklor nümunələri əsasında müxtəlif mifoloji obrazların təsvir edildiyini demək olar. Dalğalı xətlər axar suyu, bucaqlar dağları əks etdirirsə, çəkilmiş heyvan rəsmləri də ərazinin faunası haqqında məlumat verir. Əhalinin ovçuluq, maldarlıq və s. məşğuliyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Küpələrin üzərində olan heyvan və quş təsvirləri totemizmin mövcud olmasını göstərir.

Bir sıra xalqların ibtidai inanclarında o cümlədən türk mifoloji düşüncəsində quş kultu önəmli mahiyyət kəsb edir (14, s. 1-7). Lakin bu bütün quşlara aid deyil. Quşlar mifoloji kontekstdə bir neçə funksiyaları yerinə yetirirdilər. Kosmik nizamı özündə ehtiva edən, əsasən təqvim mifi ilə bağlı olan quş, eyni zamanda dünyalar arasında keçid funksiyasını da yerinə yetirirdi (14, s. 1-7). Yayıcı qəbirlərində quş təsvirli qabların çoxluq təşkil etməsi ölənin ruhunun o biri dünyaya quş olub keçməsi inamı ilə bağlı ola bilər. Quşlar burada yaşayan qəbilənin totem funksiyasını da yerinə yetirə bilərdi.

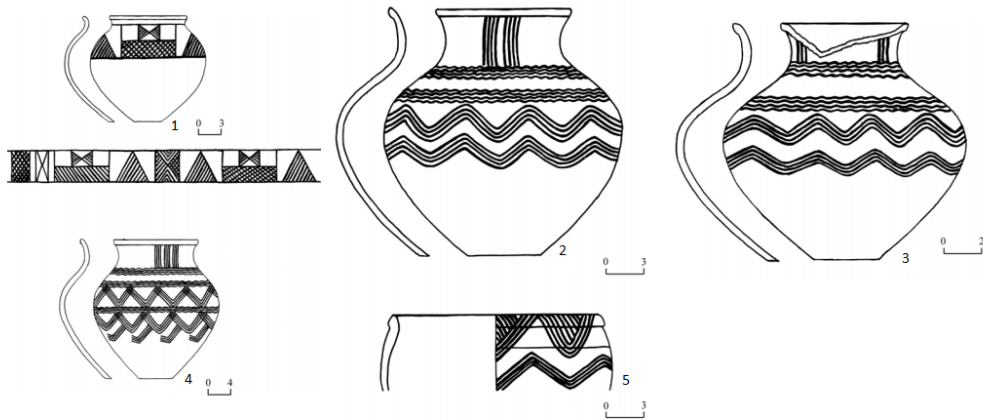

Şəkil 2. Kasa və çölmək tipli qablar.

Heyvan təsvirlərindən biri olan maralın rəmzi mənası bütün türk xalqlarında eyni olan ümumi totemi idi. Maral həm də Günəşin müqəddəs rəmzi sayılırdı. Maral yüksəliş rəmzi və böyük güc nişanəsi idi. Onun dövrü olaraq təzələnən ağacəoxşar buyuzları cavanlaşma, daim təzələnmə və zamanın gedişinin yenilənməsi rəmzi sayılırdı. Maral həm də işıq, xeyrxahlıq, düzgünlük rəmzi idi. Qədim türklər bürüncdən tökülmüş maral totemini yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərini özlərində cəmləşdirdiyi üçün yanlarında gəzdirdirdilər (15, s. 1-4). Orta Tunc dövrünə aid edilən Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri arasında da quş, keçi, maral təsvirlərinə rast gəlinir. Həmin təsvirlərin Azərbaycan folklor nümunələri əsasında geniş təhlili V. Baxşəliyev tərəfindən yazılmışdır (3, s. 41-60).

Birinci qrupa aid çölməklərin ağız kənarı xaricə qatlanmışdır. Qablar qısaboğazlı, qabarıq gövdəlidirlər. Çölməklərdən birinin gövdəsinin yuxarı hissəsi içi dalğalı xətlərlə doldurulmuş bitişik üçbucaqlar və romblarla naxışlanmışdır (şəkil 1, 5). Başqa bir çölməyin gövdəsi isə dalğalı xətlərlə doldurulmuş romblarla və quş təsvirləri ilə naxışlanmışdır (şəkil 1, 6). Digərlərinin gövdəsinin yuxarı hissəsi bucaqlar və qoşa sınıq xətlərin arasına çəkilmiş dalğalı xətlərlə naxışlanmışdır. Bəzilərinde bucaq və sınıq xətlərin sonları dairələrlə tamamlanmışdır (şəkil 1, 7, 8; şəkil 2, 3). Bu çölməklərin bənzərlərinə Şortəpə (11, s.98, çizim 13, 1, 2), Şahtaxtı (2, s. 106, şəkil 18, 2), Qızılburun (2, s. 106, şəkil 18, 3), II Kültəpə (11, s. 98, çizim 13; 5) abidələrində rast gəlinir.

Kasalar qabarıq gövdəli olub, ağız hissə bir qədər içəri yığılmışdır. Kasalardan birinin ağız hissəsinə qısa qara xətlər, gövdəsinin yuxarı hissəsinə bucaqlar və qoşa sınıq xətlər çəkilmişdir. Onların içi dalğalı xətlərlə naxışlanmış, sonları isə damla motivi ilə tamamlanmışdır (şəkil 2, 1). İkinci kasa qırmızı boyalı, qabarıq gövdəlidir. Ağız kənarına xaricdən qalın dairəvi xətt çəkilmiş, ona bitişik olaraq aşağıya doğru çəkilmiş qövsvari xətlərin içi dalğalı xətlərlə doldurulmuşdur. Naxışların arasına isə içərisinə dalğalı xətlər çəkilmiş dairələr təsvir edilmişdir (şəkil 2, 2). Bənzərləri Qaraçuq (11, s. 94, çizim 9; 5, 6), Çalxanqala (11, s. 94, çizim 9; 3, 4), Qıvrıq (1, s. 124, şəkil 59, 8), Şahtaxtı (1, s. 124, şəkil 59, 7) abidələrindən məlumdur.

Şəkil 3. Küpə və çölmək tipli qablar.

İkinci qrupa aid tapıntılar hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyindədir. Onlar küpə və kasalardan ibarətdir. Monoxrom boyalı küpələrin naxış motivləri çox maraqlıdır. Birinci küpə daha mürəkkəb kompozisiyalıdır. Ağız kənarı xaricə qatlanmış, qısa boğazlı, qabarıq gövdəlidir. Onun hündürlüyü 27 sm, ağızının diametri 25 sm, gövdəsinin diametri 32 sm, oturacağının diametri 11 sm-dir. Gövdəsinin yuxarı hissəsində üfüqi istiqamətdə çəkilən iki paralel xəttin arası müxtəlif həndəsi motivlərlə doldurulmuşdur. Bunlar içi maili xətlərlə doldurulmuş üçbucaqlar və kəpənək formalı naxışlardır (8, s. 59, şəkil 3, 1). Bu ornamentlər Təzəkənd mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Torlu dördbucaqlar və kəpənək formalı naxışlar Şərqi Anadoluda Van, Ərzurum qabları arasında tək-tək nümunələrlə vardır (9, s. 55). Bu motivdə naxışlanmış qablara Qars Arxeoloji muzeyinin monoxrom boyalı qabları arasında rast gəlinir. Həmin küpə e.ə II minilliyə aid edilmişdir (12, s. 60-65). Azərbaycanda isə Həsənsu kurqanında bu tip bəzəmə stilində qab aşkar olunmuşdur. Kurqandan alınan kömür analizi e.ə 1750-ci ili göstərmişdir. Yastı oturacaqlı, bikonik gövdəli kasa ağ

rəng üzərindən qara rənglə boyanmışdır (5, s. 90). Naxçıvanda bu tip naxışların bənzərlərinə Şahtaxtı (11, s. 100, çizim 15, 7), II Kültəpə (11, s. 106, çizim 21, 3), Qızılburun (11, s. 106, çizim 21, 10) abidələrində rast gəlirik. Naxçıvan ərazisində həm monoxrom həm də polixrom boyalı qablarda rast gəldiyimiz bu naxışlama motivi onların yerli istehsal mərkəzlərinə aid olduğunu, Naxçıvandan gedən qədim tayfalar tərəfindən yayıldığını göstərir.

İkinci və üçüncü küpələr oxşardır. Ağız kənarı xaricə qatlanmış, silindir boğazlı, qabarıq gövdəlidirlər. Boğazları şaquli istiqamətdə düz xətlərlə, gövdənin yuxarı hissəsi iki paralel dalğalı xətlərlə və dalğavari formanı xatırladan dörd qatdan ibarət üçbucaqlarla naxışlanmışdır (şəkil 3, 2-3). Bu forma və naxışların bənzərləri II Kültəpə (11, s. 88, çizim 3; 1), Kükü (2, s. 95, şəkil 7; 11), Qızqalası abidələrindən məlumdur. Qızqalası yaşayış yerindən aşkar olunan keramikaların qrafik təsvirləri çap olunmadığından mənbə göstərə bilmirik. Bu motivə Azərbaycandan kənar da demək olar ki rastlanmamışdır (10, s. 31).

Dördüncü küpə yaxşı qalmışdır. Küpənin həcmi böyükdür, ağız kənarı xaricə qatlanmış, silindir boğazlı, uzunsov və qabarıq gövdəlidir. Ağız kənarı içəri tərəfdən naxışlanmışdır. Boğazı şaquli istiqamətdə düz xətlərlə, onları tamamlayan üfüqi istiqamətdə dörd qatdan ibarət dalğalı xətlərlə, gövdəsi sınıq bucaqlarla naxışlanmışdır (şəkil 3, 4). Bu qabın bənzərinə biz Qızqalası yaşayış yerində rast gəlirik və karbon analizlərinin nəticəsinə əsasən həmin küpə Orta Tunc dövrünün son mərhələsinə e.ə 1700-1500-cü illərə aiddir. Ərazinin Yaycı nekropoluna yaxın olması həmin dövrdə Arpaçay vadisində Orta Tunc dövrü keramikasının öz inkişaf dövrünü keçirdiyini göstərir.

Bir nümunə ilə təmsil olunan kasanın ağız kənarı xaricə çıxıntılıdır. Geniş ağızlı, qabarıq formalıdır. Qırmızı boya üzərinə qara rənglə qövsvari xətlərlə, gövdəsi dörd qat sınıq xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 3, 5). Bənzərləri II Kültəpə (11, s. 96-97, çizim 11; 5, çizim 12; 6), Şahtaxtı (2, s. 112, şəkil 24; 8) abidələrindən məlumdur.

Yaycı nekropoluna yaxın məsafədə yerləşən, onunla həmdövr Qızqalası yaşayış yeri 3 metr mədəni təbəqəsi ilə aydın stratigrafiyaya malikdir. Yaşayış yerindən götürülən karbon analizləri nəticələri, müqayisəli təhlil ilə Yaycı nekropolunun materiallarını da dövrləşdirməyə imkan verir. Çünki yaşayış yerindən aşkar olunan keramikalar Yaycı boyalı qabları ilə oxşardır. Birinci qrupa daxil etdiyimiz monoxrom boyalı qabları e.ə 2100-1700-cü illərə, ikinci qrupa aid olan qabları isə e.ə 1700-1500-cü illərə aid edə bilərik.

Yaycı nekropolunda müxtəlif vaxtlarda aşkar olunmuş qəbirlər öz formalarına görə fərqlənirlər. Arpaçay su anbarı tikilərkən təsadüfən aşkar olunan bir neçə qəbir dağılsa da onların daş qutu tipli olduğu bilinir. Kəşfiyyat qazıntıları zamanı aşkar olunmuş qəbir isə üzəri torpaq və daş qarışıq kurqanla örtülmüşdür. Bu qəbirlərin heç birindən skelet qalıqları aşkar olunmamışdır. Naxçıvanın Orta Tunc dövrünə aid qəbir abidələrinin tədqiqindən görünür ki, bu dövrün qəbir abidələri əsasən torpaq və daş qutu tipli olmuşdur. Qəbirlərdə skelet olmaması isə Orta Tunc dövrünün müəyyən qəbirləri üçün xarakterikdir.

Torpaq və daş qutu tipli qəbirlərdən aşkar olunmuş monoxrom boyalı qablar forma və ornamentlərinə görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Birinci qrupa aid monoxrom boyalı qablar daha zəngin naxışlama stili ilə seçilir. Boyalı qablar mədəniyyətinin birinci mərhələsinə aid edilən bu keramikalar lokal xüsusiyyətlərə malikdir. Bu Arpaçay vadisi ətrafında məskunlaşmış qədim tayfaların öz istehsal mərkəzlərinin olduğunu göstərir. Çünki ikinci qrup monoxrom boyalı qablar bu keramikaların təkmilləşmiş formalarıdır. Bildiyimiz kimi paralel xətlər arasına alınmış bəzəmə motivi daha gec meydana çıxmışdır (10, s. 31). Bu qabların Təzəkənd mədəniyyətinə aid keramikalarla bənzərliyi Orta Tunc dövrünün müəyyən mərhələsində Naxçıvanda formalaşdığını buradan isə Mil, Muğan, Qars, Van və Qərbi Azərbaycana yayıldığını təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan Arxeologiyası, Bakı, Elm, 2007, 240 s.
2. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti, Bakı, Elm, 2004, 320 s.
3. Baxşəliyev V.B. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı, Elm, 2002, 87 s.
4. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977, 168 s.

5. Müseyibli N, Ağalarzadə A. Həsənsu kurqanı, Bakı, Nafta-Press, 2013, 92 s.
6. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı, Elm, 2003, 339 s.
7. Seyidov A.Q, Baxşəliyev V.B, Məmmədov S.M, Aşurov S.H. Qədim Şərur. Bakı, 2012, 466 s.
8. Quliyeva Z.K. Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri. Bakı, Elm və Təhsil, 2014, 192 s.
9. Bakhshaliyev V.B, Guliyeva F. Yeni buluntular işığında Doğu Anadolu ve Azərbaycanın Boyalı kablarındakı ornamental motiflər. I Uluslararası Ani-Kars sempozyumu. İstanbul, 2016, s 55-58.
10. Bahşaliyev V.B. Nahçıvan ve Doğu Anadolunun Orta Tunç çağı kultürü. II Uluslararası Ahlat-Avrasya bilim, kultür ve sanat sempozyumu. İstanbul, 2014, s 29-33.
11. Belli O, Bahşaliyev V.B. Nahçıvan bölgesinde Orta ve Son Tunc Çağı boya bezemeli çanak çömlek kultürü // Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat, 2001, 120 s.
12. Yardımcıel A. Orta Aras havzasında monokrom boyalı çanak çömlekler. I Uluslararası Ani-Kars sempozyumu, İstanbul, 2016, s 60-65.
13. Кулиева З.К. Новые находки из могильника Яйджи. Российская археология. Москва, Наука, 2012 №2, с 164-165.
14. W.w.w.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2015_506.pdf.
15. W.w.w.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_yanvar2009/66638.htm

ABSTRACT

Turan Hashimova

ARCHEOLOGICAL FINDS OF THE YAYJI NECROPOLIS

From the Yayji necropolis were found rich material and cultural remains belonging to Middle Bronze Age. Archaeological materials generally consist of monochrome painted vessels. In 2011 from a stone barrow are found painted vessels which characteristic rich monochrome ornament. Among materials of a barrow Yayji draws attention jugs with long neck. Ornament one of jugs identically with ornamentation of the vessels of Tazakent culture and East Anatolia. On the basis of researches finds of a necropolis of Yayji can be dated to the end of III and the beginning of the II millennium BC. Researches show that features of painted ceramics of the basin of the lake of Urmia, East Anatolia and South Caucasus are crossed on Nakhchivan's territory. At the same time it is possible to tell that origin of Tazakent culture has been connected with Nakhchivan.

РЕЗЮМЕ

Туран Гашимова

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ ЯЙДЖИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ

Из Яйджинского некрополя находились богатые материально-культурные остатки, относящиеся к эпохе средней бронзы. Археологические материалы в основном состоят из монохромно расписных сосудов. В 2011 году из каменного кургана выявлены монохромно расписные сосуды, которые характеризуются богатой орнаментацией. Среди материалов кургана Яйджи привлекает внимание длинногорлые кувшины. Орнаментация одного из кувшинов идентично с орнаментацией сосудов Тазакентской культуры и Восточной Анатолии. На основе исследований находки некрополя Яйджи можно отнести к концу III и началу II тысячелетия до н.э. Исследования показывают, что особенности расписной керамики бассейна озера Урмия, Восточной Анатолии и Южного Кавказа скрещиваются на территории Нахчывана. При этом можно сказать, что Тазакентская культура по происхождению была связана с Нахчываном.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Nasıyev

ASƏF ORUCOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT: 94(479.242)

ORDUBAD ŞƏHƏRİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİNİN BƏZİ NÜMUNƏLƏRİNƏ DAİR (XIX-XXI ƏSR)

Açar sözlər: *Ordubad, şəhər, məscid, məhəllə, bağçılıq, kəhriz*

Key words: *Ordubad, city, mosque, estate, gardening, underground water-supply*

Ключевые слова: *Ордубад, город, мечеть, окрестности, садоводство, подземная водопроводная.*

Xalqımızın ümümmilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycanın incisi” adlandırılan Ordubad Naxçıvanın qədim şəhərlərindən biridir. Ordubad orta əsr şəhər mədəniyyətini günümüzün özündə belə qoruyub saxlayan qədim Azərbaycan şəhəridir. Bura 1977-ci ildən qoruq şəhər elan edilmişdir. Ordubad əhalisi arasında Ordubad şəhəri “bala Təbriz” olaraq bilinməkdədir.

Şəhərin yerləşdiyi ərazinin əlverişli coğrafi mövqeyi və zəngin təbii şəraitə malik olması, burada insanların qədim zamanlardan məskunlaşması üçün imkan yaratmışdır. Şəhər və şəhəratrafi ərazilərin müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngin olması bunu təsdiq edir. Ancaq Ordubad şəhərinin təşəkkülü bu ərazidə insanların məskunlaşmasından xeyli sonralar baş vermişdir (14, s. 18). Ordubad şəhəri şimaldan Aşağı Əndəmic kəndi, şərqdən Kotam kəndi, cənubdan Araz çayı, qərbdən isə Dəstə kəndi ilə həmsərhəddir.

Şəhərin adının mənşəyinə nəzər saldıığımızda görürük ki, qaynaqlarda Ordubad sözünün mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əsasən bu adın qədim türk dillərində "xan düşərgəsi", "iqamətgah", "qərgah" mənalarında işlədilən "ordu" və "abad" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyi göstərilir. Keçmişdə şəhərin adı Orduvar şəklində qeydə alınıb. Tədqiqatçı Ə.Hüseyninin fikrincə isə bu toponimin əvvəl "Orduvad" adlanıb, "Bəyin qalası" mənasını ifadə edir. Onun fikrincə, "Bəy qalası" sonralar böyüyərək şəhərə çevrilmişdir (10). Mahmud Kaşğari ordu sözünü "xaqanın yaşadığı yer, iqamətgah" və ya "göstəbəklərin yaşadığı yer" mənasında işlədib (2, s. 398). Bəzi tədqiqatçılar yazır ki, şəhərin qədim adı Urdubad olmuş, mənası sutkada iki dəfə əsən külək deməkdir. Bundan başqa ərazidə qədim türk dilli oğuz tayfaları yaşayıb. Dilçi alim Ağaməli Həsənov və professor Q.Qeybullayevin fikrincə, “Ordubad” sözü türk mənşəli “ordu” və fars mənşəli “abad” komponentləri əsasında yaranmış hibrid addır. Ordubad toponiminin komponentlərindən bad hissəsi qədim türk dillərində batur sözünün topomorfoloji transformasiyaya uğramış şəklidir. Bu söz xanın iqamətgahı – sarayı mənasını bildirən ordu sözü ilə birləşərək (ordu+bat/bad) pəhləvanlar, qəhrəmanlar, bahadırlar, cəsurlar, xanın iqamətgah sarayı mənasını bildirən, bahadırlar xanın sarayı anlamı yaradan Ordubad sözünü meydana gətirmişdir (17, s. 162-163). Xalq arasından toplanmış etnoqrafik çöl materiallarına əsasən Ordubad ordunun batdığı və ya ordunun abad etdiyi yer anlamındadır.

Şəhərin olduqca çox gözəl saf təbiəti, təmiz iqlimi vardır. XIX əsrin 30-cu illərində nəşr edilən rus mənbələrinin birində göstərilir ki, iqliminə, özünün bağlarına, florasının zənginliyinə və ətrafının mənzərələrinə görə Ordubad Azərbaycanın, hətta bütün Qafqazın ən gözəl güşələrindən biridir. Çox gözəl ab-havası, xeyli bulaqları, tamlı suları, bostanları və meyvə bağları vardır. 1829-cu ilin iyun ayında Ordubadda yerləşdirilən rus əsgərləri arasında bir nəfər də olsun xəstə olmamışdır. Rusiya-İran müharibəsi zamanı Təbrizdən və başqa yerlərdən buraya gətirilən xəstələr çox tezliklə sağalmışdılar (9, s.191). Qafqaz qəzetinin 1862-ci il nömrələrinin birində yazılır ki, Ordubad Cənubi Qafqazın ən poetik və xoşbəxt güşələrindən biridir. Yenə həmin qəzetin başqa bir nömrəsində yazılır ki, şəhər Araz çayının səviyyəsindən azacıq hündürdə yerləşməsinə baxmayaraq, burada iqlim daha yaxşıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, burada yaşayan insanların sifətindən sağlamlıq yağır. Belə insanlara başqa yerdə nadir hallarda rast gəlmək mümkündür (6, s. 84). Ordubad

şəhərinin sağlam iqlimə, şəfaverici təmiz havaya malik olmasını digər mənbələr də təsdiq edirlər. İ.Şopen tərəfindən belə ifadə edilmişdir ki, şəhərdə xəstəlik yox dərəcəsidir, şəhər əhalisinin üzünün tərəvətliliyi onların sağlamlığının çiçəklənmə vəziyyətində olmasını göstərir (15, s. 481). Müəllif fikrinə davam edərək yazır ki, Ordubad şəhəri özünün görünüşü və gözəlliyi ilə İrəvan və Naxçıvandan fərqlənirdi. Küçələri Asiya şəhərlərində olduğu kimi əyri-üyrü olsa da, palçıq divarları və tikintiləri yaşıllıqlara qərq olmuşdur. Hər addımbaşı axan sular sərinlik gətirir, həyətlərdə bu sular fontana çevrilirdi (56, s. 481-482).

XIX əsr rus təbiətşünaslarından N.Nefidov özünün yol qeydlərində Ordubadın təbiətindən bəhs edir, onun gül və meyvə bağları ilə əhatə olunmasını, ümumiyyətlə şəhərin gül-çiçək içərisində olmasını göstərir. Müəllif fikrinə davam edərək göstərir ki, Ordubadın özünün briliyantları ilə bərq vuran gözəl geyimli qadınla müqayisə etmək olar. Görkəmli coğrafiyaşünas, tarixçi, səyyah (1780-1838) Hacı Zeynalabdin Şirvaninin Ordubad haqqında söylədikləri də maraq doğuran kəlamlandıdır: "Ordubad ürək açan bir qəsəbədir...Əhalisi hüsn və camal sahibidirlər...Onlar insafli və mərhəmətlidirlər..." (1, s. 6).

XIX əsrin I yarısında yaşamış Cənubi Azərbaycan şairi Əndəlib Qaracadaği Ordubad şəhərinin gözəlliyi qarşısında vəcdə gələrək ona xüsusi bir şeir həsr etmişdir. "Ordubadın vəsfi" adlanan bu müxəmməsində şair yazır:

Ordubadın nə deyim, vəsfi gülistanə dəyər,
Bir əcəb güşədi ki, cənnəti-Rizvanə dəyər.
Hər dəm Əylis səfəri Hindü-Sifahanə dəyər,
Eylə şahidləri var hiriyü-qılmana dəyər.
Muxtəsər, ab-havası bütün İrana dəyər.

Göründüyü kimi, Ordubad şəhəri özünün təbiəti ilə müxtəlif vaxtlarda orada olan alim, şərqşünas və səyyahların diqqətini çəkmiş, onlar bu haqda maraqlı məlumatlar vermişlər (14, s. 21).

Şəhərin quruluşuna gəldikdə isə görürük ki, mənbəyini uca dağlardan alan kiçik Dubəndi çayı şəhərin mərkəzindən keçərək onu iki hissəyə ayırır və axıb Araz çayına qovuşur. Ordubad şəhərində mərkəzi meydan bazarı, Qeysəriyyə, buzxana, hamam, meydan məscidləri, mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. Plan quruluşuna əsasən şəhər 5 böyük məhəlləyə bölünür. Bu məhəllələr əsasən aşağıdakılardır.

1. "Ambaras" (İbrahim Əbilov və Babək küçələri)
2. "Kürdətal" (Əkbər Ağayev və M.Füzuli küçələri)
3. "Üçtürləngi"(Üçtürləngə küçəsi)
4. "Mingis" (Ümbül-Leyla və indiki Mingəs küçələri)
5. "Sərsəhər", (Şəsəri) və ya (Şəşəri) (Qaffar Babayev və Dədə Qorqud küçələri)

Bu məhəllələrin yerli əhali arasında adlarının izahları da vardır. Məsələn; Sərsəhər (şəşəri) şəhərin başı mənasındadır. Mingis (minkəs) yəni min nəfərin olduğu yer. Üçtürləngə dəvələrin ləngər saldığı yer mənasındadır. Ambaras isə anbarların bol olduğu yer mənasındadır. Ordubad şəhərində böyük məhəllələrlə yanaşı nisbətən kiçik məhəllələr də vardır: "Qaraçanaq", "Dilbər", "Əngəş", "Qarahovuzbaşı", "Əsgərhan", "Körpübaşı", "Bəylər", "Meyrəmçə", "Peçi", "Düz", "Qoşqar", "Musa tənği", "Körpübaşı" və s. Qədim məhəllələrdən biri də Varsan (qızıllı məhəllə) məhəlləsidir. Xalq arasında bununla bağlı bir deyim vardır. Varsandan qızıl səsi, Qaraçanaqdan azan səsi, Üçtürləngədən it səsi əskik olmaz. Ordubad şəhərinin bu 5 əsas məhəllələrinin yerləşdikləri ərazi haqqında tədqiqatçı alim X.Vahidova yazır: "XIX əsrdə Anbaras məhəlləsi Yuxarı və Aşağı olmaqla iki hissəyə bölünüb Ordubadçayın sol sahilində yerləşirdi. Şəhərin ən qədim və böyük məhəllələrindən olan Sərsəhər məhəlləsi Ordubadçayın sol sahilində, Yuxarı Əylis kəndindən başlayıb şəhərin cənub-qərb hissəsinə qədər uzanan küçə boyunca yerləşirdi. Mingis məhəlləsi şəhərin əsas magistrallarından olan Təbrizə istiqamətlənən küçə boyunca, Üstürəngə (Üçtürləngə) məhəlləsi isə şəhərin mərkəzindən başlayıb köhnə qəbristanlığa qədər uzanan küçə boyunca yerləşirdi (16, s. 33). Ordubadın mərkəzində bu gün çayxana yerləşən yer XX əsrin əvvəllərində Ərəsə meydanı (car çəkən deməkdir- A.O) adlandırılmışdır. İnsanlara bir çox vacib xəbərləri burdan car çəkib bildirmişlər.

Ordubadın yaşayış evlərinin memarlıq üslubu Azərbaycanın digər zonalarının heç birində rast gəlinmir. Burada xüsusi cizgiləri ilə seçilən və əhalinin adət-ənənələrini özündə əks etdirən evlərin memarlıq kompozisiyon həlli çox rəngarəng və özünəməxsusdur. Buna görə də atalar zərb-məsəllərində ordubadlılar "xanəpərəst, evpərəst" adlandırmışlar. Evlər özlərinin kompakt plan quruluşu ilə seçilirdi. Burada ev tikmək üçün ərazilər az olduğundan evləri tikərkən aşağı

mərtəbələrini təsərrüfat məqsədi ilə istifadə etmək üçün nəzərdə tutulurdu: burada anbar, yandamı, əlevi, meyvə damı, kümxana, emalatxana və s. yerləşirdi. Naxçıvan bölgəsi yaşayış evləri üçün xarakterik cəhətlərdən biri də dəhlizli evlər (qəfxana) idi. Belə evlər Ordubad üçündə geniş yayılmışdır. Onlar səkkiz və altı küncü (bucaqlı), bəzən də düzbucaqlı olaraq müasir salonları xatırladırdı. Ancaq müasir salonlara nisbətən onlar bir az balaca formada olurdu. Araşdırmaçıların fikirincə həmin salonlar şəhər tipli ikimərtəbəli yaşayış evləri üçün xas idi. Bu tip evlər daha çox imkanlı, varlı şəhər əhalisinə məxsus olurdu (12, s. 72). Evləri tikərkən qızılbaş (20x20x6 sm), yerli kərpic (17x17x4 sm), ayıbalası (40x40x10 sm), rus kərpic (25x10x6 sm) adı ilə bilinən kərpiclərdən istifadə edilirdi (12, s. 76). Onu da qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində Ordubad şəhərində üç ədəd bişmiş kərpic zavodu olmuşdur (8, s. 37). Bundan əlavə çay daşları da tikinti zamanı mühüm yer tutmuşdur. Bir məsələni vurğulamaq istərdik ki, müstəqillik əldə ediləndən sonra İran İslam Respublikasından çoxda böyük olmayan "İran kərpic" (21,5x10x5,5 sm) adı ilə bilinən kərpiclər gətirilərək arakəsmələrdə, pəncərələrin ətraflarının hörülməsində, hamamların tikilməsində istifadə edilmişdir. XXI əsrdə isə Naxçıvanın özündə fəaliyyət göstərən kərpic zavodunda istehsal onunan kərpiclərdən geniş istifadə edilməkdədir. Hörgü ustaları və elə insanlar arasında bunlar pirket (40x20x20 sm), tuğla (29x19x13,5 sm) adı ilə bilinməkdədir. Bu gün şəhərdə bina evindən çox həyət evləri daha çoxdur. Hər bir evin öz həyətyanı sahəsi də mövcuddur.

Şəhərin küçələrində diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də keçmişdə tikilmiş yaşayış evlərinin divarında hörgü zamanı ağac dirəklərindən (dördkünc formada) istifadə olunması idi. Toplanmış materiallardan aydın olur ki, evin və ya hər hansı bir tikilinin hörgüsü zamanı istifadə olunmuş bu ağacın adına "qətlə" deyirlər. Sərt qələmə ağacından olan bu qətlələr evin həm eninə, həm də uzununa olan divarlarında istifadə olunub. Belə ki, yerdən, təxminən, bir metr hündürlükdə, daha sonra isə iki metr və ya daha çox hündürlüklərdə qətlələr divar boyu uzadılmış şəkildə qoyulub. Ordubad şəhəri aktiv seysmik zonada yerləşdiyinə görə buradakı evlərin zəlzələyə qarşı davamlılığı qətlələrlə təmin olunub ki, bu da güclü titrəyişlər zamanı tikilinin ağırlığını sabit şəkildə saxlamağa öz mühəndislik töhfəsini verib.

Şəhərin əsas böyük meydanında (həm keçmişdə, həm də indi şəhər əhlinin ən çox toplaşdığı meydanda) yaşı yüzillərə dayanan 5 böyük çinar ağacının olması da təsadüfi deyil. Eyni zamanda nəzərə alaq ki, şəhərin planında da beş istiqamət nəzərə çarpır. Beləliklə, beş əsas böyük məhəllə, beş böyük məscid, əsas meydandakı beş uca çinar və beş istiqamət bu şəhərin hansı sirlərindən xəbər verir? Tarixən Ordubadda İslam dininin və mədəniyyətinin inkişafına böyük diqqət yetirilib. İslamın təbliğində və inkişafında əsas rol oynamış Məhəmməd Peyğəmbər və dörd xəlifənin timsalında bu rəmzi say şəhərin infrastrukturunda əks etdirilib. Bunlar xalq arasında toplanmış materiallara əsaslanaraq yazılıb (11).

Şəhərin maddi mədəniyyət nümunələri içərisində məscidlər xüsusi yerlərdən birini tutur. Bu əsas məhəllələrin hər birinin öz böyük məscidi vardır. Tarixə şahidlik etmiş bu qədim memarlıq abidələrinin ən böyükləri Came məscidi, Mingis məscidi, Təkeşiyi (Yəhya bəy) məscidi, Kürdətal məscidi, Yuxarı, Aşağı Anbaras məscidləri, Sərsəhər məscidi, Əngəc (ş) məscidi, Dilbər məscidi və s. qeyd etmək olar. Qalanları şəhər küçələrinin mənəvi naxışları olan məhəllə məscidləridir. Came məscidi əsas dini mərkəz kimi mövqe və mahiyyəti ilə digər məhəllə məscidlərini özünə tabe etmişdir. Məscid həcm-məkan həllinə görə meydan məscidlərinin memarlıq-plan quruluşuna uyğunlaşdırılmaqla şəhərin qədim mərkəzi hissəsində bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir (3, s. 126). Etnoqraf alim A.Paşayev öz tədqiqatlarında Came məscidi haqqında yazır ki, bu məscid şəhərin dini və inzibati mərkəzi sayılmışdır. Dini məqsədlə tikilməsinə baxmayaraq bəhs olunan məscid şəhər camaatının ən çox toplaşdığı sosial-siyasi mərkəz funksiyasını da yerinə yetirmişdir (12, s. 71).

Ordubad şəhəri öz muzeyləri ilə də diqqəti cəlb etmişdir. Günümüzdə Ordubad şəhərində 3 muzey fəaliyyət göstərir:

1.M.S.Ordubadinin ev muzeyi – 1972-ci ildə yaradılmışdır.

2.Akademik Y.Məmmədəliyevin ev muzeyi-1975-ci ildə yaradılmışdır.

3.Ordubad rayon Tarix-diyarşünaslıq muzeyi-1980-ci ilin dekabrında yaradılmışdır.

Şəhərin suvarma və su təchizat sisteminə gəldikdə isə burada Dübəndi çayı ilə bərabər kəhrizlər də mühüm rol oynayırlar. Kəhriz sistemindən istifadə olunması baxımından Ordubad şəhəri xüsusi ilə fərqlənir. Bu kəhrizlər şəhər əhalisinin içməli, məişət və suvarma suyu ilə təminatında əsas yer tuturdu. Ordubad şəhərində şimaldan cənuba doğru uzanan kəhrizlər ayrı-ayrı həyətlərdən keçir. Bəzən bir kəhriz 6-7 qola şaxələnərək bir məhəllənin 30-40 evinin həyətindən keçir. Hər bir evin sakinləri həmin kəhrizlərin suyundan istifadə edir. Şəhərdə kəhriz suyundan istifadə edən ailələr

arasında təmizlik baxımından bir qayda mövcud olmuşdu. Belə ki, kəhriz kürəsində paltar və qab-qacaq yumaq olmazdı. Ailə üzvlərinin öz həyatında kəhrizin kürəsinə düşüb su götürməsi üçün el arasında “qırxpillə” adlanan xüsusi qurğulardan istifadə olunurdu (13, s. 88). Xalq arasında bu abidələr bəzən “qırxayaq” adlandırılır. Onu da qeyd edək ki, “qırxpillə” və ya “qırxayaq” adlanan Ordubad kəhrizləri dərinliklərindən asılı olaraq müxtəlifdirlər. Yəni “40” rəqəmi burada şərtidir. Pillələrin sayı bəzən az da ola bilər. Şəhərin Qafar Babayev küçəsində “Hacı Yusif çeşməsi” adlanan kəhriz 35 pillədən ibarətdir. Həmin qırxpillələrdə yer səthindən suya qədər olan məsafə səkkiz metr, bəzən daha çox olur. Qırxpillələrin özünəməxsus inşa sistemi var. Belə ki, pillələrin düzülüşü yerləşdiyi ərazinin şəraitinə və kəhrizlərin dərinliyinə görə birbaşa enən və ya döngəli, yəni 10-15 pillədən bir istiqamətini dəyişərək dolanan pillələrdir. Bu cür kəhrizlərdə həmişə 8-10 dərəcə arasında sabit istilik olur. Hazırda Ordubad əhalisi bu abidələrdən təbii soyuducu kimi istifadə edir, tez xarab olan ərzaq məhsullarını orada saxlayırlar. İlin fəsillərindən asılı olmayaraq, qırxpillələrin yan divarlarında düzəldilmiş oyuqlara qoyulan müxtəlif növ ərzaqlar heç zaman xarab olmur.

Şəhərin müxtəlif məhəllələri hündürdə, bəzi məhəllələr orta hündürlükdə yerləşir. Lakin bu, suyun normal hərəkətinə təsir edə bilmir. Ona görə ki, həmin ünvana gələn su güclü təzyiqlə malikdir. Ümumilikdə isə bu hal bütün şəhər üçün xarakterikdir (10).

Ordubad şəhərinin ortasından 72 çeşmədən su axır. Elə bir ev yoxdur ki, oradan su axmamış olsun. Bunlardan əhali elliklə istifadə edirdi. Bəzən əhali suya olan tələbatını ödəmək üçün həyətlərdə quyular qazır və onu kəhrizlərin kanalı ilə birləşdirirdi. Şəhərdə, Abbas bəy, Nəhər, Hacı Tağı, Hacı Fəttah, Kərim, Şax, Bükgüş, Həmdiyyəv, Əngəş, Böyrək, Dilbər, Mingis, Döyənək, Hacı Əhməd, Pezi (Peçi), Bilal kimi çeşmələr bugün də fəaliyyət göstərir. Kəhrizlərin həm qidalanma zonalarında, həm də sudan istifadə yerlərində yüksək sanitariya mədəniyyəti normalarına əməl olunmuşdur. Yəni kəhriz quyuları elə etibarlı yerlərdə mühafizə olunur ki, oraya heç bir yerüstü axınlar və çöküntülər daxil ola bilmir. Xüsusi ilə kanalizasiya suları və ayaq yolları həyətlərdə elə yerləşdirilmişdir ki, onların kəhriz kürələrinə axması tam imkansızdır. Ordubad şəhərindəki həyətlər elə planlaşdırılmışdır ki, orada kəhrizlərin hesabına həmişə əlverişli mikroiqlim təmin olunur. Kəhrizlərin çıxışında yerləşən həyətlərdə kəhriz suyundan olduqca səmərəli istifadə edilir. Orada kəhriz suyu səliqəli arx vasitəsi ilə həyəti dolanır, həyətdəki hovuzun doldurulmasını təmin edir və qonşu həyətdə ötürülür (5, s. 50).

Aparılan tikinti işləri sayəsində şəhər getdikcə genişlənir, sahəsi artır. Buna görə də XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində şəhərin ərazisi 4725 desyatindən artıq olmuşdu (14, s. 49). Hazırda (2018 yanvarın 1-nə olan məlumat) Ordubad şəhərinin ərazisi 2658 ha-dır.

Naxçıvan diyarının Ordubad bölgəsi özünün üzüm və meyvə bağları ilə daha məşhur olmuş, bu gün də olmaqdadır. V.Qriqoryevin sözlərinə görə, Ordubad şəhərində bütün evlərin həyətyanı sahələrində meyvə bağları vardır (4, s.195). Burada hər bir həyətdə olan bağlardan əlavə, şəhərin kənarında onun sakinlərə məxsus olan 193 bağ var idi (4, s. 218-219). Ordubad bağlarından böyük heyranlıqla danışan İ.Şopen yazırdı ki, burada almanın, armudun, şaftalının, gavalının bir neçə növü yetişir. Müəllif həmçinin burada “güləbi” adlı armudun yetişdiyini və onun ikisinin bir boşqaba yerləşdirmək mümkün olmadığını qeyd etmişdi (15, s. 749). Şəhərin özündə bu gün də dillər əzbəri olmuş Mənsur ağanın bağı, Hacı İsmayılın bağı, Rza bəyin bağı (buna Ərbab da deyirdilər) olmuşdur. Ordubad şaftalısı 1861-ci ildə ABŞ-da təşkil edilmiş meyvəçilik sərgisində, eləcə də Almaniya və İtaliya kimi Avropa ölkələrində öz layiqli yerini alıb. Şaftalının “Nazlı” növü var ki, ondan “alana” hazırlanır. Ordubad meyvələri bu gün də dillər əzəbəridir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun muxtar respublikanın bütün ərazisində ardıcıl olaraq həyata keçirdiyi möhtəşəm quruculuq proqramının fonunda Ordubad da, yeni dövrün inkişaf etmiş bölgələrindən birinə çevrilmişdir. Qədimliklə müasirliyin vəhdəti əsasında yenidən qurulmuş Ordubad şəhəri ümumiyyətlə hər gün yeniləşən Naxçıvanın inkişaf səviyyəsinin göstəricilərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Seyidov A., Qədirzadə Q., İbrahimli B. Qədim Ordubad. Naxçıvan, Əcəmi, 2014, 312 s.
2. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə, IV cild (tərcümə edən Ramiz Əsgər). Bakı, “Ozan”, 2006, 752 s.
3. Qənbərova G. Ordubad şəhər məhəllələrinin memarlığı // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2015, № 5 (70), s. 124-135

4. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: Типографий Департамента Внешней Торговли, 1833, 264 с.
5. Quliyev Ə. Naхçıvan kəhrizləri. Bakı, Nurlan, 2008, 164 s. pdf.
6. Muradov V. Naхçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət. Bakı, Elm, 2017, 264 s
7. Məmmədov M. Ordubadın memarlıq inciləri. Azərbaycan qəzeti, 2011, 20 mart.
8. Məmmədov D. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naхçıvanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, Elm, 2006, 2008 s.
9. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. IV, СПб., 1836, 401 с.
10. Ordubad kəhrizləri. Şərq qapısı, 2016, 30 iyun
11. Ordubad: əsrarəngiz Şərq şəhəri. Şərq qapısı, 2015, 6 mart
12. Пашаев А. Город Ордурад в XIX- начале XX вв. Баку, Элм, 1998, 200 с.
13. Səfərli H. Naхçıvanda kəhrizlər: yaranması və inkişaf yolu // Azərbaycan arxeologiyası, 2010, cild 13, s. 84 -90
14. Səfərli H. Ordubad şəhərinin müsəlman epiqrafikası abidələri. Bakı, MBM, 2009, 192 s.
15. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к российской империи. СПб, 1852, 1231 с.
16. Ваидова Х. История города Ордурад. Баку, Нурлан, 2007, 190 с
17. Zeynalov M. Gilançay hidroniminin, Ordubad və Şərur oykonimlərinin etimologiyası // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Təbiət elmləri seriyası, Bakı, 2012, №3, . s.161-166

ABSTRACT

Asef Orujov

CONCERNING SOME OF EXAMPLES OF MATERIAL CULTURE OF ORDUBAD CITY (XIX-XX CENTURY)

In this article was researched some areas of material culture of Ordubad city in XIX-XX centuries. In the time of study was touched upon the etymology of name of Ordubad city, its climate and employment spheres. When employment spheres were researched it was determined that gardening area of the farm took important place in the Ordubad city. Besides this, estates and structure of the city were also included in the study. At the same time was studied underground water-supply system. Sometimes underground water-supplies were called “centipede” among the people.

РЕЗЮМЕ

Асаф Оруджов

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ О МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА ОРДУБАД (XIX-XXI ВЕКАХ)

В статье рассматриваются некоторые аспекты материальной культуры Ордурада в XIX и XXI веках. Исследование охватывало этимологию, климат и занятые население Ордурада. Исследовательская область показала, что садово-огородная ферма была важным местом в городе Ордурад. Кроме того, в исследование были включены кварталы и структуры города. В то же время изучена подземная водопроводная система города. Было известно, что подземная водопроводная система назывались среди народа «гырхаяг».

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Nasıyev

İBRAHİM KAZIMBƏYLİ"Naxçıvan" Universiteti
ibrahimkazimbeyli@gmail.com

UOT: 94(479.24)

**İRƏVAN BÖLGƏSİNİN TARİXİNƏ ÜMUMİ NƏZƏRİ BAXIŞ: RUSİYANIN
İŞĞAL SİYASƏTİNİN İLK MƏRHƏLƏLƏRİ****Açar sözlər:** bölgə, İrəvan, nəzəri-baxış, Rusiya, işğal, siyasət**Key words:** *province, Iravan, theoretical review, Russia, occupation, policy***Ключевые слова:** *провинция, Иреван, теоретический обзор, Россия, оккупация, политика*

İrəvan bölgəsində lap qədim dövrlərdən yaranan, formalaşan etnoslar türk etnosları olmuşdur. Xalqımızın formalaşmasında yaxından iştirak etmiş hurilər, kimmerlər, istiklər, saklar, hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri məhz bu tarixi-coğrafi ərazilərdə yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar.

İrəvan bölgəsinin ərazisi ayrı-ayrı işğalçı imperiyaların hökmranlıq dövrləri istisna edilməklə, ən qədim zamanlardan başlayaraq həmişə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Bu ərazilər həm də Azərbaycan-türk tayfalarının elliklə, kompakt, sıx şəkildə yaşadığı ərazilərdən biri idi.

XIX əsrin əvvəlində baş vermiş Rusiya işğalına qədər İrəvan bölgəsinin əhalisinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi. Qeyd kimi göstəririk ki, erməni katalikosluğunun mərkəzinin 1441-ci ildə İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Bu məsələlər Elmi məqalədə ətraflı təhlil olunur.

Çuxursəd toponimi rəsmi sənədlərdə ilk dəfə 1428-ci ildə Üç kilsə (Valorşabad) kəndinə sahibliklə bağlı ərəb dilli sənəddə xatırlanır(34.səh.140). Bu vadi böyük bir çuxura bənzədiyinə görə ona el arasında "Çuxur" da deyirdilər. İrəvan vilayətinin düzənlik bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar çox sonralar – XVIII-XIX əsrlərdə də bu vadini Səhəd çuxuru adlandırmaqda davam edirdilər(25.səh.11-12).

Azərbaycan Qaraqoyunlular sülaləsi 1410-cu ildə Təbrizdə siyasi hakimiyyətə gələrkən İrəvan bölgəsini Sədlilər sülaləsi idarə edirdi. 1420-ci ildə Qaraqoyunlu dövlətində sülalə dəyişikliyi oldu. İsgəndər Əmir Pirhüseynin xələflərini (Sədlilər – İ.F.) vilayətin idarəçiliyindən kənarlaşdırmış və Çuxursədin idarəsini mərkəzi hakimiyyətə tabe etmişdir(20.səh.142). Müxtəlif tarixi-siyasi şərait ucbatından Çuxursəd vilayətinin sərhədləri dəfələrlə dəyişmişdir.

Çuxursəd vilayətinin tarixində sonralar bütün Azərbaycan üçün son dərəcə ağır problemlər yaradan bir hadisə də baş verdi. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın icazəsi ilə 1441-ci ildə erməni katolikoslarının fəaliyyət mərkəzi Kilikiyanın Sis şəhərindən Azərbaycana – İrəvan yaxınlığındakı Üç kilsə (Üçmüədzin) monastrına köçürüldü. (11.səh.39) Bununla Cənubi Qafqazda qriqorianlığı yayan erməni missionerləri üçün əlverişli şərait yarandı. Bu dövrdə ermənilərə xeyli sərbəstlik də verilmişdir. Məhz bu vaxtdan etibarən Azərbaycanın Çuxursəd diyarında yerləşən "Üç kilsə" bütün ermənilərin dini mərkəzinə çevrildi. Təəssüf ki, Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə də Üç kilsə katolikoslarının mövqeyi möhkəmləndi. XV əsrdən etibarən Çuxursəd diyarında erməni kilsələri tikilməyə başladı. XVI əsrin əvvəlində mərkəzi Təbriz şəhəri olan mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandı. Azərbaycanın başqa bölgələri kimi Çuxursəd də Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil oldu.

XVI əsrin 30-cü illərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ərazisi inzibati cəhətdən 13 vilayətə- bəylərbəyliyə bölünmüşdü. Bunlardan biri də mərkəzi İrəvan (Rəvan) qalası olan Çuxursəd bəylərbəyliyi idi. Bu bəylərbəyliyə Maku, Sədərək, Naxçıvan (XVII əsrin əvvəllərindən) vilayətləri, Zaruzbilə, Bayazid qalası, Şadlı tayfasına məxsus torpaqlar, həmçinin Dümbuli

tayfasının yaşadıkları torpaqlar (bu tayfa XVI əsrin əvvəllərindən Osmanlı işğalları zamanı Diyarbəkər və Dəclə çayı sahillərindən köçürülmüş kürd mənşəli tayfalar idi – İ.F.) və Mağazberd daxil idi. Çuxursəd bəylərbəyliyi əsasən iki böyük türk tayfası olan ustaclı və rumlu tayfa nümayəndələri idarə edirdilər.

Həsən bəy Rumulun “Əhsən-üt təvarix” əsərində göstərilir ki, Çuxursəd bəylərbəyliyi ilk bəylərbəyi Bədir xan Ustaclı olmuşdur.

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin əsas qanlı mərkəzlərindən birinə çevrilən Çuxursəd ərazisinin ən ağır dövrü başladı. Bəylərbəyilik dəfələrlə əldən-ələ keçdi.

İrəvan şəhərində və ümumən bölgə ərazisində fars, ərəb, erməni dili deyil, məhz Azərbaycan dilinin üstün təsir gücünə malik olduğunu və geniş yayıldığını xeyli sayda faktlar təsdiq edir. Baxmayaraq ki, erməni tarixçiləri həmişə olduğu kimi obyektiv tarixi gerçəklikləri deyil, özlərinə sərf edəcək əsasız “dəlillərə” söykəndiklərini düşünürlər.

İrəvan şəhərinin bir mərkəz kimi yüksəlişi isə, Çuxursəd bəylərbəyliyi və İrəvan xanlığı dövrlərinə aiddir. XV əsrdən etibarən Arpa çayın Arazla birləşdiyi yerdən başlayaraq Ağrıdağla Alagöz dağları arasındakı çökəklik vadi ərazi Sədi çuxuru kimi tanınmış və Çuxursəd istilahi şəklində işlənmişdir. Azərbaycan Səfəvi dövləti dövründə, XVI əsrin əvvəllərində bu ərazidə mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi yaradılmışdır.(2.səh.104) Çuxursəd bəylərbəyliyi Qərbi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini əhatə etməklə bu ərazinin ilk ümumi coğrafi adı hesab oluna bilər.

1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsi zamanı – 1585-ci ildə Çuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı qoşunları tərəfindən işğal edildi və bu münasibətlə İstanbulda Topqarı sarayı ərazisində “Rəvan köşkü” adlanan abidə ucaldıldı. 1590-cı il İstanbul sülhünə görə, bir çox digər Azərbaycan əraziləri kimi, Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisi də Osmanlı dövlətinə verildi.(13.səh.179) Çuxursəd ərazisinin Osmanlı hakimiyyəti altında olduğu 1585-1603-cü illər ərzində bu ərazi Rəvan (İrəvan) əyaləti adlandırılmış və əyalətlə bağlı Osmanlı hökuməti bir neçə müfəssəl və icmal dəftərləri (Rəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri-1590; Rəvan əyalətinin icmal dəftəri-təxm. 1595; Dəftəri Sicili Livayi Rəvan-1603) tərtib etmişdir.(17.səh.8-7) 1590-cı il tarixli müfəssəl dəftərə görə, İrəvan əyaləti 10 nahiyəsi (İrəvan, Karbi, Vedi, Aralıq, Talin, Ərmus, Abnik, Abaran, Şərəbxana) olan İrəvan livasından və 16 nahiyəsi (Ağcaqala, Məvaziyi-Xatun, Mülki-Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadçiran, Ordubad (görünür bu müvəqqəti xarakter daşımışdır), Şorlut, Dərənürgat) və bir qəzası (Naxçıvan) olan Naxçıvan livasından ibarət idi.(17.səh.8-9)

Səfəvi hökmdarı Şah Abbasın (1587-1629) apardığı 1603-1612-ci illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı, 1603-cü ildə İrəvan bölgəsi Osmanlı qoşunlarından azad edildi və tərəflər arasında bağlanmış 1612-ci il müqaviləsinə görə, Osmanlı dövləti 1590-cı il İstanbul sülhü ilə əldə etdiyi Səfəvi ərazilərini, o cümlədən də Çuxursəd ərazisini geri qaytarmalı oldu. Bundan sonrakı dövrdə Çuxursəd ərazisi bir neçə dəfə Osmanlı hücumlarına məruz qalsa da, bu ərazi əvvəllər olduğu kimi, XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövlətinin sərhədləri daxilində qalmışdır.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin keçirdiyi ağır iqtisadi, siyasi və hərbi böhrandan yararlanan Rusiya imperatoru I Pyotrın Xəzəryanı bölgələri işğal etməsi və buna cavab olaraq Osmanlı dövlətinin bölgəyə qoşun yeritməsi, nəticədə tərəflər arasında 1724-cü il İstanbul müqaviləsinin imzalanması ilə yekunlaşdı. Bu müqaviləyə görə, Xəzəryanı bölgələr istisna olmaqla, yerdə qalan bir çox Azərbaycan əraziləri, o cümlədən İrəvan bölgəsi Osmanlı dövlətinə verildi.(8.səh.363) Osmanlı hökuməti 1590-cı ildə olduğu kimi, 1728-ci ildə də İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərini tərtib etmişdi. Bu zaman Osmanlı hökuməti Naxçıvan bölgəsi üçün ayrıca müfəssəl dəftər tərtib etmiş, Zar, Zəbil və Şərur nahiyələri Naxçıvan sancığının tərkibindən çıxarılaraq İrəvan əyalətinə birləşdirilmişdi. Bundan əlavə, Maku, İğdır, Sürməli nahiyələrinin İrəvan əyalətinə birləşdirilməsi ilə bərabər, bu əyalətin ərazisində Göyçə, Məzrəə, Xınzirək, Qırxbulaq, Dərəçiçək və əhalisi 100 faiz türk olan Sədərək nahiyələri və Şürəgəl livası yaradılmış, XVI əsrin sonunda mövcud olmuş Talin, Ərmavi, Abnik, Şərəbxana nahiyələri isə yeni yaradılmış nahiyələrə verilmişdir.(17.səh.9)

1728-ci il tarixli İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərinə görə, adı çəkilən əyalət İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Karbi, Maku, Xinzirək, Karni, Vedi, Dərəçiçək, Abaran, Göyçə, Məzrəə, Sürməli, İğdir, Aralıq, Şərur, Sədərək, Zarzəmin nahiyələri və Şürəgəl livasından ibarət olmuşdur.(17.səh.9)

Səfəvilər dövlətinin əvvəlki qüdrətini bərpa edən Nadir xan Osmanlılara qalib gələrək, 1735-ci ildə İrəvan əyalətini Səfəvilərə qaytardı. Bundan sonrakı dövrdə İrəvan əyaləti digər Azərbaycan əraziləri kimi Nadir şah imperiyasının (1736-1747) tərkibinə daxil edildi. Nadir şahın inzibati ərazi bölgü siyasəti də böyük maraq doğurur. Belə ki o, Səfəvilər dövründə mövcud olmuş Şirvan, Qarabağ, Azərbaycan və Çuxursəd bəylərbəyliklərini ləğv edib, bu bəylərbəyliklərin ərazisində mərkəzi Təbriz olan vahid Azərbaycan vilayəti yaratdı. Bu addım təsadüfi olmayıb, digər bəylərbəyliklər kimi Çuxursədin də Azərbaycan torpağı olmasının təsdiqi idi.(14.səh.13)

1747-ci ildə Nadir şahın qətli ilə onun yaratdığı imperiya xırda dövlətlərə - xanlıqlara parçalandı. Bu zaman Azərbaycan ərazisində də iyirmi xanlıq yarandı. Bunlardan biri də İrəvan xanlığı idi. İrəvan xanlığının meydana gəlməsi bir tərəfdən Nadir şahın qətlindən sonra yaranan vəziyyətlə bağlı idisə, digər tərəfdən Qərbi Azərbaycanın tarixi inkişafının nəticəsi idi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Qərbi Azərbaycan torpaqları bu və ya digər dövlətlərin tərkibinə daxil olmuşdu, lakin burada ayrıca dövlət yaranmamışdı. İlk belə dövlət İrəvan xanlığı oldu.(14.səh.13)

İrəvan xanlığı tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranmaqla, Ağrı dağı ilə Alagöz dağı arasındakı Araz çayının hər iki sahilində yerləşən əraziləri əhatə edirdi. Ağrıdağ düzənliyinin Göyçə gölü hövzəsi İrəvan xanlığının mərkəz əraziləri idi. İrəvan xanlığı şimaldan Pəmbək əyaləti, Şəmsədil və Qazax sultanlıqları və Gəncə xanlığı, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənubdan Xoy və Maku xanlıqları, cənub-qərb və qərbdən Osmanlı imperatorluğu ilə həmsərhəd idi. 23,8 min kv. km. ərazini əhatə edən İrəvan xanlığı 15 mahala bölünürdü: 1) Qırxbulaq; 2) Zəngibasar; 3) Gərnibasar; 4) Vedibasar; 5) Şərur; 6) Şuran; 7) Dərəkənd; 8) Saatlı; 9) Talin; 10) Seyidli-Axsaxlı; 11) Sərdarabad; 12) Karpi; 13) Abaran; 14) Dərəçiçək; 15) Göyçə.(23.səh.442-46)

İrəvan xanlığı yarandığı 1747-ci ildən 1797-ci ilədək müstəqil xanlıq olmuş, 1797-1828-ci illər ərazində isə İranın ali hakimiyyəti altında mövcudiyətini davam etdirmiş, daxili müstəqilliyini, eyni zamanda xarici siyasətdə də bu və ya digər dərəcədə müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Bu müddət ərzində İrəvan xanlığını aşağıdakı xanlar idarə etmişdir: Mehdi xan Qasımlı (Əfşar) (1747-1748), Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı (1748-1751), Xəlil xan Özbək (1751-1755), Həsənəli xan Qacar (1755-1759), Hüseynəli xan Qacar (1759/60-1783 noyabr), Qulaməli xan Qacaq (1783-1784 yay), Məhəmməd Hüseyn xan Qacar (1784-1805 iyun), Əliqulu xan Qacar (1797 iyun), Həsən xan Makulu (1797 yay), Mehdiqulu xan Qacar (1805 yay-1806 avqust), Əhməd xan Marağalı (1806 avqust-oktyabr), Hüseynqulu xan Qacar (1806 dekabr-1827 oktyabr).(18.səh.60-61)

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan başqa xanlıqlar kimi, İrəvan xanlığının da siyasi tarixi ardı-arası kəsilməyən feodal vuruşmaları, qanlı saray çevrilişləri və yadelli işğalçılara qarşı mübarizə ilə bağlıdır.(14.səh.50) Aparılan mübarizələrə baxmayaraq, XVIII əsrin ikinci yarısı boyu Azərbaycan xanlıqlarının vahid bayraq ətrafında birləşdirilməsi prosesi uğursuzluqla nəticələndi. Bu isə, əsrin sonlarına doğru Azərbaycan xanlıqlarına xarici hərbi müdaxilə və onları işğal etmək üçün əlverişli şərait yaradırdı.

XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanla bağlı işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün əsasən İran və Rusiya dövlətləri, qismən də Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazda fəallaşdı. İran, bu əraziləri işğal edib Nadir şah imperiyasının sərhədləri daxilində imperiyanı bərpa etməyə çalışırdı. Rusiya isə, hələ I Pyotrun dövründən başlayaraq Cənubi Qafqazı işğal etmək siyasəti yeridir, lakin istər I Pyotrun (1682-1725), istərsə də II Yekaterinanın (1762-1796) dövründə Cənubi Qafqaza qoşun yeridən Rusiya bu ərazilərdən əliboş geri dönməli olmuşdu.

Böyük əksəriyyətini Azərbaycan xanlıqları təşkil edən Cənubi Qafqaz ərazisi Rusiya üçün siyasi və hərbi-strateji cəhətdən çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Birincisi, bu diyarın işğalı ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilərdi. İkincisi, Rusiya Mərkəzi Qafqazı hələ tam fəth edə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın istilasını dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yarada bilərdi. Nəhayət, rus-ingilis rəqabəti Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın əhəmiyyətini artırırdı. Rusiyanın bu yerləri işğal

etməsi Böyük Britaniyanın Şərqdə təsirinə, Ost-Hind kompaniyasının inhisarına ağır zərbə endirə bilərdi.(13.səh.15) Buna görə də, 1801-ci ildə Rusiyada imperator taxtına oturan I Aleksandr (1801-1825) dərhal bütün diqqətini Cənubi Qafqazın işğalına yönəltdi. Bəhs edilən dövrdə Cənubi Qafqazdakı pərakəndəlik və mürəkkəb hərbi-siyasi şərait Rusiyanın bu bölgəni işğal etməsini asanlaşdırırdı. Yaranmış vəziyyətdən yararlanan çar I Aleksandr 1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığını Rusiyaya ilhaq etdi.(5.səh.36)

Daha sonra Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı K.F.Knorring (1801-1802) 1802-ci il dekabrın 26-da Georgiyevskə dəvət etdiyi Quba və Talış xanlıqları nümayəndələri, eyni zamanda Tarki şamxalı, Qaraqaytaq üsmisi, Tabasaran hakimi və digər Dağıstan hakimləri ilə müqavilə bağlayıb onları Rusiyanın "himayəsinə" aldı.(11.səh.485)

Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə Azərbaycanın Kartli-Kaxetiya çarlığından asılı olan Qazax, Şəmsədil, Borçalı və Pəmbək əraziləri də Rusiyanın nəzarətinə keçdi. İrəvan xanlığı Pəmbək ərazisini öz ərazisi hesab edirdi və bu səbəbdən Pəmbəkin geri qaytarılması üçün ruslarla toqquşmalı oldu, lakin uğur qazanmadı.(1.səh.817-818) Bununla da, 1801-ci ilin payızından başlayaraq İrəvan xanlığı ilə rus qoşunları arasında hərbi toqquşmalar başlayır.

Rusiya, ilhaq etdiyi Şərqi Gürcüstanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, eyni zamanda İran və Osmanlı dövlətlərinə qarşı mübarizədə mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan, Osmanlı dövləti ilə sərhəddə yerləşən İrəvan xanlığının işğalına böyük əhəmiyyət verirdi. Məhz elə bu səbəbdən idi ki, I Aleksandr Knorringə göndərdiyi 24 aprel 1802-ci il tarixli təlimatnaməsində tapşırıq verirdi ki, o, "Gürcüstanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün" İrəvan xanlığının Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməsinə nail olsun və Gəncə xanlığını işğal etsin.(15.v.11) Hələ bu təlimatnamənin göndərilməsindən əvvəl Knorring İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün cəhdlər edir və bu məqsədlə o, 1802-ci il aprelin 2-də İrəvan xanı Məhəmməd xana göndərdiyi məktubunda ona Rusiya təbəəliyini qəbul etməyi təklif etmişdi.(16.v.29) Osmanlı paşaları arasındakı daxili mübarizələrə də qarışan Məhəmməd xan isə, Rusiya ilə münasibətlərdə daha çox vaxt uzatmağa, siyasi oyunlar vasitəsilə Rusiya, İran və Osmanlı dövlətləri arasında manevr etməyə və bu yolla öz müstəqilliyini qorumağa çalışırdı.

XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Fransa inqilabı (1789-1794) beynəlxalq münasibətlərə həlledici təsir göstərmişdi. Fransanın Avropadakı işğallarının genişlənməsi və 1798-ci il iyulun 2-də Napoleon Bonapartın Misirə qoşun çıxarması Osmanlı dövlətini Rusiya ilə yaxınlaşdırdı və 1798-ci il dekabrın 23-də Fransa təhlükəsinə qarşı iki ölkə arasında 14 maddəlik (əlavə olaraq 13 gizli və bir əlavə maddə) ittifaq müqaviləsi bağlandı.(10) Bu ittifaqdan İrəvan xanlığına qarşı yararlanmağa çalışan Knorring bir tərəfdən rus qoşunları ilə Qars paşalığının İrəvan xanlığına qarşı birgə hücumlarını təşkil edir,(1.səh.709) digər tərəfdən isə Məhəmməd xana məktublar göndərərək ona Rusiya təbəəliyini qəbul etməyi təklif edirdi.(16.v.29)

Bu dövrdə Eçmiədzin katolikosluğuna rəhbərlik etmək uğrunda erməni kilsə xadimləri arasında mübarizə gedirdi. İrəvan xanı Məhəmməd xanın Rusiya imperatorunun fərmanı ilə erməni katolikosluğuna təsdiq edilmiş Danili katolikos kimi qəbul etməməsi və bu vəzifəyə özünə sadıq digər bir erməni keşişi Davidi təsdiq etməsi də rusların qəzəbinə səbəb olmuş və Knorring də bundan İrəvana hərbi müdaxilə etmək üçün yararlanmağa çalışırdı.(12.səh.268)

1802-ci ildə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı vəzifəsinə Knorringi yerinə Pavel Dmitriyeviç Sisianov (1802-1806) təyin edildi. Bununla da, Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə Knorringin nisbətən mülayim siyasətini Sisianovun qatı irticaçı və açıq təcavüz siyasəti əvəz etdi. Sisianov -Rusiya Azərbaycan xanlıqlarına qarşı açıq təcavüz və müharibəyə başladı. 1803-cü il martın 29-da Car-Balakən,1804-cü il yanvarın 4-də Gəncə rus qoşunları tərəfindən işğal olundu.

Gəncənin işğalından sonra Sisianov bütün diqqətini İrəvan xanlığının işğalına yönəltdi. İrəvan xanlığını Rusiya təbəəliyinə qəbul etmək və Danilin erməni patriarxı kimi tanınması ilə bağlı Sisianovla Məhəmməd xan arasında altı ay davam edən məktublaşmalar istənilən nəticəni vermədi.(12.səh.279-285) Sisianov imperator I Aleksandra göndərdiyi raportunda yazırdı: "Məhəmməd xan əlahəzrət imperatorun Danilin erməni patriarxı kimi tanınması haqqında yüksək göstərişini yerinə yetirməkdən imtina edir. Onun cəzasız qalması silahla ələ keçirdiyimiz ərazilərdə imperator əlahəzrətin nüfuzunu zəiflədir. Ona görə də mən Məhəmməd xanı cəzalandırmaq və

Danili erməni patriarxı etmək üçün İrəvana getməli və orada qarnizon yerləşdirməliyəm. Yerli erməni tacirləri bizi ərzaqla təmin etməyi vəd edirlər...”(4.səh.610) Sisianov eyni zamanda, bu raportunda İrəvan yürüşünü uğurla başa çatdırmaq üçün daha 4 alay və 100 min gümüş rubla ehtiyac duyduğunu da imperatorun nəzərinə çatdırır və daha sonra qeyd edirdi ki, o bu qüvvələrlə İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ ərazilərini işğal edəcək və Kür-Araz boyu ərazilərin bütünlüklə işğalı kampaniyasını yekunlaşdıracaqdır. (4.səh.610) Sisianov 1804-cü ilin mayında İrəvan xanlığı üzərinə hücumla keçmək haqqında əmr imzaladı. Mayın 29-da general-mayor Tuçkonun başçılıq etdiyi rus qoşunları İrəvan qalasına doğru hərəkətə başladılar. Onun ardınca Sisianovun komandası altında yerdə qalan polklar həmin istiqamətə yola düşdülər. İrəvan istiqamətinə hərəkət edən rus qoşunlarının sayı 4370 əsgər və zabıtdən ibarət idi.(14.səh.115-116)

1804-cü ilin yazında İran Cənubi Qafqazı işğal etməkdə olan Rusiyaya qarşı müharibəyə hazırlaşdı. Bu barədə Sisianovda yetərincə məlumatlar var idi. Bu səbəbdən o, İran qoşunlarının Cənubi Qafqaza daxil olmasından əvvəl cəld tərpnəib İrəvanı ələ keçirməyə çalışdı. Eyni zamanda, İran hökmdarı Fətəli şahdan formal asılı olan Məhəmməd xanın müstəqil hərəkətləri Tehran hökumətini narazı salmışdı və buna görə də Fətəli şah Məhəmməd xanı İrəvanda hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa çalışdı. İndi həm Rusiya, həm də İran qoşunlarının eyni zamanda İrəvan istiqamətində hərəkəti Məhəmməd xanı son dərəcə tədbirli davranmağa, ehtiyatlı olmağa və siyasi maneələri etməyə məcbur edirdi. Gəncə xanı Cavad xanın aqibətindən son dərəcə narahat olan Məhəmməd xan Rusiya ilə münasibətləri diplomatik yolla nizama salmağa çalışdısa da, bir nəticə əldə olunmadı. Məhəmməd xan müqavimət göstərmək qərarına gəldi və İrəvan qalasını möhkəmləndirmək üçün ciddi tədbirlər gördü. Qalanın müdafiəçilərinin sayını 7 min nəfərə çatdırdı və ərzaq tədarükü gördü.

1804-cü il iyun ayının əvvəllərində Tuçkonun komandanlıq etdiyi 1 alay və 2 batalyondan ibarət dəstə 8 topun müşayiəti ilə İrəvan xanlığına məxsus Şörəyel vilayətini işğal etdi.(24.səh.138)

1804-cü il iyunun 10-da İran ilə Rusiya arasında diplomatik münasibətlər kəsildi və bir neçə gün sonra iki ölkə arasında müharibə başladı. Vəliəhd Abbas Mirzənin rəhbərlik etdiyi İran qoşunları İrəvan istiqamətinə hərəkət etdilər. Vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan Məhəmməd xan İran baş komandanlığından kömək istədi. Şahın verdiyi əmrə görə, Naxçıvan və İrəvan qalaları ciddi müdafiə edilməli, rus qoşunlarının hərəkəti dayandırılmalı idi. Lakin İran və Rusiya arasında Eçmiədzin və Qəmərliyə olan ilk döyüşlərdə rus ordusu üstünlük qazandı. İyulun 2-də rus qoşunları İrəvanı mühasirəyə aldı. Abbas Mirzənin uğursuzluğunu eşidən Fətəli şah özü də buraya gəldi. İrəvan ətrafında ikiqat mühasirə yarandı: ruslar İrəvanı, iranlılar isə rusları arxadan mühasirəyə aldı. Bütün giriş-çıxış yolları sonuncuların üzünə qapandı.(7.səh.588) Ciddi ərzaq çatışmazlığı ilə üzləşən Sisianovun ordusu İrəvan müdafiəçilərinin həmlələri qarşısında itkilər verərək çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdü.(19.səh.69) İran ordusu ilə toqquşmalarda da rus ordusunun itkiləri böyük idi.(22.səh.269-270) İyulun 15-də rus qoşunlarının İrəvan qalasını almaq üçün 8 saatlıq hücumu dəf edildi. 300-dən çox itki verən ruslar döyüşü dayandırılmalı oldular. Rus qoşunları Abbas Mirzənin qoşunlarını Araz çayının əks tərəfinə sıxışdırmağa nail olsa da, İrəvanı ala bilmədi. Sisianovun qalanı təslim etməklə bağlı Məhəmməd xana göndərdiyi müraciətlər də heç bir nəticə vermədi.

İran qoşunlarının yürüşündən ruhlanan Şəmşədil, Qazax, Borçalı, Car və digər bölgələrdə rus işğalçılarına qarşı üsyan dalğası baş qaldırdı. Belə bir vəziyyətdə İrəvanda dirənişlə qarşılaşan rus ordusu ciddi ərzaq, silah-sursat və yem çatışmazlığı ilə üzləşdi. Bütün bunları nəzərə alan Sisianov avqustun 31-də topladığı hərbi şurada İrəvanın mühasirəsindən əl çəkmək haqqında qərar qəbul olundu. Sentyabrın 1-də Sisianov Məhəmməd xana İrəvan qalasını təhvil verməklə bağlı son müraciətini etdi, lakin rədd cavadı aldı. Bundan sonra Sisianov sentyabrın 3-də mühasirəni dayandırmaq və rus qoşunlarını İrəvan ətrafından geri çəkmək haqqında əmr verdi.(2.səh.123) Beləliklə, İrəvan yürüşündə iki mindən çox hərbiçisini itirən rus ordusu məğlub durumda İrəvandan ayrıldı.(3.səh.815-816)

ƏDƏBİYYAT

1. АКАК, Т. I, док. 838, с. 817-818.
2. АКАК, Т. II, док. 1242, с. 619.
3. АКАК, Т. II, док. 1682, с. 815-816.
4. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. II, Тифлис, 1868, док. 1206, с. 605, док. 1209-1216, с. 605-610.
5. Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. I, Тифлис, 1866, док. 276, с. 267-268; Фадеев Р. Кавказская война. Москва, Эксмо Алгоритм, 2005, с. 36.
6. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. IV cild. (XIX əsr) Bakı, Elm, 2000. 508 səh.
7. Azərbaycan tarixi. S.Əliyarlıının red. ilə. Bakı, Çıraq, 2009. 872 səh.
8. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. (XIII-XVIII əsrlər) Bakı, Elm, 1999. 584 səh.
9. Bayramlı Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı, ADPU, 2006, s. 104.
10. ВОО, НАТ, no. 15756 С.
11. Дубровин Н. Закавказье от 1803 по 1806 г. СПб., 1866, с. 485.
12. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. IV. СПб., 1886, с. 268;
13. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Azərnəşr, 1993, s. 179.
14. Əliyev F., Nəsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s. 13.
15. Gürcüstan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 2, sən. 39, v. 11.
16. Gürcüstan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 2, sən. 22, v. 29.
17. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, Elm, 1996, s. 6-7.
18. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Elmi red. Y.Mahmudov. Bakı, Azərbaycan, 2010. 576 səh.
19. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı, 1989, s. 69.
20. Мемедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. Баку, 1993.
21. Нахçıvan tarixi. Üç cildə. II cild. Naхçıvan, Əsəmi, 2014, s. 83-84.
22. Присоединение Восточной Армении к России. Т. I. 1801-1813. (Сб. док.). Ред. Ц.П.Агаян. Ереван, Издательство Академии Наук Армянской ССР, 1972, с. 269-270.
23. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852. IX, 1231, VI с.
24. Утверждение русского владычества на Кавказе. под ред. В.А Потто. Т. I. Тифлис, 1901, с. 129;
25. Военно статическое обозрение Росийской империи. Т.XVI. ч.6. Эриванская Губерния (Сост.П.К.Услар) Спб.,1883

ABSTRACT

İbrahim Kazımbeyli

GENERAL THEORETICAL REVIEW TO THE HISTORY OF IRAVAN PROVINCE: FIRST STAGES OD THE RUSSIA’S OCCUPATION POLICY

From ancient times ethnoses formed, emerged in Iravan province had been turkish ethnoses. Hurris, kimmers, scythians, saks, huns and other numerous oghuz and kipchak turks take part in the formation of our population, just lived in this historical-geographical territories had left rich historical-material trace.

The territory of Iravan region exceptioning many invader empires, from the ancient times had been an inseparable part of Azerbaijan. This territory was one of the place where Azerbaijan-turkish tribes lived there in totally, compact, majoritally.

Up to the occupation of the Russia in the beginnings of the XIX century majority of the population of Iravan Province were Azerbaijani turks. As a note we that, the the centre of armenian catalysis’ moving to Iravan (Chukhursad) in 1441 no village or land were not subjected to armenians. These issues are analyzed in the scientific article widely.

**ОБЩИЙ ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ИРЕВАНСКОЙ
ПРОВИНЦИИ: ПЕРВЫЕ ЭТАПЫ ПО ОКРУЖАЮЩЕЙ ПОЛИТИКЕ РОССИИ**

С древних времен образовались этносы, возникшие в Иреванской провинции, были турецкими этносами. Хуррис, киртеры, скифы, саки, гунны и другие многочисленные огузские и кипчакские турки принимают участие в формировании нашего населения, проживавшие на этих историко – географических территориях оставили богатый историко – материальный след.

Территория Иреванской области, исключая многие империи захватчиков, с древних времен была неотъемлемой частью Азербайджана. Эта территория была одним из тех густонаселенных мест, где жили в основном , компактно жители азербайджано- турецких племен.

До оккупации России в начале XIX века большинство населения Иреванской области были азербайджанскими турками. В качестве примечания мы отметили, что центр армянского катализа «переезжает в Иреван(Чухурсад) в 1441 году ни одна деревня или земля не была арянской. Эти вопросы широко анализируются в научной статье.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

ERDAL SEZGİ*Naxçıvan Dövlət Universiteti
erdalsezgi76@gmail.com***UOT: 94(479.24)****QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİ UĞRUNDA SƏFƏVİ
VƏ OSMANLI MÜBARİZƏSİ****Anahtar Kelimələr:** *Osmanlı Devleti, Safevi Devleti, Kafkasya, Batı Azərbaycan, İrevan, Çarlık Rusya***Açar sözlər:** *Osmanlı dövləti, Səfəvi dövləti, Qafqaz, Qərbi Azərbaycan, İrevan, çar Rusiyası***Key Words:** *Ottoman Empire, Safavid Empire, Caucasus, Western Azerbaijan, Irevan, Tsarist Russia,*

Osmanlı- Səfəvi Mübarizəsinin Başlanması.

Antik dövrdən bəri Anadoluda və İranda qurulan dövlətlər bir-biri ilə davamlı mübarizə aparırlar. Bu mübarizə üçün çox fərqli səbəblər var idi. Liviya-Pers, Makedoniya-Midiyalılar, Roma-Sasani, Anadolu səlcuqluları-Monqollar, Teymurlular-Osmanlılar, Osmanlı-Səfəvi dövlətləri bu mübarizəni apardılar. Osmanlı Dövləti Fateh Sultan Məhəmməd dövründə Qafqaz və Azərbaycan torpaqlarından bəzi yerləri ələ keçirmişdir. XVI əsrin əvvəllərində -1502-ci ildə - mərkəzi Təbriz olan Səfəvi dövləti öz sərhədlərini Anadoluda qurulmuş olan Osmanlı dövlətinə doğru genişləndirməyə başladı. Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövlətinin torpaqlarına nəzər saldıqda iki türk dövləti arasında qarşıdurma qaçınılmaz oldu. Şah İsmayılın Osmanlı dövlətinin təsiri altında olan torpaqlara yönəlməsi və onun özünü Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin varisi hesab etməsi Osmanlı torpaqlarına qarşı davam etdirdiyi bu siyasətdə təsirli oldu. 1514-ci ildə bu dövlətlər arasında edilən döyüşü Osmanlı dövləti qazandı. Anadolu türkləri İranlı türklərə qalib gəldi. Osmanlı dövləti Təbrizi ələ keçirdi. Naxçıvan və İrevan bölgələri Osmanlı imperiyası tərəfindən fəth edilmişdir. Yavuz Sultan Səlimin ölümündən sonra Şah İsmayıl Təbriz və İrevanı geri aldı. Bu mübarizə çox illər davam etdi. Qərbi və Şimali Azərbaycan iki dövlət arasındakı mübarizənin mərkəzi idi. Bu mübarizə iki qardaş dövlət arasında iki əsrdən artıq davam etdi. Azərbaycanın bəzi əraziləri bu iki dövlət arasında əldən-ələ keçdi. Bu torpaqlardakı türklərə aid olan tarixi mədəniyyət nümunələri dağıntılara məruz qaldı. Bu mübarizədən qazanlı çıxan olmadı. XVII- XVIII əsrlərdə Nadir Şah İranda taxta çıxdı. Səfəvilər dövləti süquta uğradı. Nadir Şahın 1747-ci ildə öldürülməsi ilə Azərbaycan ərazilərində xanlıqlar dövrü başladı.

Osmanlı hökmdarı Yavuz Sultan Səlim Çaldıran döyüşündə Səfəvi dövlətini məğlub etdikdən sonra şərqi Gürcüstan olaraq bilinən Tiflis bölgəsi ilə Naxçıvan və İrevan bölgələri də Səfəvilərin paytaxtı olan Təbriz bölgəsi kimi bir müddət Osmanlı dövlətində qaldı. Anadolu türkləri Çaldıran döyüşündə bu iranlıları məğlub etdi. Osmanlı və Səfəvi dövlət başçıları arasında çəkişmə daha çox İrevan bölgəsi (Qərbi Azərbaycan) ilə Şimali Azərbaycan ərazilərinə sahib olmaq üzərində cəmləşirdi. 1534-cü ildə Yavuz Sultan Səlimin oğlu Qanuni Sultan Süleyman Səfəvilərin İrevan şəhərini təkrar geri aldı. Ancaq 1541-ci ildə təkrar I Şah Tahmasib İrevan şəhərini Osmanlılardan geri aldı. 1554-ci ildə Qanuni Sultan Süleyman yenidən İrevan və Naxçıvan bölgələrini ələ keçirdi. Qanuni Sultan Süleyman 1554-ci ildə bu səfərə böyük bir qüvvə ilə çıxdı və Çaldıran döyüşündən sonra bölgədə Səfəvi qüvvələrinə böyük zərər verdi. Bu dövrdə İrevan İranın əyalət mərkəzi idi. Sultan Süleyman bu əraziləri alaraq, Araz çayından Cənub Azərbaycan ərazilərinə keçdi. 1514-1555-ci illərdə Səfəvilərlə Osmanlı türkləri arasındakı döyüş Çuxursəd bəylərbəyliyinə ciddi ziyan vurmuşdu. 1554-cü ildə müharibədə Osmanlı qüvvələri İrevanı ələ keçirdi. Ancaq qısa bir vaxtdan sonra bu ərazilər osmanlıların əlindən çıxdı. 1555-ci ildə Amasiya müqaviləsi ilə Qərbi Azərbaycan Səfəvi dövlətində qaldı. 1578-1590-cı illərdəki müharibələrdən

sonra isə İrəvan bölgəsi Osmanlılarda qalmışdır. Osmanlı hökumətində Çuxursəd bəylərbəyliyi Rəvan (İrəvan) əyaləti adlandırıldı. Osmanlı hökumətinin “Rəvan və Naxçıvan vilayəti” adlanan Naxçıvan bölgəsi ilə birlikdə 1588-ci ildə geri aldığı Rəvan-İrəvan vilayəti Rəvan, Armavir , Sələsüz, Aralıq nahiyəsinin yerləşdiyi Aralıq, Talin, Ağcaqala, İqdır, Sürməli və Göyçə, Naxçıvan, Mövazi-iHatun, Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçay, Ordubad, Culfa, Azadçiran, Şurut və Dərənürgüt nahiyələrin olduğu Ordubad sancaqlarından ibarət idi. Osmanlı dövləti Çuxursəd bəylərbəyliyi İrəvan (Rəvan) dövləti adlandırdı. Beləliklə, Qərbi Azərbaycan ərazilərinə yeni coğrafi ad verildi. Rəvan dövləti, Rəvan quberniyası 1918-ci ilə qədər bu bölgədə davam etdi .

Osmanlı –Səfəvi mübarizəsinin Rusiya baxımından üstünlükləri.

Qafqaz bölgəsində Osmanlı və İran dövlətlərinin davamlı mübarizə içərisində olması hər iki tərəfi olduqca zəiflətməmişdi. Gürcüstan və Azərbaycan torpaqlarının bu iki dövlətin mübarizəsi əsnasında çox tez-tez əldən-ələ keçməsi nəticəsində bu bölgələr olduqca geri qalmışdı. Nəticədə meydana gələn qeyri-sabit vəziyyət bölgənin iqtisadi və siyasi tarazlığını pozdu. Rusiyanın I Pyotr dövründə çox inkişaf edərək dünya səviyyəsində bir dövlətə çevrilməsində yuxarıda ifadə etdiyimiz Osmanlı və İran dövlətləri arasındakı fasiləsiz mübarizənin çox böyük payı vardır. Osmanlı dövləti bir durğunluq mərhələsinə girdi. İran öz daxili problemləri ilə məşğul olarkən, bölgədə sürətlə və rəqibsiz yüksələn bir Rusiya vardı. Qafqaza hücum etmək üçün bəhanə arayan ruslar tezliklə lazımı bəhanə əldə etdilər. İranın əfqan məsələsi ilə məşğul olması və Dağıstan qəbilələrindən olan ləzgilər, İrandan onlara göndərilən hədiyyələrin özlərinə verilmədiyini bəhanə gətirərək Şirvan və Rəvan əyalətlərini yağmalamışdılar. Belə siyasi vəziyyət Rusların Transqafqaza girmələri üçün kifayət idi. Rusların müdaxiləsinin səbəbi çox gülcünc bir situasiya idi. Rusiya bu dövrdə Transqafqaza yürüş planlarında işğalçılıq məqsədlərinin olmadığını, yalnız İran hökumətini əfqanların hücumlarından qorumaq olduğunu bildirirdi. Bu bəhanə uzun müddətdir yaşadığımız əsrdə müstəmləkəçi dövlətlərin istifadə etdikləri bir yalandır. Səfəvilər İrəvanı 8 iyun 1604-cü ildə geri aldılar. Osmanlı tərəfindən I Əhməd və II Osman dövründə İrəvanı yenidən bərpa etmək üçün səylər göstərildi, amma bu tədbirlər uğurlu olmadı. IV Murad 8 Avqust 1635-ci ildə Rəvanı (İrəvan) təkrar işğal etdi. Amma qış mövsümü səbəbiylə IV Murad geri döndü. Bu xəbərləri alan İran Şahı İrəvanı 10 aprel 1636-cı ildə təkrar ələ keçirdi. 1639-cü ildə Osmanlı və Səfəvi dövləti arasında əldə edilən sazişlə sonradan ciddi bir mübarizə olmadı. Bu müqavilə ilə İrəvan Səfəvilər dövlətinə buraxıldı. XVII əsr Çuxursəd və bütün region üçün rifah və inkişaf mərhələsi olmuşdur. Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında bağlanan sülhün bu müsbət inkişafda çox təsiri olmuşdur. Erməni tarixçilərin uydurmalarına görə bu dövrdə Səfəvi məmurları erməniləri təqib edir və İrəvan kəndlərini istismar edirdilər. Ancaq o zaman bu bölgədə yaşayan müsəlmanlar bütün kəndlilərlə eyni şəkildə vergiyə cəlb edilirdi. Xristianlara dini və milli ayrıseçkilik göstərilmədi. Əslində bütün səfəvi şahları, xüsusən I Şah Abbas erməni ruhaniləri və feodallarına çox yaxşı yanaşırdı. *Matenadaran* arxivində tapılan bir sənəddə tam olaraq belə yazılmışdır: “*Səfəvi dövlətində bütün xristiyan və müsəlmanlar can vergisi, (Cizyə vergisi) verdikləri halda erməni katolikosları və monastrları bu vergidən azad edilmişdilər.*” Maraqlıdır ki, bəzi şahlar və bəylərbəylər erməni monastrlarını təmir etdirmək üçün erməni din adamlarına çox böyük miqdarda hədiyyələr verirdilər. Ancaq ağırlı məqam bu edilən və təmir etdirilən monastrlarda gələcəkdə türk millətinin ölüm fərmanları hazırlanacaq. Bu kilsələrdə vəzifədə olan erməni din adamları türk millətinə düşmən olacaq və düşmən nəsillər yetişdiriləcəkdi. Bu şəkildə qorunan bir cəmiyyət türk millətinə qarşı düşmənçilik missiyasını yerinə yetirəcəkdi. Bölgədə güclü dövlət olan iki türk dövləti maraqlı bir bənzərlik göstərilir. Səfəvi və Osmanlı hökmdarları ermənilərə qarşı eyni şəkildə comərdlik mövzusunda bənzərlik nümayiş edəcəklər. XVII əsrdə yaşamış olan erməni din adamı və tarixçi Arakel Təbrizlinin yazmış olduğu “Tarix” kitabının “Şanlı monastrların bərpa olunması” qismində Səfəvi dövlətinin hökmdarlarının erməni din adamlarına göstərdikləri loyallıq və xoş davranışlardan bəhs etməkdədir. Erməni tarixinin siyasi müstəqillik hərəkətində əhəmiyyətli bir yeri olan Eçmiədzin kilsəsi, Səfəvi hökmdarlarının ermənilərlə olan müsbət dialoqlarında çox məharətli bir şəkildə öz maraqlarını güdürdülər. Həqiqətən katolikos I Filip 1650-ci ildə II Şah Abbasa yolladığı bir məktubda diqqət çəkən belə ifadələr işlədir. “İndi yerli ermənilərin əhəmiyyətli bir qismi paytaxt İsfahanda yaşayır və digər bir qismi isə bizim vilayətdə həyatlarını davam etdirirlər. Qiymətli

hökmdarınızın tükənməz dəstək və məhəbbəti sayəsində buraya müxtəlif yerlərdən gəlirlər. Müqəddəs hökmdar, yüz minlərlə mö'min qiymətli atınızın dırnağına qurban olsun. Xalqımız "Üç kilsə" gününü sizə dua etməklə keçirirlər. Xalqımız həyatlarını ali hakimə borclu olduqlarını ifadə edən ifadələr istifadə etmişdir". Digər tərəfdən Avropadakı katolik fransızlar ermənilərlə yaxşı davranmaları üçün Səfəvi hökmdarlarına məktublar göndərmişlər. Məsələn, Fransa Kralı XIV Lüdovik Şah Sultan Hüseynə məktub yazaraq Şamaxı və İrəvanda kilsə və Roma Katolik kilsəsinin missionerləri üçün məktəb açılmasını istəmişlər. Avropalıların bu istəklərinin arxasında öz maraqları baxımından gələcək üçün dərin iqtisadi və siyasi məqsədlər dayanırdı. Əslində, Səfəvi hökuməti ilə Fransanın 1708-ci il tarixli müqaviləsinə əsasən, Səfəvi torpaqlarında olan xristian missionerlər, istədikləri yerdə yaşaya, həmçinin bunun yanında erməni və digər xristianların uşaqları missionerləri istədikləri zaman ziyarət bilərdilər. Onların davranışlarının qarşısı alınmayacaqdı. Sultan IV Murad dövründə Səfəvilər dövlətinə qarşı müharibələr zamanı aşağıdakı nəticəyə gəldi: Osmanlı dövlətinin İrandakı türk rəhbərliyini hakimiyyəti altına ala bilməyəcəyi və ya tazminata məhkum edə bilməyəcəyi, şiə məzhəbini ortadan qaldırmanın da mümkün olmayacağı aydın oldu. Bundan başqa İran dövlətinin Şərqi Anadoluda hakim ola bilməyəcəyi yaxşı başa düşülür. Səfəvi və Osmanlı dövlətləri iki qardaş dövlət idi. İki qardaş hakimiyyət arasındakı mənasız mübarizə tam 1514-cü ildə başladı, 1639-cu ilə qədər fasilələrlə davam etdi. 125 il müddətində bir çox adam öldü. Hər iki tərəf böyük maliyyə itkisinə məruz qaldı. Bu mübarizədə Avropalılar, başda da Almaniya İmperiyası xüsusilə qazanclı çıxdı. Bu mübarizə Osmanlı dövlətinin Orta Avropadakı irəliləyişini zəiflətməklə gələcək dövəmdə Osmanlı dövlətini bölgədə Rusiya qarşısında zəyif buraxacaqdı.

Osmanlı- Səfəvi mübarizəsinin bölgəyə təsiri.

Azərbaycan torpaqları olan Qərbi Azərbaycanda bugünkü ermənilərin zorla yerləşdikləri torpaqlar üzərində Səfəvi və Osmanlı türklərinin etmiş olduqları siyasi və hərbi mübarizə burada yaşamaqda olan insanlara aclıq, kasıblıq və acı gətirmişdir. Bu coğrafiyada əsrlər boyu qoyulmuş arxitektura əsərləri məhv edilmiş və onlara böyük ziyan dəymişdir. Bu torpaqlarda türk mədəniyyətinin ortaya çıxardığı mədəniyyət nümunələrinə zərər dəydi. 1639-cü ildə Səfəvi və Osmanlı arasında imzalanan sülh müqaviləsi nəticəsində Azərbaycan torpaqlarında dinclik hakim oldu. Boşalan şəhərlərin əhalisi təkrar torpaqlarına geri dönməyə yerləşdilər. I Şah Abbas zamanında görülən tədbirlərin təsiri ilə XVII əsrin ikinci yarısından sonra Azərbaycan torpaqlarında sülh və rifah artdı və insanlar sülh və xoşbəxtlik içində yaşayırdılar. İrandakı Səfəvi Şahları Çuxursəd bəylərbəyliyi torpaqlarının olduqca strateji bir mövqedə olması və bu torpaqların eyni zamanda bərkətli yerlər olmasından ötürü bura hər zaman dəyər verdilər. Bu səbəbdən Çuxursəd taxtına kimin keçməsindən hər zaman narahat idilər. Bu torpağın idarəçiliyini yaxından izləyirdilər. II Şah Abbas Nəcəfqulu Xanı vəzifəsindən götürərək, yerinə Əmir Günə xanın oğullarından Abbasqulu xanı təyin etmişdi. Abbasqulu xan 1670-ci ilə qədər İrəvana rəhbərlik etdikdən sonra yerinə Səfi xan keçmişdi. Səfiqulu xanın başqalarından əhəmiyyətli bir fərqi var idi. O, xristianları anlamadı. Dünyadakı hər hökmdar kimi vergi almağa başladı. Yağış yağdıqda belə, ermənilərin öz əmlaklarından çıxmağa icazə vermədilər. Bu praktikanın səbəbi o idi; çünki ermənilər yağışla çirklənmişdi. Azərbaycan torpaqlarında İran hakimiyyətinə qarşı daim müqavimət göstərilmiş, İrandakı dövlətin Azərbaycanda qurmuş olduğu hakimiyyət anlayışı bölgə insanları tərəfindən qəbul edilməmişdir. O dövrdə İrana qarşı xalq üsyan etdi. 1677-ci ildə Çuxursəd və Naxçıvanın qacar və bayat tayfaları üsyan etdi. İnqilabın səbəbi iki ildir ki, etdikləri hərbi xidmətin pulunun onlara ödənilməməsi idi. Xüsusilə Çuxursəd bölgəsində yaşayan insanlar, bəylərbəyinə tətbiq etdiyi sistemin qəddarlığından bezdilər. Mövcud rejim xalqdan özbaşına istədiyi qədər vergi yığma səlahiyyətinə sahib idi. Bu vergiləri ödəyə bilməyənlər çox ciddi şəkildə cəzalandırılırdılar. Naxçıvanda vergi ödəmədikləri üçün bir gecədə 35 nəfər edam edilmişdi. Səfiqulu xan, əhali arasında heç bir fərq qoymadan ölkədə çox ağır vergilər almağa başladı. Beləliklə, yerlərdəki şikayətlər artdı və əhali çətinliklər sonunda ayağa qalxdı. İrəvan şəhərində insanlar bəylərbəyinə sarayına hücum etdilər və hər yeri yandırdılar. Səfiqulu xan İsfahandan qaçıb xilas oldu. Bunun əvəzinə Zal xan İrəvana təyin edildi. O zaman Səfəvi dövləti iqtisadi və siyasi çətinliklər məngənəsində qalmışdı. Bu dövrdə İrəvan şəhəri Türkiyə, Tiflis, Gəncə, Şamaxı, Ənzəli və İsfahan

şəhərləri ilə apardığı ticarət fəaliyyətlərinin mərkəzinə çevrilmişdi. XVII əsrdə yaşayan Zəkəriyyə Sarkavar bu vəziyyəti belə izah edir: Ararat ölkəsi məhsuldar və hər cür qida ilə zəngindir. Bu səbəbdən tacirlər hər tərəfdən İrəvana gəldilər və istədiklərini alıb apardılar. XVII əsrin ortalarına doğru Səfəvi dövləti zəifləməyə başladı. Bu halda, Çuxursəd bəylərbəyliyiindəki feodal qruplar müstəqilləşməyə çalışdılar. Şirvanda böyük bir qiyam oldu. Şirvan əmiri öldü. Şəhər ələ keçirildi. Rus dövlətinin Xəzərsahili vilayətlərə doğru hərəkətə keçməsi Türkiyə sərhəddindəki Çuxursəd bəyliyiində uzun zamandan bəri hakim olan dinclik mühitinin pozulmasına səbəb oldu.

Rusiyanın Transqafqazda böyük qüvvə kimi ortaya çıxması.

Rusiya XVII əsrdə əvvəlki dövrlərdən daha çox irəliləmiş və inkişaf etmişdi. Bu dövrdə Rusiyada istehsal və ticarət artıb. Rusiyada yaradılan istehsal sənayesi əsaslı sürətdə inkişaf etmiş sənaye idi. Rusiya dövlətinin bir çox Avropa ölkəsi, İran, Mərkəzi Asiya ölkələri ilə ticarət əlaqələri genişlənməyə başladı. Rusiya sahib olduğu torpaqlar gündən-günə genişləndi. Ruslar Qafqaz regionu ilə ticarətin artırılması məqsədilə Xəzərsahili vilayətləri əldə etmək üçün planlar hazırlayırdılar. Bununla birlikdə Osmanlı imperiyasını bölgədən çıxarmaq planlaşdırılırdı. Azərbaycanda baş verən toqquşmalar zamanı Dağıstan tərəfdən Azərbaycanın ərazisinə hücumlar baş verirdi. Bu hücumlar İran ərazisinin suverenliyinə qarşı çıxmaqla yanaşı, bölgənin əhalisini də narahat edirdi. Bu basqınlar yağmaçılığa çevrilməkdə idi. XVII əsri sonu XVIII əsrin əvvəlində Rusiya çox güclənmişdi. I Pyotr taxta çıxdıqdan sonra Rusiyada apardığı islahatlar Rusiyanı Avropa ölkələri səviyyəsinə yaxınlaşdırdı. Xammal Çar Rusiyasının sənayesi üçün zəruri idi. Belə xammal da Qafqazda və Azərbaycanda bol idi. Azərbaycanda pambıq, ipək, yun, boya istehsal edilirdi. Bütün bunlar Rusiyanın üzünü Azərbaycan ərazisinə çevirməyə səbəb oldu. Çar Rusları Osmanlı dövlətinin Qafqazda onlara maneə törətməsini istəmədilər. I Pyotr osmanlıların Xəzər bölgələrini ələ keçirmək üçün Azərbaycanın ərazilərinə girmək niyyətində olduğunu öyrəndi. I Pyotr düşünürdü ki, hər hansı bir şəkildə ruslar Xəzər regionunu ələ keçirməlidirlər. Bu baş verdikdə Rusiyanın bütün Qafqaza hakim olacağını bilirdi. Ruslar Osmanlı dövlətindəki agentləri vasitəsilə Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətini yaxından təqib edirdilər. Bundan daha vacib olan Çar Rusiyası isti dənizlərə enmə siyasətini özü üçün hədəf olaraq təyin etdi. Bu baxımdan o, problem olaraq qəbul etdiyi Osmanlı İmperatorluğunu aradan qaldırmaq üçün bir sıra planlar həyata keçirdi. Osmanlı və İran şəhərlərində yaşayan ermənilər bu planda mühüm yer tuturdular. Ermənilərdən Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinə zərər verəcək şəkildə istifadə etməyə başladılar. Səfəvi dövlətinin mərkəzi hakimiyyətinin zəiflədiyi zaman, əfqanlar onu çevirərək İsfahan şəhərini 1722-ci ildə ələ keçirdilər. Erməni din adamları I Pyotra məktub yazaraq, Azərbaycan torpağını, xüsusən də İrəvanın ərazisini işğal etməsini istədilər. Ruslar bu vəziyyətdən İrana qarşı faydalandılar və Xəzər dənizi boyunca Səfəvilər dövlətinin ərazilərini tutdular. I Pyotr xristian ermənilərlə yaxşı dialoq qurmaq istədi. I Pyotr Qafqazda planların həyata keçirilməsi üçün Osmanlı və İran dövlətləri ilə münaqişənin həllində erməni və gürcü xristian xalqından istifadə etmək istəyirdi. XVIII əsrin əvvəlində bütün Qərbi Gürcüstan, İmeretiya Krallığı, Abaza, Guriya və Minqrelya knyazlıqları Osmanlı hakimiyyəti altında idi. Şərqi Gürcüstan torpaqlarında yerləşən Kartli və Kaxetiya çarlığı, Qarabağ, Azərbaycan və Dağıstan Səfəvilər dövlətinin hakimiyyəti altında idi. Rusların vəziyyəti burada çətin görünürdü. Bölgədəki xristian elementlər rusların planları əlverişli vasitə idi.

İran ərazilərinin iki dövlət arasında bölüşdürülməsi.

1639-cu ildə Safevi və Osmanlı imperiyası arasında sülh əldə edilsə, bu 1723-cü ildə pozuldu. 1724-ci ildə bağlanan İstanbul müqaviləsinə əsasən, Səfəvi torpaqları yarıya bölündü və Rusiya Xəzərsahili vilayətləri, Osmanlı isə Şimali Qafqaz və şimali Azərbaycanı əldə etdi. Sultan III Əhmədin əmri ilə hücum keçən Osmanlı qoşunları sərhəd boyunca irəliləyərək Çuxursəd bəylərbəyli ərazisində olan İrəvan qalasında ən ciddi müqavimətə rast gəldilər. İrəvana hücum edən Osmanlı əsgərlərinə komandirliyi Köprülü Abdullah Paşa edirdi. İrəvan yaxınlığında Üçivard adlanan yerdə mübarizədə Osmanlı qüvvələri qalib gəldi. Mühəribəni uduzan Mehəli Xan qalan əsgərlərlə İrəvan qalana çəkildi. O bir daha Osmanlı əsgərləri ilə döyüşmədi. 1723-cü ildə Tiflisin ələ keçirilməsi ilə Cənubi Qafqazdakı Osmanlı idarəsi on iki il davam etdi (1723-1735). Bu dövrdə Osmanlı dövləti on iki il ərzində Kaxetiya bölgəsi xaricində qalan bütün ərazilərdə inzibati idarə rejimini qurdu. Qafqazda Qarabağ, Tiflis və İrəvan bəylərbəylikləri qurulmuşdur. Bölgədəki

Osmanlı dövlətinin qısa müddətli hökmranlığı altında ictimai və iqtisadi inkişaf sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu sahədəki bəzi vergilər artırılrsa da Araz və Zəngi çaylarının hövzələri ticarəti artırmaq üçün təmizlənmiş, sallar vasitəsi ilə Xəzər dənizinə çıxış təmin edilmişdi. Cənubi Qafqazın abadlaşdırılması ilə məşğul olan Osmanlı dövləti regionda müharibə dövründə zədələnmiş sahələri təmir etmişdir. Eyni zamanda, bölgədə Tiflis, Gəncə və İrəvanda yeni məscid-mədrəsələr və vəqflər qurmuş və bölgənin abadlığı ilə maraqlanmışdır. Rusiya 1723-1724-cü il tarixli müqavilələrlə ilk dəfə Azərbaycan ərazisinə daxil olmuşdur. 1735-ci ildə Rusiya Nadir Şahın öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün Azərbaycandan çəkildi. Bu sırada Osmanlı Dövləti Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarına göz qoyduğunu fərq edincə, buralarını tamamilə hakimiyyəti altına alıb və meydana gələcək Rus təhlükəsinə qarşılıq bölgəyə sürətli bir şəkildə yardım etmək məqsədilə Batumun şimalında Faş qalasını qurmuşdur. Ancaq Rusiyanı bölgədən kənar edən Nadir Şah Osmanlı dövlətinin bölgəyə girməsinə mane oldu.

Bununla yanaşı, Azərbaycanın bəzi yerli idarəçiləri Osmanlı dövləti ilə birgə fəaliyyət göstərdilər və Nadir Şahla mübarizədə uğur qazandılar. Sultan III Əhməd dövründə Qafqaz bölgəsində Osmanlı qüvvələri İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Bir həftə mühasirədən sonra, Osmanlı əsgərlərinin komandiri Köprülü Abdullah Paşaya, Əhməddən bir fərman gəldi. Göndərilən bu fərmanda İrəvan qəsri alındıqdan sonra (Üç kilsə - Eçmiədzin) burada yaşayan ermənilərə heç bir zərər verilməyəcəyi əmr edilmişdi. Göründüyü kimi, bölgədəki türk hökmdarı erməniləri qorumağa davam edirdi. İrəvan qalasını tutan Osmanlı qüvvələrinin komandiri Köprülü Abdullah Paşa Mehralı xana bir məktub göndərdi. O, qalanın təslim edilməsini istədi. Mehralı xan Osmanlı qüvvələrinə cavab olaraq, qalanın yalnız İran şahının əmrinə uyğun olaraq verilə biləcəyini bildirdi. Osmanlı qüvvələri əlavə göndərilən kömək sayəsində 1724-cü ildə İrəvan qalasını aldılar. İrəvan şəhərində küçə döyüşləri davam etdiyi zaman Mehralı xan yanındakılar və öz ailəsi ilə birlikdə qala içində olan daxili qalada gizləndi. Osmanlı əsgərləri rəhbərliyi ələ keçirdikdən sonra Köprülü Abdullah Paşa Üç Kilsə katolikosu olan Hamedanlı I Astvasaturu (1715 -1725) yanına çağırdı. Ona nişan və hədiyyələr verdi. Mehralı xan isə bu katolikosun köməyi ilə İrəvanı tərk etdi.. Osmanlı qüvvələri 31 avqust 1724-cü ildə İrəvan şəhərini İran qüvvələrindən tamamilə təmizlədi. Köprülü Abdullah Paşa Rəcəb Paşanı İrəvan hakimi təyin etdikdən sonra Təbriz tərəf getdi. Osmanlı qüvvələri Çuxursəd bölgəsini on üç il idarə etdi. Bu dövrdə Osmanlılar Üç kilsə monastırında xristian din adamlarına demək olar ki, hər işdə kömək etdi. Mübahisəli məsələlərdə kömək edərək yerli xalqı hər zaman əzdilər. Ermənilərə hər cür yardım edildirdi Hökm verildikdə belə sənədlər və möhürlər erməni patriarxlarının möhürü ilə möhürlənmişdir. Hadisələrin sonrakı davamı göstərdi ki, ermənilərə təəssüf ki, türk dövlətləri tərəfindən bu coğrafiyada hər dövrdə kömək edilirdi. 1731-ci ildə Şah Təhmasib təkrar hərəkətə keçib İrəvanı mühasirəyə aldı. Lakin, İrəvan qaləsində Osmanlı qüvvələrindən gözlənilməyən əks-hücüm baş verincə mühasirəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Bir müddət sonra İranda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Nadir Şah hakimiyyətə gəldi. 1735-ci ildə İrəvan qalası İran dövlətinə verildi. Nadir Şah Azərbaycan torpaqlarını yenidən Osmanlı qüvvələrindən geri aldı. 1736-cı ildə Nadir Şah Muğan qurultayında Şah elan edildi. Pir Mahmud xan İrəvana bəylərbəyi təyin edildi. 1745-ci ildə Osmanlılar İran qoşunları ilə etdikləri müharibəni uduzdular. 1746-cı ildə tərəflər arasında bağlanan müqavilədə əsasən, Qəsri-Şirin müqaviləsinin əsas müddəaları qəbul edildi. 1747-ci ildə Nadir Şahın öldürülməsi ilə ölkədə qarışıqlıq yarandı. Azərbaycan ərazilərində yeni bir dövr olan Xanlıqlar dövrü başlandı.

Nəticə: Bu tarixi mərhələdə Anadolu və İran bölgələrində hakim olan siyasi qüvvələr, bir çox fərqli səbəbə görə müstəqillik mübarizəsinə başladılar. İki türk dövləti olan Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasındakı mübarizənin başlamasında Səfəvi dövlətinin qurucusu olan Şah İsmayılın özünü Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin varisi olaraq elan etməsi əsas səbəblərdən oldu. Osmanlı dövləti Qafqaz ərazisində XV əsrdə Fatih Sultan Məhəmməd dövründə özünü göstərdi. XVI əsrdə qurulan Səfəvi dövləti torpaqlarını sürətlə genişləndirdiyi zaman öz ərazilərinə Osmanlı ərazilərinin bir hissəsini daxil etmək istiqamətdə siyasət yürütməsi, iki türk dövlətini qarşı-qarşıya gətirdi. XVI əsrdə başlayan bu fasiləsiz mübarizə iki əsrdən artıq davam etmişdir. Xüsusilə Qərbi Azərbaycan torpaqları bu mübarizənin mərkəzini təşkil edirdi. Bu torpaqlarda yaşayan insanlar böyük çətinliklərə məruz qalmışlar. Türklərin ortaya çıxardığı maddi-mədəniyyət abidələri və sivilizasiya

nümunələri çox böyük zərər gördü. Bölgənin iki güclü türk dövləti öz aralarında sıx bir mübarizəyə girərkən, daha sonra qarşılıqlarına böyük bir problem olaraq çıxacaq olan ermənilərə öz torpaqlarında çox səxavətli davrandılar. Ermənilər Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin öz aralarındakı anlaşmazlıklarını öz lehinə çevirmək üçün heç bir fürsəti əldən buraxmadılar. Bu iki türk dövlətinin girmiş olduqları mübarizədə gözləri o qədər bağlanacaq ki, başları üzərində sürətlə yüksələn rus təhlükəsini belə görə bilməyəcəklər. Ruslar sürətlə və sakitcə hərəkət edərək tezliklə bölgədə mühüm bir qüvvə oldular. Ermənilər iki türk dövlətinin bir-biri ilə mübarizəsindən faydalandılar. Osmanlı və Səfəvilər arasında davam edən bu lazımsız mübarizədə qazanan ancaq ruslar və ermənilər oldular.

KAYNAKÇA

1. Kerim Oder, Azərbaycan, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1982.s.65.
2. Sevil Abbasoğlu İrevanlı, Kafkaslardakı Kırım və Sürgünler, Batı Azərbaycan'da Rus və Ermenilerin Yaptığı Soykırım Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul-2015,s.85.
3. Nesrin Sariahmetoğlu, Okan Yeşilot, Hayri Çapraz, Hatem Cabbarlı, (Editör: Okan Yeşilot) Revan Türkleri, Yeditepe Yayınevi, I.Baskı, Ağustos-İstanbul, 2016,s.22.
4. FuadEliyev, Urfan Hesenov, İrevan Hanlığı, Şarq-Qarb, Bakı-2007,s.11.
5. Nurcan Toksoy, Revanda Son Günler Türk yönetiminden Ermeni Yönetimine Ankara, 2007 s.19-20.
6. Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Türk Tarih Kurumu, Atatürk Kültür,Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI.Dizi-Sayı:75, Ankara 2010,s.30-31.
7. Şahin Doğan, Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı'nın Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaletinin Kurulması, (Doktora Tezi),Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya,2012,s.6.
8. Nazim Mustafa, İrevan Şehri Türk- İslam varlığı nasıl yok edildi, Ankara 2015 s.42-43.
9. M.SadıkBilge, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, (Osmanlı Varlığı Döneminde Kafkasya'nın Siyasi-Askeri Tarihi ve İdari Taksimatı 1454-1829), İstanbul 2005 s.77.
10. Z.M. Bünyadov, Azərbaycan Tarihi, (En Qedim zamanlardan XX. Esre Dek), (Y.B.Yusifovun redaktesile) I.Cilt. Çıraq Neşriyat Bakı 2005, s.507-508.
11. Mahmud İsmailov, İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azərbaycan Tarihi, (Türkçeye Aktaran Vefa Kurban), Kültür Sanat Yayıncılık. Ağustos, 2014, İstanbul, s.232.
12. Elvin Valiyev, XVIII. Yüzyıl'ın İlk Yarısında Güney Kafkasya, Osmanlı, Safevi ve Rusya Kısacasında (Yüksek Lisan tezi) T.C.Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeni Çağ Tarihi Bilim Dalı, Konya,2014,s.126-127
13. Kemal Aras, XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri, (Yüksek lisans Tezi), T.C.Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kars-2000,s.18.
14. Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.s.38.
15. Nizamettin Onk, Kafkasya'dan Anadolu'ya İğdır Tarihi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2006,s.68.
16. Mehmet Saray, Türk-İran İlişkileri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara,2006,s.58.
17. Yılmaz Öztuna, Osmanlı Devleti Tarihi –I- (Siyasi Tarih) T.C. Kültür Bakanlığı Osmanlı Dizisi, I.Cilt. Ankara, 1998,s.245.
18. Yakub Mahmudov ve Diğerleri, İrevan Hanlığı Rusya işgali ve Ermenilerin Şimali Azerbeycan Topraklarına köçürülmesi, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, A.A Bakıxanov Adına Tarih İnstitutu Yayınları, Bakı, 2010, s.43.
19. Abdurrahman Ateş, XVIII. YY'ın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri, (1774-1779), Sosyal Bilimler Dergisi/ Cilt:X, Sayı 3, 2008,s.65-66.

20. Remzi Kılıç, Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti'nin İran – Safevi Siyaseti, 12 Ocak 2017, ss.1-17, <http://remzikilic.com/kanuni-sultan-suleyman-devri-osmanli-devletinin-iran-safevi-siyaseti.html>.

ABSTRACT

Erdal Sezgi

SAFAVID AND OTTOMAN STRUGGLE IN THE LANDS OF WESTERN AZERBAIJAN

States founded in Anatolia and in Iran since ancient times have constantly been in struggle with each other. There were various reasons for the struggle. Lydia-Persian, Macedonia-Medes, Roman Empire-Sasanid, Anatolian Seljuks-Mongolians, Timurids-Ottomans, Ottomans-Safavids were in this struggle. The Ottoman Empire seized some of the territories of the Caucasus and Azerbaijan during the reign of Sultan Mehmet the Conqueror. At the beginning of XVI. Century The Safavid State, which was founded in Tabriz in the early years of the century, began to expand its borders towards the Ottoman Empire, which was established in Anatolia. The conflict between the two Turkish States became inevitable when Safavids wanted to capture the Ottoman land. Shah Ismail's heading towards the territory that was under the control of Ottoman Empire and his regarding himself as the successor of The Aq Qoyun Ruler Uzun Hasan became influential in his policy that he carried on against Ottoman territory. In 1514, the Ottoman Empire won the war between these states. Anatolian Turks defeated Iranian Turks. The Ottoman State captured Tabriz. Nakhichevan and Irevan region were seized by the Ottoman State. Later, when Yavuz Sultan Selim died, Shah Ismail took Tabriz and Irevan back. This struggle continued for many years. The center of the struggle between the two states was Western Azerbaijan and Northern Azerbaijan. This struggle lasted for more than two centuries between the two brothers. Some of the territory of Azerbaijan changed hands between these two states. Examples of historical civilization belonging to the Turks in this land were damaged. There was no profit from this struggle. In the XVIII. Century, in Iran in 1736, the Nadir Shah came out to the throne. He ended the Safavid administration. Nadir Shah was killed in 1747. Khanate period began in Azerbaijan territory.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Z.Şahverdiyev

SOSIAL ELMLƏR VƏ HÜQUQ

MƏMMƏD RZAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

mamedrazi@mail.ru

UOT:1(091)

ŞƏXSİYYƏTİN SOSIAL SUBYEKTİVLİYİNDƏ MADDİ VƏ MƏNƏVİNİN QARŞILIQLI TƏSİRİNİN TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: *şəxsiyyət, maddi, mənəvi, cəmiyyət, mədəniyyət, ideal*

Key words: *personality, material, spiritual, society, culture, ideal*

Ключевые слова: *личность, материальное, духовное, общество, культура, идеал*

Müasir cəmiyyət şəxsiyyətin mahiyyət qüvvələrinin təzahürünün bütün sahələrində maddi və mənəvi tərəflərin nisbətində ciddi dəyişikliklər yaradır ki, onların təhlil edilib ümumiləşdirilməsi elmi və praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əlbəttə, şəxsiyyətin fəaliyyətində bu iki amilin qoyuluşu və həlli təzə məsələ olmayıb, zəngin fəlsəfi ənənələrə malikdir. Bu problemlərin müasir şəraitdə elmi əhəmiyyət kəsb etməsi onunla izah edilir ki, uzun müddət ərzində şüurlarda hakim yer tutmuş marksizm fəlsəfəsi maddi fəaliyyəti birinci, əsas və müəyyənədicisi hesab edirdi. Həmin ehkamçı müddəa indi artıq köhnəlmişdir. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, müasir cəmiyyətin həyatında maddi ilə mənəvinin vəhdətdə götürməyin zəruriliyi son illərin fəlsəfi ədəbiyyatında artıq özünə yer tapmaqdadır (1,386 ; 2, 21).

Şəxsiyyətin fəaliyyətinin bütün sahələrində maddi və mənəvi tərəflər bir-birini tamamlayır. Onun fərdi potensialı yalnız bu iki tərəfin üzvü vəhdəti şəklində reallaşa bilər. Maddi ilə idealın, obyektiv ilə subyektivin, fiziki ilə psixi olanın qarşılıqlı əlaqəliliyi şəxsiyyətin öz-özünü təşkil edən və öz-özünü tənzim edən mürəkkəb sistem olmasını təmin edir. Məhz bu əlaqəlilik şəxsiyyətin əsl həyatı və fəaliyyətinə xas olan subyektivliyin olmasını şərtləndirir və bu subyektivlik vasitəsilə həyata keçirilən obyektivlik kimi çıxış edir. Həmin prosesdə onun refleksiyası, məqsədyönlülüyü, yaradıcı, praktiki və idraki fəallığı, özünə nəzarət, özünə nəzarət qabiliyyəti təzahür edir.

Qeyd edək ki, maddi və mənəvi amillər bir-birilə, eyni zamanda nisbi müstəqil tərəflər kimi götürülməlidir. Buna görə də obyektivliyi əşyavilik ilə eyniləşdirmək olmaz. O, insanın şüurundan kənarında mövcud olma faktını vurğulayır. Maddi və mənəvi tərəflər arasında başlıca fərq isə bundadır ki, birinci qrup amillər bilavasitə praktiki fəaliyyət gedişində onun inkişafı kimi yaranır və inkişaf edir. Mənəvi amillərin formalaşması isə dolaylı və vasitələnmiş formada, yəni şüurdan keçərək baş verir. İnsanların cəmiyyətdə real fəaliyyəti prosesində hər iki tərəf bir-birinə nüfuz etmiş şəkildə çıxış edirlər və onları yalnız abstraksiya səviyyəsində bir-birindən ayırmaq olar.

Müasir cəmiyyətdə şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində maddi ilə mənəvinin yaxınlığının artması prosesinə aşağıdakı amillər güclü təsir göstərir. Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, müasir elmi-texniki tərəqqiyə əsaslanan istehsal sahələrində iş qüvvəsinin fiziki potensialı ilə onun intellektual, mənəvi potensialı üzvü vəhdətdə çıxış edir. Digər tərəfdən, açıq cəmiyyətin formalaşması dövründə təhsildə, tərbiyədə və elmdə totalitar rejimdən miras qalmış formalar aradan qaldırılır. Bu sahələrin əsaslı surətdə təkmilləşməsi və yenidən qurulması baş verir. Sözügedən prosesin əsas istiqamətini demokratizm və ümumbəşəri dəyərlərə arxalanan yeni, səmərəli formaların tətbiqi təşkil edir. Bunlar şəxsiyyətin elmi biliklərlə zənginləşməsi, tərbiyəsinin səmərəli təşkili və şüur səviyyəsinin yüksəlməsi ilə məhdudlaşmır, bütövlükdə cəmiyyətdə intellektual mənəvi amillərin rolunun

artmasını və təsir dairəsinin genişlənməsini ifadə edir. Mədəniyyət sferasında da demokratikləşmə geniş tətbiq olunur ki, bunun nəticəsində bir tərəfdən insanların ümummədəni səviyyəsi yüksəlir, digər tərəfdən isə onların mədəniyyətin və incəsənətin müxtəlif sahələrinə bilavasitə və fəal surətdə cəlb olunmasına şərait yaranır. Nəticədə dünyəvi və dini məzmunlu mənəviyyat zənginləşir. Fikrimizcə, növbəti amil müasir cəmiyyətdə sosial-ekoloji sferada, yəni ətraf mühit ilə harmonik və ağıllı münasibətlər yaradılması zəruriliyinin dərinlən dərk olunması ilə bağlıdır. İlk nəzərdə belə görünə bilər ki, bunun sözügedən problemə o qədər də bağlılığı yoxdur. Əslində isə belə deyildir. İnsan-təbiət münasibətlərinin tənzimlənməsinin bütün konkret istiqamətlərində maddi və mənəvi tərəflər bir növ çulğalaşmış şəkildə çıxış edir. Nəhayət, müasir şəxsiyyətin geniş azadlıqlara, sərbəst seçim imkanlarına məsuliyyətinin artması da onun fəaliyyətində maddi və mənəvi tərəflərin vəhdətinin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Bununla əlaqədar qeyd edək ki, müasir elmi-texniki tərəqqi şəxsiyyətin fəaliyyətinin maddi və mənəvi tərəflərinin nisbətində əhəmiyyətli irəliləyişlər yaradır. Elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi prosesində isə iqtisadiyyat ilə elm arasında yaxınlıq artır. Bir tərəfdən elmin bir çox sahələri bilavasitə istehsal prosesində iştirak edir. Digər tərəfdən isə istehsal sahələri bir-birinin ardınca getdikcə daha çox elmin praktiki tətbiqi sahəsinə çevrilir. Hər iki meyl bir-birilə ayrılmaz vəhdətdə olub, şəxsiyyətin fəaliyyətini maddi və mənəvi amillərin nisbətində təkmilləşməsi baxımından ciddi surətdə yeniləşdirir. Bu onunla izah olunur ki, elm özündə maddi və mənəvi ünsürlər qovuşmuş halda çıxış edir. Nəhayət, elmi texniki tərəqqi şəxsiyyətin dəyərlər sistemi və oriyentasiyasını əhəmiyyətli surətdə dəyişdirir. Bu dəyişikliklərin başlıca istiqamətini mənəvi dəyərlərin getdikcə daha çox maddi, iqtisadi göstəricilər ilə əvəz olunması təşkil edir. Bu meyl şəxsiyyətin həyat fəaliyyətində maddi, iqtisadi tərəfin rolunun artdığını sübut edir və həmin mənada mütərəqqi hesab oluna bilər. Lakin unutmamaq lazımdır ki, o müəyyən təhlükəli nəticələr də törədə bilər. Belə ki, şəxsiyyətin fəaliyyətində maddi amillərin rolunun fetişləşdirilməsi burada mənəvi tərəfin, dəyərlərin və əxlaqi keyfiyyətlərin rolunun azalması ilə müşayiət olunur (3,269).

Müasir dövrün təbiətindən irəli gələn sosial xarakterli çətinliklər mənəvi dəyərlərin rolunun zəifləməsi, əhalinin sosial təbəqələşməsinin sürətlənməsi, aztəminatlı və yoxsulluq həddində yaşayanların yüksək xüsusi çəkiyə malik olması, işsizliyin artması, kimi xüsusiyyətlər texnologiya xarakterli maddi amillər ilə sıx qarşılıqlı təsirdə çıxış edərək sözügedən problemi daha da sürətləndirir. Təsadüfi deyildir ki, akademik V.A.Engelqardt müasir dövrün qlobal problemlərindən danışarkən maddi xarakterli problemlər (xammal, ərzaq, enerji qıtlığı, ekoloji böhran və sair) ilə yanaşı mənəvi amilləri (texniki və kommunikativ çevrilişlərin törətdiyi mənfi nəticələri, genişlənməkdə olan dezinformasiya prosesini, şəxsiyyətin sürətlə dəyişməkdə olan müasir dünyada öz yeri və rolu haqqında aydın təsəvvürə malik olmamasını, işsizlik və digər amillər nəticəsində yaranan mənəvi boşluğu və s.) də xüsusi qeyd edir (4, 128).

Müasir cəmiyyətin siyasi həyatında baş verən proseslər də şəxsiyyətin bu sferadakı fəaliyyətində maddi və mənəvi tərəflərin əlaqələliliyinin artmasına kömək edir. Bu, hər şeydən əvvəl siyasi münasibətlərin və proseslərin özünün ikili təbiətə (maddi və mənəvi) malik olması ilə izah olunur. Belə ki, siyasi münasibətlər insanların praktiki siyasi fəaliyyətində formalaşdığı üçün onlar maddi xarakter daşıyır. Digər tərəfdən isə bu sferada siyasi fəaliyyət subyektlərinin (sosial qrupların, siniflərin, millətlərin, partiyaların və s.) baxışları və ideyaları ifadə olunur. Bu mənada onlar mənəvi amillər qrupuna daxildir. Müasir cəmiyyətdə total miqyasda gedən siyasətləşmə şəraitində siyasi fəaliyyətə və siyasi proseslərə bilavasitə cəlb olunan insanların sayı sürətlə çoxalmaqdadır. Əslində indi siyasi fəaliyyətdən kənar adam tapmaq demək olar ki, qeyri-mümkündür. Bu faktın özü də ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyətində maddi və mənəvi tərəflərin sıx qarşılıqlı təsirdə olduğunu sübut edir. Bununla yanaşı müasir dövrdə şəxsiyyətin fəaliyyətinin elə sahələri (məsələn, məişət, mədəniyyət, ailə və s.) vardır ki, onlarda faktiki olaraq maddi və mənəvi tərəfləri bir-birindən ayırmaq qeyri-mümkündür.

Şəxsiyyəti bütöv bir tam kimi səciyyələndirən maddi və mənəvi tərəflərin qarşılıqlı təsiri mexanizmini araşdırarkən aşağıdakı konkret cəhətlər aşkara çıxır:

- 1) insanın psixi proseslərinin və hərəkətlərinin bioloji, somatik cəhətdən şərtlənməsi; 2)

insan orqanizminin morfofunksional baxımdan normal fəaliyyətinin təmin olunmasına onun psixi vəziyyətinin, emosional-iradi əhvalının güclü təsiri; 3) insan varlığının mənəvi və dəyərləndirici məzmununun obyektivləşdirilmiş mənəvi nəticələrinin, mədəni yaradıcılığın maddi işarəvi-simvolik formalarında təcəssümü və obyektivləşmiş sosial strukturların, əlaqələrin və münasibətlərin, sosiallaşma amillərinin insan şəxsiyyətinin formalaşması prosesinə, onun daxili dünyasına, mənafeələrinə, tələbatlarına və dəyərlər oriyentasiyasının formalaşmasına güclü təsir göstərməsi.

Şəxsiyyətin fəaliyyətində maddi və mənəvi tərəflərin ayrılmaz olduğunu dərinlən anlamaq üçün aşağıdakı məqama diqqət yetirmək tələb olunur. Belə ki, insanın maddi anlayışı təkcə onun bədənə malik olması, onun orqanizmi ilə məhdudlaşmır. Bu anlayış sosial və təbii əlaqələrin mürəkkəb sistemi kimi çıxış edir. Odur ki, şəxsiyyətin həyatının istehsalı və təkrar istehsalı proseslərində birinci dərəcədə və ya tamamlayıcı amillər (iş qüvvəsi və sair) də bir-birilə qarşılıqlı təsirdə çıxış edir (5,134).

Maddi və mənəvinin qarşılıqlı təsiri şəxsiyyətin sosial subyektivliyinin müxtəlif səviyyələrində eyni cür təzahür etmir. İlk səviyyədə, yəni şəxsiyyətin tələbatları, mənafeələri, dəyər oriyentasiyaları və davranış normaları mərhələsində insanın mənəvi aktivliyinin maddi (biososial) mexanizmləri üstün rol oynaya bilər. Burada maddi varlıq şəraitinə və formalarına şəxsiyyətin mənəvi refleksiyası onun optimallaşdırılması və harmonikləşməsinin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir. Bu səviyyədə maddi ilə mənəvinin ayrılmazlığını aşağıdakı sadə misaldan görmək olar: insanda təbii olaraq aclıq hissini yaranması, qida qəbul etməyə tələbatın formalaşması, onların ödənilməsi müxtəlif mənəvi fenomenlər (yeyilməli, geyilməli olmayan şeyləri bir-birindən fərqləndirən idraki qabiliyyətdən tutmuş, masa arxasında oturub qida qəbul etməyin qaydalarını mənimsəməyə qədər) ilə vasitələnir.

Şəxsiyyətin subyektivliyinin ikinci (yüksək) səviyyəsində, yəni sözün əsl mənasında ali mənəvi dəyərlərin reallaşması mərhələsində sanki «məqsəd və vasitələr» öz yerlərini dəyişirlər. Bu səviyyədə insanın mənəvi qüvvələrinin və cəhdlərinin obyektivləşməsi formaları (sözdə, praktiki əməldə, sosial münasibətlərdə və institutlarda) mənəvi məzmunun ötürülməsini, qorunub saxlanılmasını və inkişafını təmin edən maddi işarəvi-simvolik formalar kimi çıxış edir. Bu münasibətdə V.S.Barulinin təklif etdiyi aşağıdakı fikir diqqəti cəlb edir. O, göstərir ki, ictimai varlıq ilə ictimai şüurun bir-bir ilə qarşılaşdırılması ən yüksək fəlsəfi abstraksiya səviyyəsində tam qəti şəkildə özünü doğruldur. Cəmiyyət həyatının konkret sferalarını (istehsal, sosial, siyasi və mənəvi) nəzərdən keçirdikdə biz labüddən maddi varlıq ilə ideal varlığın ayrılmaz əlaqəliliyini və qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz etdiyini görürük. Cəmiyyətin iqtisadi sferasından mənəvi sferaya doğru fikrən irəlilədikcə, ideal qüvvələrin və ünsürlərin rolunun artması əyani surətdə nəzərə çarpır. Onlar tədricən aparıcı və müstəqil mövqeyə malik olurlar (6, 96).

Şəxsiyyəti mədəni yaradıcılıq subyektini kimi təhlil edərkən burada maddi ilə idealın sıx vəhdəti daha aydın görünür (7, 294). Belə şəraitdə ideal, mənəvi dəyərləndirici məzmun ilə onu təcəssüm etdirən maddi, işarəvi-simvolik üsulların ayrılmazlığı aşkara çıxır. Bu vəhdətdə dəyərin məzmun tərəfinin nisbi müstəqilliyini və aparıcı rolunu qeyd edərək P.Sorokin yazırdı ki, sosio-mədəni hadisələrdə əhəmiyyətli, dəyər və normalar komponenti, hadisə üçüncü komponentdən, maddi daşıyıcılardan tam fərqlidir. Bu daşıyıcılar nə fiziki, nə də bioloji xassələr, habelə qarşılıqlı təsir subyektlərinin analoji xassələri ilə heç bir vəchlə eyniləşdirilə bilməz. Eyni bir mənanın məsələn, etiqadın xristian simvolunun müxtəlif maddi daşıyıcılarda (sözlə ifadə olunması, kağızda yazılı formada olması, daş üzərində həkk olunması və ya polad xəritədə əks etdirilməsi, onun fonografik plastinkasında yazılışı və ya radio ilə verilməsi) maddiləşmə və obyektivləşmə bilməsi faktını bunu tam inandırıcı şəkildə sübut edir (8, 202).

Bu mövqeyə əsaslanaraq o maddi (hissi) və ali mənəvi (fövqəli hissi) tələbat və mənafeələrin müxtəlif nisbətləri arasındakı fərqli mədəniyyətlərin əsas tiplərini bir-birindən ayırmağın meyarı hesab edirdi.

Maddi və ideal komponentlərin qarşılıqlı surətdə bir-birini şərtləndirdiyi fikrini məşhur filosoflardan olan E.V. İlenkov da qeyd edərək yazırdı: «İdeal obraz olmadan insan ümumiyyətlə təbiət ilə maddələr mübadiləsi həyata keçirə bilməz, fərd isə ictimai istehsalı cəlb

olunmuş əşyalarla əməliyyatlar apara bilməz. Öz növbəsində ideal obrazın həyata keçirilməsi üçün maddi materialın, o cümlədən dilin olması tələb olunur» (9, 200).

Doğrudan da cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı üçün bir tərəfdən təbiətin maddi qüvvələri (insanı əhatə edən xarici mühit, eləcə də insanın özünün orqanizmi), digər tərəfdən isə mədəni yaradıcılıq prosesində meydana gələn sırf sosial maddiləşmiş qüvvələrin olması zəruridir. İdeal qüvvələr (biliklər, qiymətlər, sosial ideyalar, hisslər və əhval ruhiyyə, zəka və iradənin hər cür təzahür formaları) bu prosesə üzvi surətdə qovuşmaqla onu vasitələndirir və istiqamətləndirir, onun xarakterini keyfiyyətcə dəyişdirərək təbiətin «xarici» qüvvələrini sosial varlığın «daxili» qüvvələrinə çevirir.

Beləliklə, ümumilikdə cəmiyyətin və buradakı ayrı-ayrı insanların həyat fəaliyyətində maddi və mənəvi tərəflər bir-birindən ayrılmazdır və qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz edir. Əlbəttə, onların nisbəti cəmiyyətin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində və müxtəlif mədəniyyət tipləri dairəsində eyni deyildir. Bu münasibətdə xüsusi qeyd olunmalıdır ki, müasir Azərbaycan cəmiyyətinin qarşısında duran tələpəli vəzifələrin (milli müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi və ona geridönməz xarakter, verilməsi hərtərəfli və ardıcıl demokratikləşdirmə xəttinin uğurla reallaşdırılması, bazar münasibətlərinin inkişafı, vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin qurulması, vahid milli ideologiyanın formalaşdırılması, dünya birliyinə hərtərəfli inteqrasiya edilməsi proseslərinin sürətləndirilməsi) uğurlu həlli yalnız maddi və mənəvi amillərin üzvi vəhdəti halında həyata keçirilə bilər.

Müasir dövrdə maddi mədəniyyətin, elmin, texnologiyanın, iqtisadiyyatın, fiziki sağlamlığın, idmanın prioritetliyinə əsaslanan Qərb sivilizasiyası və mənəvi mədəniyyətin, əxlaqın, dini dəyərlərin prioritetliyinə əsaslanan Şərq sivilizasiyası ancaq bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamladıqda kamil insanın formalaşmasına xidmət edir (10, 20). Bu baxımdan Azərbaycan xalqının mənəvi və mədəni inkişafının çoxəsrlik ənənələri, habelə Şərq xalqları sırasında spesifik yeri, burada ideyanın, ruhun maddi amillərə münasibətdə fəal rol oynadığını sübut edir. Bu müasir dövrümüz üçün də çox önəmlidir. Əvvəla ona görə ki, bu gün ölkədə həyata keçirilən əsaslı islahatların uğur qazanması üçün onların dəyərlər baxımından təmin olunması zəruridir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, ictimai şüurda ideya və dəyərlər öz mahiyyətinə görə müsbət, konstruktiv, yaradıcı və səfərbəredici qüvvəyə malik olmalıdır. Əks halda onlar müsbət yox, mənfi təsir göstərə bilər. Digər tərəfdən unudulmamalıdır ki, cəmiyyətdə ideyaların hökmranlıq səviyyəsi və gücü onların maddi iqtisadi, demoqrafik və informasiya – texniki resurslarla hansı səviyyədə təmin olunmasından çox asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları, Bakı, Turan evi, 2007
2. Hacıyev. Z. Fəlsəfə, Bakı, 2010
3. Zelenkova. İ.L., Beləva. E.V. Gtika. Minsk., 2001
4. Gnqelğqart. V.A. Nauka, texnika, qumanizm. (Problemi, mira i soüialğnoqo proqressa v sovremennoy filosofii). M., 1992
5. İlğın. V.V. Filosofia. Rostov Na Donu, Feniks, 2006
6. Barulin. V.S. Sootnoşenie materialğnoqo i idealğnoqo v obhestve. M., 1997.
7. Bacutina. T.O. Filosofia dlə speüialistov. Novosibirsk, 2005
8. Sorokin. P. A. Çelovek. Üivilizaüia. Obhestva. M., 1992
9. İlğenkov. G.V. Dialektiçeskaə loqika. M., 1974
10. Xəlilov S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı, Adiloğlu, 2009.

ABSTRACT

Mammad Rzayev

MANIFESTATION OF THE MUTUAL INFLUENCE OF MATERIAL AND SPIRITUAL IN THE SOCIAL SUBJECTIVE OF PERSONALITY

Following factors strongly influence the process of increasing closeness of material and spiritual in all spheres of personality life in a modern society. Above all, it should be noted that in

the fields of modern scientific and technical progress, the physical potential of the work force is combined with its intellectual and spiritual potential.

On the other hand, in the education, education and science during the formation of an open society, forms inherited from the totalitarian regime are eliminated. A substantial improvement and reconstruction is seen on these areas. The main focus of the process is to apply new, efficient forms based on democracy and universal values. These are not limited to personality enrichment with scientific knowledge, rational organization of discipline, and rising level of consciousness, in general, it expresses the increasing role of intellectual moral factors in society and the expansion area of influence. In the cultural sphere, democratization is widely used, as a result of which the overall level of people rises, on the other hand, it create conditions to people a direct and active involvement in various fields of culture and art. As a result, morale with worldly and religious content enriches. In our view, the next factor is related to the deep understanding of the necessity of creating a harmonious and intelligent relationship with the environment in the social-ecological sphere of the modern society. At first, it may seem that it is not so related to the said problem. In fact, it is not so. In all specific aspects of the regulation of human-nature relations, the material and spiritual sides perform the comprehensive way.

Finally, increasing the responsibility of the modern personality aids to strengthen of the unity of material and spiritual sides in her or his activities for broader freedoms and free choice opportunities.

РЕЗЮМЕ

Мамед Рзаев

ПРОЯВЛЕНИЕ ВЗАИМНОГО ВЛИЯНИЯ МАТЕРИАЛЬНОГО и ДУХОВНОГО В СОЦИАЛЬНОМ СУБЪЕКТЕ ЛИЧНОСТИ

Следующие факторы сильно влияют на процесс увеличения близости материального и духовного во всех сферах жизни личности в современном обществе. Прежде всего, следует отметить, что в области современного научно-технического прогресса физический потенциал рабочей силы сочетается со своим интеллектуальным и духовным потенциалом.

С другой стороны, в образовании, образовании и науке при фортировании открытого общества устраняются формы, унаследованные от тоталитарного режима. В этих областях наблюдается значительное улучшение и реконструкция. Основное внимание в этом процессе уделяется применению новых эффективных форм, основанных на демократии и общечеловеческих ценностях. Это не ограничивается обогащением личности научными знаниями, рациональной организацией дисциплины и ростом уровня сознания, в целом выражает возрастающую роль интеллектуальных моральных факторов в обществе и область влияния расширения. С другой стороны, в культурной сфере широко используется демократизация, в результате которой общий уровень людей растет, с другой стороны, создает условия для людей, которые прямо и активно участвуют в различных областях культуры и искусства. В результате, моральный дух с тирским и религиозным содержанием обогащается. На наш взгляд, следующий фактор связан с глубоким пониманием необходимости создания гармоничных и интеллектуальных отношений с окружающей средой в социально-экологической сфере современного общества. Во-первых, может показаться, что это не так связано с указанной проблемой. На самом деле это не так. Во всех конкретных аспектах регулирования отношений человека и природы материальные и духовные стороны выполняют всеобъемлющий путь.

Наконец, повышение ответственности современной личности способствует укреплению единства материальных и духовных сторон в его или ее деятельности для более широких свобод и возможностей свободного выбора.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

СУРА СЕЙИД

Нахчыванский Государственный Университет

UOT: 390

ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО И РАСШИРЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЖЕНЩИН В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В Азербайджане женщины всегда были в прямом смысле слова равноправными членами общества. С принятием же 28 мая 1918 года Декларации независимости азербайджанская женщина получила право участвовать в выборах народных представителей – право избирать и быть избранными. Тем самым были заложены основы превращения женщины в активного члена демократического общества.

Советский период в ее жизни характеризуется в первую очередь ликвидацией неграмотности, приобщение к различным профессиям, широкими возможностями реализации своих умений. Присущие азербайджанской женщине отвага, самоотверженность и героизм наиболее полно проявились в период Второй мировой войны – как на передовой, так и в тылу.

Особенно широко роль азербайджанской женщины в обществе раскрылась с приходом к руководству Азербайджаном Общенационального лидера Гейдара Алиева – как в советский период, так и после восстановления республикой государственной независимости.

Защита прав женщин в Азербайджане, активизация их общественной деятельности, широкое представление в государственных структурах, парламенте, всегда находились в центре внимания Гейдара Алиева. Это было составной частью определенной Общенациональным лидером государственной гендерной политики, которую сегодня успешно продолжает Президент Ильхам Алиев.

Показательным результатом и стимулом для азербайджанских женщин стало назначение Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым текущего года Первым вице-президентом страны Мехрибан Алиевой.

Мехрибан Алиева на этой должности – яркий пример большого значения, которое придается в стране женщинам, которые пользуются в обществе большим уважением и почтением за свою деятельность во имя благополучия людей.

В современном Азербайджане нет такой сферы, где бы не участвовали женщины. Они представлены в правоохранительных органах, органах управления и юстиции. Они занимаются бизнес-деятельностью, участвуют в политических и общественных процессах.

В 1995 году Азербайджан ратифицировал Конвенцию «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин», а в 2001 году ратифицировал Факультативный протокол к ней. В 1998 году Указом Президента в Республике был создан Государственный Комитет по Делах Женщин и был опубликован Указ Президента Азербайджанской Республики «О мерах по усилению роли женщин в Азербайджане», что означало признание гендерной политики как одной из важных государственных стратегий.

Необходимость решения проблем женщин была отмечена на состоявшемся 25 сентября 1998-го года I съезде женщин Азербайджана, являющимся I форумом женщин молодой независимой республики.

Права женщин являются неотъемлемой составной и неделимой частью всеобщих прав человека. Азербайджанская Республика присоединилась ко всем международным конвенциям в области прав человека, в том числе к Международному Пакту о Гражданских

и Политических правах, Международному Пакту об экономических, социальных и культурных правах, Конвенции ООН по правам ребенка, Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, о гражданстве замужней женщины, Конвенции МОТ о равном вознаграждении мужчин и женщин за труд равной ценности, об охране материнства и др. Конституция Азербайджанской Республики, принятая 12 ноября 1995 года путем всенародного референдума, закрепила равные права женщин и мужчин и создала правовую базу их активного участия в процессах демократического государственного строительства.

В целях практического обеспечения равноправия женщин и мужчинами, в частности представления их в системе государственного управления на необходимом уровне, 6 марта 2000 года Президент подписал Указ «Об осуществлении государственной женской политики в Азербайджанской Республике». Этот Указ заложил основу создания государственной стратегии в отношении гендерного равенства и расширения возможностей женщин. Указ предписывает обеспечение равного представительства женщин наравне с мужчинами во всех государственных структурах Республики, а также проведение гендерной экспертизы законодательства. В целях контроля за его реализацией Государственный Комитет по Делах Женщин ежегодно представляет отчет Кабинету Министров, основанный на информации, полученной от соответствующих министерств и ведомств о ходе выполнения настоящего Указа.

6 марта 2000 года Кабинет Министров Азербайджанской Республики утвердил Национальный План Действий по Проблемам Женщин на 2000-2005 годы. Этот План был составлен на основе стратегий Пекинской Платформы Действий, с учетом существующей ситуации и приоритетов Республики. Национальный План Действий является государственным документом, подготовленным при участии министерств, комитетов и неправительственных организаций, направленный на обеспечение равноправия женщин во всех проблемных областях.

С целью обеспечения гендерного равенства и расширения возможностей женщин Государственным Комитетом по Делах Женщин и Парламентом проводились семинары, дискуссии, круглые столы с привлечением экспертов Совета Европы, на которых обсуждались международные документы и обязательства Азербайджана. Была создана группа экспертов, разработавшая проект закона «О равных возможностях женщин и мужчин».

Отметим что в 2002 году был избран Уполномоченный по правам человека (Омбудсман). Следует отметить Омбудсманом как Азербайджанской Республики так и Нахчыванской Автономной Республики являются женщины.

24 мая 2010 года в Баку проводилась VII конференция министров Совета Европы, ответственных за вопросы равенства между женщинами и мужчинами, на тему «Гендерное равенство: обеспечение гендерного равенства де-юре и де-факто».

Азербайджанская Республика также осуществляет ряд реформ, направленных на претворение в жизнь целей Декларации тысячелетия. Приняты несколько государственных программ, в которых учтены гендерные аспекты и проблемы женщин. Среди них можно отметить Государственную Программу по Сокращению Бедности и Экономическому Развитию.

В стране уделяется большое внимание вопросам влияния глобализации на обеспечение гендерного равенства. Создан информационно-аналитический центр «Глобализация», одним из направлений которого является исследование проблем гендерных отношений в контексте глобализации, создание условий для повышения положительных аспектов участия женщин в процессах либерализации рынков, информационно-коммуникационных технологий.

В Азербайджане есть серьезные основы для женского предпринимательства и развития предпринимательства в целом. С этой точки зрения создание правовых основ, предоставление льготных кредитов женщинам-предпринимателям, лицам, занимающимся предпринимательской деятельностью в целом, введение льготных налоговых ставок во многих сферах, в частности, освобождение предпринимателей, занимающихся сельским хозяйством, от всех налогов, создало серьезные возможности для развития

предпринимательства в стране.

Государственная политика гендерного равенства обеспечивает участие женщин в политических, экономических, общественных процессах, протекающих в стране. Повышение экономической активности женщин, усиление их стремления к предпринимательству влияет на рост экономической активности в обществе и, как результат, служит укреплению экономики. Повышение уровня жизни населения, достижение устойчивого экономического развития, обеспечение гендерного равенства во всех сферах постоянно находятся в центре внимания правительства Азербайджана. Эффективное использование делового и интеллектуального потенциала женщин имеет важное значение с точки зрения достижения таких приоритетных целей, как повышение уровня занятости населения, развитие предпринимательства, дальнейшее усиление среднего сословия. Усиление женщин в экономическом плане влияет и на семейные отношения.

Проводимая в нашей стране в последние годы устойчивая и успешная политика дала позитивные результаты. Подписанные Президентом Ильхамом Алиевым документы, принятые им решения оказывают огромную поддержку развитию предпринимательства. Социальные проекты, реализуемые по инициативе Первого вице-президента Азербайджана Мехрибан Алиевой, также оказывают позитивное влияние на развитие женского предпринимательства, в частности, предпринимательства среди женщин из числа беженцев и вынужденных переселенцев.

В Азербайджане созданы все условия для поддержки для женского предпринимательства. Это касается законодательной базы, предоставления льготных кредитов, введения льготных налоговых ставок в приоритетных направлениях коммерции. Освобождение от всех налогов предпринимателей, занимающихся сельским хозяйством, усилило интерес к бизнес-проектам в этой сфере. В последние два года заметно возросло число женщин-предпринимателей; за период 2012-2017 гг. более чем 4500 женщин получили льготные кредиты на общую сумму 55 млн манатов.

Женское предпринимательство способствует сокращению бедности, росту авторитета женщин в обществе. Социальные проекты, поддерживаемые на государственном уровне, оказывают позитивное влияние на развитие женского предпринимательства, в частности, среди женщин из числа беженцев и вынужденных переселенцев. Использование делового и интеллектуального потенциала женщин способствует повышению уровня занятости населения и дальнейшему усилению среднего класса.

В республике более 121 тысячи женщин занимаются бизнесом. В результате проводимых реформ число женщин-предпринимателей значительно возросло.

Развития женского предпринимательства как одного из приоритетных направлений экономической политики, новых тенденций в этой сфере, образования женщин как основного фактора в устранении их экономической зависимости и борьбы со стереотипами.

Регионах Азербайджана проводятся тренинги по развитию женского предпринимательства. В них участвуют местные жительницы, занимающиеся ведением домашнего хозяйства и желающие открыть собственный бизнес, а также те, кто хочет сменить специализацию. Их обучают основам ведения бизнеса, тому, как начать свое дело, проведению анализа рисков и преимуществ (SWOT-анализ), фортированию стартового капитала. На занятиях обсуждаются организационно-правовые формы предпринимательской деятельности, особенности ведения семейного бизнеса, возможности получения льготных кредитов, вопросы отчетности, налогообложения, составления бизнес-плана.

Очевидно, что новые экономические условия побудили женщин изменить жизненные ориентиры и получить финансовую независимость. Несмотря на трудности, они смогли обрести уверенность в себе и своих силах, освоить новую для себя роль предпринимателя.

Гендерный и региональный анализ структуры предпринимательства показывает, что имеющиеся ресурсы еще не до конца использованы. По данным Фонда развития предпринимательства в Азербайджане, женщины составляют около 20% индивидуальных предпринимателей в стране. Эта цифра формируется преимущественно за счет Баку, на

который приходится около 35% женщин-предпринимателей. В регионах эти показатели значительно ниже.

Многие отечественные предпринимательницы по уровню образования, компетентности, деловым качествам стоят вровень с мужчинами. Женщины широко представлены в таких традиционно «женских» областях, как дошкольное образование, сфера услуг, но их пока мало в туризме, строительстве, высокотехнологичных отраслях, банковском деле.

Не менее важно продвигать женщин по служебной лестнице, доверять им ответственные участки. В этом случае можно выравнять гендерный дисбаланс в предпринимательстве, сократить диспропорцию, когда речь идет о средних и высших позициях.

По данным ООН, если женщины будут представлены на рынке труда так же, как и мужчины, то вклад женщин в глобальный ВВП к 2025 году составит 28 трлн долларов. Этот показатель свидетельствует о важности создания рабочих мест для женщин и их вовлечения в предпринимательство для повышения экономического благосостояния народов. Однако недостаточная информированность, отсутствие соответствующих знаний, финансовых и технических средств, а также профессиональных навыков у женщин, в частности, в отдаленных районах, становятся решающим препятствием к их трудоустройству и самореализации.

Сегодня Азербайджан, как независимое государство, получает от частного сектора 80 процентов валового внутреннего продукта. Поэтому предприниматели, в том числе женщины-предприниматели, играют важную роль в развитии частного сектора. Повышение сегодня роли женщин-предпринимателей, в первую очередь, свидетельствует о развитии женского предпринимательства. В последнее время по инициативе главы государства с учетом международного опыта и национальных интересов Азербайджана были приняты законодательные акты, связанные с предпринимательством. Для государственной поддержки предпринимательства и диверсификации структуры промышленности применены налоговые льготы.

С 2006 по 2016 год на бизнес-рынок вышли всего порядка 30 тысяч женщин-предпринимателей.

В Нахчыванской Автономной Республике женщины также, пользуясь созданными для них условиями, обучаются, повышают квалификацию, принимают участие в общественно-политических и культурных процессах, представляются в государственных, правоохранительных, культурных органах и учреждениях, а также в частном секторе. Все это является показателем растущей деятельности женщин Нахчывана в экономическом секторе. Таким образом, 33 % населения, занимающегося активным трудом и работающего в различных отраслях экономики, составляют женщины.

Развитие предпринимательства, в том числе малого бизнеса, политика, проводимая в области повышения уровня занятости с целью создания новых рабочих мест, обусловили активное участие в этих процессах женщин-предпринимателей. В автономной республике создаются все условия для занятия женщин предпринимательской деятельностью, пользования ими кредитными ресурсами, ресурсами рынка и другими льготами. Это же в свою очередь оказывает положительное влияние на достижение женщинами высоких результатов как в частном, так и в других секторах. В настоящее время в автономной республике 4500 женщин, 4184 из которых составляют физические, а 124-правовые лица, заняты предпринимательской деятельностью. Женщины-предприниматели, в основном работают в сфере производства, продажи промышленных материалов, а также в сфере торговли и различных услуг. Женщины-предприниматели также принимают активное участие в широких созидательных мероприятиях и вносят свой вклад в социально-экономическое развитие автономной республики.

Следует отметить что в результате военной агрессии, проводимой вооруженными силами Армении против нашей страны 20% Азербайджанских земель – Нагорный Карабах

и прилегающие к нему 7 районов были захвачены, и в связи с этой оккупацией Азербайджан является страной с наибольшим числом беженцев и вынужденных переселенцев на душу населения. В стране более миллиона беженцев и вынужденных переселенцев, их них 420 тыс. являются женщинами. Азербайджан стремится к разрешению конфликта мирными средствами. В этой связи особое внимание уделяется роли женщин в миротворческой деятельности.

В заключении хочется привести слова первой леди Азербайджана, президента Фонда Гейдара Алиева, посла доброй воли ЮНЕСКО и ИСЕСКО, Первым вице-президентом Мехрибан Алиевой, которая выступая на церемонии открытия VII конференции министров Совета Европы, ответственных за вопросы равенства между женщинами и мужчинами, сказала: «У нас могут быть различные предложения и мнения о том, каким должно быть гендерное равенство, о его гармоничном обеспечении. Было бы наивным полагать, что устранить любое неравенство между женщинами и мужчинами в обществе можно благодаря одной платформе или плану мероприятий. Все исследователи считают, что с начала развития цивилизации женщины, можно сказать, во всех обществах, независимо от религиозной принадлежности и политического устройства, находились в зависимости от мужчин. В настоящее время мир вступает в такой этап своего развития, что конечная цель заключается в изменении этого положения. Успехи в изменении положения зависят от многих факторов-политических, общественных, социальных, религиозных и моральных. Однако, в конечном итоге все зависит от нас - от живущих на этой планете мужчин и женщин».

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

ŞAMXAL MƏMMƏDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 94(479)

“QAFQAZ EVİ” İDEYASI: ÜMİDLƏR VƏ İLLÜZİYALAR

Açar sözlər: “Qafqaz evi”, konfederasiya, regional əməkdaşlıq, qloballaşma, integrasiya

Key words: “The Caucasus House”, confederation, regional cooperation, globalization, integration

Ключевые слова: “Кавказский дом”, конфедерация, региональное сотрудничество, глобализация, интеграция

Avropa və Asiyanın sərhədyanı ərazisində, Qara və Xəzər dənizlərinin arasında yerləşən Qafqazda 128 etnik qrupdan ibarət müxtəlif dialektlərdə və dillərdə danışan, müxtəlif dinlərə və təriqətlərə məxsus 40 milyondan çox əhali yaşayır. Öz geosiyasi mövqeyi və təbii sərvətləri səbəbindən bu region bir çox əsrlər boyu qüdrətli imperiyaların maraq dairəsində olmuşdur. Mədəni və etnik müxtəlifliyi Qafqazın sivilizasiya zənginliyini sübut edir və həmçinin regional konfliktlərin mənbəyi olan iqtisadi və ictimai inkişafına maneə olan etnik müxtəlifliyinin fərqliliyinə gətirib çıxarır (12).

Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin, sülhün və sabitliyin qorunmasının ən ideal forması bölgə dövlətləri və xalqları arasında qarşılıqlı etimad və mehriban qonşuluq münasibətlərinə əsaslanan “Qafqaz evi”dir. Biz “Qafqaz evi” dedikdə keçmiş “Zaqfederasiya” tipli qurumu, yaxud Qafqaz xalqlarının konfederasiyasını deyil, Avropada fəaliyyət göstərən regional təşkilatlar (Aİ, AŞ, AŞ PA, Aİ və s.) nümunəsində birliyin yaranmasını nəzərdə tuturuq. Belə ki, Avropa İttifaqı qitədə viza rejimini, gömrükdən keçidi, insanların sərbəst hərəkətini və iqtisadi-ticarət əlaqələri asanlaşdırmış və regional harmoniyanın təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Qafqaz xalqlarının dostluğu və həmrəyliyi barədə düşüncələr daha əvvəllərə aid olsa da, yalnız XX əsrin II onilliyində Qafqaz birliyi ideyasının reallaşması istiqamətində ilk layihələr hazırlanmağa başlamışdı. Belə ki, azərbaycanlılar, gürcülər, ermənilər və Şimali Qafqaz xalqlarının nümayəndələri 1915-ci ildə Osmanlıda toplaşaraq “Qafqaz Komitəsi”ni qurmuşdular. Rusiya Dövlət Dumasının Qafqaz nümayəndələri 1918-ci il fevralın 23-də Qafqaz Komissarlığının yaranmasını bəyan etmiş, aprelin 22-də Müstəqil Qafqaz Federasiya Dövləti qurulmuş, lakin fikir ayrılıqları davam etdiyi üçün 1918-ci il mayın sonlarında Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliklərini elan etmişdir.

Qafqaz Konfederasiyası ideyası Müsavat partiyasının 1919-cu ilin dekabrında keçirilmiş II qurultayında Qafqaz ölkələrinin könüllü birliyi kimi müsbət qarşılanmış və bu düşüncənin reallaşdırılması üçün bu ölkələrə əməkdaşlıq çağırışı edilmişdi (3).

1922-1936-cı illərdə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasında (ZSFSR) birləşmişdilər. Sovetlər dönəmində qafqazlı mühacirlər (ermənilər istisna olmaqla) yaşadığı ölkələrdə “Qafqaz Evi” ideyasının qızgın tərəfdarı kimi fəallıq göstərmişdilər. Bu məsələyə bir çox tədqiqat əsərləri həsr edildiyindən yalnız bəzi məqamlara toxunmağı lazım bilirik. Belə ki, 1921-ci ildə Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın mühacirət nümayəndələri Parisdə Qafqaz Şurasını, 1927-ci ildə isə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazı birləşdirən Qafqaz İstiqlal Komitəsini (QİK) qurmuşdur. Bu komitənin fəaliyyətlərinə Polşa dövləti fəal dəstək vermişdir. QİK-də Azərbaycanı M.Ə. Rəsulzadə və M. Y. Mehdiyev, Gürcüstanı N. Jordaniya, A. Çenkeli, A. Asadiyani, C. Mdivani, Şimali Qafqazı isə M. Sunşev ilə İ. Çumşov təmsil etmişdi (8, s.159-160).

Erməni mühacirlər bu komitəyə soyuq yanaşmaqla qalmamış, Gürcüstan və Azərbaycana dair torpaq iddialarını əməkdaşlıq etdikləri rus mühacirət mətbuatında sız-sız dilə gətirmişlər. 1934-cü il

iyunun 14-də mühacirlər Brüsseldə Qafqaz Konfederasiyası Müqaviləsini (digər adı ilə Qafqaz Konfederasiyası Paktı) imzalamışdılar (8, s.160).

1935-ci il fevralın 14-23-də keçirilən konfransda Şimali Qafqaz, Azərbaycan və Gürcüstan mühacirləri ali məhkəməsi, ortağ hərbi gücü və idarə heyəti olan Qafqaz Konfederasiyası Şurasını elan etmişdir. Şuranın əsas məqsədi Qafqaz xalqlarının milli müstəqilliyinin yenidən əldə edilməsi və müstəqilliyi qoruyacaq etibarlı bir mexanizmin yaradılması idi. Bu şuranın erməni mühacir təşkilatlarına açıq olmasına baxmayaraq, Ermənistan mühacirləri bu şuraya ancaq 1940-cı ildə üzv olmuşlar (8, s.163).

Təəssüf ki, bizim günlərdə olduğu kimi, həmin dövrdə də ermənilər “Qafqaz evi” nə münasibətdə destruktiv mövqe tutduqlarından, region xalqlarının siyasi-iqtisadi və mənəvi birliyi üçün son dərəcə vacib olan bu ideyanı həyata keçirmək mümkün olmamışdır (7).

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz Konfederasiyası Şurasına üzv olan mühacirlər ayrı-ayrı və ya şura üzvü olaraq təmsil etdikləri ölkənin müstəqilliyinin tanınması üçün Almaniya rəhbərliyi ilə görüşlər keçirmişdilər. Dörd Qafqaz respublikası 22 avqust 1944-cü ildə Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə Qafqazın konfederatif dövlət kimi tanınması üçün müraciət etmişdilər. Almaniya bu müraciəti müsbət qarşılamamış, lakin müharibənin axırına yaxın bu konfederatif dövləti meydana gətirəcək respublikaları ayrı-ayrı rəsmi olaraq tanımışdı. 1952-ci il dekabrın 11-16-da Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz nümayəndələri Münhendə, Qafqaz konfransını keçirərək bölgə xalqlarını kommunist rejimindən xilas etməyi hədəfləyən və bu istiqamətdə ona qarşı mübarizə aparan ölkə və millətlərlə əməkdaşlığı nəzərdə tutan Qafqaz Mərkəzini qurmuşdular. Quruluş bəyannaməsini Azərbaycan Milli Mərkəzinin Sədri M. Ə. Rəsulzadə, Gürcüstan Milli Siyasət Mərkəzinin Sədri H. Jordaniya və Şimali Qafqaz Milli Mərkəz Komitəsinin Sədri Prof. Dr. Əhməd Magomanın imzaladığı bu mərkəz qafqazlıların mühacirətdə meydana gətirdikləri son ortağ təşkilat olmuşdu (8, s.170).

Azərbaycanın siyasi mühacirət tarixinin tədqiqatçısı X.İbrahimlinin qiymətləndirdiyi kimi, Qafqaz Konfederasiyası Şurasının əməli əhəmiyyətinə gəldikdə isə etiraf etmək lazımdır ki, hazırda Qafqaz Cümhuriyyətlərinin siyasi, hərbi cəhətdən konfederativ birliyi real görünür. Lakin, 1918-1921-ci illərdə Qafqaz Cümhuriyyətlərinin bolşevik istilasına qarşı müştərək müdafiə sistemi yarada bilmədikləri və sovetlərin Qafqazda yürütdükləri siyasət müqabilində XX əsrin I yarısında bu ideya son dərəcə aktual və əhəmiyyətli idi (8, s.153; 9, s.369).

Fikrimizcə, müasir mərhələdə Cənubi Qafqazda yuxarıda göstərilən federativ və yaxud konfederativ dövlət forması deyil, milli dövlətlərarası strateji tərəfdaşlıq formatı daha səmərəli və pragmatikdir. Nəyə görə?

Ona görə ki, konfederativ dövlət forması müstəqil dövlətlərin hüquqi anlaşması əsasında birləşdiyi vahid ittifaq kimi səciyyələndirilir. İttifaqa daxil olan subyektlər nisbi suverenliyə malik olur və nəzəri-formal-hüquqi əsasda özünün siyasi müstəqilliyini, konstitusiyasını, silahlı qüvvələrini, maliyyə və hüquq sistemini qoruyub saxlayır... Amma formalaşdırılmış ümumi hakimiyyət orqanlarının qərarlarının imperativ səciyyə daşımaması-tövsiyə xarakterli olması idarəetmə sisteminin natamamlığından xəbər verir. Digər tərəfdən, konfederasiyanın formalaşması üçün əldə edilmiş razılışmaya daxil olan maddələrin də bir çoxu qeyri-imperativ olur ki, bu da nəzəri və tətbiqi cəhətdən ittifaqın davamlılığını və əsaslarını şübhə altına alır (2).

Beləliklə, Cənubi Qafqaz geosiyasi məkanında milli dövlətlərarası münasibətlərin konfederativ dövlət formasında deyil, strateji tərəfdaşlıq çərçivəsində tənzimlənməsi məsələsi daha aktual səslənir.

Yenidənqurma illərində latent fazadan siyasi, hərbi və etnik zəmində açıq fazaya keçən silahlı münaqişələr “Avrasiya Balkanları”nın önəmli hissəsinə çevrilmiş (4, s.190) bölgədə olduqca ciddi təhlükəsizlik problemləri ortaya çıxartdı və “Qafqaz evi” ideyasını yenidən gündəmə gətirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz evinin yaradılması ideyası müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuş və hal-hazırda da regional fəaliyyətinin prioritet sahəsini təşkil edir. Bəs digər Qafqaz respublikaları bu istiqamətdə səy göstərirlərmi?

Qafqazda təhlükəsizliyin yaradılmasına dair ilk layihələrdən biri 1991-ci ildə çəçənləri,

kabardinləri, adıgeyləri, abazinləri, abazaları və Qafqazın digər xalqlarını birləşdirən Qafqaz Dağlı Xalqları Konfederasiyası oldu. 1992-ci ilin sentyabr ayında Çeçenistanın ilk prezidenti Cövhər Dudayev Qroznıda “Ümumi Qafqaz Evi” təşkilatının üzvləri üçün dəyirmi masanın təşəbbüskarı oldu. “Ümumi Qafqaz Evi” forum kimi qeydiyyatı alındı və onun başçısı prezident Cövhər Dudayev təyin edildi. Qafqaz evinin ümumi forumunun yaradılması ideyası Çeçenistanda müharibənin başlanması ilə dayandı (7).

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bölgəyə səfər edən ABŞ dövlət katibi Beyker və məşhur ideoloq Z.Bzejnski hər üç respublikanın hakimiyyətə gəlməyə hazırlaşan müxalif siyasi qüvvələrinə belə bir birliyin yaradılmasını tövsiyə etməsi də proseslərə aktiv təkan verdi. Ancaq gərgin ictimai-siyasi, hərbi vəziyyətin fonunda “Qafqaz evi”nin qurulması mümkünləşmədi (1). Ulu öndər Heydər Əliyevin və Gürcüstanın prezidenti Eduard Şevardnadzenin strateji mənafeləri ön plana çəkməsi nəticəsində bu missiyanın ağırlıq mərkəzi Gürcüstan və Azərbaycanın üzərinə düşdü. Bu istiqamətdə atılan addımlardan biri 1993-cü ildə Eduard Şevardnadze tərəfindən “Qafqaz Evi” adı ilə təklif edilən və daha sonra “Sülh-sevər Qafqaz” adı ilə tanınan layihədir. Bu layihədə regional təhlükəsizlik məsələlərin bölgə dövlətləri arasında danışıqlar yolu ilə həll edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Artıq mətbuatda “Qafqaz Evi”, “Qafqaz Xalqları Federasiyası” və “Qafqaz Konfederasiyası”nın yaradılması kimi çağırışlar səslənir və Tiflis, Bakı, Nalçik, Mahaçqala, Qroznı və digər şəhərlərdə bir sıra qurultaylar keçirildi.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanan “Sülhsevər Qafqaz Paktı” layihəsi bölgə dövlətlərinin təhlükəsizlik anlayışlarını fərqli şəkillərdə dəyərləndirdikləri üçün bu layihə də həyata keçməmişdir. Ermənistanın bölgə problemlərinin həll edilməsi üçün Rusiya və İranın iştirakını şərt olaraq qoymasına baxmayaraq, Gürcüstan İranın bölgə problemlərinə müdaxilə etməsinə qarşı çıxmış və bu dövlətin yerinə ABŞ-ı görmək istəmişdir. Bununla da Gürcüstan və Azərbaycan sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumaq, NATO və ABŞ-ın köməkliliyi ilə təhlükəsizlik problemlərini həll etmək istəmişdir (5, s.118).

1993-cü il yanvarın 21-23-də Bakıda “Qadınlar “Qafqaz evi”ndə sülh uğrunda” Beynəlxalq qadınlar konfransı keçirilmişdi. Konfransda Ermənistan istisna olmaqla bütün Qafqaz ölkələri təmsil olunmuşdular. Beynəlxalq konfrans qadınların Qafqaz xalqlarına “Müraciəti” ilə başa çatmış, burada da Qafqazı bürümüş milli-etnik münaqişələrin aradan qaldırılması üçün başlıca yol kimi “ümumqafqaz evi”nin yaradılması ideyası təcəssüm olunmuşdu (14).

Fransa tərəfindən Avropa Birliyinə təklif olunmuş Balladyur stabillik paktı 1994-cü ildə meydana gəlmişdi. Qafqaz üçün bu modelin variantı belə idi ki, AB-nin böyük köməyi və ona inteqrasiya olması ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstana Qarabağda və Abxaziyada münaqişələrin həllinə stimullar təklif olunur. Bu, AB--Ermənistan-Azərbaycan-Gürcüstan birgə sammitinə gətirib çıxartdı. 1999-cu ilin iyunun 22-də Lüksemburqda keçirilən tədbirin yekun bəyannaməsində qeyd olunurdu ki, mövcud münaqişələr “hər üç dövlətin siyasi və iqtisadi inkişafına maneçilik törədir” (10).

Azərbaycan-Gürcüstan strateji əməkdaşlığının əsas məqsədlərindən biri də məhz Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması idi. Bu baxımdan Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1996-cı ilin mart ayında Gürcüstana səfəri böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Tbilisi görüşü iki dövlət arasında olan ənənəvi əlaqələrin modernləşdirilməsində, yeni məzmunla zənginləşdirilməsində mühüm mərhələyə çevrildi. Səfər çərçivəsində hər iki dövlət başçıları Qafqazda sülhün və təhlükəsizliyin yaradılması yolunda fikir və görüşlərini birləşdirər bildilər. Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı bir çox sənədlərlə yanaşı, “Qafqazda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqında” birgə Bəyannamə də imzalandı. Bu bəyannamə H. Əliyevin təklifi ilə “Tbilisi Bəyannaməsi” adını aldı və “Ümumi Qafqaz evi” ideyasının əməli olaraq həyata keçirilməsinin başlanğıcını qoydu (6).

Bəyannamə mühüm siyasi-hüquqi sənəd kimi dinc və sabit Qafqaz uğrunda ümumi hərəkatın ilk addımı oldu.

Gürcüstan-Azərbaycan bəyannaməsinin hər bir maraqlı dövlət üçün açıq olması onun regional müstəviyə qalxmasını nəzərdə tuturdu. Buna baxmayaraq, Rusiya və Ermənistan dairələrinin ciddi narahatlıqlarına səbəb olmuş sənədə bu dövlətlər qoşulmadılar.

Tezliklə, 1996-cı ilin iyunun 3-də Qafqazın Kislovodsk şəhərində “Qafqaz dördlüyü” adlanan Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın dövlət başçıları ilə yanaşı, Şimali Qafqazdakı muxtar qurumların rəhbərlərinin görüşü keçirildi. Görüş zamanı bağlanmış “Qafqazda əmin-amanlıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq uğrunda” Bəyannamədə regionda qarşılıqlı əlaqələrin əsas prinsipləri müəyyən edilirdi. Həmin bəyannamədə Qafqazda millətlərarası həmrəyliyin təmin edilməsi, regionda möhkəm sülhün və sabitliyin bərqərar olmasına hərtərəfli kömək göstərilməsi, bölgədəki münaqişələrin beynəlxalq hüquq normaları əsasında sülh yolu ilə həll edilməsinin vacibliyi, qaçqın və məcburi köçkünlərin təhlükəsiz surətdə öz doğma ocaqlarına qaytarılmasının zəruriliyi, təcavüzkar separatçılığın və terrorizmin kökünü kəsmək üçün səylərin birləşdirilməsi, Qafqazda tarazlaşdırılmış iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, Qafqazın nadir təbiətinin qorunması və digər bu kimi qlobal məsələlərin reallaşdırılması təzahür etmişdir (10).

“Kislovodsk bəyannaməsi” kimi tanınan sənəd mahiyyət və məzmun etibarlı ilə H.Əliyev və E.Şevardnadze təfəkkürünün, zəngin dövlətçilik təcrübəsinin məhsulu olan “Tbilisi bəyannaməsi”nin məntiqi və siyasi davamı sayılsa da, eyni zamanda bu sənədlər arasında ciddi fərq var idi. Belə ki, “Tbilisi bəyannaməsi” Qafqazı münaqişə və müharibələrdən qurtarmağın konkret yollarını müəyyən-ləşdirdiyi halda, “Kislovodsk bəyannaməsi” bütövlükdə Qafqazın münaqişə və problemlərini “kon-servləşdirməyə” çağırır, yaranmış “status-kvonu” qoruyub saxlamağı nəzərdə tuturdu.

1998-ci ilin sentyabrında ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda keçirilmiş tarixi Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə beynəlxalq konfransda imzalanan sənədlər də Qafqazda sülh prosesinin möhkəmləndirilməsində, region ölkələrinin bir-birilə və həmçinin Avropa və Asiya ölkələri ilə inteqrasiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

Bölgənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün digər bir layihə isə ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən ATƏT-in 1999-cu ildə keçirilən İstanbul Zirvə görüşündə “Cənubi Qafqaz Təhlükəsizlik Paktı” adı ilə təqdim edilmişdir. Bu layihədə terrorizmə qarşı mübarizəni gücləndirmək, bölgədən kənar dövlətlərin, hərbi güclərin Cənubi Qafqaza yerləşməsinə, separatçı qrupların fəaliyyətini, etnik qruplara təzyiq edilməsini qadağan etmək və bölgə dövlətlərinin iqtisadi münasibətlərini inkişaf etdirmək nəzərdə tutulmuşdu (5, s.118; 17, c.11).

Ermənistanın Xarici işlər naziri V. Oskanyan 1999-cu il martın 15-də İngiltərə Kral İnstitutunda keçirilən konfransda bölgədə təhlükəsizliyin qorunması və Avropa ilə bütünləşmənin təmin edilməsi üçün “Bölgə Təhlükəsizliyi və Əməkdaşlıq Paktı”- nın qurulmasını təklif etmişdi. Bu layihəni Ermənistanın prezidenti Robert Köçəryan 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul Zirvə Görüşündə yenidən müzakirəyə çıxarsa da, tərəflər arasında razılaşma əldə edilməmişdir (5, s.118).

Öz ölkəsini monoetnik respublikaya çevirən bir dövlətin regional təhlükəsizlik layihəsi nə ola bilərdi? Yəqin ki, “Qafqaz evi” evi dedikdə ermənilər “Böyük Ermənistan”ın “bir parçası” olan “Qafqaz evi” yaratmağı düşünürdülər.

Deməli, Rusiya və Ermənistan birgə hərəkət edirdilər. Çünki Ermənistanın qorxusu Qarabağda planlarının baş tutmayacağı idi. Onlar Rusiyaya müraciət edib iddia etdilər ki, çeçenlər Azərbaycana döyüşü yardımı edib, Qarabağdan onları çıxaracaq. Hətta Cövhər Dudaşev Bakıya gəlməsi, sonra Şevardnadze ilə görüşməsi onları qorxuya salmışdı. Onlar Qarabağda və daha sonra Samtsxe-Cavaxetiya torpaq iddialarının əllərindən çıxacağından ehtiyat edirdilər. Ermənilər o dərəcədə narahat olmuşdular ki, hətta “Nyu-York Tayms” qəzetində Azərbaycana Əfqanıstan və Çeçenistandan çoxsaylı muzdlu döyüşçülər gətirilməsi barədə məqalə də dərc etdirmişdilər.

2002-ci ilin aprelində isə Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan prezidentlərinin Trabzonda keçirilən zirvə toplantısında bu ölkələr arasında əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi, Qafqazda sülh və sabitliyin təmin olunması, iqtisadi rifahın yüksəldilməsi məsələləri müzakirə olundu, bir sıra sənədlər imzalandı (11).

Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxiləsi zamanı bölgədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə Türkiyənin baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan Rusiyanın “Qafqaz Sabitlik və İşbirliyi Platformu” təklifini irəli sürdü. Bu təklif üç Cənubi Qafqaz ölkəsi, Türkiyə və Rusiyanın əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu. Türkiyə prezidenti Moskvaya səfəri zamanı həmkarı Vladimir Putin ideyaya müsbət yanaşdığını söylədi.

Ancaq tarixi keçmiş və günümüzün reallıqları həmin ideyanın prespektivsizliyini ortaya

qoyur. Çünki, tarixən Rusiya və onun əlaltısı rolunda çıxış edən Ermənistan bu ideyaların gerçəkləşməsində əsas maneə olub və bu gün də olmaqdadırlar. Məsələn, bu gün Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxlayır, Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürür, qondarma “soyqırım” təbliğatı aparır. Nəticədə İrəvan Bakı münasibətləri düşmənçilik səviyyəsindədir, Ankara da 14 ildən çoxdur ki, yuxarıda sadalanlara görə həmin ölkəylə diplomatik əlaqələri kəsib, quru sərhədlərini bağlayıb. Başqa tərəfdən, Rusiya bu gün Azərbaycan və Gürcüstanda etnik münacişələrin yaradıcısı və onların arxasında duran əsas gücdür. Məhz Moskva bu ölkələrin ərazi bütövlüyü üçün təhlükə yaradır. Gürcüstanda baş verən 2008-ci il olayları bunu bir daha cılıpaqlığıyla ortaya qoydu.

Nəhayət, Türkiyə tərəfindən təklif edilən “Qafqaz İttifaqı” layihəsini Rusiya və Ermənistan qəbul etmədilər (15; 18).

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan tərəfinin də bu ideyanı dəstəkləmədiyi bəllidir. Çünki tarixi təcrübə sübut edir ki, Rusiya və Ermənistan Qafqazda yalnız və yalnız müharibələrlə, yerli xalqları deportasiya etməklə, kütləvi qətləmlərlə, soyqırımlarla, işğallarla yadda qalıblar, elə indi də mahiyyətlərini dəyişməyiblər.

Ermənistan paralel şəkildə özünütəcrid və inteqrasiya siyasəti yürüdür. Bu məntiqə görə inteqrasiya şərtləri erməni milli maraqları baxımından müəyyən edilir, qloballaşma prosesinin hansısa parametri Yerevanın özünü təcrid kursuna uyğun gəlmədikdə o qəbul olunmur. Məsələn, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli ilə Avroatlantik məkana inteqrasiya arasında paralel aparılır. Yəni bu məsələ Ermənistanın xeyrinə həll olunmursa, Qərbə inteqrasiyaya da məqbul variant kimi baxılır.

2011-ci ildə M. Saakaşvili Tbilisidə səfərdə olan Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu ilə görüşdə bildirdi ki, Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlığı gücləndirməyin yeganə yolu bölgə ölkələrini bir bayraq altında birləşdirməkdir. Buna görə də Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın iştirakı ilə “Qafqaz evi”nin yaradılması vacibdir. Ə.Davudoğlu onun təklifini dəstəkləmiş, amma bunun həyata keçməsi üçün bölgə ölkələrinin razılıq verməsini əsas saymışdı. Tarixçi alim Musa Qasımlının bildirdiyi kimi, “torpaqlarımızı işğal edən bir ölkə ilə sərhədləri necə açma bilərik? Bir milyon qaçqınımız illərdir öz dədə-baba torpaqlarından didərgin düşüb, Naxçıvan blokada vəziyyətində qalıb. Əgər Ermənistan tərəfi torpaqlarımızı azad etsə, qaçqınlarımız öz evlərinə qayıtsalar, ümumiyyətlə problemlər tam həll olunsa, yəqin ki, Azərbaycan da sərhədləri açar” (13).

Maraqlıdır, lap hər üç Qafqaz respublikası hansısa formada birlik yaratmaq istəsələr, mərkəzi hökumətlərə tabe olmayan separatçı bölgələrin vəziyyəti necə olacaq? Bu həm Qarabağa, həm Abxaziyaya, həm də Cənubi Osetiyaya aiddir. Musa Qasımlının bildirdiyinə görə, “Qafqaz evi”nin yaradılması elə sözügedən separatçıların alovlandırıdığı münaqişələrin tam həllindən asılıdır (13).

İqtisadi, siyasi və hərbi qütbləşmə Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi məsələsinin beynəlxalq səciyyə daşdığına göstərir. Belə ki, Rusiya Cənubi Qafqazdakı forpostu olan Ermənistan ilə hərbi və təhlükəsizlik münasibətlərini inkişaf etdirməyə, ABŞ Xəzərin enerji mənbələrinə nəzarəti əlinə keçirdikdən sonra hərbi və siyasi olaraq bölgəyə yerləşməyə çalışır. Avropa İttifaqı bu proseslərdən kənarda qalmamaq üçün mübarizə edir, Türkiyə 1990-cı illərin əvvəllərində “Adriatikdən Çin səddinə” ideologiyasına əsaslanaraq bölgədə yerləşmək istəyir, İran isə Azərbaycan və Orta Asiya dövlətlərində din amildən, iqtisadi və siyasi fürsətlərdən maksimum şəkildə istifadə etməyə çalışır. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi, Ermənistanla Gürcüstan arasında Cavaxetiya problemi, Gürcüstanda Abxaziya və Cənubi Osetiya problemləri bu gün də davam edir (5, s.114-115).

İndiyədək keçmiş çar və sovet Rusiyasından miras qalmış etnik separatizmdən Qafqaz bölgəsi xilas ola bilmir. Bu isə bölgə dövlətləri və xalqları arasında iqtisadi və mədəni inteqrasiyanı məhdudlaşdırır. Rusiya öz növbəsində regionda itirilmiş mövqelərini bərpa etmək üçün hər vəchlə Qərbin Cənubi Qafqaz istiqamətində genişlənməsinin qarşısını almağa çalışır. Rusiya özünün regionda geostrateji məqsədlərinə nail olmaq üçün, ənənəvi olaraq Cənubi Qafqazda qeyrisabitliyin mərkəzi olan Ermənistanla-öz müttəfiqinə arxalanır. Digər tərəfdən Rusiya Azərbaycanda Qarabağ, Gürcüstanda isə Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələrindən istifadə edərək bu ölkələrdə öz nüfuzunu qorumağa və artırmağa çalışır (10).

RF-nin hadisələri istiqamətləndirməsi imkanları son illərdə nəinki azalmış, əksinə 2008-ci ildən etibarən rəsmi Moskva bölgə siyasətində hərbi gücdən istifadə etməyə üstünlük verməyə başlamışdır. Bu isə onun bölgədə qalmaqda siyasi qərarlılığını və ciddiyyətini göstərir. Bu məsələdə regionda başlıca hərbi-siyasi dayağı olan erməni amilindən hərtərəfli bəhrələnir və bölgədə qarşılıqlı etimad mühitinin yaranmasına mane olur.

Rusiyalı ekspert A. Epifantsevin “Qafqaz evi” ideyası ilə bağlı fikirləri RF-nin geosiyasi mövqeyini açıq-aydın göstərir: “Kimin deməsindən asılı olmayaraq “Qafqaz evi”nin yaradılması iki halda mümkün ola bilər: 1.Hər üç Qafqaz respublikası Rusiya Federasiyasına birləşdiyi təqdirdə, 2.SSRİ yenidən bərpa olunduğu halda, çünki Şimali Qafqaz respublikaları Rusiyanın subyektləridir” (13).

Beləliklə, “Qafqaz evi”nin qurulmasına ən böyük əngəl Ermənistan, onun havadarı olan Rusiyadır. Çünki bu qəsbkar Ermənistan Rusiyanın iqtisadi, siyasi və hərbi dəstəyini alaraq 1994-cü ilə qədər Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etmiş, Gürcüstanın Cavaxetiya əyalətində yaşayan ermənilərin separat tələblərini dəstəkləmiş, Türkiyəni qondarma “soyqırımı” ilə günahlandırmışdır. İşğalçı erməni hökuməti qondarma “soyqırımı” iddialarını ilə önə çıxararaq Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi faktını pərdələməyə çalışır və məqam düşdükcə Gürcüstana ərazi iddiasını gündəmə gətirir. Buna görə də Azərbaycan və Gürcüstan Ermənistanı regionun təhlükəsizliyini təhdid edən və “Qafqaz evi”nin formalaşmasına qarşı çıxan dövlət olaraq görürlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, regionda mürəkkəb geosiyasi oyunun getməsi ilə yanaşı, qabarıq şəkildə real iqtisadi və mədəni maraqlara əsaslanan proqmatik əlaqələr sisteminin qurulması elementləri nəzərə çarpır. Bu, ilk növbədə Azərbaycan ilə Gürcüstan arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə aiddir. Belə ki, GUAM-da birgə üzvlülük, bir neçə regional lahiyələrdə əməkdaşlıq, o cümlədən TRASECA (Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi) proqramı çərçivəsində, Bakı-Supsa və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərlərinin tikilməsi və istifadəsində, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikilməsində, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsinin və s. həyata keçirilməsindəki əməkdaşlıqları birbaşa Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın, cüstanın milli təhlükəsizliyi, xalqlarımızın rifahı ilə yanaşı, region ölkələrinin, ilk növbədə Qafqaz ölkələrinin iqtisadi və mədəni inteqrasiyası, regional əməkdaşlığı sürətləndirməklə, sülhün, əmin-amanlığın, sabitliyin möhkəmlənməsinə yönəldilmişdir. Bu istiqamətdə strateji əməkdaşlıq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Respublikaları arasında bağlanmış Trabzon sazişi ilə bərkidilmişdir. XXI əsrdə dünyanın bir çox dövlətlərini, o sıradan Qafqazı vahid iqtisadi məkanda birləşdirmək, Qafqazın Asiya ilə Avropa arasında iqtisadi və mədəni körpü rolunu həyata keçirtmək bu proqramların ana xəttini, leytmotivini təşkil edir (10).

Beləliklə, “Qafqaz Evi” ideyası reallaşa bilərmi?

Ermənistanın aqressiv planlarının və xəyallarının reallaşmasının qarşısının alınması beynəlxalq hüququn, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətlərindən deyil, Azərbaycan və Türkiyənin hər zaman güclü olmasından asılıdır (9, s.367).

Erməni təcavüzkarları havadarlarının dəstəyi ilə torpaqları yalnız işğal etmədi, Xocalı soyqırımını törətdilər. Ermənilər xalqımıza qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədərək bununla fəxr edir, lovğalanır, milli ədavətlərini və ərazi iddialarını davam etdirirlər. Ermənistan Türkiyəyə torpaq və genosid; Azərbaycana ərazi, mədəniyyət; Gürcüstana ərazi və mədəniyyət iddiasındadır. Bunlardan başqa ermənilər Türkiyə və Qafqaz xalqlarının mətbəxlərindən tutmuş, musiqilərinə qədər yaxşı nə varsa, hamısını özünükü sayır. Hətta qonşu xristian Gürcüstanın cənub və qərb nahiyələrindəki dini abidələrin, qəbirüstü daşların böyük əksəriyyəti erməni abidələri kimi kataloqlaşdırılıb, dünyaya yayılır. Bu milli ədavətin, dövlətlərarası düşmənçiliyin davam etdiyi bir regionda Avropa İttifaqı timsalında birlik qurmaq mümkündürmü?! Tam reallıqdan uzaq bir xülyadır.

Ümumiyyətlə, münaqişələr həllini tapmasa, Ermənistan qonşu ölkələrə qarşı əsassız ərazi iddialarından əl çəkməsə “Qafqaz evi”nin yaradılması illüziyadan başqa bir şey deyildir.

Eyni zamanda, bunu da ümid etmək olar ki, “Qafqaz evi” ideyasının gələcəkdə gerçəkliyə çevrilməsi regionda sülhün bərqərar olmasına və regionun qərbə daha sıx inteqrasiyasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurlı A. Rəsulzadə ideyasının təhrifi və ya yanlış Yol Xəritəsi [http:// www. sherg. az/2011/11/03/read=40642](http://www.sherg.az/2011/11/03/read=40642)
2. Babaoğlu H. Konfederasiya ideyasına elmi-nəzəri və analitik-empirik yanaşma.../ <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/1928012.html>
<<https://az.trend.az/azerbaijan/politics/1928012.html>>
3. Balayev A. Qafqaz evi fikri, Azadlıq qəzeti, 24 dekabr 1996.
4. Bjezinski Z. K. Böyük şahmat taxtası <<http://anl.az/el/web.pdf>>: Amerikanın hökmranlığı və onun geostrateji imperativləri. (tərc. ed. Y.Əsədov), Bakı, Qanun, 2013, 328 s.
5. Cabbarlı H. Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012). Bakı, ATSAM, 422 s.
6. Əliyev H. Azərbaycan Demokratik Respublikasının 80 illiyinə həsr olunmuş 1998-ci il mayın 26-da təntənəli iclasda nitq. Azərbaycan qəz.,1998, 27 may.
7. Əliyev Z. Qafqaz Evi ideyası: tarixi və bu günü /<http://publika.az/projects/gizlitarix/111462.html>
8. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, Elm, 1996, 306 s.
9. İbrahimli X. C. Azərbaycan mühacirəti tarixi. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2012, 369 s.
10. Qafqaz evi: regional əməkdaşlığın yaradılması və perspektivləri / <http://agsu.news.az/index.php?sectionid=news&id=337>
11. Qafqaz həmişə sülh və əmin-amanlıq arzulayıb.19 Avqust 2008 / <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/arxiv/qafqaz-hemise-sulh-ve-emin-amanliq-arzulayib-47869>
12. Qafqaz Evi- diaspor təşkilatları arasında əlaqələndirici qurum. 4 dekabr 2012 / <http://olaylar.az/news/dunya/21903>.
13. Tağıbəyli V. Qafqazı birləşdirmək ideyası həmişə olub. Həftə içi qəzeti, 2011,17 fevral
14. Zülfüqarlı M. Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Qafqaz evi ideyasının rolu”/ <http://karabakhinfo.com/26443>
15. Kanbolat H. Gökçen Ekici, 21. Yüzyıl Başında Qafqaz'da İşbirliği Arayışları ve Ekonomik Boyutları, Jeo Ekonomi, II. cild, sayı 2-3, Yaz/payız 2000, ss. 31-37
16. Özkan G. Türkiyenin Kafkaz İttifakı teklifi, Ne derece başarılı ola bilir?, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=655>
17. Малышева Д. *Конфликты у южных рубежей России* // Pro et Contra. Россия и ее южные соседи, 2000. Т.-С. 7-33.
18. «Сергей Лавров: Россия приветствует турецкую инициативу создания Кавказской платформы», <http://www.panarmenian.net/news/rus/?nid=27246>, 03.10. 2008

ABSTRACT

Shamkhal Mammadov

THE IDEA OF “ THE CAUCASUS HOUSE”: EXPECTATIONS AND ILLUSIONS

From the beginning of the twentieth century to the present day, many different projects have been set forth around the idea of the "Caucasian House". These projects include the issues of establishment of a strategic partnership such as the European Union among multi-religious and multiethnic states of the Caucasus, economic integration, peaceful coexistence and joint efforts to solve emerging problems. However, due to the geopolitical interests of Russia, which implements an ambitious policy towards the region, and the aggressive actions of Armenia, which is its outpost and servant, the idea of a "Caucasian house" was not realized, hopes for it were not justified. Today, the Russian-Armenian tandem has become a serious obstacle to ensure peace, security and regional cooperation in the Caucasus. The idea of the "Caucasian House", which today is an illusion, would mean transformation of the Caucasus into a place of peace and prosperity in the future.

РЕЗЮМЕ

Шамхал Мамедов

ИДЕЯ «КАВКАЗСКИЙ ДОМ»: НАДЕЖДЫ И ИЛЛЮЗИИ

С начала двадцатого века по сегодняшний день было предложено много разных проектов вокруг идеи «Кавказского дома». Эти проекты включают вопросы установления стратегического партнерства типа Европейского союза между многоконфессиональными и полиэтническими государствами Кавказа, экономической интеграции, мирного сосуществования и совместных усилий по решению возникающих проблем. Однако из-за геополитических интересов России, осуществляющей амбициозную политику в отношении региона, и агрессивных действий Армении, являющейся ее форпостом и прислужником, идея о «Кавказском доме» не была реализована, надежды на нее не оправдались. Сегодня российско-армянский тандем стал серьезным препятствием на пути к миру, безопасности и региональному сотрудничеству на Кавказе. Идея «Кавказского дома», которое сегодня представляет из себя иллюзию, при осуществлении в будущем превращала бы Кавказ в край мира и процветания.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

QƏHRƏMAN BEHBUDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

qehreman63@mail.ru

UOT: 342

**M.Ə.RƏSULZADƏNİN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ
HAQQINDA KONSEPTUAL GÖRÜŞLƏRİ**

Açar sözlər: *dövlət, hüquq, mühüm, sosial, fəaliyyət, vaxt, üstün, demokratik, məclis, ideologiya, insanlar, azadlıq, bərabərlik*

Key words: *state, law, important, social, activity, time, outstanding, democratic, parliament, ideology, people, liberation, equality*

Ключевые слова: *государство, право, важные, социальные, деятельность, время, выдающиеся, демократические, парламент, идеология, люди, освобождение, равенство*

Müsavat partiyasının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan ictimai-hüquqi fikrinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş görkəmli dövlət xadimi və mütəfəkkir olmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında da qeyd edildiyi kimi, M.Ə.Rəsulzadə xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadimdir.

Bütün zamanların Azərbaycan mütəfəkkirləri kimi, Rəsulzadənin də ictimai-siyasi baxışlarında və fəaliyyətində maarifçilik müəyyən məqamlardan birini təşkil edirdi. Bu baxımdan o da sələfi M.F.Axundov, müasirləri, olan Zərdabi və Nərimanovla oxşar fikirləri bölüşür, bir istisnaıq təşkil etmirdi. Bir tərəfdən öz böyük müəllimi Qənizadənin, digər tərəfdən müasiri olduğu görkəmli maarifçilərin, habelə yaşadığı tarixi reallıqların təsiri altında gənc Rəsulzadə də kütlələri ətalətdən və cəhalət yuxusundan, xilas etmək yolunu maarifdə və məktəbdə görürdü: “Camaatı ayılmaq, dərrakəli etmək üçün nə etmək lazımdır? -maarif, maarif, maarif! Ancaq elm və bilik ilə camaat özünün nə olduğunu və nə edə biləcəyini qana bilər?”. (1;135) Elə Rəsulzadənin özünün də rəhbərlərindən olduğu “Hümmət” təşkilatı da azərbaycanlı fəhlələr içərisində inqilabi işlə yanaşı geniş maarifçilik işləri aparır, əhalinin milli şüurunun oyanmasında, özünüdərkində, soykökünə qayıtmasında nəzərəcarpacaq rol oynayırdı.

Rəsulzadənin dövlətçilik və hüquq təlimində mühüm yer tutan məqamlardan biri də inqilablara münasibət məsələsi idi. Hələ “Hümmət”də çalışdığı illərdə Rəsulzadə inqilablara nəinki sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmağın, habelə “xalqlar həbsxanası” hesab edilən Rusiya imperiyasının dağıdılmasına və əsarət altına alınmış xalqlara azadlıq verilməsinin vasitəsi kimi baxırdı. Lakin bir neçə illik gərgin inqilabi fəaliyyətin nəticəsində Rəsulzadə tədricən bu qənaətə gəldi ki, artıq bolşeviklərin nəzarəti altına keçən “Hümmət” təşkilatı özünün milli qayəsindən uzaqlaşır. Təşkilatın bünövrəsini qoyanlar - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun əqidə yoldaşları anladılar ki, bolşeviklər “xalqlar həbsxanası” adlandırdıqları Rusiya imperiyasını tamamilə dağıtmaq deyil, əksinə, onun sərhədləri daxilində yalnız mövcud sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Bu mübarizə yolu isə nə Rəsulzadə, nə də Azərbaycan xalqı üçün məqbul sayıla bilməzdi.

1905-ci ildə həm çar Rusiyasında, həm də İranda başlanan xalq inqilabları da Rəsulzadənin dünyagörüşünə və inqilabi fəaliyyətinə ciddi təsir göstərdi. O, Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərindən olan Nəriman Nərimanov, Hacı Zeynalabdin Tağıyev və başqaları ilə birlikdə, birincilərin sırasında İran inqilabına hərtərəfli yardım etməyə başladı. Bu illərdə o İran inqilabının rəhbəri Səttar xanla görüşür və İran inqilabçıları ilə birlikdə inqilabi hərəkata rəhbərlik edirdi.

1910-ci ilin sentyabrında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalısı, o cümlədən Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə İran Demokrat Partiyasının sol cinahına Şeyx Məhəmməd Xiyabanı və Məmməd Əmin Rəsulzadə başçılıq edirdilər. Rəsulzadə partiyanın əsas orqanı olan "Ora ne-nou" və "İrane-Ahat" qəzetlərinin nəşrinə rəhbərlik edirdi. İran Demokrat Partiyasının lideri S.H Tağızadə sonralar Rəsulzadənin xatirəsinə həsr etdiyi nekroloq da yazırdı: "Modern Avropa qəzet formasını ilk dəfə İrana gətirən M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur".(6;415)

Göstərilən bu inqilablara müqayisə edən Rəsulzadə yazırdı ki, bu inqilabların oxşarlıqları ilə yanaşı böyük bir fərqləri də vardır. Bu fərq ondan ibarətdir ki, İran inqilabının başında ruhanilər durur İran inqilabının başında ruhanilər durur. Bu fərq ondan ibarətdir ki, İran inqilabının başında ruhanilər durur. İran ruhanisi isə bu dünyanın adamı deyil, axirət bərəsində düşünür: "Dünya adamı olsaydı, onda bəli, durardı, o da keşişlər kimi məktəb açardı, xalqı savadlı etdirərdi"(7;321).

M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi fəaliyyətinin ən mühüm dövrü Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğu illərinə təsadüf edir. Məhz bu illərdə müstəqil dövlət quruculuğu, idarəetmə sahəsində göstərdiyi misilsiz fəaliyyəti onun liderlik məharətini, demokratizmi, müdafiə etdiyi ideyaların uzaqgörənliyini və dönməzliyini bir daha sübut etdi. Məhz M.Ə.Rəsulzadə, onun rəhbərlik etdiyi Müsavat partiyasının xidmətləri sayəsində Azərbaycan dövlətçiliyi, siyasi sistemi həmin dövrün qabaqcıl ideyalarını özündə əks etdirən demokratik məkana çevrilmiş, Azərbaycanın gələcək taleyinə mühüm təsir göstərəcək mütərəqqi addımlar atılmışdı. Məlumdur ki, dekabrın 7-də parlamentin ilk iclasını Milli Şuranın sədri kimi M.Ə.Rəsulzadə açmış, qısa giriş nitqində "səadət və hürriyyətin istiqlal olduğunu, biz azərbaycanlıların istiqlala layiq olduğumuzu, bütün mövcudiyətimizlə kəndi müqəddaratımızı və istiqlalımızı müdafiə və mühafizə edəcəyimizi" bəyan etmişdi.(4;123)

M.Ə.Rəsulzadə parlamentdə mövcud olan ən böyük fraksiya-Müsavat fraksiyasının rəhbəri olmuş, 1919-cu ilin oktyabrında bu fraksiyaya bitərəflərin qoşulması ilə o parlamentdə ən nüfuzlu və həlledici qüvvəyə çevrilmişdi. Müsavat partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə Parlamentin II iclasında öz fraksiyasının bəyannaməsi ilə çıxış edərək rəhbərlik etdiyi siyasi təşkilatın taktiki, strateji məqsədləri, dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında öz təkliflərini vermişdi.

İctimai həyatın bütün sahələrini özündə ehtiva edən bu bəyannamə əsil dövlət quruculuğu proqramı xarakteri daşıyırdı. Azərbaycan məsələsinin artıq beynəlmiləl bir məsələ olduğunu qeyd edən M.Ə. Rəsulzadə "Müstəqil Azərbaycanın hüquqən təsdiq edilməsini" hökumətin əsas vəzifəsi olduğunu göstərir və "bir dəfə yüksələn bayraq bird aha enməz!"(1;135) sözü dildə deyil işdə də görülməlidir" şüarını irəli sürürdü. O yazırdı: «Cəmaət istiqlala, o qədər munis olmuş, hürriyyət və istiqlal fikri o qədər xalqın qanına sinmiş, ruhuna işləmişdir ki, indi artıq istiqlal fikri bir firqənin, bir kütlənin arzusu deyil, bütün cəmaət vətəni istiqlalsız və dövləti hürriyyətsiz təsəvvür etmir. Ona görə demokratiya biltəbi qapısında şübhəli adamlar durmasına hər vəchlə razı olmaz və vahid vücut kimi hürriyyət və istiqlalın müdafiəsinə hazırdır». (1;137) M.Ə.Rəsulzadə yeni yaranmış cümhuriyyəti yalnız milli dövlət kimi səciyyələndirməklə kifayətlənməyərək eyni zamanda onun müasir dövrün bütün müsbət tələblərinə cavab verən dövlət kimi fəaliyyət göstərdiyini vurğulayırdı: «Azərbaycan müsəlman aləmində ilk respublika və türk aləmində ilk dövlətdir. Mənim ilk baxışda qəribə görünən bəyannamənin ikinci hissəsi ola bilsin, sizi təəccübləndirir. Lakin əslində elə də var. Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda Azərbaycan Respublikası müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu zəmininə əsaslanır və bu baxımdan bizim respublikamız ilk türk dövlətidir».

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın bütün dünya dövlətləri, xüsusilə öz qonşuları-Rusiya, Ermənistan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz ilə normal münasibət yaratmaq, ölkəmizin dünya birliyində (M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə "cahan federasyonu cəmiyyəti əqvamda) layiqli yer tutmasını xarici siyasətin əsas vəzifəsi hesab edirdi. (4;121)

Demokratik dövlət qurmaq əzmini nümayiş etdirən M.Ə.Rəsulzadə bunun əsas atributları olan söz, vicdan, ictimai ittifaq və bu kimi "əhli -vətən hürriyyətlərini", milli bərabərliyi bərqərar etməyi, Azərbaycanın müsəlman, hürriyyətpərvər bir hökumət olacağını inamını bildirir və əmin olduğunu göstərirdi ki, "millət məhkumluğu ağrısız dadmış olan Azərbaycan mülkü məhkum millət yaratmaz". Onun nəzərincə, "hürriyyət, müsavat, ədalət və əmniyyət təsis edərək məmləkətin istiqlalını və millətin həyatını müdafiə edəcək hökumət yalnız firqə və milliyət etibarını ilə müştərək və koalisiyon əsasda qurulmalı idi. (6;418) Əslində bununla M.Ə.Rəsulzadə bütün siyasi qüvvələri

milli birliyə və həmrəyliyə çağırırdı. O qeyd edirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün millətləri Azərbaycan vətəndaşı olmaqla bərabər milli-mədəni muxtariyyətə malik olub, öz milli və mədəni məsələlərini özləri müstəqil həll etməlidirlər.

M.Ə.Rəsulzadə hökumətin xalqı düşündürən bütün məsələləri həll etmək məqsədi ilə bir sıra radikal və mütərəqqi addımlar atacağını, o cümlədən torpaq, sosial, əmək, maarif, səhiyyə sahəsində islahatlar aparacağına ümid etdiyini bildirirdi. Rəsulzadə göstərirdi ki, bu gün bizim istiqlalımızı tanımaq istəməyənlər həqiqi demokratlar deyildir. Çünki həqiqi demokrat və həqiqi sosialistlər üçün qara cins, ağ cins yoxdur. Bunlar üçün ancaq haqq və hüquq vardır. Bütün əməllər və zəhmətkeşlər bilməlidir ki, bütün Azərbaycanın da buna haqqı vardır. Bu xüsusda bütün həqiqətpərəstlər bizimlədir... Haqqı müdafiə etmək əmələ, fəhlə və köylüləri müdafiə etmək deməkdir. (2;629)

Azərbaycan parlamentinin və hökumətinin fəaliyyəti göstərir ki, dövlət strukturları bu istiqamətdə bütün mümkün addımları atırdı. Ermənistanla münasibətlər parlamentin iclaslarında müzakirə olunarkən, M.Ə.Rəsulzadə bu münasibətləri gərginləşdirən əsas səbəb kimi ermənilərin torpaq iddiası olduğunu göstərir, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, eləcə də Borçalın Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi ("qitəsi"-M.Ə.R.) olduğunu qeyd edir, eyni zamanda bütün mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olduğunu bildirirdi. M.Ə.Rəsulzadə İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanlara qarşı yeridilən soyqırımına qarşı parlamentdə bir neçə dəfə məsələ qaldırmış, bu məsələni Sülh konfransı vəsiti ilə beynəlxalq arenaya çıxarmağı təkid etmişdi. (4;123)

Azərbaycan parlamentin 9-cu iclasında (25 yanvar 1919-cu il) M.Ə.Rəsulzadə növbədənənar bəyanatla çıxış edərək Naxçıvan və Şərur qəzalarında, eləcə də İrəvan quberniyasının digər yerlərində türklərə qarşı yeridilən təcavüzə qarşı Azərbaycan hökumətini xüsusi tədbirlər görməyə, nahaq tökülən qanların qarşısını almaq üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyi təkidlə tələb etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də hüquqi dövlətin əsaslarının yaradılması olmuşdur. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə hazırlanmış və 1919-cu ilin yanvar ayında qəbul edilmiş iki qanun mühüm əhəmiyyətə malik idi. Türk ədəmi-mərkəziyyət "Müsavət" fırqəsi tərəfindən parlamentə təqdim edilmiş birinci qanuna görə 1918-ci il dekabr ayının 7-dən yəni parlament açılan gündən etibarən bir ay yarım ərzində parlamentin fəaliyyətində səbəbsiz məhbuslar parlamentdən xaric edilirdilər. Rəsulzadə bu qanunla bağlı çıxışında göstərmişdi ki, Azərbaycanda qanuni-əsasa hələ tərtib verilməmişdir. Biz parlamentarizmi qəbul etmişik və qanun əsasiyimizin baş xəttini parlamentarizm təşkil edəcəkdir. Madam ki, belədir biz bu üsulun məntiqi tərəflərinə əməl etməliyiz. Bu üzdən sair təfərrüatda da biz parlamentarizm qəbul etmiş olan məmləkətlərin, əzəmlə İngiltərənin qanunlarından qolaylıqla istifadə edə bilərik. Parlament məbusu milləti təmsil edir, binaən-ileyh o həmişə azad olmalıdır. Bir məbus eyni zamanda hökumət məmuru olarsa heç vaxt azad danışa bilməz. Bəziləri deyirlər ki, bu xüsusda Azərbaycan müstəsna bir mövqe tutmalıdır, çünki mədəni qüvvəmiz azdır. Mən zənn etməm Azərbaycan mədəni qüvvədən o qədər məhrum olsun ki, parlament 60 məbus göndərdikdə artıq hökumət məmurluğuna mədəni qüvvəsi qalmasın. Əgər bunca qüvvəsiz isək, onda heç bizə parlament lazım deyil. Parlamentsiz məmləkət istibad olar; Halbuki biz parlament və cümhuriyyət əsası ilə yanaşmalı və məmləkətimizi bu əsas ilə idarə etməliyiz. Ancaq natiqlərdən birisinə cavab olaraq deyə bilərəm ki, bəzi istisnalar ola bilər. Məsələn, hökumət xidmətində olan yurist-konsult və təbiblər, heç vaxt hökumət onlara icrayı-təsir və təzyiq edə bilməz. Biləkəs, belə adamlar hökumət məmuriyyətindən azad işləməklə bərabər qanun bəzi işlərində səlahiyyətli mülhizələrini bəyanla qüvvəyətəşriyyəməhazirat edə bilirlər. Bir çox deputatlar (Vanseviç, Vinqradov, Əfəndizadə və b.) Azərbaycanda kifayət qədər kadrların olmadığını nəzərə alaraq bu qanundan imtina etməyi təkid edir, nüfuzlu insanların həm hökumətdə, həm də parlamentdə işləməsinin heç də ziyanlı olmadığını göstərirdilər. (2;667)

İkinci qanun isə "Məbusluq və məmurluq haqqında" qanun adlanırdı. M.Ə.Rəsulzadənin təqdim etdiyi bu qanunla icra hakimiyyətində işləyən şəxslərin parlament üzvü olmasına icazə verilmirdi. İstisna yalnız nazirlərə, həmçinin azad peşə sahiblərinə (o dövrün dili ilə deyilsə ifayivəzifə edən şəxslərə) (müəllimlər, həkimlər, vəkillər) şamil edilirdi. Bu qanunun nəşrindən etibarən dövlət xidmətində olan məbuslar (deputatlar) Bakıda isə 3 gün, xaricdə isələr 10 gündən sonra bulduqları xidmətdən istefaları haqqında Parlamentin rəhbərliyinə ərizə ilə müraciət etməli, əks halda onların deputatlığı təsdiq edilmirdi.

M.Ə.Rəsulzadə çıxışlarında bir çox ideoloji və siyasi məsələlərə aydınlıq gətirmiş, zamanın qoyduğu suallara cavab verməyə çalışmışdır. Bu zaman o, özünü hazırlıqlı, Avropa demokratiya prinsiplərinə yaxşı bələd olan bir ictimai xadim, ideoloq kimi göstərirdi. Hələ fraksiyanın bəyannaməsində öz partiyasını federalist, türkçü və demokratiya məsləkli milli-demokratlar

partiyası olduğunu bəyan edən M.Ə.Rəsulzadə, 1919-cu il fevralın 6-da sosialistlərlə diskusiyaya girərək türklüyün bayrağını Qafqazda birinci qaldıran, türk hissiyatını oyadan partiyanın Müsavat olduğunu, türklük ilə türkçülüğü qarışdırmamağa çağırırdı.

O, qeyd edirdi ki, "millətdə milli ruh, milli idrak, etirafı milliyət, şəxsiyyəti milliliyə lazımdır. Biz bunu millətə verməyə çalışırıq.. Əkinçiyə torpaq, fəhləyə iş vermək bütün demokratik fərqələrin proqramında var. Fəqət sosialistlər ilə bizim fərqimiz bundadır ki, onlar beynəlmiləldirlər, biz isə demokratik millətçi".(4;124)

M.Ə.Rəsulzadə dövlətçilik əsasında çıxış edərək parlamentlə hökumət arasında süni ziddiyyət yaratmaq, bununla da dövlət aparatını iflic vəziyyətə salmaq istəyənlərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Azərbaycan parlamentinin 3 aprel 1919-cu il tarixli iclasında hökuməti əsassız olaraq tənqid edənləri nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, "tənqid üçün tənqiddən bir şey çıxmaz. Tənqid dövlət nöqteyi-nəzərindən olmalıdır. Bütün aləm anarxiyanın təsiri altında ikən birdən birə qalxıb Azərbaycanın bir cənnət olmasının istəmək heç bir şey istəməmək deməkdir". "Zəmanəmiz Nikolay zamanından da bətərdir demək bu xəstə zehniyyətin məhsuludur. Halbuki Nikolay zamanındakı Rusiya ərazisi üzərində təşəkkül edən cümhuriyyətlər müqayisə edilərsə, Azərbaycan bəlkə də intizamlısı və əhəmiyyətli çıxar. (3;338)

M.Ə.Rəsulzadə dövlət quruculuğu ilə bağlı qanunvericilik aktların hazırlanmasında fəal iştirak edərək, xüsusən Müəssislər Məclisinin çağırılması ilə bağlı yaradılmış komissiyada çox mühüm işlər görmüş, komissiyada hazırlanmış "Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında" qanun layihəsinin əsas müəllifi olmuşdur. Qanun layihəsini də parlamentin müzakirəsinə məhz M.Ə. Rəsulzadə təqdim etmiş, bu zaman o özünü Avropa seçki sisteminin mahir bilicisi kimi göstərmiş, layihənin demokratik mahiyyətini tam açmağa nail olmuşdu.

1919-cu il iyunun 19-da parlamentdə qanun layihəsi müzakirə olunarkən M.Ə.Rəsulzadə məscidlərdə, kilsələrdə və digər dini yerlərdə seçki təbliğatı aparılmasının dinin dövlətdən ayrılması ilə bağlı demokratik prinsipə zidd olduğunu göstərərək siyasi partiyalara məscidlərdən öz məqsədləri üçün sui- istifadə etməsinin qadağan edilməsini zəruri hesab edirdi. M.Ə.Rəsulzadə parlamentdə sosial-iqtisadi məsələlərin müzakirəsində də fəal iştirak etmiş, iqtisadi problemlərin həlli üçün dəyərli və səmərəli tövsiyyə və təkliflər irəli sürmüşdür. Azad rəqabət və azad ticarət, xarici iqtisadi əlaqələr, maliyyə, vergi məsələlərinə dair M.Ə.Rəsulzadə çox maraqlı fikirlər irəli sürürdü. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə dövlətin vergi sistemindən danışarkən müstəqim birbaşa vergilərin əleyhinə olduğunu bildirmiş, lakin eyni zamanda dövlətin ağır maliyyə durumunu nəzərə alaraq o (birbaşa- Q.B) müstəqim vergilərin tam aradan qaldırılmasının hələlik mümkün olmadığını bildirir, heç olmasa müəyyən sistemə salmağa çağırırdı.

M.Ə.Rəsulzadə azad ticarət və inhisar məsələsinə də öz münasibətini bildirərək, yalnız müəyyən qism əmtəələrə dövlət inhisarının tətbiq edilməsini, qalan malların isə tam azad satışa və ixraca buraxılmasını təklif edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin iqtisadi məsələlərdə dərin biliyə, müasir dünyagörüşə malik olduğunu belə bir fakt da təsdiq edirdi ki, Azərbaycan dövlətinin tarixində ilk dəfə olaraq 1920-ci ilin yazında parlamentdə hazırlanmış və müzakirə edilmiş büdcə layihəsinin əsas müəlliflərindən biri məhz M.Ə. Rəsulzadə olmuşdur. O büdcə layihəsi ilə bağlı qanun layihəsini şəxsən parlamentə təqdim etmiş, onun maddələrini ətraflı əsaslandırılmışdı. Bu zaman M.Ə. Rəsulzadə, özünün də qeyd etdiyi kimi, Avropa ölkələri, Rusiyanın büdcə qanunlarının hazırlanması ənənələri ilə ətraflı tanış olmuş, onların ən mütərəqqi cəhətlərini Azərbaycanda tətbiq etməyə çalışmışdı.

M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdə, mətbuat səhifələrində maarif, mədəniyyət, dil problemləri ilə bağlı çıxışları öz aktuallığı ilə seçilirdi. Onun Azərbaycanda mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, azad mətbuatın inkişafı, Azərbaycan türk dilinin dövlət dili kimi statusunun daha da artırılması ilə bağlı irəli sürdüyü ideyalar və təkliflər mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

O, dövlət idarələrində, parlamentdə Azərbaycan türk dilinin tətbiqinin genişləndirilməsini, rəsmi yazışmaların, parlament iclaslarının yalnız dövlət dilində aparılmasını təkid edirdi. Hətta 29 iyun 1919-cu ildə, parlamentin 6-cı iclasında, parlamentə daxil olan məktubların rusca oxunmasına etiraz edərək, iclası tərək etmişdi. Bununla yanaşı dövlət dilinin statusu ilə bağlı məsələlərdə o ifratçılığa varmamağa, reallıqları nəzərə almağa çağırırdı. Məsələn, 1919-cu ilin avqustun 21-də parlamentdə universitetin açılması ilə bağlı müzakirələrdə çıxış edərkən, universitetdə tədrisin rusca aparılacağını əldə əsas tutaraq onun açılmasına qarşı çıxış edənlərə layiqli cavab verərək qeyd edirdi: "Rus və ya başqa millət mədəniyyəti yoxdur. Umum və fmun bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir çim var. Biz bu beynəlmiləl elmi, hər bir millətin ağzından eşitdiyimiz kimi, rus professorlarının ağzından öyrənə bilərik. Heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir

darülfünuna sahib olmamışdır. Əvvəlcə özgələrdən istifadə edərək, sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir. Darülfünün hər dildə olsa da olsun açib oxumalıyq". (3;346)

Parlament dövrü M.Ə.Rəsulzadənin həyatında xüsusi yer tutur. Onun parlamenti ən mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxarmaq bacarığı, ən vacib məsələlər ətrafında müzakirə aparmaq qabiliyyəti, rəhbərlik etdiyi Müsavat fraksiyası adından təqdim etdiyi qanun, qərar və qətnamələri olduğu şəkildə qəbul etdirə bilmək məharəti indi də adamı heyran qoyur. Onun dövlət fəaliyyətinə toxunarkən nəzərə almaq lazımdır ki, o ən nüfuzlu parlament fraksiyasının rəhbəri idi və qanunların müzakirəsi və qəbulunda aparıcı mövqeyə malik idi.

Rəsulzadə milli dövlətçiliyi xalqın böyük sərvəti hesab etdiyi kimi, bu dövlətçiliyin itirilməsini də Azərbaycan xalqı üçün tam bir fəlakət bilirdi: "Milli hakimiyyəti itirmək qədər böyük fəlakət ola bilməz".(8;99)

Rəsulzadə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqut etməsinin səbəbini həm daxildəki satqınlar, həm yerli bolşeviklər ilə Sovet Rusiyasının birgə fəaliyyətində, həm də demokratik hökumətin buraxdığı bir çox ciddi səhvə görə gördü. O, yazırdı: "Yüz il əvvəl çeşidli xanlıqlar şəkilində hakimiyyətimizi itirdiyimiz zaman bugünkü Azərbaycan birliyinə malik deyildik. Yüzlük əsarət dərsi ilə iki illik hürriyyət davası bizi özümüzlə tanıtdı. Birlik və mövcudiyətimizin işarəti olaraq əlimizə türkçülüyümüzü, müsəlmanlığımızı və müasir bir xalq olduğumuzu göstərən bir istiqlal bayrağı verdi".

Rəsulzadə milli dövlətçiliyi xalqın böyük sərvəti hesab etdiyi kimi, bu dövlətçiliyin itirilməsini də Azərbaycan xalqı üçün tam bir fəlakət bilirdi: "Milli hakimiyyəti itirmək qədər böyük fəlakət ola bilməz".

Rəsulzadə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqut etməsinin səbəbini həm daxildəki satqınlar, həm yerli bolşeviklər ilə Sovet Rusiyasının birgə fəaliyyətində, həm də demokratik hökumətin buraxdığı bir çox ciddi səhvə görə gördü. O, yazırdı: "Yüz il əvvəl çeşidli xanlıqlar şəkilində hakimiyyətimizi itirdiyimiz zaman bugünkü Azərbaycan birliyinə malik deyildik. Yüzlük əsarət dərsi ilə iki illik hürriyyət davası bizi özümüzlə tanıtdı. Birlik və mövcudiyətimizin işarəti olaraq əlimizə türkçülüyümüzü, müsəlmanlığımızı və müasir bir xalq olduğumuzu göstərən bir istiqlal bayrağı verdi".

Rəsulzadənin dövlətçilik təliminin yekun və son məqamını Azərbaycanın gələcək istiqlalına böyük bir inam hissi təşkil edir. Mütəfəkkir böyük inamla yazırdı: "Azadlıq və demokratiyanın son qələbəsi müqəddərsə, (buna qətiyyənlə şübhəmiz yoxdur) o zaman 1918-ci ilin 28 mayında hüquqi ifadəsini tapan Milli Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi azadlıq və istiqlala yenidən qovacağı əlbəttə ki, həqiqət və müqəddərdir".(1;330)

Rəsulzadə bu istiqlalı əldə edəcək qüvvələri də göstərirdi: Bu milli dövlətçilik ideyasının təbliği və itirilmiş Azərbaycan müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə aparan xaricdəki Azərbaycan müxalifəti və gələcək döyüşləri hədəfləyən Azərbaycan gəncliyidirlər.

Rəsulzadə Azərbaycandakı bolşevik rejiminin üsyanla və qanla gəldiyi kimi, həmin yolla gedəcəyini söyləsə də azadlığa çıxmağın müxtəlif yollarını araşdırarkən, birmənalı olaraq bütün hallarda demokratik, qanuni, ədalətli humanist vasitələrdən istifadə edilməsinə üstünlük vermişdir.

Totalitar rejim, sovet idrologiyası Məhəmməd Əmini öz vətənidən didərgin saldı, adının çəkilməsini yasaqladı, izini tarixdən silməyə çalışdı. Lakin xalq öz böyük oğlunu ürəklərdə yaşatdı, xatirələrdə saxladı, məsləkdaşlarının kitablarında, məqalələrində hifz etdi. Azərbaycan xalqı ikinci dəfə olaraq öz dövlət müstəqilliyini elan etdikdə isə, bir vaxtlar böyük istiqlal mücahidinin qaldırdığı üçrəngli bayrağımız yenidən, bu dəfə həmişəlik olaraq yüksəldi.

Bu gün xalqımız, XX əsrin əvvəllərində demokratik fikir xadimlərinin yaradıcılığına və şəxsiyyətinə dərin, hərtərəfli, layiqincə qiymətini vermiş və qədirbilənlik göstərərək, onların qələmindən çıxanların hamısını özünün milli-mənəvi irs xəzinəsinə qoymuşdur. Bu, onların xalq işi uğrunda çarpışmalarına, mübariz əzmkarlıqlarına xalqın dəyəri, sevgisi və ehtiramıdır.

M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyət dövründəki fəaliyyəti bir daha təsdiq edir ki, bu fəaliyyətin ana xəttini Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub möhkəmləndirilməsi təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920).–Bakı: Elm, 1998, s.336 s
2. .Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament. 2 cildə, I cild.-Bakı: Azərbaycan, 1998, s 974 .

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild.-Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, s. 439 .
4. Q.Behbudov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində hüquqi dövlət quruculuğu məsələləri və siyasi-hüquqi fikrin inkişafı. Naxçıvan “Qeyrət” nəşriyyatı 2018.198 s.
5. M.Əfəndiyev. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi Bakı- Elm .2009.s.625.
6. R.Ələkbərov. S.Səlimov Azərbaycanın dövlət və hüquqi tarixi.Bakı: Hüquqi ədəbiyyat nəşriyyatı 2003,488s
7. S.Süleymanov, Azərbaycanca ictimai – siyasi hərəkət Bakı: 1999,419 s.
8. Ş.Məmmədov.XXəsr Azərbaycanca dövlət və hüquqi təlimlərElm və təhsil. Bakı 2014, 155s.

ABSTRACT

"THE CONCEPTUAL VIEW ABOUT STATE AND LAW BY M.A.RASULZADE"

In the work "The conceptual view about state and law by M.A.Rasulzade" the political-juridical appointment of Rasulzade about state and law Azerbaijan Democratic Republic period was illuminated widely.

In the work the main attention was given to the thinker's view on the educational activities, revolutions which important in state and law training, the form of state reconstruction and management, the forming basis of law state and the great belief to the future liberation of Azerbaijan.

It is admirable to study the social-political activity and heritage of M.A.Rasulzade who was the founder of Azerbaijan Democratic Republic and he deeply affected the history with his active life position and theoretical view.

The activity of M.A.Rasulzade in Democratic Republic period confirms once again that the protection and preserving of Azerbaijan independence is the main line of this activity.

The studying ,preaching and approaching of patriot of liberation political and legal view assumed great urgency in the period of forming of our statehood and ideology, and in the condition of forming the new views to our history.

РЕЗЮМЕ

«КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА ГОСУДАРСТВО И ЗАКОН М.А.РАСУЛЗАДЕ»

В работе «Концептуальное представление о государстве и праве М.А.Расулзаде» широко освещалось политико-юридическое назначение Расулзаде о государственном и правовом режимах Азербайджанской Демократической Республики.

В работе основное внимание было уделено взгляду мыслителя на образовательные мероприятия, революции, которые важны в государственно-правовой подготовке, форме государственной реконструкции и управления, формирующей основе правового государства и великой вере в будущее освобождение Азербайджана ,

Приятно изучать общественно-политическую деятельность и наследие М.А.Расулзаде, который был основателем Азербайджанской Демократической Республики, и глубоко затронул историю своей активной жизненной позицией и теоретическим взглядом.

Деятельность М.А.Расулзаде в Демократической Республике еще раз подтверждает, что защита и сохранение независимости Азербайджана является основной чертой этой деятельности.

Изучение, проповедь и подстрекательство патриота освободительного политического и правового взгляда приобрели большую актуальность в период формирования нашей государственности и идеологии, а также условия формирования новых взглядов на нашу историю.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

YUSİF HÜSEYNOV

*Naxçıvan Dövlət Universiteti***MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏRİN AZƏRBAYCANÇILIQ
MƏFKURƏSİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ****Açar sözlər:** *Azərbaycançılıq, maarifçilik, fəlsəfi-etik, ana dili***Key Words:** *Azerbaijan ideology, Enlightenment, philosophical-ethical, mother tongue.***Ключевые слова:** *Азербайджанская идеология, просветительство, философско-этический, родной язык*

Azərbaycan və azərbaycançılıq ideyaları mollaəsrəddinçilərin dünyagörüşünün əsas nüvəsini təşkil edir. Mollaəsrəddinçilərin azərbaycançılıq ideyaları milli oyanışa təsir edən, ictimai-siyasi hərəkətlərə təkan verən bir məfkurə idi. “Molla Nəsrəddin” Qafqazda və bütün Yaxın Şərqdə milli mənlilik şüurunun oyatmağa nail oldu. “Molla Nəsrəddin”in qayəsi mürəkkəb ictimai təzadlar içində milli idealları müəyyən etmək və bunu bütün xalqa təlqin etmək idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı o dövrün azərbaycançılıq ideyalarının aynası oldu. M.Ə.Sabirin “Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm” bəyanatı həmin qayənin poetik-fəlsəfi ifadəsi idi. Bu baxımdan tanınmış ədəbiyyatşünas alim Nizaməddin Şəmsizadənin dediyi “Tez bir zamanda mollaəsrəddinçilik bir jurnalın adından qoparaq bir məsləkin adına çevrilir: Mollaəsrəddinçilik-ictimai fikirdə azərbaycançılıq, ədəbi-bədii fikirdə realizm deməkdir” [1, 58] sözləri tam yerinə düşür.

“Molla Nəsrəddin” açıq, sadə, hamının başa düşdüyü ana dilində yazmaqla azərbaycançılığa sadıqlığını bir daha sübut etmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli mollaəsrəddinçilərin hamısının bu ideyanı müdafiə etdiklərini göstərərək yazmışdır: C.Məmmədquluzadənin “Ana dilində məktub”, Ə.Qəmküsarin “Qatış-bulaş”, Ə.Nəzminin “Gəncədə kitabfürüşdən”, “Gəncə” və s. məqalələrdə dilin sadəliyi və saflığı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Hətta “bizə hansı elmlər lazımdır” mövzusu ətrafında müzakirələrdə Ö.F.Nemanzadə və C.Məmmədquluzadə fikir yürüdərkən də ana dili məsələlərindən yan keçməmişlər. Nəhayət, Ə.Hüseynzadənin “Yazımız, dilimiz”, ikinci il”imiz” məqaləsinə yazılmış cavabların da əsasında mollaəsrəddinçilərin dilin xəlqiliyi uğrunda apardıqları mübarizə dayanırdı. Onları “açıq ana dilində” yazmağa vadar edən isə ilk növbədə mollaəsrəddinçilərin ədəbiyyatda tutduqları milli mövqə idi. Mollaəsrəddinçilər o zamankı şəraitdə xalqın əsas kütlələrinin başa düşə biləcəyi bir dildə yazıb-yaratmağa vətəndaşlıq işi kimi baxırdılar” [3,354]. Müəllif bu məsələdə-dilin sadəliyi, xəlqiliyi, demokratikliyi uğrunda bütün mollaəsrəddinçilərin yekdil, həmrəy olduğunu göstərir. Ə.Qəmküsar “Qatış-bulaş” felyetonunda üç dilin-ərəb, fars, osmanlı dillərinin “qatış-bulaş”ından ibarət əsərlərin xalqın mənəvi sərəvəti ola bilməyəcəyini qeyd edirdi.

Əli Nəzmi şeirlərinin birində dilin saflaşdırılmasının yollarını da göstərir: yaxşı olar ki, dil əvəzinə “İsan” və ya “zəban”, ağıza-“dəhan”, kipriyə-“tir”, qaşa “kaman” deyilməsin. Ərəbi göndərib öz evlərinə, Farsa da qal bizdə mehman deməyə [2,355].

Bütün mollaəsrəddinçilərin yaradıcılığında milli təəsübkeşlik, azərbaycançılıq qırmızı xətlə keçmişdir. Mollaəsrəddinçilik-ana vətən, ana dili, azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizə aparmaq, yatan şüurları oyatmaq məsləki idi. Mollaəsrəddinçilərin fikrincə, azərbaycançılıq milli birlik yaradan xalqı monolit gücə çevirən, xalqın dilini və mədəniyyətini qoruyub, onları gələcək nəsillərə çatdırılmasını təmin edən çox mühüm bir məfkurədir. “Molla Nəsrəddin”bu fikri xalqa çatdırmaq məqsədi ilə yazırdı: “Ey mənim qardaşlarım, nə qədər ki, millət, dil və vətən yolunda fəda olmağa biz qadirik, cəmi dünyanın tayfaları müttəfiq olub bizim üstümüzə hücum gətirələr biz yenə onların qabağında dayanıb dilimizi və vətənimizi mühafizə edə biləcəyik” [3,59].

Mollanəsrəddinçilər azərbaycançılıq ideyalarının reallaşması üçün “qeyri-rəsmi cəmiyyətlərlə” yanaşı, xalqa yardım edən siyasi milli idarənin yaranmasını, milli məsələləri “bir tərəfdən qeyri-rəsmi cəmiyyətlər vasitəsilə Duma vəkillərinə, digər tərəfdən siyasi milli idarə vasitəsilə hökumətə çatdırmağa tövsiyə edirlər, lakin bu zaman “milli fədakarlıq” göstərilməsi önə çəkilir: “Camaat işinə, el xeyrinə ən ziyadə camaat xadimləri, el başçıları can yandırmalıdır”[4,247].

Mollanəsrəddinçilər vətənə ən yüksək və müqəddəs bir varlıq kimi baxaraq onu sevməyi təbii bir iş hesab edirdilər. Çox haqlı olaraq vətən və “xalq” anlayışlarını qırılmaz bir vəhdətdə götürürdülər: “Vətən də ibarətdir, vətəndaşlardan, yəni insanın öz millətindən”. Məhz ona görə də vətənpərvərlik dedikdə onlar, hər şeydən əvvəl, öz doğma xalqını, onun dilini, mədəniyyətini sevməyi nəzərdə tuturdular. Xalqı azad və xoşbəxt görmək mollanəsrəddinçilərin müqəddəs arzusu idi. Məhz buna görə də onlar xalqın rolunu heçə endirən, onu ən adi hüquqlardan məhrum edərək xoşbəxt olmasına imkan verməyən mütləqiyyət quruluşuna nifrət edirdilər: “O yerdə ki, bir lüğət kitabında gərək yazılıydı “millət”, orada “millət” əvəzinə yazılıb: “şəxs”. O yerdə ki, söz düşəndə gərək millət sözü danışılırdı orada “əşxas” ləfzi istemal olunur. Və məhz bu səbəbdəndir ki, bizlərdə millət qurğuları şəxsi qurğular şəklində zühura gəlir, milli işlərimiz əvəzində şəxsi dəstgahlar peyda olur...”[5,65].

“Molla Nəsrəddin” xalqın milli dilini onun sosial varlığının ən mühüm şərti hesab edirdi. O, “Osmanlı dili”, “Dili tutulub”, “Dil”, “Mustafabəy Əlibəyov”, “Papaslar”, “Meymunlar”, “Qeyrət”, “Bizim obrazovannılar”, “Sirkə”, “Şer bülbülləri” və s. bu kimi felyeton və hekayələrində xalq dilini qəliz və anlaşılmaz əcnəbi sözlərlə doldurmağa çalışanları ifşa etmiş, farsçılıq, ərəbçilik və osmanlılıq meyllərinə ağır zərbə endirərək, Azərbaycan dilinin paklığını qoruyub saxlamaqda çox böyük rol oynamışdır.

“Molla Nəsrəddin” öz oxucularını xalq dilini daha böyük məhəbbətlə sevməyə çağırır, Rusiyada yaşayan qeyri-rus xalqlarına öz ana dillərində təhsil almaq hüququ verməyən, ruslaşdırma siyasəti aparan çar hökumətini və bu siyasətə haqq qazandırmamağa çalışan yerli “ziyalıları” da kəskin ifşa edərək yazmışdır: “...Heç bir müsəlman məclisi olmayıb ki, orada bir obrazovanni müsəlman ayağa durub deməsin: “hökumət qoymayıb məktəblərdə ana dilimizi öyrənək”...Tutaq ki, hökumət qoymur məktəblərdə ana dilimizi öyrənək. Tutaq ki, bunu hökumət qoymur. Bəs ana dilimizi istəməyi, ana dilimizə məhəbbət etməyi, ana dilimizi xoşlamağı kim qoymur?...Bəs kim bizi öz dilimizdən utanmağa və öz dilimiz ilə danışmağı ar bilməyə vadar edir” [5,6].

“Molla Nəsrəddin” jurnalı dil, ədəbiyyat, mənəvi mədəniyyət haqqındakı pantürkist, panislamist fikirlər ifşa edərək ana dili barəsində, onun saflığı haqqında ciddi məqalələr və yazılarla çıxış edirdi. Bu münasibətlə F.Köçərlinin jurnalda 1913-cü ildə dərc edilmiş “Ana dili” adlı məqaləsinin rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Məqalədə deyilirdi: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayası mənziləsindəndir. Ananın südü, bədənin mayası olduğu kimi ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir” [6,5]. Müəllif ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarının qəliz dildə yazıldığını, bunun millətə xəyanət olduğunu göstərir və vətənpərvər, millətsevər yaradıcı ziyalılara müraciət edərək yazırdı: “...Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın”[7,8]. F.Köçərli doğma ana dilində sadə, xalqın başa düşdüyü şəkildə yazmağın həyati zəruriliyini, ictimai fayda kəsb etdiyini diqqətə çatdırırdı.

Beləliklə, “Molla Nəsrəddin” xalq həyatını gerçəkliyə uyğun əks etdirməyi ədəbiyyatın, bədii-fəlsəfi yaradıcılığına başlıca vəzifəsi hesab edirdi. Buna görə də bir ədəbi-bədii mətbu orqanı kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalı öz mövqeyini heç zaman dəyişməyəcəyini aşağıdakı sözlərlə belə ifadə edirdi: “Oxucularımız dağılıb ta bircə nəfəri qalınca yazacayıq, yazacayıq, həmin dairədə yazacayıq ki, altı ildir ki, yazırıq və bu altı ilin ərzində yazdığımız sözləri bu saat yenə min dəfə təsdiq edirik” (8, 79-80).

Böyük azərbaycançı M.Ə.Sabirin “Daş qəlblı insanları”, “Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!” fəryadını və bütövlükdə Azərbaycan xalq həyatının ensiklopediyası olan “Hophopnamə”ni də əlavə etsək azərbaycançılığın bizə nə qədər lazım olduğu haqqında təsəvvür yaratmış olarıq. “Bir millət gərək bir kitaba, bir amala tapınsın!” -deyirdi böyük Mirzə Cəlil. Bu kitab düz 100 il bundan əvvəl nəşrə başlamış “Molla Nəsrəddin”, bu amal isə molla-nəsrəddinçilik-azərbaycançılıq idi.

Birinci dünya müharibəsi dövründə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri dayandırılmışdı. Lakin buna baxmayaraq, molla-nəsrəddinçilər leqal mətbuat səhifələrində tez-tez çıxış edir və Azərbaycan dilini saflaşdırmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Məsələn, Ömər Faiq Nemanzadə “Açıq söz” qəzetində yazdığı “Milli məsələlərdən bəhsə lüzum varmı, varsa vaxtımı?” adlı məqaləsində orta və ali məktəblərdə tədrisin ərəb və fars dillərində deyil, doğma Azərbaycan dilində olmasını və bununla yanaşı, rus dilinin öyrənilməsi zərurətini də qeyd edirdi. Ö.F.Nemanzadə molla-nəsrəddinçilərin azərbaycançılıq konsepsiyasının əsasını təşkil edən milli dil probleminə toxunaraq, milli dili millətin varlığı hesab edirdi. ...bir millətin ədəbiyyata malik dili və millətin ruhu, nişaneyi-mövcudatıdır. Ondan məhrum olduğu gün məhrum olmuş, ondan uzaqlaşdığı gün qəbrə yaxınlaşmış deməkdir”[4,276]. Müəllif haqlı olaraq milli dili və ədəbiyyatı millətin əbədilik simvolu hesab etmişdir.

Milli dil və ədəbiyyatı silahdan güclü hesab edən Ö.F.Nemanzadə xalqın azadlıq, bərabərlik ideallarının gerçəkləşməsində milli dil və ədəbiyyatın əvəzsiz vasitə olduğunu göstərir. Bütün dünyanın mədəni xalqlarının siyasi hərəkətlərinin milli dilin qorunması səylərinə toxunan molla-nəsrəddinçi ziyalı Azərbaycanda bu məsələnin vəziyyətinə toxunur və göstərir ki, fransız dili Qərbdə nədirisə, Yaxın Şərqdə türk dili odur: “Qərbdə fransız dili nə cür ümumi dil xidmətini görürsə, Yaxın Şərqdə, yəni Qafqaziyada, İrənin yarısında, Türkünstanda, Rusiyanın cənubi-qərbində, Krimda, Anadoluda, Rum elində, Suriyada, İraqda türk dili öyləcə ümumi dil vəzifəsini görür”[4,277]. Müəllif türk dilinin Yaxın Şərqdə hakim rol kimi müxtəlif xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirdiyini, 60-70 milyon daşıyıcısı olduğunu qürurla bildirərək ərəb əlifbasının və qəliz sözlərin dilimizə daxil olması ucbatından Qafqazda, Azərbaycanda türkcənin yazı və mətbuat aləmində zəiflədiyini göstərir. Ö.F.Nemanzadə yazır: “Vaxtdır ki, həqiqi, ictimai bir inqilab ilə dilimizi bu günkü yaramaz və çirkin əlifba əsirliyindən qurtarıb, öz təbiətinə və istiqlalına doğru bir əlifba qəbul edəlim. Və bunun sayəsində dilimizə danışqda qazandığı ümumilik şərəfini mətbuatda da qazandıralım”[4,278]. Müəllif bu yolla xalqın savadlandırılmasını və maarifləndirilməsini onu azadlığa, ədalətli və hüquq qanunları ilə fəaliyyət göstərən cəmiyyətə qovuşdurmağın, müstəqillik və xalqçılıq yolunda fədakarlıq etməyə çağırmağın mümkün olduğunu bəyan edir. Ö.F.Nemanzadə bütün molla-nəsrəddinçilərin və xalqın arzularını ifadə edərək məktəblərin milli zəmində təşkilatlanmasını, milli dil əsasında dünyəvi elmlərin tədrisini önə çəkir. Bütün bunlar isə azərbaycançılıq ideyasına xidmət edirdi.

C.Məmmədquluzadə publisistikasının şah əsəri sayılmağa layiq qiymətli nümunə olan “Azərbaycan” məqaləsi milli oyanış və sosial intibah dövrünün həqiqi manifesti, C. Məmmədquluzadənin məsləki və sənət məramının bəyannaməsidir. “Azərbaycan” məqaləsi Azərbaycan xalqının yeni əsrin başlanğıcındakı, müstəqil demokratik cümhuriyyət quruculuğu ərəfəsindəki ümummilli vəzifələrinin publisist carçısı, vətəndaşlıq harayının ifadəsidir. Bəhs edilən məqalə Azərbaycan ədəbiyyatında milli-mənəvi özünüdərkə, özünüqayıdışa çağırışın ən qüvvətli bədii-publisist əks-sədası, sənət dili ilə ifadə olunmuş ən kəskin həyəcan təbilidir. O, Azərbaycan məmləkəti coğrafiyasının vətəndaş, müdrük-filosof C.Məmmədquluzadənin mahir qələmi ilə çəkilmiş nadir publisist xəritəsidir. Mütəfəkkirin “Anamın kitabı” əsərini də azərbaycançılığın əvəzolunmaz ifadəsi saymaq olar.

“Molla Nəsrəddin” həm ifşa,həminkar edir həm də nicat yolunu göstərirdi. Bu yolun adı azərbaycançılıq-millı birlik idi. Onun silahı “xalqı həyəcana gətirən ...doğru söz” idi. “Sözün doğrusunu danışmaq hünərdir!”... “Molla Nəsrəddin” imperiyaçılığa qarşı Azərbaycan və azərbaycançılıq uğrunda milli mübarizənin ilk ədəbi-fəlsəfi abidəsidir. Jurnal milli istiqlal, hürriyyət uğrunda mübarizəni ana dili uğrunda mübarizədən başladı. Mirzə Cəlil yazırdı: “Yazıda böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilində yazmaqdan biz utanmadıq”[9,17].

Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti qısa müddət ərzində demokratik və dünya dəyərlərinə söykənən bir dövlət qurmuşdu. Etnik və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabər hüquqlarının tanınması, təhsil və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət ayrılması Cümhuriyyət hökumətinin yürütdüyü siyasətin mahiyyətini əyani şəkildə səciyyələndirir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi 23 ay ərzində mədəniyyət və maarif sahəsində də bir sıra qanun və qərarlar qəbul etmişdir. Hökumətin bu sahədə qəbul etdiyi ən mühüm qərarlardan biri 1918-ci il 27 iyun tarixində Azərbaycan-türk dilinin dövlət dili elan edilməsi oldu. Həmin sənəddə ibtidai siniflərdə təhsilin icbari olaraq anadilində aparılması, rus dilinin isə dövlət müəssisələrində keçici olaraq işlənməsi göstərilirdi. XIX-XX əsrlərdə maarifçilik, realizm və romantizm məcralarında təkamül edən azərbaycançılıq 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik dövlət yaradan qüvvəyə çevrildi, XX əsrin 70 illik totalitar kommunist ideologiyasına əsaslanan sovet imperiyası dövründə xalqın əsas müqavimət gücünə, əsrin sonunda müstəqil Azərbaycanın istiqlal məfkurəsinə çevrildi. Hələ 1905-ci ildə böyük azərbaycançı Mirzə Cəlilin dediklərini tarix yüksək əzmlə təsdiqlədi: “Müstəmləkəçi böyük dövlətlərin adı bəşər tarixinə biabırçılıqla yazılacaqdır. Xalqların salnamələrində gələcək nəsillərə bunlardan ancaq mənhus sifətlər yadigar qalacaqdır”[9,19].

Həyatının mənasını öz xalqının azadlığı və səadəti uğrunda mübarizədə görən, möhkəm iradəli, qorxu bilməyən gənc nəsil tərbiyə edib yetirmək C.Məmmədquluzadənin müqəddəs arzusu olmuşdur. Müdrik filosofun yaradıcılığında xalqın nöqsanlarının kəskin tənqid edilməsi onun vətənpərvərliyindən, xalqa olan sonsuz məhəbbətindən irəli gəlirdi.

Böyük Mirzə Cəlil xalqın dilini onun varlığının ən mühüm şərti hesab edirdi. Bu haqda “Molla Nəsrəddin” jurnalı yazırdı: “...millətin malını, dövlətini əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fəvt olar və ondan bir nişanə qalmaz...”. Məhz ona görə də o, xalq dilinin paklığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmağı vətənpərvərliyin əsas şərtlərindən biri sayırdı.

C.Məmmədquluzadə “...sadə yazmaq “eyib”dir, açıq yazmaq savadsızların peşəsidir və tarixdə də görürük ki, böyük alim və mütəxəssis adamlar sadə yazmağı eyib tutublar”- deyərək Azərbaycan dilini korlayanları ifşa etmişdir. O, təmiz xalq dilində yazıb yaratmış və Azərbaycan dilinin bütün incəliklərindən bacarıqla istifadə etmişdir. Göründüyü kimi C.Məmmədquluzadə Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda kəskin mübarizə aparırdı. O, bir tərəfdən, rus çarizminin millətçi-şovinst siyasətini ifşa etmiş, digər tərəfdən Azərbaycan xalqını Osmanlı imperiyası ətrafında birləşdirməyə çalışaraq öz milli dilimizi osmanlı dili içərisində əritməyə cəhd edən pantürkistlərə və panislamistlərə qarşı çıxmışdır.

C.Məmmədquluzadənin fikrincə, vətənpərvərlik ölkəni dağılmaz qalaya çevirən, xalqın dilini və mədəniyyətini xarici təcavüzdən qoruyub onların müstəqilliyini təmin edən çox mühüm bir hissidir. O, bu fikri xalqa çatdırmaq məqsədi ilə yazırdı: “Ey mənim qardaşlarım, nə qədər ki, millət, dil və vətən yolunda fəda olmağa biz qadirik, cəmi dünyanın tayfaları müttəfiq olub bizim üstümüzə hücum gətirələr biz yenə onların qabağında dayanıb dilimizi və vətənimizi mühafizə edə biləcəyik”[9,43].

Azərbaycan xalqının düşmənləri hər vasitə ilə dilimizi inkar etməyə çalışırdılar. “Molla Nəsrəddin” onlara qarşı ardıcıl və amansız mübarizə aparırdı. Jurnal bu mübarizə prosesində xalqımızın ən geniş dairələrinin ictimai fikrini ifadə edirdi. Jurnal o dövrdə dil məsələsi ətrafında gedən şiddətli mübahisələrdə ən düzgün yol seçmiş, ictimai-demokratik ideyalarını dil sahəsində də həyata keçirmişdir. Jurnalda dərc edilən bədii və publisistik əsərləri geniş oxucu kütlələrinin, “müsəlman qardaşların” başa düşəcəyi bir dildə yazır, ana dilimizi inkar edənlərə və korlayanlara qarşı amansız çıxışlar edirdi.

Jurnalda verilən bir şəkildə təsvir olunur ki, bir nəfər azərbaycanlıyı yerə yığıb, onun ağızına zorla ərəb, fars, rus dillərini soxurlar. Azərbaycanlı isə bu üç adamın əlində çabalaya-çabalaya qalıb deyir: “Ay qardaşlar! Mən ki, dilsiz xalq olunmamışam, dilləri ağızıma soxursunuz!”[9,15].

Mollanəsrəddinçilər nə Avropapərəst, nə Ruspərəst, nə Osmanlıpərəst, nə də İrənpərəst idilər, onlar Azərbaycanlıpərəst idilər. Onlar millətçiliyi yox milliliyi üstün tuturdular. Milliliklə bəşəriliyi vəhdətdə götürür, qarşılıqlı faydalanmanı məqbul sayırdılar.

XX əsrin əvvəllərində azərbaycançılıq ideologiyasının milli-fəlsəfi təlim kimi formalaşmasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının və molla-nəsrəddinçilərin misilsiz rolu danılmaz tarixi həqiqətdir. Akademik İsa Həbibbəyli qeyd etmişdir ki, “Molla Nəsrəddin” ədəbiyyatımızın və mətbuatımızın möhtəşəm azərbaycançılıq abidəsidir” [3,640].

Akademik İsa Həbibbəylinin göstərdiyi kimi, “molla-nəsrəddinçilik davam edir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında ... vətəndaşlıq cəsarəti, dərin milli düşüncə, Azərbaycançılıq məfkurəsi yaşadıqca “Molla Nəsrəddin” ənənələri də, molla-nəsrəddinçilik təlimi də yaşayacaqdır. Azərbaycan ədəbiyyatının, mətbuatının, ictimai fikrinin və karikatura sənətinin son yüz ildəki bütün əsas inkişaf istiqamətlərinin hamısında Mirzə Cəlil irsindən və “Molla Nəsrəddin” ənənələrindən “bir duz” vardır. Əgər indi “Molla Nəsrəddin” jurnalından keçən əsrin əvvəllərinə aid olan tarixləri pozub, əvəzinə hazırkı tarixləri yazsaq, bu nəşrləri sanki yeni mərhələnin “Molla Nəsrəddin”i kimi qəbul etmək mümkündür” [3, 645].

Molla-nəsrəddinçilərdən əvvəl və sonra da azərbaycançılıq sadəcə bir maarifçilik səviyyəsində, mədəni istiqamətdə müdafiə və təbliğ edilən fəlsəfi-etik, sosial-mədəni ideyalar məcmusu idi. Azərbaycançılığın siyasət, dövlətçilik səviyyəsində bir ideologiya kimi qəbul edilib əməli şəkildə tətbiqi isə ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev hələ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri işləyərkən onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1991-ci il dekabrın 16-da Ali Məclis dekabrın 31-ni Dünya Azərbaycanlılarının Birliyi və Həmrəyliyi günü elan etmişdir. Bu qərar və təklifə uyğun olaraq 1991-ci il dekabrın 25-də “Azərbaycan Respublikasının Milli Şurası qərara alır: Hər il dekabr ayının 31-i bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların həmrəylik günü elan edilsin”[10,8].

Müstəqillik dövründə azərbaycançılıq ideyası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qəti olaraq demokratik Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasına çevrildi. “Azərbaycançılığın bütöv bir xalqın-bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların, Ana Vətənlə əlaqəsi olan bütün soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin milli birlik simvoluna, milli ideologiyasına çevrilməsi və Azərbaycan Respublikasında rəsmi dövlət quruculuğu praktikasında həyata keçirilməsi 1993-cü ildən başlanır. Məhz bu dövrdən başlayaraq azərbaycançılıq etnolinqvistik, etnoqrafik, ədəbi, mədəni-estetik, fəlsəfi və mənəvi dəyərlərlə yanaşı, sosial-siyasi məzmun kəsb edərək ümumi ideyalar sistemi kimi milli dövlət quruculuğunun ayrılmaz komponenti” olur[11,129]. Bununla da azərbaycançılıq dövlətçiliyin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur.

Ulu öndər Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə ilkin şərtini ölkə daxilindəki xalqın həmrəyliyə görə gördü. Məhz buna görə də o, 1993-cü il dekabrın 31-də xalqa yeni il təbrikində bu ideyanı bəyan etdi. 1994-cü ildən başlayaraq Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi hər il dekabrın 31-i Dünya azərbaycanlılarını həmrəylik günü münasibətilə dünya azərbaycanlılarına müraciət etmiş, onları birliyə çağırmış, dünya, eləcə də Azərbaycanda gedən proseslər haqqında onlara məlumat vermiş, qarşılarında duran vəzifələri müəyyənləşdirmişdir. Prezident dünya azərbaycanlılarının qurultayının keçirilməsi haqqında sərəncam vermişdir.

2001-ci ilin noyabrın 9-10-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı keçirildi. İlk dəfə Ulu öndər azərbaycançılığın bir anlayış kimi məzmun və mahiyyətini açıb göstərdi, onu Azərbaycanın milli dövlət ideologiyası kimi təsdiq etdi. Bu qurultayda çıxış edən Ulu Öndər milli-mənəvi dəyərlərimiz adət-ənənə, azərbaycan dili və azərbaycançılıq ideyasından bəhs edərək demişdir: “Əziz həmvətənlər! Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı-Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq. Azərbaycan dilinin inkişafı haqqında bizim qəbul etdiyimiz geniş qərar məhz bu məqsədi daşıyır. Biz Azərbaycanın latın əlifbasına keçməsi haqqında qərar qəbul etdik. İndi Azərbaycanda hamı, bütün dövlət orqanları yalnız latın əlifbasından istifadə edir. Buda bizim milliliyimizi, azərbaycançılığımızı göstərən çox mühüm bir amildir. Biz bundan sonra da Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi üçün söylərimizi davam etdirəcəyik” [12,78].

Bu gün müasir, müstəqil Azərbaycan Respublikasında Azərbaycançılıq bir ideologiya kimi gerçəkləşmiş, əbədiyaşarlıq qazanmış və dövlət məfkurəsinə çevrilmişdir.

Beləliklə, molla-nəsrəddinçilərin yaradıcılığında və dünyagörüşündə azərbaycançılıq ideyaları vətənçilik, millilik və dövlətçiliklə bağlı məfkurə səviyyəsinə yüksəldi və xalqımızın milli-mənəvi ənənələrinin, siyasi, əxlaqi, estetik ideallarının təcəssümü olan konsepsiyaya çevrildi, eləcə də millətin intibahı, mədəni oyanışı, hüquqlarının, dilinin saflığının qoruyucusu, xalqın mənafelərinin ifadəçisi olan milli mənsubluq və kimliyin, milli-siyasi özündərkin, milli birlik və həmrəyliyin, dil və mədəni birliyin simvolu kimi çıxış etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. Redaktoru: Kamal Talıbzadə. Bakı: "Nurlan" NPM, 2006.
2. Nəzmi Ə. Seçilmiş şeirləri. Bakı: Yazıçı, 1978.
3. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: "Azərnəşr", 1997.
4. Nemanzadə F.N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992.
5. Məmmədquluzadə Cəlil. "Azərbaycan" felyetonu // Əsərləri, dörd cildə: III c. Felyetonlar və məqalələr. Bakı: "Öndər", 2004.
6. Molla Nəsrəddin. Səkkiz cildə. C.4, (1911-1914-cü illər), Bakı: "Çinar-Çap", 2008.
7. Xəlilov S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika.) Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi Ramiz Mehdiyev. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2006.
8. Hüseynova Ü. Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü. Bakı: Nurlan, 2006.
9. Məmmədquluzadə C. Dram və nəsr əsərləri. Bakı: "Azərnəşr", 1958.
10. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. II cild, Bakı: "Azərnəşr", 1997.
11. Vəliyeva S. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi, Bakı: AUN, 2002.
12. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar. Üç cildə. Layihənin rəhbəri və önsözün müəllifi: Əbülfəz Qarayev. Tərtib edənlər: Sevdə Məmmədəliyeva, Teymur Əhmədov. Redaktor: Lətifə Məmmədova. I cild, 1969-1982-ci illər, 1993-1996-cı illər, Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008.

ABSTRACT

Yusif Husseinov

“MOLLA NASRADDINISTS’ FIGHT FOR THE IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM”

The paper is about the Azerbaijan ideology supported by “Molla Nasraddin”, the satiric magazine around which were closely united such outstanding writers, poets and publicists like as Mirza Jalil, Sabir, Omar Faig, Ordubadi, Hagverdiyev and so on at the beginning of the 20th century. It is emphasized that “Molla Nasraddin” paid special attention to such notions as Azerbaijan, the name of the territory where our people live, the Azerbaijani language that we speak and usage of the mother tongue, national press, education, culture, art etc. as well.

The journal “Mollah Nasraddin” fought against those who did not approve the Azerbaijan language and spoke Russian continuously and consistently. The journal expressed the social opinion of the widest circles of our people in the struggling process. The journal chose the right way in the severe interviews for the language problem in that period and realized social-democratic ideas in the field of language. It published the artistic and publicistic works in such a simple language that great masses of readers, “Moslem brothers” could understand them and reported severely against those who denied and spoiled our mother tongue.

The representatives of Mollah Nasraddin school carried the responsibility of this historical duty. The struggle by the journal of “Mollah Nasraddin” at that time contributed the Azerbaijan literary language greatly to reach its high developmental period.

РЕЗЮМЕ

Юсиф Гусейнов

“БОРБА МОЛЛАНАСРЕДДИНИСТОВ ЗА ИДЕОЛОГИЮ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА”

Статья об Азербайджанской идеологии, поддерживаемой сатирическим журналом «Молла Насреддин», вокруг которого тесно сплотились такие выдающиеся писатели, в начале 20-го века поэты и публицисты как Мирза Джалил, Сабир, Омар Фаиг, Ордубади, Ахвердиев и другие. Подчеркивается, что «Молла Насреддин» уделял особое внимание таким понятиям как Азербайджан, название территории, где наш народ живет, азербайджанский язык на котором мы говорим и так же таким вопросам как употребление (использование) родного языка, национальная пресса, образование, культура, искусство и т.д.

«Молла Насреддин» вел последовательную и безжалостную борьбу против тех кто не говорил на родном , а использовал русскую речь.

Журнал , в процессе этой борьбы отражал общественную мысль самых широких кругов нашего народа.

В борьбах шедших в то время вокруг языковой проблемы журнал выбрал правильный путь и внедрил демократические идеи в жизнь и в языковую сферу. Художественные и публицистические произведения напечатанные в журнале , написанные в языке понятном « мусульманским братьям» и широкому читательскому кругу, жестоко выступал против тех , кто отрицал и портил родной язык . В это тяжело историческое время молланасреддинцы несут на своих плечах

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

ELMAN CƏFƏRLİ

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**ecaferli@mail.ru*

UOT: 327.2

**AZOR ADALARI MUXTAR REGIONUNUN
HÜQUQİ-SİYASİ STATUSU**

Açar sözlər: *Portuqaliya, Azor adaları, muxtar region, status, səlahiyyət, Qanunverici Assambleya, Region Hökuməti, Respublika Nümayəndəsi*

Keywords: *Portugal, Azores, autonomous region, statute, authority, Legislative Assembly, Government of the Region, Republican Representative*

Ключевые слова: *Португалия, Азорские острова, автономный регион, статут, полномочие, Законодательная Ассамблея, Правительство Региона, Республиканский Представитель*

Portuqaliya Respublikasının Azor adaları Muxtar Regionu ölkənin qərb sahillərindən 1360 km qərbdə Atlantik okeanında yerləşən 9 məskunlaşmış və bir neçə kiçik vulkanik adadan ibarətdir. Arxipelaqın ümumi səth sahəsi 2322 km², əhalisi isə 247 min nəfərdir (ölkə əhalisinin 2,3%-i). Muxtariyyətin inzibati mərkəzi Ponta-Delqada şəhəridir. Adalar şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru 644 km məsafədə uzanıb, Avropa ilə bir tərəfdən Afrika, digər tərəfdən Amerika arasında mühüm dəniz və hava tranzit məkanıdır.

Adaların kəşf olunması tarixi orta əsrlərə gedib çıxır. Hələ antik dövrlərdə karfagenlilərin və normanların, daha sonra ərəblərlə normanların izlərinə rast gəlinən [1, s. 6] adalar 1340-1345-ci illərdə avropalılar tərəfindən kəşf edilmiş, 1351-ci ildən genuyalıların coğrafi xəritələrində əks olunmuşdur. Portuqaliyalılar Azoru yenidən kəşf etmiş (1427), 1432-ci ildən portuqallarla yanaşı, flamandlar, fransızlar və digər Avropa xalqları adalarda məskunlaşmışlar. Adalar Portuqaliyanın tərkibinə 1439-cu ildə daxil edilmişdir [3, s. 25; 17]. Beləliklə, arxipelaq XV əsrdə, Portuqaliyanın hökmran dəniz dövləti olduğu zaman, böyük coğrafi kəşflər dövründə tutulmuşdur.

Adaların siyasi-inzibati birləşməsi istiqamətində ilk addım hələ XVI əsrdə kral I Manuel (1495-1521) tərəfindən atılmışdı. Məskunlaşdıqdan sonra və XVIII əsrdə markiz S.Pombalanın (kral I Jozenin (1750-1777) dövründə ölkənin idarəçiliyində mühüm rol oynamış siyasi xadim – E.C.) mərkəzləşdirmə islahatlarınadək arxipelaq onu öz kapitanları vasitəsi ilə idarə edən sahibkara məxsus idi. Lakin bu dövrdə vacib səlahiyyətləri öz əllərində cəmləşdirən və adalarda gündəlik həyatın tənzimlənməsinə cavabdeh olan yerli agentlər, magistrat kapitanları və inzibati vəzifə tutan şəxslər onları qabaqlayıb. Beləliklə, arxipelaqda idarəetmə sistemi təşəkkül tapır, güclü yerli hakimiyyət formalaşır, Azorun tərəqqi mərhələsi başlanır. Pombalanın dövründə mütləqiyyətin güclənməsi ilə Azorun administrasiyası birləşdirildi və general-kapitan vəzifəsinin təsis edilməsi ilə mərkəzləşdirildi [5, s. 104-105; 12, s. 255-284]. Bu, arxipelaq tarixində mərkəzi hakimiyyətin yerli inzibati idarəçilik üzərində tam nəzarəti ələ almaq üçün ilk cəhdi idi. General-kapitan monarxiyanın Azordakı nümayəndəsi idi. Bu vəzifənin təsis edilməsi yerli hakimiyyət orqanlarının hüquq və səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması ilə nəticələnmişdi. Hakimiyyətin bir adanın rəhbərliyi altında birləşdirilməsi digər adalarda yerli hakimiyyətin məhdudlaşdırılması hesabına baş verirdi. Bu dövrdə dövlət general-kapitan vasitəsi ilə yerli təşəbbüsü ləğv edirdi. Arxipelaqın identikliyinə dair iddialar kəskin şəkildə rədd edilirdi [5, s. 106].

Avropanın Hindistan, Afrika və Amerika ilə ticarətində Azor mühüm tranzit rolunu oynasa da, bu, arxipelaqa əhəmiyyətli gəlir gətirmirdi. Hər bir ada bir-biri ilə əlaqəsi olmayan yerli idarəetməyə malik idi, hətta bəzi adalar bir neçə kapitanlığa bölünmüşdü. Müvafiq siyasi-inzibati problemlərin həlli səlahiyyətinə malik olmadıqda, ayrı-ayrı adalar belə problemlərinin həllinə kömək üçün bir-birinə deyil, Lissabona müraciət edirdilər. Adaların general-kapitanın hakimiyyəti altında birləşdirilməsi dövlətin

arxipelaqın işlərinə müdaxiləsini artırır, 8 ada doqquzuncunun – Terseyranın xeyrinə öz səlahiyyətlərini itirirdi. Buna görə də digər adalar ilk növbədə Terseyradan muxtariyyət istəyirdi. Üçüncü böyük ada olan Terseyraya tabeçilikdən həmişə narazı qalan ən böyük ada olan San-Migelin əhalisi general-kapitandan muxtariyyət, kral sarayından isə əks-mərkəzləşdirmə tələb edirdi. 1833-cü ildə adanın bələdiyyələri krala Terseyradan ayrılma xahişi ilə müraciət etdi. Kral hökuməti bir sıra güzəştlərə getdi, lakin məhkəmə, hərbi və ruhani hakimiyyət mərkəzləşdirilmiş saxlanıldı [12, s. 125-127].

Lakin cəmi 3 il sonra Azorun inzibati idarəçiliyi yenidən dəyişdirildi. Qanunvericilər adaları coğrafi yaxınlığa görə üç siyasi-inzibati qrupa bölərək regionlar yaratdılar və hər birini regionun paytaxtının adı ilə adlandırdılar. Nəticədə şərq adaları (San-Migel və Santa-Mariya) qrupunu əhatə edən Ponta-Delqada, Piku və Fayal adaları istisna olmaqla, mərkəz adalarını (Terseyru, Qrasyoza və San-Jorji) əhatə edən Anqra-du-Eroizmu, Fayal, Piku və şərq adalarını (Floriş və Korvu) əhatə edən Horta regionları yaradıldı. Adalar bir general-kapitan əvəzinə, əvvəlcə prefekt, sonra general-administrator və nəhayət, region qubernatoru adlanan üç qubernator tərəfindən idarə olunmağa başladı. Bir-birindən asılı olmayan qubernatorlar kral hökuməti tərəfindən təyin edilib, hər şeydən əvvəl mərkəzi hakimiyyətin, qismən də Azorun maraqlarının təmin etmək üçün səlahiyyətlər almışdılar. Buna görə də adaların bir çox problemi həll olunmamış qalırdı [5, s. 107].

Coğrafi baxımdan ölkənin əsas ərazisindən çox uzaqda olsa da, arxipelaq həmişə Portuqaliyanın həyatında vacib rol oynamışdır. 1832-ci ildə kral I Migelin mütləqiyyət rejiminə qarşı Azordan başlanan mübarizə ölkədə konstitusion quruluşun bərqərar olması ilə nəticələnmişdi. XIX-XX əsrlər adalar üçün regional muxtariyyət cəhdləri ilə xarakterik olmuşdur. Azorun ilk muxtariyyət statutu 1895-ci ildə təsdiq edilmişdi. Əhalinin tələbləri qarşısında ölkə hökuməti həmin il martın 12-də Azorun elə rayonlarına muxtariyyət verməyə razılaşdı ki, bu ərazilərdə həmin status seçicilərin 2/3 səs çoxluğu ilə dəstəklənsin. Bu qərar mənşəcə azorlu olan baş nazir Hintze Ribeyronun (1893-1897) diktatura hökumətinin dekretində təsbit olunmuşdu. Bu, tam muxtariyyət deməkdən uzaq olsa da, muxtariyyət rejiminin institusionallaşmasına ilk cəhd kimi əhali tərəfindən sevinclə qarşılandı. Lakin Ponta-Delgada əgər dekreti dərhal qəbul etdisə, Anqra-du-Eroizmu onu yalnız bir neçə il sonra qəbul etdi, Horta regionu isə, ümumiyyətlə, dekreti heç vaxt qəbul etmədi.

1910-cu il oktyabrın 5-də Portuqaliyanın respublika elan edilməsi ilə bu sahədə geriləmə davam etdi. Müxtəlif aktlar vasitəsilə Azorun inzibati-təşkilati quruluşu müntəzəm dəyişdi. Əvvəlcə Azor əhalisinin muxtariyyət cəhdləri məhdudlaşdırıldı, sonra isə Salazarın “yeni dövlət” rejimində arxipelaqın muxtar qurumlarına əlavə səlahiyyətlər verilməklə onları həyata keçirmək üçün maliyyə vasitələri kəsildi, əvəzində hökumət nümayəndələrinin adalarda maliyyə imkanları artırıldı. Bu, 1930-cu illərədək – ölkə parlamenti adaların muxtar rayonlarının statusunu ölkənin digər əyalət rayonlarının səviyyəsində azaldan qanunu qəbul edənədək davam etdi. Qanunda deyilirdi: “Muxtar regionların mülki qubernatorları (birbaşa hökumət tərəfindən çağırılan və onun qarşısında məsuliyyət daşıyan nümayəndələr) bu Qanunun verdiyi səlahiyyətlərlə yanaşı, hökumətin onlara verilməsini zəruri saydığı səlahiyyətlərə malik olmalıdır” (maddə 11) [13, s. 181-195].

Portuqaliyanın 1933-cü il Konstitusiyası ölkəni “unitar və korporativ respublika” elan etdi, arxipelaqlar heç bir xüsusi status almadı. Azorun yekun konstitusion siyasi-inzibati muxtariyyətinin tarixi əsasları 1970-ci illərdə ölkədə baş verən hadisələrlə bağlı oldu [5, s. 112]. 1976-cı ildə muxtariyyət məsələsini müzakirə edən Portuqaliya Müəssislər Məclisi inzibati və siyasi muxtariyyət rejimini güclü konstitusion təminatla möhkəmləndirməyə hazır idi. Muxtariyyətin verilməsinə Azorun dövlətə davamlı inteqrasiyasını təmin etmək üçün kompromis kimi baxılırdı. Afrika müstəmləkələrini itirən, İngiltərə və ABŞ kimi dünya dəniz nəhəngləri ilə ittifaqı, onların himayəsini təmin edən ənənəvi dəniz mirasından məhrum olan Portuqaliya, Azor və Madeyra adaları olmadan Atlantik okeanındakı mövcudluğunu daha da zəiflədər və kiçik qitə dövlətinə çevirilərdi.

Bundan başqa, 1975-ci il aprelin 8-də Londonda arxipelaqın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmaq məqsədi ilə Joze de Almeyanın liderliyi altında Azor adalarının Azadlıq Cəbhəsi (FLA – a Frente de Libertação dos Açores) yaradılmış, həmin ilin avqustunda təşkilatın hərbi qanadı – Azor adalarının Azadlıq Ordusu təşkil edilmişdi. Parisdə yaradılan (1975) “Azorun müvəqqəti kölgə hökuməti” və ya “Azor adalarının mühacirətdəki hökuməti” də arxipelaqın müstəqilliyi uğrunda çıxış edirdi. Proqramındakı əsas müddəaları Portuqaliyadan ayrılmaq, sosial-demokratiya və milli

müstəqillik olan FLA həmin ilin iyununda müvafiq mübarizəyə başlamışdı. 1976-cı il sentyabrın 8-də Ponta-Delqadada Respublika naziri general Qalvano de Fiqeyredunun iştirakı ilə Mota Amaralanın başçılığı altında ilk Region Hökuməti fəaliyyətə başladıqdan sonra separatçılıq fəaliyyəti zəiflədi [17].

Azor separatizminin yaratdığı qorxu məhz bu dövrdə onun milli hərbi və ya siyasi amilə deyil, arxipelaqın siyasi həyatına əsaslanmasından və adalarda marağı olan dövlətlərin separatizmə verdiyi dəstəkdən qaynaqlanırdı. Belə ki, Azorun müstəqilliyi haqqında məsələ o zaman ABŞ prezidenti C.Ford, SSRİ rəhbəri L.Brejnev və AFR kansleri G.Şmidt arasında müzakirə mövzusu olmuşdu. Bundan başqa, arxipelaqda müxtəlif Amerika qurumları əhaliyə yardım və təhsil məsələləri ilə məşğul olurdu [5, s. 113]. SSRİ Portuqaliyadakı maraqlarını bu ölkənin kommunist partiyasının fəaliyyətini dəstəkləməklə həyata keçirməyə çalışırdı. FLA-nın da fəaliyyətində bəzi hallarda Azorun müstəqilliyi uğrunda mübarizədən daha çox məhz bu kommunist qüvvələrin siyasi iqtidarının qarşısının alınması meyilləri qabarıq görünürdü. Vaşinqtonda və müxtəlif Avropa paytaxtlarında ən yüksək səviyyədə Azorun o zamankı aparıcı siyasi xadimlərinə Qərbin dəstəyi ifadə edilirdi. Bu proseslərin kulminasiya nöqtəsi separatçı hərəkət liderlərindən birinə adaların müstəqilliyinin simvolu olmaq istədiyi halda, Azor prezidentliyi təklif edilmişdi. Belə bir müstəqillik ABŞ-ın marağında idi və onun dəstəyi ilə mümkün olacaqdı. Azorun müstəqilliyi ideyası bu və ya digər dərəcədə yerli siyasi cərəyan və hərəkətlərin – Azor xalqının öz müqəddəratını təyin etməsi uğrunda hərəkətin (MAPA), Azor Milliyətçi Hərəkətinin (MNA) və FLA-nın maraqlarına uyğun idi. Beləliklə, aydın olur ki, muxtar region statusu, bir sıra geosiyasi amillərlər də nəzərə alınmaqla, Portuqaliyanın tətbiq etməyə məcbur olduğu “xüsusi rejim”dir. Başqa sözlə, əgər 1976-cı ildə Azor adalarına muxtariyyət statusu verilməsəydi, hadisələrin hansı axarda inkişaf edəcəyini təsəvvür etmək çətin idi [5, s. 114; 17].

Məhz bu şəraitdə, baş verən “qərənfil inqilabı” (1974, aprel) ilə “yeni dövlət” diktaturası devrildikdən sonra Portuqaliya hakimiyyəti regionların muxtariyyəti məsələsinə daha həssas yanaşmağa başladı. 1975-ci ildə Azorda inzibati və siyasi muxtariyyətinə dair üzrə geniş müzakirələr getdi. Tərəflər status məsələsində aşağıdakı əsas prinsiplər üzrə konsepsus əldə etdilər: muxtariyyət yalnız inzibati deyil, həm də siyasi olmalı; siyasi muxtariyyət regional özünüidarə orqanlarının, qanunvericilik səlahiyyətləri olan məclisin və icraedici səlahiyyətləri olan hökumətin mövcudluğunu əhatə etməli; Azor vahid muxtar region olmalı; muxtariyyət Konstitusiyaya ilə təsdiq olunmalı və təminat altına alınmalı; arxipelaqlardan hər birinin muxtariyyəti müvafiq regional qanunvericilik məclisində işlənib hazırlanmalı, ölkə parlamenti tərəfindən təsdiqlənməli; arxipelaqdan toplanan maliyyə yığımları regional məsələlərin həlli üçün orada saxlanılmalı; ölkə hakimiyyətini hər bir regionda respublika naziri təmsil etməlidir. Muxtariyyətə dair yeddi ayrı əsasnamə layihəsi təklif edildi. Əsas siyasi partiyalar Azorun və Madeyranın regional muxtariyyət statusuna dair Konstitusiyanın VII bölməsi üçün öz layihələrini təqdim etdilər [5, s. 114-115].

1976-cı ilin martında Müəssislər Məclisi Azor və Madeyra muxtar regionlarının layihəsini hazırlamaq üçün xüsusi komissiya yaratdı. Martın 26-da Azor muxtariyyətinin konstitusion əsaslarına dair mətni təsdiqlədi və bu mətn bəzi kiçik dəyişikliklərlə ölkə Konstitusiyasında (1976, 2 aprel) [18] əks olundu. Muxtariyyətin ilk əsas qanunu olan Muxtar region haqqında müvəqqəti qanun aprelin 30-da təsdiqləndi. İyun ayında arxipelaqda yerli Qanunverici Assambleyaya ilk seçkilər keçirildi. 1976-cı il sentyabrın 8-də isə Mota Amaralanın sədrliyi ilə Azorun ilk regional hökuməti Ponta-Delqadoda Respublika nazirindən öz səlahiyyətlərini təhvil aldı.

1976-cı il Konstitusiyası arxipelaqlara xüsusi status verdi. Konstitusiyada göstərilir ki, “Dövlət unitardır və öz quruluşunda və fəaliyyətində adaların muxtariyyət rejimlərinə və sub-sidiarlıq prinsiplərinə, yerli hakimiyyət orqanlarının muxtariyyətinə və dövlət idarəçiliyinin demokratik əks-mərkəzləşdirməsinə hörmətlə yanaşır. Azor və Madeyra arxipelaqları özlərinin siyasi-inzibati statutlarına və hökumət orqanlarına malik olub, muxtar region təşkil edirlər” (maddə 6). Dövlət Azorun və Madeyra arxipelaqlarının uzaq məsafədə yerləşən regionlar olduğu da nəzərə alınmaqla, ölkənin bütün milli ərazisinin harmonik inkişafını stimullaşdırmağı özünün əsas konstitusion vəzifələrindən hesab edir (m. 9).

Muxtariyyətlərin regional qanunverici assambleyalarına deputat seçkilərinə dair qanunun qəbul edilməsi Respublika Assambleyasının müstəsna səlahiyyətidir (maddə 164). Konstitusiyaya muxtar regionların assambleyalarına ölkə parlamentində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ verir

(m. 170). Ölkə Assambleyası ilə yanaşı, Azor və Madeyranın regional assambleyalarının qətnəmələri və rəqlamentləri də rəsmi orqan olan “Diário da República” qəzetində dərc edilir (m. 119).

Muxtar regionlar ölkə hökumətinə maliyyə hesabatları təqdim edir və ölkənin Hesablama palatası bu hesabatlar üzrə qərar qəbul edir. Palatanın muxtariyyətlərdə bölmələri vardır (m. 214).

Konstitusiyada muxtar regionlara 225-234-cü maddələri əhatə edən ayrıca bölmə (VII) həsr olunmuşdur. Azor adaları və Madeyranın xüsusi siyasi-inzibati rejimi coğrafi, iqtisadi və sosial xüsusiyyətlərə və ada əhalisinin muxtariyyətə can atması amilinə əsaslanır. Başqa sözlə, əslində dövlətin arxipelaqa xüsusi status verməyə məcbur olduğu etiraf edilir. Yəni Azorda əslində metropoliya tərəfindən nə xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə riayət olunmasından, nə də dövlətin əks-mərkəzləşdirmə yolu ilə inzibati-siyasi islahatlara getməsindən danışmaq düzgün deyil. Regional muxtariyyət vətəndaşların idarəetmədə, sosial-iqtisadi inkişafda, region maraqlarının stimullaşdırılmasında demokratik iştirakı, həmçinin bütün portuqallar arasında birliyin və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi məqsədinə xidmət edir. Eyni zamanda regional siyasi-inzibati muxtariyyət dövlətin suverenliyinin bütünlüyünə xələl gətirmir və Konstitusiya çərçivəsində reallaşdırılır (m. 225).

Muxtar regionlar öz assambleyaları tərəfindən layihəsi işlənib hazırlanmış və Respublika Assambleyasında müzakirə olunaraq qəbul edilmiş siyasi-inzibati statutlarına malikdir. Konstitusiya muxtar regionları ərazi-hüquqi şəxslər kimi təsbit edir və müvafiq şəkildə onların statutlarında öz əksini tapan geniş səlahiyyətlər spektrini müəyyənləşdirir (m. 227). Regionun qanunvericilik muxtariyyəti onun öz siyasi-inzibati statutunda müəyyən edilmiş məsələlərə aiddir (m. 228). Dövlət orqanlarının müstəsna səlahiyyətlərinə daxil olmayan məsələlər üzrə xüsusi regional qanunvericiliyin mövcud olmadığı halda, muxtar regionlarda qüvvədə olan normalar tətbiq edilir. Dövlət orqanları muxtar regionun təcrid vəziyyəti ilə bağlı bərabərsizliyi xüsusi nəzərə alaraq, onların sosial-iqtisadi inkişafını təmin edir, həm öz səlahiyyətlərinə və həm də muxtar regionlara aid olan məsələlərlə bağlı həmişə regional hakimiyyət orqanları ilə məsləhətləşirlər (m. 229).

Azorda Respublika Prezidenti tərəfindən Dövlət Şurası ilə məsləhətləşməklə vəzifəyə təyin edilən və vəzifəsindən azad edilən Respublika Nümayəndəsi vardır. Respublika Nümayəndəsi vəzifəsi boş olduqda, eləcə də Nümayəndənin olmadığı və ya öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmədiyi hallarda, onu regional Assambleyanın sədri müvəqqəti əvəz edir (m. 230).

Muxtariyyətin özünüidarə orqanları Qanunverici Assambleya və Region Hökumətidir. Qanunverici Assambleya proporsional təmsilçilik prinsipi ilə ümumi, birbaşa və gizli seçki hüququ əsasında 4 il müddətinə seçilir. Region Hökuməti Qanunverici Assambleya qarşısında siyasi cavabdehlik daşıyır. Respublika Nümayəndəsi seçkilərin nəticələrini nəzərə almaqla, Region Hökumətinin Prezidentini təyin edir, həmçinin sonuncunun təklifi ilə hökumətin üzvlərini təyin edir və vəzifədən azad edir. Hökumətinin tərkibi Qanunverici Assambleya tərəfindən təsdiq edilir. Hökumət özünün təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərdə müstəsna səlahiyyətlərə malikdir (m. 231).

Qanunverici Assambleya regional büdcəni, iqtisadi və sosial inkişaf planlarını, hesabatları təsdiq etmək və milli fiskal sistemi regional xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırmaq üzrə müstəsna səlahiyyətlərə malikdir. Respublika Nümayəndəsi regional qanunvericilik aktlarını və normativ qərarları imzalayır və dərc etdirir. Nümayəndə Qanunverici Assambleyanın istənilən qərarını aldığı gündən 15 gün ərzində onu ya imzalayır, ya da veto qoyaraq (Konstitusiyaya zidd olduqda) aktın yenidən müzakirə olunmasını tələb edir (Konstitusiyanın 278-ci və 279-cu maddələri Nümayəndəyə veto hüququ tanıyır). Qanunverici Assambleya səlahiyyətli üzvlərinin mütləq çoxluğu ilə öz aktını yenidən təsdiqlədikdə, Nümayəndə aktı aldıqdan sonra 8 gün ərzində imzalayır. Həmçinin Region Hökumətinin istənilən qərarını imzalamaq üçün aldığı andan 20 gün ərzində ya onu imzalayır, ya da yazılı şəkildə səbəbləri göstərməklə, imzalamaqdan imtina edir. Bundan sonra hökumət öz qərarını qanun layihəsi şəklində təsdiq olunmaq üçün Qanunverici Assambleyaya təqdim edə bilər (m. 233). 1976-cı ildən etibarən respublika nümayəndələri (respublika nazirləri) veto hüququndan cəmi iki dəfə istifadə etmişlər [1, s. 112].

Portuqaliya Prezidentinin Qanunverici Assambleyanı buraxmaq hüququ vardır. Bu zaman o, Dövlət Şurası və regional parlamentdə təmsil olunan siyasi partiyalarla məsləhətləşir. Qanunverici Assambleyanın ləğvi Region Hökumətinin də səlahiyyətlərinə xitam verilməsinə səbəb olur. Regional parlament ləğv edildikdə, onun üzvlərinin və ya Bürosunun səlahiyyət müddəti növbəti seçkilərdən sonra formalaşan parlamentin ilk iclasınadək davam edir.

Beləliklə, mərkəzi hakimiyyətin siyasi nəzarəti altında keçən beş əsrlik dövrdən və XIX-XX əsrlərin qovşağındakı qısamüddətli inzibati muxtariyyət təcrübəsi mərhələsindən sonra Azor adaları, nəhayət, öz müqəddəratını təyin etmə hüququ əsasında siyasi muxtariyyətə malik oldu. 1976-cı il aprelin 30-da “Diário da República” (“Respublikanın gündəliyi”) qəzetində Portuqaliya Prezidenti F.K.Qomesin imzası ilə təsdiq edilmiş Azor adaları Muxtar Regionunun Müvəqqəti Statutu və “Azor adaları Muxtar Regionunun Regional Assambleyasına seçkilər haqqında” qanunlar dərc edildi. Müvəqqəti Statut 7 bölmə, 70 maddədən ibarət idi [11, 1976, 30 aprel].

1979-cu ilin martında Sosialist və Sosial-demokrat partiyaları regional parlamentə Azor MR haqqında əsasnamə layihələri təqdim etdilər. Müzakirələr nəticəsində regional parlament Azor MR-in Siyasi-İnzibati Statutunu qəbul etdi. Portuqaliya Assambleyası 1980-ci il iyunun 27-də Statutu təsdiqlədi. Preambula hissəsi olmayan Statut həmin il avqustun 5-də dərc olunaraq qüvvəyə mindi. Muxtariyyətin 1980-ci il Siyasi-İnzibati Statutunun yeni redaksiyası 1987-ci il martın 26-da təsdiqləndi. 1998-ci il iyunun 29-da Respublika Assambleyası tərəfindən qəbul edilən və avqustun 3-də ölkə Prezidentinin təsdiq etdiyi Statutun növbəti yeni redaksiyası 6 bölmə, 115 maddədən ibarət olub, preambulaya da malik idi. Cəmi bir ay sonra, 27 avqust 1998-ci il tarixli Qanunla Statuta yenidən əlavə və dəyişikliklər edilmişdi [19; 20].

Hazırda muxtariyyətin hüquqi statusu 2008-ci il sentyabrın 25-də ölkə parlamentində təsdiq edilmiş Azor adaları MR-nun Siyasi və inzibati statusu haqqında 2 №-li Statutla (2009-cu il yanvarın 12-də qüvvəyə minmişdir) tənzimlənir. Statut 8 bölmə, 141 maddədən ibarətdir. Preambulada “Azor adalarının azad şəkildə özünüidarəetmə hüququ uğrunda azorluların bir əsr əvvəl başlayan mübarizəsi” və “Azorun identikliyi və xalqının birliyi təsdiqləyən ilk muxtariyyətçilərin xatirəsini əziz tutaraq və onları zamanla əvəz edərək muxtariyyət idealını qoruyan və davam etdirən hər bir kəsin apardığı böyük mübarizənin şərəfinə dərin hörmət bəsləyərək” bu konstitusion aktın qəbul edildiyi göstərilir. Yəni Azorun muxtariyyət statusu əks-mərkəzləşdirmə prosesinin nəticəsi kimi deyil, adaların özünüidarəetmə uğrunda mübarizəsinin vadar etdiyi məcburi tədbir kimi ortaya çıxmışdır.

Arxipelaq hüquqi şəxs statusunda Portuqaliya Respublikasının muxtar regionudur. Region siyasi, qanunvericilik, inzibati, maliyyə və əmlak muxtariyyətinə malik olub, rəhbər orqanları Qanunverici Assambleya və Region Hökumətidir. Regionu Qanunverici Assambleyanın Prezidenti təmsil edir. Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş hallarda və hökumətin öz səlahiyyətlərini həyata keçirməsindən irəli gələn hallarda Regionu həmçinin Region Hökumətinin sədri də təmsil edir.

Qanunvericilik hakimiyyəti orqanı proporsional seçki sistemi əsasında 4 il müddətinə seçilən, “qanunvericilik və regional hökumətinin fəaliyyətinə nəzarət səlahiyyətləri olan” Qanunverici Assambleyadır (Assembleia Legislativa). Region parlamentinin Horta şəhərində və Fayal adasında qərargahları, digər adalarda isə nümayəndəlikləri vardır. Assambleya üzvlərinin dəqiq sayı Statutda göstərilmir, lakin “hər bir adadakı seçki dairəsində iki deputat və həmin adada qeydiyyatda alınmış seçicilərin sayına mütənəsib olaraq əlavə bir neçə deputat seçilir” (m. 27). Deputatlığa namizədlər seçildiyi dairəni deyil, bütün Regionu təmsil edirlər (m. 29).

Ölkə Prezidenti Qanunverici Assambleyanı buraxmaq hüququna malikdir. O, müvafiq qərarı Dövlət Şurasının və Region parlamentində təmsil olunan siyasi partiyaların mövqeyini dinlədikdən sonra qəbul edir. Bununla belə, Assambleya seçildiyi gündən altı ay müddətində və ya Azor adaları mühasirədə və ya fəvqəladə vəziyyət şəraitində olduqda buraxıla bilməz. Region parlamenti buraxıldıqda növbəti seçkilər 60 gün müddətində keçirilir (m. 69).

Azorda 9 (hər adada bir) seçki dairəsi və əlavə bir regional kompensasiya dairəsi (səslərə uyğun mandatların paylanmasında mümkün olan səhvlərin aradan qaldırılması üçün) təşkil edilir. Qanunverici Assambleyaya 2004-cü ildə keçirilən seçkidə 52 deputat seçilmişdi ki, onların da 6 nəfərini (12%) qadın deputatlar təşkil etmişdi. 2008-ci ildəki seçkilərdə isə regional parlamentdə 57 deputat təmsil olunmuşdu ki, onların da 9-u (15.8%) qadınlar olmuşdur [9, s. 27; 14; 15, s. 23].

Azorda müstəqil siyasi partiyalar yoxdur. Mövcud siyasi təşkilatlar isə ölkə üzrə milli siyasi partiyaların regiondakı şöbələri səviyyəsindədir. Bu baxımdan siyasi partiyaların populyarlığı çox vaxt onların ölkədəki nüfuzu ilə ölçülür. 1992-ci ilədək arxipelaqda Xalq Demokratik Partiyası/Sosial Demokrat Partiyası (PPD/PSD) alyansı populyar idisə, 2012-ci ildə Qanunverici Assambleyaya

keçirilən seçkilərdə Sosialist Partiyası 49,02% səs toplayaraq mandatların çoxunu (30 mandat) əldə etmişdi. Əvvəlki iki partiya isə birlikdə 23 (müvafiq olaraq 4 və 19) mandatına sahib olmuşdu.

Portuqaliya Respublikasında seçkili vəzifələrə namizədlik siyahılarında qadın və kişilərin kvotasının (hər cinsin təmsilçiliyi üçün minimal kvota 33% təşkil edir – E.C.) müəyyənləşdirildiyi 21 avqust 2006-cı il tarixli Üzvi Qanun muxtar regionlarda tətbiq olunmur [9, s. 28].

Regionun təcrid və ucqar vəziyyətinə görə ona səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində, xüsusilə maliyyə məsələlərində bir sıra imtiyazlar tanınır. Maliyyə məsələsi “milli həmrəylik prinsipi” ilə əlaqələndirilir (m. 19.1) və bu məqsədlə Statutda ayrıca bölmə (III bölmə; “İqtisadi və maliyyə rejimi”) nəzərdə tutulmuşdur. Muxtariyyətdə tətbiq edilən vergilərdən və digər daxilolmalardan əldə edilən gəlir bütünlüklə Azor adalarının öz xərclərinə sərf edilir. Bundan başqa, dövlət həm özü Regiona maliyyə dəstəyi göstərir, həm də ona Aİ-nin vəsaitlərini almasına dəstək verir. Statut milli vergi sistemini Azorun regional xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmağı da nəzərdə tutur (m. 20).

Azorun icraedici orqanı Region Hökumətidir (Governo Regional). Hökumətin strukturuna onun rəhbərliyi və regional katiblikləri daxildir. Anqra du Heroismu, Horta və Ponta Delqada şəhərlərində qərargahları olan Hökumətin tərkibinə onun sədri, sədrin müavinləri, region katibləri və region məsləhətçiləri daxildir. Region Hökumətinin Şurası isə sədr, sədr müavinləri və region katiblərindən ibarətdir. Şura onun Sədri tərəfindən dövlət siyasətinin ümumi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün çağırılır. Hökumətin Sədri hökuməti təmsil edir, onun işini idarə edir və əlaqələndirir. O, Respublika Nümayəndəsi tərəfindən, Qanunverici Assambleyaya seçkilərin nəticələri, siyasi partiyaların təmsilçiliyi nəzərə alınmaqla, təyin olunur. Sədr müavinlərini, katibləri və region katiblərinin müavinlərini hökumət sədrinin təklifi ilə Respublika Nümayəndəsi vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir (m. 76-81). Region Hökumətinin sədri yalnız ardıcıl üç səlahiyyət müddəti üçün təyin oluna bilər və sonuncu səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra eyni şəxs dörd il ərzində yenidən həmin vəzifəyə təyin edilə bilməz. Səlahiyyət müddəti dövründə Region Hökumətinin sədri özü istefa verdikdə, növbədənənar seçkilər keçirilmədən və ya istifadədən dörd il keçmədən yenidən həmin vəzifəyə təyin edilə bilməz (m. 105).

Region Hökuməti Qanunverici Assambleya qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır (m. 82). Hökumət öz vəzifəsinin icrasına başladıqdan sonra 10 gün ərzində dövlət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əsas siyasi və iqtisadi tədbirlərə dair Proqramını Qanunverici Assambleyaya təqdim edir və 5 gün ərzində parlament həmin sənədi ya təsdiq, ya da rədd edir (m. 82-84).

Hökumət kollegial şəkildə hər bir adaya ildə ən azı bir dəfə səfər edir. Bunların birində hökumət səfər etdiyi adada öz iclasını keçirir (m. 87).

Region Hökumətinin üzvləri parlamentin, onun daimi komitələrinin iclaslarında iştirak və çıxış etmək hüququna malikdirlər (m. 72).

Dövləti muxtariyyətdə ölkə Prezidentinin Dövlət Şurası ilə məsləhətləşərək təyin etdiyi və vəzifəsindən azad etdiyi Respublika Nümayəndəsi (Representante da República) təmsil edir. O, Konstitusiyaya düzəlişlərindən sonra əvvəlki və daha çox səlahiyyətə malik olan Respublika Naziri (Region Hökumətinin təqdimatı ilə ölkə Prezidenti təyin edirdi – E.C.) vəzifəsini əvəzləmişdir. Respublika Nümayəndəsi seçkilərin nəticəsinə əsasən Region Hökumətinin sədrini və digər üzvlərini təyin edir və vəzifələrindən azad edir; regional qanunvericilik aktlarını və hökumətin qərarlarını imzalayır və dərc etdirir, veto hüququndan istifadə edir və s. Qanunverici Assambleya veto qoyulan aktı səlahiyyətli üzvlərinin mütləq əksəriyyətinin səsi ilə təkrar təsdiqlədikdə, Nümayəndə aktı aldıqdan sonra 8 gün ərzində imzalayır. Hökumət Nümayəndənin imzalamaqdan imtina etdiyi qərarını qanunverici təklif şəklində təsdiq üçün Qanunverici Assambleyaya təqdim edə bilər (m. 106-107).

Regional məhkəmə təşkilatı Azorun xüsusiyyətləri və tələbatı nəzərə alınmaqla hər adada (Korvo istisna olmaqla) ən azı bir birinci instansiya məhkəməsi qismində təşkil olunan məhkəmə orqanlarından ibarətdir (maddə 133).

Özünüidarəetmə orqanlarının, Qanunverici Assambleya və Region Hökuməti üzvlərinin vəzifələri “siyasi vəzifələr” sayılır. Statut siyasi vəzifə sahiblərinin maaş, mükafat və vəzifələrin icrası ilə bağlı digər maliyyə təminatlarını, staj məsələsini və siyasi vəzifə ilə bir araya sığmayan hərəkətlər və maneələrin əks olunduğu “maraqların ictimai siyahısı”nı müəyyənləşdirir (m. 92-96).

Muxtariyyətlə dövlət orqanları arasında münasibətlər əməkdaşlıq, informasiya mübadiləsi, şəffaflıq, ədalət və milli həmrəylik, səlahiyyətlər bölgüsü və əks-mərkəzləşdirmə prinsiplərinə

uyğun tənzimlənilir. Region marağında olan məsələlər üzrə özünün səlahiyyətli orqanları vasitəsi ilə dövlətin ümumi siyasətinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsində iştirak edir (m. 108-113).

Azor xarici siyasət sahəsində geniş səlahiyyətlər almışdır. Region öz səlahiyyətinə aid olan məsələlər üzrə dövlətin xarici siyasətinin müəyyənəşdirilməsi və həyata keçirilməsində Region Hökuməti vasitəsi ilə, eləcə də Portuqaliya nümayəndə heyətlərinin daxilində Avropa inteqrasiyası çərçivəsində milli qanunvericilik məsələləri ilə bağlı dövlətin iradəsinin formalaşdırılmasında iştirak edir. Azor adaları Aİ-nin Regionlar Komitəsində və digər orqanlarında öz Prezidenti və ya onun əvəzinə təyin edilən başqa şəxs vasitəsi ilə iştirak edir. Müstəsna olaraq Regiona aid olan məsələlər üzrə danışıqlarda dövlət Azorun üstün mövqeyini tanıyır. Muxtariyyət beynəlxalq fəaliyyətini müvafiq dövlət orqanlarının rəhbər prinsipləri əsasında qurur. Portuqaliyanın xaricdəki təmsilçilik xidmətləri Regiona xarici əməkdaşlıq siyasətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bütün köməyi edir. Arxipelaqdan gedən mühacirlərin icmalarının yaşadığı ərazilərlə və ya onların nəslindən olub, Regionda yaşayan immiqrantların icmaları ilə mədəni, iqtisadi və sosial əlaqələrin inkişaf etdirilməsində Azorun müstəsna hüququ vardır (m. 121-124). Məlumatlara görə, Şimali Amerikada (ABŞ və Kanadada) arxipelaqın özünün əhalisindən 4 dəfə çox – 1 milyon azorlu yaşayır [17].

Beləliklə, Azor adaları bilavasitə öz maraqlarına aid olan xarici siyasət məsələlərinin həllində nisbi müstəqilliyə malikdir. Portuqaliyanın 1986-cı ildən üzvü olduğu, vahid valyuta məkanına 2002-ci ildə daxil olduğu Aİ-na Azor sərbəst şəkildə inteqrasiya edir [6, s. 18]. Hətta Aİ tərəfindən Azorun və Madeyanın inkişafına dair ayrıca inkişaf planı (POSEIMA) hazırlanmışdır [5, s. 118]. Aİ tərəfindən Portuqaliyada həyata keçirilən 12 sektoral və 7 regional proqrama (2000-2006-cı illər) ayrılan 26 milyard avronun 1,3 milyardı Azorun inkişafına sərf olunmuşdur. Aİ-nin 14 proqrama (2007-2013-cü illərdə) ayırdığı 21 milyard avrodan çox vəsaitin 1 milyard 156 milyonu Azorda həyata keçirilən 2 regional proqrama sərf edilmişdir [10, s. 104-105]. Beləliklə, muxtariyyətin Aİ-na inteqrasiyası mərkəzi hakimiyyətdən səlahiyyətlərin regional hakimiyyətə ötürülməsinə təsir etmiş, region milli və beynəlxalq səviyyədə uğur və tərəqqiyə nail ola bilmişdir.

Bütövlükdə muxtariyyətdə olduğu kimi, hər bir ada öz maraqlarını təmsil edən bir nümayəndəli orqana malikdir. Adanın özünüidarəetmə və yerli hakimiyyət orqanlarının və ictimaiyyətin nümayəndələrindən ibarət olan bu orqan adanın maraqları ilə bağlı olan məsələlər barədə qərar qəbul edir, adadakı bələdiyyələr arasında əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı, bələdiyyələrə dair qaydaların standartlaşdırılmasını təşviq edir, eləcə də Qanunverici Assambleyanın aktı ilə ona həvalə edilmiş digər səlahiyyətləri həyata keçirir (m. 127-128).

Adalarda yerli hakimiyyət orqanları eyni qanunvericilik prinsipi üzrə təşkil olunan bələdiyyələrdir. Yalnız öz məhdud imkanlarına görə Korvo adasının bələdiyyəsi müvafiq düzəlişlərlə birlikdə öz ərazisindəki məhəllələrin idarəçiliyi üçün ümumi səlahiyyətlərə malikdir (m. 134-136). Arxipelaq 19 bələdiyyəyə (konselyo – portuqalca “concelho”), bunlar isə öz nöbətində məhəllələrə (“freguesia”) bölünür. Adalarda cəmi 156 belə məhəllə vardır [1, s. 19].

Azor Qanunverici Assambleya tərəfindən təsdiq edilmiş öz bayrağı, gerbi, möhürü və himnina malikdir. Bayraq və himn müvafiq dövlət atributları prioritet olmaqla, onlarla birlikdə istifadə edilir. Azorun rəsmi paytaxtı olan Ponta-Delqada ilə yanaşı, Horta və Anqra-du-Heroismu da əsas inzibati mərkəzlərdir: Region Hökumətinin Prezidenti, vitse-prezidenti, katibliyi, Aİ və Xarici Əməkdaşlıq üzrə, Elm, texnologiya və avadanlıq üzrə və İqtisadiyyat üzrə regional katibliklər Ponta-Delqadada, Respublika Nümayəndəliyi, Təhsil və təlim üzrə, Əmək və sosial həmrəylik üzrə və Səhiyyə üzrə regional katibliklər Hortada, Qanunverici Assambleya, Kənd təsərrüfatı və meşəçilik üzrə, Ətraf mühit və dəniz üzrə və Su məhsulları üzrə regional katibliklər Anqra-du-Heroismuda yerləşir.

Azor müəyyən dövrlərdə müxtəlif qlobal problemlərin müzakirə edildiyi beynəlxalq danışıqlara və hərbi kampaniyalara şahidlik etmişdir. Livanda vətəndaş müharibəsi zamanı bu ölkəyə amerikan desantlarının çıxarılmasında (1958), ildə Konqoda Çombe rejiminin hərbi baxımdan dəstəklənməsində (1961), İsrail-Misir müharibəsi zamanı yəhudi ordusunun texnika və sursatla təchiz edilməsində (1973), Tehranda ABŞ səfirliyinin xilas edilməsində (1979), İraqa qarşı “Səhrada fırtına” (1991), “Səhra tülküsi” (1998) hərbi əməliyyatları, İraqa son müdaxilə (2003) və s. zamanı Laces hərbi bazası əhəmiyyətli rol oynamışdır [4, s. 76; 7].

1990-cı illərdə ABŞ-in ölkə xaricindəki 14 əsas hərbi bazasının 6-sı Avropada yerləşirdi. Bu

strateji altılığa isə Terseyra adasında yerləşən, ABŞ-ın 1943-cü ildən istifadə etməyə başladığı, Nyu-Yorkdan 4077 km uzaqlıqda olan Laces hərbi hava bazası başçılıq edirdi. Portuqaliya 1949-cu ildə NATO-ya daxil olduqdan sonra Azordakı hərbi bazanı 1951-ci ildə ABŞ-ın sərəncamına vermişdir. ABŞ-ın bazadan istifadəyə görə ödədiyi illik icarə haqqı muxtariyyətin deyil, ölkənin büdcəsinə daxil olur. 1986-cı ildən NATO-ya da bazadan istifadə üçün icazə verilmişdir [4, s. 74-81; 18].

Hazırda Azor geniş muxtariyyətə malik ərazi nümunələrindən birini təşkil edir. Arxipelaqda ciddi separatçı tendensiyalar daha müşahidə olunmur. Bu, bir tərəfdən dövlətin düşünülmüş inzibati-ərazi siyasəti ilə, digər tərəfdən yerli əhaliyə tanınan bir sıra güzəşt və imtiyazlarla əlaqədardır [8, s. 108]. Regionun iqtisadi inkişafının əsasını heyvandarlıq, balıqçılıq və turizm təşkil edir. 1980-ci ildə arxipelaqda 1000 km² ərazidə “Santa-Mariya” adlanan azad iqtisadi zona yaradılmışdır. Burada sənaye, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin bütün növlərinə icazə verilir, ərazi həmçinin beynəlxalq səviyyəli dərindən dəniz limanı və aeroport kimi xidmət göstərir. Zonada fəaliyyət göstərən və layihələrin həyata keçirilməsində maraqlı olan müəssisələrə informasiya dəstəyi ZOFRAM (“Santa-Mariya” Azad İqtisadi Zonasının İnkişafı Cəmiyyəti) vasitəsi ilə göstərilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абрамов А.М. Азорские острова. Москва, Весь мир, 2006, 120 с.
2. Варламов В.В. Свободные экономические зоны Португалии // Иберо-Америка, 2008, № 7, с. 24-36
3. Варьяш О. Португалия: дороги истории. Москва: Гардарика, 2005, 206 с.
4. Вотановская Е. Азоры здесь тихие. Индекс безопасности, No 2 (89), Том 15, Лето 2009, с. 73-86
5. Карлос Эдуардо Пачеко Амарал. Корни автономии и идентичности общества Азорских островов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология, 2006, № 8, с. 103-118
6. Кривцов Н.В. Португалия. Москва: Вече, 2008, 82 с.
7. Мечты министров без галстуков. Газета «Контакт». 2000, № 11, 22 мая.
8. Павлова Е.Б. Португалия и интеграционные проекты в современном мире: политические аспекты. Санкт Петербург: Питер, 2001, 150 с.
9. Рассмотрение докладов, представленных государствами-участниками в соответствии со статьей 18 Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Седьмой периодический доклад государств-участников. Португалия. Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин ООН. Distr.: General 29 January 2008, 96 p.
10. Региональная политика стран ЕС. Центр европейских исследований ИМЭМО РАН. Отв.ред. А.В.Кузнецов. Москва: ИМЭМО РАН, 2009, 230 с.
11. Diário da República, Sexta-feira 30 de Abril de 1976, I Série Número 102 – 000300009.pdf
12. Maia, Francisco de Ataíde Machado de Faria e. Os Capitães do Donatario 1439-1766. 4a Edição. Ponta Delgada: Institute Cultural de Ponta Delgada, 1988, 291 p.
13. Projeto de Lei para a Autonomia Administrativa dos Distritos Açorianos. 1921. // Leite J.G.R. A Autonomia dos Açores na Legislação Portuguesa, 1892-1947. – Horta: Edição da Assembleia Legislativa Regional dos Açores, 1987, p. s. 181-195
14. Азорские острова <http://context.reverso.net>
15. Базовый документ, являющийся составной частью докладов государств-участников. Португалия. 30 января 2011 года. Distr.: General 25 July 2011, 106 p. - G1144431.pdf
16. История Португалии <http://rushist.com/index.php/west/2373-istoriya-portugalii>
17. Клочковский Г. Фронт освобождения Азорских островов – ФОА (a Frente de Libertação dos Açores – FLA) www.азоры.пф
18. Constitution of the Republic of Portugal. Seventh Revision [2005] <https://www.amazon.com/Constitution-Republic-Portugal-ebook/dp/B077BB1KTJ>
19. Estatuto Político-Administrativo da Região Autónoma dos Açores.pdf <http://www.azores.gov.pt>
20. Estatuto Político-Administrativo da Região Autónoma dos Açores, Lei n.º 39/80, de 5 de

ABSTRACT

Elman Jafarli

LEGAL-POLITICAL STATUS OF THE AUTONOMOUS REGION OF THE AZORES ISLANDS

Autonomous Region of the Azores islands of the Republic of Portugal consists of 9 inhabited and several volcanic islands in the Atlantic Ocean. The area of the archipelago is 2,322 km², the population is 247 thousand, the capital city of Ponta Delgada. The Azores were discovered by the Portuguese in 1427 and were included in the country in 1439. The status of autonomy at the administrative level of Azores was first given in 1895. After the overthrow of the "new state" regime in Portugal in 1974, the new Constitution of the country (1976) granted the status of political-administrative autonomy to Azores along with Madeira. In the past period, several autonomy statutes were adopted. Currently, the legal status of autonomy is governed by the Political and Administrative Statute of the Autonomous Region of the Azores, consisting of 8 chapters, 141 articles approved in 2008. According to the Statute, the archipelago is an autonomous region of the Republic of Portugal as a legal entity. The Region has its own legislative body – the Legislative Assembly and the executive body – the Government of the Region. The state in the Region is represented by the Republican Representative appointed by the President of Portugal. Azores has a fairly wide autonomy (political, fiscal, financial). Autonomy is an important authority in foreign policy issues, especially with regard to integration with the European Union.

РЕЗЮМЕ

Эльман Джафарли

ЮРИДИЧЕСКО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТАТУС АВТОНОМНОГО РЕГИОНА АЗОРСКИХ ОСТРОВОВ

Автономный Регион Азорских островов Республики Португалии состоит из девяти обитаемых и нескольких вулканических островов в Атлантическом океане. Площадь архипелага составляет 2322 km², население 247 тысяч, столица г. Понта-Делгада. Азорские острова были обнаружены португальцами в 1427 году и были включены в состав страны в 1439 году. Статус автономии на административном уровне Азора впервые был дан в 1895 году. После свержения режима «нового государства» в Португалии в 1974 году новая Конституция страны (1976) предоставила статус политико-административной автономии Азорам вместе с Мадейрой. В минувшем периоде было принято несколько статута автономии. В настоящее время юридическому статус автономии регулируется Политическим и Административным Статутом Автономного Региона Азорских островов, состоящий из 8 глав, 141 статьи, утвержденный в 2008 г. Согласно Статуту, архипелаг является автономным регионом Республики Португалии в статусе юридического лица. Регион имеет своего законодательного органа – Законодательную Ассамблею и исполнительного органа – Правительство Региона. Государство в Регионе представлено Республиканским Представителем, назначенным президентом Португалии. Азор обладает достаточно широкой автономией (политической, налоговой, финансовой). Автономия является важным авторитетом и во внешнеполитических вопросах, особенно в отношении интеграции с Евросоюзом.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

ayev

MÜSLÜM NƏZƏROV
NİZAMİ QULİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 16:378

MÜASİR TƏHSİL PARADİQMALARININ FƏLSƏFİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *təhsil, təhsil fəlsəfəsi, paradiqma, fəlsəfi antropologiya, həyat fəlsəfəsi*

Key words: *the education, philosophy of education, the paradigm, philosophy of life, philosophical anthropology,*

Ключевые слова: *образования, философия образования, парадигма, философия жизни, философская антропология,*

Yeni ümumdünya birliyinin doğulmasının real iştirakçısı olan müasir təhsil bu birliyin inkişaf problemlərinin episentriyə durur. Təhsil haqqında təsəvvürləri dərinləşdirmək üçün təhsilin müasir dəyərlərinin şəxsiyyətin, qrupun, millətin, cəmiyyətin inkişaf dəyərlərinə uyğun olub-olmadığını dəqiqləşdirmək lazımdır, çünki cəmiyyətin inkişaf resursları bu gün şəxsiyyətin potensialı, yaradıcı qabiliyyətləri ilə bağlıdır. İstənilən cəmiyyətin mədəniyyətinin səviyyəsi və həyat fəaliyyətinin sosial xarakteri onun təhsilinin səviyyəsindən asılıdır. Ümumi planda götürəndə təhsil – dünyanı dərk etmənin və anlamanın, həmçinin cəmiyyətin həyatında professional ustalığa yiyələnmənin forma və vasitələridir.

Təhsil ümumbəşəri sərvət olub, insanın elm və mədəniyyət dünyasına çıxmasının vasitəsidir. Təhsil prosesində insan mədəni sərvətləri mənimsəyir. Mədəniyyəti mənimsəməklə insan nəinki daimi dəyişkən dünyaya adaptasiya edir, həmçinin fəal fəaliyyətə qabil olur, öz subyektivliyinin inkişafına nail olur. Təhsil iqtisadiyyatın, siyasətin, mədəniyyətin və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının mühüm amilidir. Mədəniyyət və təhsil ictimai tərəqqi və sivilizasiyanın inkişafının aparıcı amilləri olmaqla, öz növbəsində cəmiyyətin tələbatlarının təsiri altında inkişaf edir (3.s.166).

Bu baxımdan təhsil sisteminin cəmiyyətdə yerinin və özünəməxsus funksiyalarının öyrənilməsi sosial fəlsəfənin predmetinə aiddir. Təhsil fəlsəfəsi tədqiqat sahəsi kimi formalaşsa da, müstəqil bir elm olmayaraq fəlsəfənin strukturuna daxildir.

Ümumi təhsil fəlsəfəsində mədəni-tarixi inkişaf prosesi kimi pedaqoji təfəkkür və pedaqoji praktikada paradiqma anlayışından istifadə edilir. Müvəqqəti məkan olaraq hər zaman orada insanın özünə və başqasına, dünyaya, təbiətin həqiqətlərinin xarakteristikası haqqında təsəvvürlər formalaşır, bu da özündə səbəb-nəticə əlaqələri və münasi-bətləri ehtiva edir, dünyagörüşündən asılı olaraq hadisələrin mahiyyətini göstərmək üçün xüsusi bir mənzərəyə malik olur.

"Paradiqma" anlayışı XX əsrin 70-ci illərində elm aləminə daxil olub və ictimai təcrübə sahəsində sürətlə uğur qazanıb. Paradiqma (yun.paradeigma- nümunə, model)-müəyyən tarixi dövr ərzində elmi aləmdə qəbul olunmuş, problemin qoyuluşu, həlli və öyrənilməsi modeli, müəyyən tədqiqatın ən ümumi prinsiplərinin anlaşma metodunu və interpretasiya obyektini bildirən əsas elmi baxış, cərəyan deməkdir. "Paradiqma" anlayışı pedaqogika elminə amerikalı tarixçisi T.Kun tərəfindən gətirilib. O, 3 mərhələni fərqləndirmişdir: paradiqma öncəsi, paradiqmanın hakimliyi, elmi inqilab zamanı paradiqma (2;5).

Paradiqma – müəyyən elm sahəsində uzun müddət ərzində tədqiqatlara istiqamət verən nəzəri – metodoloji prinsiplər sistemidir.

Müəllimlərin uşaq haqqında təsəvvürlərinin əsas xarakteristikası, onun şəxsiyyətinin bütün ideya, məqsəd və vəzifələri haqqında, dövrünə xas olaraq təhsil imkanlarını və dünyanın ümumi mənzərəsini bilavasitə özündə əks etdirməklə kompleks təhsil paradiqmasını əhatə edir. Müasir dövr fəlsəfəsində təhsil nəzəriyyəsi yeni paradiqmanın təşəkkül prosesləri ilə səciyyələnir.

Onlar rəngarəngliyi ilə bir-birindən asılı olaraq mürəkkəb və zidiyyətli əsaslarla nəticələnir. Lakin onların birliyi təhsil təcrübəsində ideya və konsepsiyaların həyata keçirilməsi əzmi ilə bağlıdır; bu ötən əsrin fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. XX əsrin müasir təhsil paradigmalарının qurulması üçün əsas ola biləcək tendensiyalar fəlsəfəsinə qısaca nəzər salaq:

"Həyat fəlsəfəsi"- Qərbdə XIX– XX əsrdə ən geniş yayılmış cərəyanlardan biridir. Banisi alman filosofu A.Şopenhauer (1788–1860) hesab olunur. Bu fəlsəfi istiqamətdə mərkəzi problem insan problemi, onun mahiyyəti və mövcudluğudur (6). Klassik rəasionalizmə reaksiya kimi təbiətşünaslıq mexaniki böhran olaraq doğulur. Ötən əsrin sonlarında insan mövcudluğuna ontoloji bəraət verilməsinə ehtiyac yarandı. Bu dövrdə əsas ideyaların müstəqil istiqamətini onu müəyyənləşdirməyə imkan verən müxtəlif üsuluna görə əlamətlərindən alınmış nəticələri mütəfəkkirlər (F.Nitsşe, O.Diltey, Q.Zimmel, A. Berqson, L.Klages) başa düşülən şəkildə cavab olaraq əsalandırmışlar.

Ontoloji ideya. Həyat özü bölgü istəməyən bütöv üzvi proses olub, ilkin reallıqdır: materiya və ruh, varlıq və şüur. Bu zaman həyatın əsas prinsipləri və bütövlüyü müxtəlif ola bilər: Özünü təmin edən bioloji varlıq kimi, onun üçün xüsusi həyatı substansiyaları (F. Nitsşe, L Klages), hakimiyyətə qədər iradənin izahı psixo-mədəni mahiyyətinin keyfiyyətlərindən asılıdır. Onun mədəni formalarda davam edən yaradıcılıq aktı həyatın və tarixin fasiləsizliyi kimi, mexaniki, cansız "olan" qurumlara qarşı çıxan fasiləsiz inkişaf prosesidir. Onda insanın fərdi həyatı, zamanın hər hansı bir məqamında dönən proses olmayıb, onun şəxsiyyətinin özünə bərabərdir, bu, yalnız öz varlığının fəaliyyəti başa çatdıqdan sonra müəyyən oluna bilər.

Qnoseoloji prinsip – (antisentizm) "həyat fəlsəfəsi": ağıl, klassik məntiq, elm yalnız əşyalar arasında münasibətlərin dərk etdirmirlər, əslində onlar şeyləri əks etdirirlər.

Bu mənada simvolik - təhsildə intellektual, estetik, elmi rəasional idrakın əsasında irrəasional həyatı gerçəklik dərk olunur. İdrakın əsas anlayışları həyat incəsənətinin ən adekvat alətləri olan vərdiş , intuisiya (A.Berqson), hisslər (O.Diltey) insan həyatının bütövlüyü üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni insan formalaşdırmaq üçün məhz bu keyfiyyətləri inkişaf etdirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, nəzəriyyəçilər mədəniyyətin öyrənilməsində bu istiqamətlərin xüsusi rolu olduğunu qeyd edirlər. Bu funksiya mənəvi və təbii olmaqla həyatda vahid metodologiyayı dərk etməyə qadirdir, onda təbiət bütöv olaraq insanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını ortaya çıxaracaq. Həmişinin onun öz qanunauyğunluğu səbəb-nəticə, dəyərlər, şəxsiyyətin irrəasional intuitiv bilinən mahiyyəti kimi başa düşüləcək.

Bu baxımdan təhsil nəzəriyyəsi üçün nəticələr: bütöv prosesinin qurulması üçün əldə etdiyi bilik, adekvat həyat, təbii kompleksin, humanitar-sosial-tarixi, təbiət elmləri və bədii fənlərin humanist düşüncələri və mənəvi-əxlaqi məqsədlərin birliyinin birləşməsi lazımdır. Bu zaman onların bilik almaq proseslərində həyəcanını (təəssübkeşlik, ehtiyac) qeyri-verbal, intellektual üsullarla fəallaşdırmaq xüsusilə vacibdir.

"Həyat fəlsəfəsində" tarixi olan bütöv başa düşülən narahatlıqlar təbii sistemlərdən fərqli olaraq, qanunlar səbəbiyyəti harada fəaliyyət göstərir orada nadir və təkrarsız mədəniyyətlərin düşüncə və fəaliyyət dairəsində geniş fərqlənən tiplə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə tarixi-mədəni inkişaf dövrü xarakter daşıyır. Xalqlar və dövlətlər kimi, insan da, doğulandan ölənə qədər inkişaf yolu keçir. Bu zaman mədəniyyətlərarası sivilizasiya tarixi xronologiyadan asılı olmayaraq seçmə mərhələnin başa çatması deməkdir. Başqa sözlə, klassik konsepsiya dünya tarixi tərəqqisi kimi müstəqil mədəni formalarının müxtəlifliyi, birləşmiş ideya və həyat yaradıcılığının əlaqələndirilməsidir.

Bu baxımdan təhsil - şəxsiyyətin həyat axınında öz biliyini inkişaf etdirməsidir. Başqa sözlə, 1. Təhsil–insanın həyata və əməyə hazırlığının vacib şərtlərindən olan bilik və bacarıqların, həmçinin sistemləşdirilmiş biliklərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir. 2.Təhsil–cəmiyyətin mədəniyyətinin əsas hissəsi olub, onun üzvlərinin təlim və tərbiyəsini sosiomədəni məqsəd və ideallarla müvafiq şəkildə təmin edir (3,s.177).

Təhsil – bu mürəkkəb, çoxhüdüdüli sosiomədəni və şəxsiyyətyönümlü təzahürdür. O, sanki mədəniyyətin mənbələrini toplayır və onları qeyd edir. Bu vəziyyətlə qarşılaşan fərd həm şəxsiyyət, həm də sosial xadim, həm də homo faber (professional) kimi inkişafa malik olur. Bu dünyanın

özündə də, daxili və xarici birlikdə də özünümü şahidə, özünüdərək prosesində həyata keçirilir. XX əsrin birinci yarısında Qərb fəlsəfəsi diqqətini insana doğru çevirdi. İnsan problemi ilə bu və ya digər dərəcədə məşğul olan, həmin problemi əks etdirən çoxsaylı fəlsəfi konsepsiyalar ümumi fəlsəfəyə antropologiya adı altında birləşir. Bu terminin əsas mənası fəlsəfi fikrin insanın təbiətini və imkanlarını dərinlən anlamaqla əlaqədardır (6).

Fəlsəfi antropologiya XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq fəaliyyət göstərmiş və inkişaf etmişdir. Tam müstəqil elm statusuna malik olan fəlsəfi antropologiyanın predmeti insan həyatının inkişafı, əsas vəzifəsi isə insan varlığının bütövlüyünü bərpa etməkdir. İnsanın əmələ gəlməsində ictimai amillər daha çox rol oynadığında antropologiya humanitar elmlərdə sıx əlaqədardır. Fəlsəfi antropologiya, psixologiya, pedaqogika, sosiologiya, kulturologiya və tətbiqi elmlərin, onun müxtəlif sahələri ilə sıx bağlıdır. Fəlsəfi antropologiya baxımından - insanın fiziki, psixi və mənəvi əsaslarla bacarıq və qabiliyyətlərini hərəkət etdirən, onun metafizik mənşəyi və insan varlığının predmet sahəsini inkişaf etdirməklə, insanın bütöv fəlsəfi obrazını yaratmaq lazımdır.

Bu şəraitdə şəxsiyyətin əsas vəzifəsi baş verənlərə obyektiv yanaşmaq, öz imkanları mövqeyindən və məqsədlərindən asılı olaraq, mövcud şəxsi meyarlar hazırlamaq, onun mənasını anlamaq və öyrənməkdən ibarətdir. O, öz qabiliyyəti ilə, müəyyən "bir həyatın" sərbəst fikirə, öz seçiminə görə ona təhsil vermək məqsədi; yəni insanlığa ("həyat qədar"), mərhəmətə, dözümlülük, ədalət və yaxşılıq öyrətməkdir.

Təhsil prosesində əsas məsələ yeganə üsul olan elmlərdə həqiqətin anlaşılmasına, humanitar idrakda həyatın inkişafı haqqında elmi fikirlər və ideyalara üstünlük verilməlidir. Təhsilin mədəni-humanist funksiyasının reallaşması, demokratik şəkildə təşkil olunmuş təhsil prosesini şərtləndirir ki, onun mərkəzində təlim alan durur. Bu prosesin əsas əhəmiyyəti şəxsiyyətin ahəngdar inkişafıdır. Şəxsiyyət üçün dəyərlərin rolu xüsusən də bundan ibarətdir ki, dəyərlər gerçəkliyin arzuolunan obrazını təsvir edir. Gerçəkləşməyən dəyərlər təkə fərd üçün yox, cəmiyyət üçün də böyük təhlükə kəsb edir, çünki tələb olunmayan dəyərləri həyata keçirmək cəhdləri destruktiv xarakter ala bilər.

Müasir fəlsəfə elmində təhsilin ümumi nəzəriyyəsinin təşəkkülü kimi tendensiya XX əsrin 60-cu illərdən başlayaraq ortaya çıxır. Bu sahədə fəlsəfəsinin elmi biliklərin müstəqil istiqaməti və bütöv sistemi mövcuddur. Bu baxımdan təhsil problemləri pedaqogika, psixologiya, metodika və s. kimi elmlər fəlsəfə elminin də maraq dairəsindədir. Müxtəlif elmlər təhsilin öyrənilməsinə öz nöqtəyindən nəzərdən yanaşırlar. Fəlsəfədə "təhsil" anlayışı insanın formalaşmasının ümumi mənəvi prosesi mənasında işlənir və insanın mənəvi siması bu prosesin nəticəsidir. Təhsil həmçinin, mədəni-tarixi təzahür kimi, eyni zamanda millətlərin, xalqların, bəşəriyyətin zəngin mədəni irsinin toplanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi, saxlanması vasitələri kimi də araşdırılır.

Ənənəvi dövrdə yaranan problemlər və onların həlli yolları, təhsil anlayışları, mövzu ümumiliyi, elmin ümumi metodologiya kimi əlamətləri fəlsəfəyə bu sahədə tədqiqatlar aparmağa imkan verir.

İstənilən cəmiyyətin mədəniyyətinin səviyyəsi və həyat fəaliyyətinin sosial xarakteri onun təhsilinin səviyyəsindən asılıdır. Ümumi planda götürəndə təhsil – dünyanı dərk etmənin və anılmanın, həmçinin cəmiyyətin həyatında professional ustalığa yiyələnmənin forma və vasitələridir. Təhsilin mahiyyəti onun funksiyalarında açılır. Onlardan ən əsasları bunlardır:

- Sosiomədəni təcrübənin bir nəsildən digər nəsələ ötürülməsi;
- İnsanın şəxsiyyət və sosial xadim, cəmiyyət həyatının məsul bir üzvü kimi inkişafı;
- Fərdin ictimai faydalı əməyin konkret növünə hazırlanması.

Bu funksiyalar ayrılıqda deyil, bir-birini tamamlayaraq yaranır. Bununla yanaşı, hər hansı bir təhsil eyni zamanda təlim və tərbiyədir (3.s.123).

Təhsil - sosiomədəni sahə olub insan həyatının təşəkkülü və inkişafını təmin edən cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq bacarıqlarına malik olan insanın formalaşmasına yönəlmişdir.

Təhsilin istiqaməti və mövqeyi üçün aktual olan elmi aspektlərin nəticəsi kimi insan mədəniyyət dünyasına, humanizm ideyalarına müraciət edərək daha da sərbəst və yaradıcı olur. Buna görə də cəmiyyət və fərd üçün təhsil mühüm sosial və mənəvi dəyərlərdən biridir.

Bu dəyərlər mədəniyyət kontekstində və ictimai həyatın bilik və elm tarixini, elmi axtarışı statusunun müəyyənləşdirilməsi onun dünyagörüşü və dəyərli düşüncələri, ümumi tendensiyasının humanistləşdirilməsində, irrasionallığı (incəsənət, din) elm və digər formalarının nisbəti haqqında məsələnin qoyulması və onların əsaslandırılmasında, təhsilin kateqorial anlayış aparatının

zənginləşdirilməsində özünü biruzə verir.

Elmi istiqamətlərin məqsədli dəyişməsi məqsədə istiqamətləndirilən xarici qüvvələrin inkişafı; qazanılmış biliklərin bir sıra sahələrdə tətbiqi aspektlərinin inkişafı elmin və əməli fəaliyyətin, əksinə, baş verir; elmi nəzəriyyələrin ekoloji maarifləndirilməsi təbiət üzərində hökmranlığı ideyasının asılığından imtina etmək və s. bu kimi problemləri əhatə edir.

Bütün sadalanan problemlər, müasir elmlər sistemində təhsilin ümumi nəzəriyyəsi (metodologiya) üçün bilavasitə maraq olduğunu, onun yerini açıq-aşkar bildirərək, spesifik mədəni və sosial məqsədlərinə nail olunmasını təmin edir. İnsanın təbii və sosial-mədəni mühit yaradan səbəblər, kompleks humanitar biliklərin müstəqil predmet sahəsinin təşəkkülü haqqında nəzəriyyələrin aktuallığını nəzərə alaraq "qlobal problemlərin fəlsəfəsi" nə ehtiyac yaranır.

"Qlobal problemlərin fəlsəfəsi" kompleks müasir ideyaların və konsepsiyaların obyektiv tendensiyanı inkişaf üçün qlobal əlaqələrin siyasi-iqtisadi, sosiomədəni əlaqələrin yollarını göstərir. Müasir humanitar elminin əsas məqsədi bu istiqamətdə konvergensiya şəraiti yaradan və yanaşmalar axtarışında birləşdirən amilin mümkün yolları göstərməkdən ibarətdir.

Qlobal təfəkkürün təşəkkülü, millətçilik və böyük dövlətlərin geosiyasi iddialarını aradan qaldırılması, məsuliyyət hissi, ümumbəşəri dəyərlər və bəşəri mədəniyyət hər bir insanın yaradıcı fəallığının mənbəyi olmalıdır.

Buradan bəşəriyyətin və dünyanın gələcəyi üçün daha önəmli olan mədəniyyəti, siyasəti və iqtisadiyyatın qorunub saxlanması reallığı daha da vacibdir. Qlobal ekoloji problemlər, millətlərarası və şəxsi münasibətlər, hüquq, istehsal strukturları, kommersiya və ictimai mövcudluğunun digər formaları humanist etikanın mədəni əsasını təşkil edir.

Cəmiyyətin inkişaf təkamülünə (humanistləşdirilməsi istiqamətində) şüur və təcrübə üçün islahatlar, sənayeləşdirmə modelləri əsasında universal mədəni üsulun yeniləşmə sahəsində axtarışına səbəb olur.

Fəlsəfə qlobal problemlərin özünəməxsus tarixi-mədəni universal və ümumbəşəri dəyərlərin mövcudluğunu tanımaq üçün azadlıq, ədalət, ləyaqət şəxsiyyət, onun ayrılmaz yaşamaq hüququ, sosial müdafiə, xalqların və bəşəriyyətin mədəni və siyasi müqəddəratını təyin etmək üçün həyat təminatı sistemi kimi çıxış edir.

Postindustrial cəmiyyətinin təşəkkülü dövründə elm və təhsil sahəsində mədəni əlaqələr ölkələrin və xalqların yaxınlaşması prosesləri, müasir dünyanın ekoloji cəhətdən balanslaşdırılmış dünya iqtisadiyyatı və transmilli idarəetmə qurumlarının yaradılması ilə müşayiət olunur.

Bunları ümumiləşdirərək, qeyd edə bilərik ki, müasir fəlsəfə bəşəriyyətin perspektivini yeni humanitar təfəkkürün təşəkkülündə, mədəniyyət, şəxsiyyət varlığın bütövlüyü prinsipləri əsasında görür.

XXI əsrdə mümkün inkişaf variantlarını və perspektivlərini müəyyənləşdirməyə, xüsusi və çox əhəmiyyətli fikirin ümumi nəzəriyyəsi yerli "vektoru" anlamağa kömək edəcək təhsil ola bilər. Təhsilin məqsədi ümumbəşəri dəyərləri qorumaq və müdafiə etmək, humanist dünyanı yaratmağa qadir olan, mədəni cəhətdən də məsuliyyət yükünü öz üzərinə götürən azad şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir.

Bununla yanaşı, təhsilin yeni modeli dünyanın dərk olunmasında nəinki qərbyönlü baxışları, eləcə də şərq dünyagörüşünü birləşdirir ki, bu da sosial harmoniyanın və tarazlığın qorunmasında təbiət və canlı orqanizm haqqında təsəvvürləri, həyat prosesi nəticəsində yaranan ənənələri özündə birləşdirir.

Azərbaycan təhsilinin konseptual, nəzəri-metodoloji problemlərin həlli yolunda köməyə ilk növbədə təhsil fəlsəfəsi gəlməlidir. Bu isə o deməkdir ki, təhsil fəlsəfəsində, təhsilşünaslıqda konseptual-nəzəri işləmələrə yüksək tələblər irəli sürülür (4.s.39).

Təhsil fəlsəfəsindən başqa, Azərbaycanın təhsil mentalitetinin durumunu öyrənmək üçün sosioloji, psixoloji tədqiqatların nəticələrindən də yararlanmaq faydalı olar.

XXI əsrin təhsil idealları şəxsiyyətin inkişafına əsaslanan təlimi ön plana çəkir və öyrənmələrdə daimi olaraq özünütəhsil tələbatını formalaşdırır. Verilmiş prinsip təlimin müxtəlif səviyyələrində özünəməxsus xüsusiyyətə və reallaşdırma formalarına malikdir, yəni ki, ümumtəhsil məktəblərində uşaqlarda maraqların stimullaşdırılması və inkişafından başlayaraq ali məktəbdə təlim - tədqiqat təcrübələrinə qədər hər proses nəzətə alınır. Bu prosesdə ən əsası – öz fikir və hərəkətlərində dialoqa, əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşmaya istiqamətlənən yeni növ insanın formalaşması perspektivləridir.

Hazırda cəmiyyətin inkişafı bilavasitə insanın fəaliyyəti, onun əməyinin məhsuldarlığı ilə

əlaqəli olduğundan insana qoyulan investisiya - insan kapitalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan kapitalı kompleks sahələri əhatə etməklə, təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət, informasiya xidmətinə əsaslanmaqla formalaşır.

Beləliklə müasirləşən cəmiyyətlərdə bilik və bacarıqlar kapital sayılır və iqtisadiyyatın əsas resursuna çevrilir. İntellektual işçilərin üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyət insanların ictimai fəaliyyətinə və sosial məsuliyyətinə də yeni tələblər irəli sürür və nəhayət “təhsilli insan” anlayışı da yeni məna kəsb edir (3.s.177). Bu baxımdan təhsil sahəsində atılan addımlar müasir tələblərlə deyil, gələcəyin perspektivləri üzərində köklənməli və kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə yönəlməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Xəlilov. Elmşünaslığa giriş. Bakı, Çapaşoğlu, 2010, 446 s.
2. Кун Т. Структура научных революций / Пер. с англ. И.З.Налетова. Общая ред. и послесловие С.Р.Микулинского и Л.А.Марковой. М.: Прогресс, 1975. 2 изд. 1977. с. 220
3. Nəzərov M.H., Babayeva A.R, Mədəniyyət və təhsilin ümumi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2016, 200 s.
4. Nəzərov M.H. Təhsil mentaliteti metodoloji paradiqma kimi. GeoStrategiya jurnalı. № 04 (40) Bakı – 2017. s.36-40
5. <https://portal.edu.az/index.php?r=glossary/>
6. [http://kayzen.az/blog /fəlsəfə/](http://kayzen.az/blog/fəlsəfə/)
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Paradiqma>

ABSTRACT

Muslim Nazarov, Nizami Guliyev

THE PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF CONTEMPORARY EDUCATIONAL PARADIGM

Methodological approach is based on the analysis of the problems and their solutions, education, community, science, culture, education and social life of any society to the opportunities to conduct research in the field of philosophy of social progress and civilization, culture and education level of the leading factors in the development of the methodology as signs of understanding on specific to this end, the traditional time in the article. In turn, the development of modern philosophy of education in the development of modern educational paradigm of which can be the basis for a new paradigm theory and processes of XX century philosophy trends is looked for under the influence of the needs of society.

РЕЗЮМЕ

Муслим Назаров, Низами Кулиев

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ

В статье научно-методологический подход на основе анализа, возникающие проблемы и пути их решения, образования, науки, общая методология исследования в этой области культуры, образования, культуры и образования до уровня жизни и социального прогресса и развития цивилизации ведущих факторов общественной деятельности характеру ведения любой возможности, как признаки понятия общность с этой целью проводится традиционно в конкретные темы философии общества. В свою очередь потребностей общества под влиянием современных процессов становления новой парадигмы теории образования, развитие в философии XX века paradiqmalarını, который может стать основой для философии обзор тенденций современного образования и время.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

BAĞIR BABAYEV*Naxçıvan Dövlət Universiteti**baqirbabayev59@mail.ru***UOT: 94(479.24)****XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK FİKRİNDƏ
MÜTLƏQİYYƏTƏ QARŞI MÜBARİZƏDƏ İSTİQLALÇILIQ İDEYALARI**

Açar sözlər: *Xalq Cümhuriyyəti, demokratik fikir, cümhuriyyətçilik, azadlıqlar, mütləqiyət, istiqlalçılıq, mübarizə*

Keyword: *Democratic republic, democratic thought, republicanism, freedom, autocracy, independence, struggle*

Ключевые слова: *Демократическая республика, демократическая мысль, республиканизм, свободы, абсолют, независимость, борьба*

Sovet ideoloji sisteminin süqutundan sonra milli mənafeələrə xidmət edən tədqiqatların, araşdırmaların aparılmasına meydan verildi və millətimizin milli-mənəvi dəyərlərlə zəngin olan irsi hərtərəfli, ürəkaçan, ruh oxşayan qaydada kökündən öyrənilməyə başlandı. Burada əsas qayə, amal milli məfkurəyə sədaqətli olmaqdır. Məhz tədqiqatların çox böyük əksəriyyəti milli məfkurəni əldə rəhbər tutmaqla çağdaş, qlobal dünya məkanında zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmaq istiqamətində aparılmaqdadır.

Bizim fikrimizcə, bu gün də demokratik fikrin istiqlalçılıq məfkurəsi gələcək nəsillərimizin milli-mənəvi dəyərlər xəzinəsinin bəzəyidir. Bizlər bunu sübuta yetirən qocaman tarixi örnək götürüb, millətimizin ümummilli mənafeələri üçün həmişə onların layiqli xidmətlərinin qiymətini verməyə çalışırıq. Xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq salnaməsində belə milli-mənəvi irs bütün keçmiş və gələcək nəsillərimiz üçün gerçək bir örnək olmalıdır. Çünki bu günümüzdə Azərbaycan Respublikası dövlət quruculuğu prosesində demokratik fikrin ideologiyasını özünün əməli fəaliyyətində gerçəkləşdirmişdir. Demokratik fikrin istiqlalçılıq arzuları bundan sonra da yaşayacaqdır. Bu layiqli milli-mənəvi irs gerçək-real həyatda, qloballaşan dünyada öz ifadəsini tapmış, hər zaman əbədi-yaşar olduğunu sübut etmişdir. Çünki bu irs qloballaşan dünyada millətimizin milli istiqlal ideologiyasının sabahının-gələcəyinin ideologiyasıdır.

XX əsr Azərbaycan demokratik fikri Vətəni, millətini xoşbəxt gələcəyə aparacaq milli məfkurənin zərurətini irəli sürürdü. “XX əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında elə bir əsrdir ki, onda daha böyük oyanış var, bu əsr milli azadlıq hisslərinin güclənməsi, dövlətçilik, azadlıq və tərəqqipərvər hisslərlə zəngindir. XX əsr uzun illər çar imperiyasının zülmü altında sıxılan xalqa azad şəkildə fikirlərini ifadə etmək imkanı verdi. Mətbuat da ölkənin hər sahəsinə müdaxilə etmiş, problemlərin həllinə çalışmış, yeniliyi təbliğ etmiş, ölkə həyatını tam dolğunluğu ilə əks etdirməyə səy göstərmiş və sonda buna nail olmuşdur”(13).

Demokratik fikrin ideologiyası çox dərin ictimai məzmunla malikdir, milli ideologiya o zaman kamil hesab oluna bilər ki, xalqın ruhundan, mentalitetindən gəlsin. Bu ideyalar millətə düşdüyü əsarətə qarşı özünəməxsus tərzdə bir bərişməzlik ruhunu gətirəcək, işıqlı sabahlara aparıb çatdırıla biləcəkdə. Azərbaycan demokratik fikrindəki ideyalar istiqlalçılığa xidmət etmişdir. Çünki Azərbaycan demokratik fikri XIX əsr boyunca Rusiya əsarətində qalan xalqımızın, millətimizin zorla yox edilməsi təhlükəsinin şahidi idi. Onun bünövrəsində dayanan milli oyanış, dirçəliş və müstəqillik-milli istiqlal ideyalarıdır. “İdeya ehtiyacdən doğulur. Ehtiyac duyulanda tarix ideyanı yaradır. Və tarix özü bu ideyanı düşünənləri hazırlayır. Məğzində millət sevgisi, vətən eşqi duran ideyalar çox zaman bıçaq iliyə dayananda, daha bu ideyasız yaşamaq mümkün olmayanda meydana gəlir”(4,s.10). “Milli ideya dedikdə əsrlərin sınağından çıxaraq milləti inkişaf etdirən, onun siyasi təşkilatlanma qabiliyyətinin əvəzsiz meyarına çevrilən fenomen başa düşülür. Hər hansı xalqın

rifahi, inkişafı və tərəqqisinin strategiyası kimi milli ideya insanları sıx şəkildə birləşdirir, vahid tam kimi fəaliyyətinə şərait yaradır, cəmiyyətin mənafeələrini ifadə edən davranış qaydaları, qanunlar və digər mühüm ictimai-siyasi qaydalar formalaşdırmağa kömək edir”(14).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan demokratik fikrində başlıca ideya milli istiqlal olmuşdur. Milli-demokratik hərəkatın inkişaf səviyyəsi artıq dərəcədə üst-üstə qalanmış sosial-siyasi problemlərin birinin digərinin ardınca həllini gözlədiyini diqqət mərkəzinə çəkib gətirirdi. Demokratik fikir bütövlükdə Azərbaycan həqiqətlərinin güzgüsü kimi, milləti ümummilliyətə ideal uğrunda çarpışmağa səsləyir, hamını da millət təəssübkeşliyi mövqeyindən və ümummilliyətə mənafeələrə sədaqət ruhunda olmasını amala çevirməyi irəli sürürdü. Elə yeni əsrin əvvəllərində demokratik fikri düşündürən yalnız və yalnız millətinin, vətəninin gələcək taleyi idi. Yeni tarixi şərait özü də onu gündəmə gətirmişdi. “Umumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın bədii-estetik və ictimai fikrində milli oyanış, özünüdərk, istiqlal düşüncələrinin cücrəməsi proseslərinin renesans dövrü hesab olunur”(10,s.16).

Köhnəlmiş zeyniyətlərlə davam etməkdə zorluq çəkən sosial-siyasi həyat onu qoruyub saxlamağa çalışan mövcud ictimai quruluşla daha qəbul edilməz olmuşdu. Bu dövrün reallığı cəmiyyətdə gündəlik müşahidə olunan problemlərin həllinin artıq gəlib çatdığına işarə etməkdə idi. Çünki ağırlığından dözülməz vəziyyətə çatan ictimai həyat daha da yaşanmaz olmuşdu. Bu cür yaşam tərzinə tam mənası ilə onu hər tərəfdən tutub saxlamağa, qorumağa çalışan ictimai quruluşa “yox” deyib, vurub atmağın, son qoymağın vaxtı artıq gəlib çatmışdı. Demokratik fikir də millətin xilaskarı kimi, bütün bunların hamısına son qoymaq ümidi, mücahid əqidəsi ilə mübarizə meydanına atıldı .

Odur ki, XX əsr tam mənada ictimai həyatın bütün sahələrində yenilikçiliyini bütün xalqların, millətlərin bəşəri, ülvü istəklərinə cavab olaraq ortaya qoydu. Məhz bu yenilik əsri “çürümüş, köhnəlmiş, əməldən düşmüş qayda və nizamla qarşı qəti bir etirazdır. Görünür ki, bu XX əsr, keçmiş əsrlər tərəfindən bərpa edilmiş qayda və nizamlara təhəmmül eləmir”(3,II,s.332-333). Beləliklə, yeni əsr millətin yaxasından tutub bərk-bərk silkələdi, yuxusundan qaldırıb mənafeyini uca tutdu, yeni nəfəs, yeni ab-hava, yeni ideya gətirdi, bütün bələlərin səbəblərini yavaş-yavaş anlatmağa başladı. Demokratik fikir buna işarə edirdi ki, XX əsrin gəlişi ilə millət - “cəmiyyət öz xeyir və şərini anlayıbdır, öz dost və düşməni tanıyır”(3,II,s.227-228). Yeni əsr durmadan, dayanmadan insanların boş qalmış xəyal dünyalarına yerindəcə mənafevi rahatlıq gətirə biləcəyini xatırladırdı: “Zəmanəmiz çox mərhəmətsizdir. Çalışmayana heç bir zad vermir”(7,s.74).

Demokratik fikir “xalqın vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ənənələrini əks etdirir, xalq azadlıq mübarizəsinə çağırırdı”(1,s.194). Bütün siyasəti də, ideologiyayı da özünə tabe edən XX əsr mütləq mənada anlatdı ki, millətlərin arzularında olanları gerçəkləşdirib, faciələrdən xilas edəcək. “İstə, o səbəbdəndir ki, hər tərəfdən etiraz sədaları qalxıb, artmaqdadır...Daha bu etiraz seli qabağında köhnəpərəstlik qaydaları sədd olub davam edəməz!”(3,II,s.333). XX əsr bütün məhkum millətlərdə gözəl bir gələcəyə təminat yaratdı və böyük əminliklə bildirdi ki, “hər bir millətin bir gələcəyi vardır. Bu gələcəyin də yaxşı və yamanlığı millətin özündəndir”(3,II,s.240). “Qardaşlar! İndiyə qədər nə oldu-oldu, nə zərər etdik, getdi. Bundan sonra olsun, bir kərə ələmə nəzəri-ibrətlə baxalım”(7,s.24)

XX əsrin gəlişi ilə təəccüblü görünən o idi ki, müsəlmanlar içərisində tərpənmiş, hərəkat çox zəif nəzərə çarpırdı. Demokratik fikir millətsevərlik göstərərək, zəmanəyə uyğun təəccübünü gizlədə bilmirdi ki, “Boynumuzdakı bu ağır cəhalət zəncirlərini, qəflət yüklərini məhşərə qədərmi sürükləyib götürəcəyiz?”(7,s.59). “Qardaş, gözün aç, bircə oyan, gör nə zəmandır”(8,s.64). Lakin zamanla ayaqlaşmayan məzlum, sevgili millətinə üz tutan demokratik fikir onu müqəddəslər xatirinə çarə aramağa səsləyirdi: “Allah eşqinə, din naminə, millət xatirinə, övladi-ümmət adına bunca həqarətlər, təhəmmüllər bəsdir!”(8,s.60).”Allahı sevərsən, bir ayıl, yatma, oyan, dur!”(7,s.64).

XX əsrin əvvəllərindəkə zamanın axarını dərk edib, onunla ayaqlaşmağa çalışan ziyalılardan fərqli surətdə, xalq zamana uyğun hərəkat edə bilmirdi. Xalqın düşmüş olduğu belə vəziyyətdə "o kütləni təmsil edən şüurlu, ziyalı zümrə...millətin bir aynası olur; ziyalı zümrəsi yüksəldikcə mühit də yüksəlir, alçaldıqca mühit də alçalır”(2,s.222). Bu mənada ziyalılar xalqın yükünü çəkməyin çətin olacağını çox gözəl dərk edirdilər, çünki xalq "XX əsrdə belə də qəribə avam"(7,s.231) qalmışdı.

Bu dövr milləti qul psixologiyasından azad edəcək "tarixlərdə misli görünməmiş təzə bir

dövr"(5,s.121) kimi, "əngəllərin bir-bir rəf və dəf edildiyi bir zaman"(5,s.122) olub, "tarixə malik türkçülük məfkurəsi ilə vəhdət təşkil edirdi"(12). "Cavid yaradıcılığında "İblis" faciəsi mühüm yer tutur. Burada dövrünün bütün qəsbkar qüvvələrinin ümumiləşdirilmiş surətini yaratmış dramaturq hiyləgərliyə, zorakılığa, qəsbkar müharibələrə özünün nifrətini izhar etmişdir"(1,s.199). XX əsr ziyalıları millətin xilasına və sabahkı yüksəlişinə xidmət göstərirdi. Dünyada və Rusiya imperiyasında baş verən hadisələr milli şüurun özünəməxsus şəkildə oyanmasına yol açdı. Odur ki, hədəfi də, düşməni də məlum olan demokratik fikir hakim müstəmləkə dövlətinə və ideologiyasına qarşı ayağa durdu. O. müstəmləkə rejiminin, monarxiya idarəçiliyinin millətinin və vətəninin xarakterinə uyğun gəlmədiyini göstərirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-bədii və fəlsəfi fikrində millətin milli oyanışı, milli özünüdərk onun milli kimliyi və milli varlığı ilə bağlı götürülürdü. Elə bu kontekstdə də sonradan istiqlalçılıq ideyaları yaranmağa başlayırdı. Bu dövrü tədqiq edənlərin hamısı yekdilliklə vahid bir rəyədirlər ki, inamla ümmətçilikdən özünü təsdiqə doğru əsrin sürətindən geri qalmamaqla irəliləməkdə davam edən millət mövcud olduğu sosial-siyasi mühitdə milli ideyaya möhtac idi. Bu korifeyləri yetirən, irəli çıxaran xalq istiqlalçılıq ideologiyasının ətrafında sıx birləşməli olacaqdı. Bu, zamanın hökmündən doğacaqdı. Millətin başlıca məsləyi milli istiqlal mücadiləsi yolundakı çarpışmalara özünü hazırlamaqdan keçirdi. Millətin təfəkkür tərzini ifadə edən demokratik fikrin görkəmli simaları Rusiyanın imperiya siyasətinin mahiyyətinə və gizli məqsədlərinə dərinləndirən bələd idilər. Onlar millətin oyanışı, milli özünüdərk və istiqlal uğrunda mübarizəni milli amallarına çevirmişdilər.

Bu mübarizədə qalibiyyətin yolu milli oyanışdan, özünüdərkədən başlayır, milli varlıqla-milli birliklə davam edərək, istiqlalə qovuşmaqla nəticələnməli idi. Bu hərəkətdə millətin önə çıxardığı öncüllər-öndərlər zamanın inkişaf prosesini açıq-aydın dərk edərək milli birliyin millətin bütün ehtiyaclarına çarə olduğunu bilir, millətinə və vətəninə böyük sevgi ilə alternativ olmayan istiqlal ideyalarının bayraqlarına çevrilərək, milləti əsrin, zamanın tərəqqisinin surətinə uyğun hərəkət etməyə köməklik edirdi. Bütün məsləkdaşlar vətənin və millətin azadlığı naminə milli birliyin cəfəkeş təəssübkeşlərinə çevrilmişdirlər. Onlar bu ideologiyaları millətinin ruhuna hopdurmaq üçün bütün çətinliklərdən keçməyə hazır dayanmışdılar. Bu ideologiya xidmət etdiyi qayəni, məsləyi, özündə birləşdirdiyi milli-mənəvi dəyərləri ilə bu günümüzdə belə ümumbəşəri mahiyyətinə görə yenə də aktualdır və aktual olaraq qalmaqla davam edəcəkdir. Bu ideologiya çağdaş dünyamızda məmləkətimiz və millətimiz üçün ədəbiyaşar haqqa sahibdir və o da milli-bəşəri dəyərlər, sərvətlər toplusudur desək, fikrimizcə, yanlışdır.

Millətin, xalqın kimliyinin sübutu, onun azad vətəninə sahib çıxma bilmək iqtidarında olduğunun təminatçısı kimi bu ideologiya millətimizin vətəndaşının fədakarlığının, mücahidliyinin, milli qeyrətinin simvolu idi. Onlar xalqın gələcək yolunu işıqlandıranlar idilər. Xalq mücahidlərinin ideologiyasına, onların azadlıq-istiqlalçılıq təfəkkürünün ziyasına toplanırdı. Bu ideologiya millətimizə ibrət məktəbi-ibrət güzgüsü olub, dünya xalqlarının istiqlal savaşılarındakı qalibiyyət yollarının ümumiləşdirilmiş ifadəsi kimi, onu millətin ürək ağrılarından, can yangısından xilas etməyə yönləndirilmişdi, millətin oyanmış milli şüurunun çalxalandırılması demək idi. Millət ilk dəfə idi ki, bu ideologiya işığında bütün ziddiyyətli və mürəkkəb dəhşətlərdən, eybəcərliklərdən xilasın vacibliyini əks etdirirdi. Qurtuluşa çağırış, istiqlalə gedən yolun mayakı olan ideologiya millətə bu yolun üstündəki bütün sədləri vurub-yıxmağa və dağıtmağa qadir olan qüdrətli bir güc mənbəyi idi. İmperiyanın acınacaqlı və miskin vəziyyətə məhkum etdiyi millətimiz milli oyanış, milli özünüdərk dünyagörüşünə yiyələnməklə, zamanın çağırışına səs verməklə ciddi bir addım atacaqdı.

Millətin dərdləri üst-üstə qalaqlanması mümkün olmayan kitablara sığışmazdı. Ona görə də vətəndaşlıq qeyrəti, millət təəssübkeşliyi, azad Vətən yangısı ilə "ümumi-milliyəyə" xidməti həyati əhəmiyyətli hesab edənlər millətin xeyri üçün özlərini fədakarlıq nümunələrinə çevirdilər. Onlar millətin ruhunu, mənəviyyatını kirlədə biləcək hər şeydən onu qorumaq və xilas etmək yolunda çarpışdılar. Bu milləti bədbəxt vəziyyətə salan, onu qul olmaqdan xilas olmağa qoymayan nəhəng imperiya ağalığına qarşı daxilən özünü hazırlayan demokratik fikir əslində daha yüksək ideallar uğrunda fədakarlıq göstərməyi gözə almışdı. Çünki vətən, millət üçün fədakarlıq edilib, can və mal varlığından keçilməzsə, qurban verilməzsə, onda qurtuluşa, azadlığa nail olmaq olmazdı. Odur ki,

imperiyanın hiyləgər siyasətinə, vətənin və millətin qanını sormağın tamahından doymaq bilməyən acgözlüyünə qarşı demokratik fikir millətinə xas olan, çəkiyə gəlməyən qəhrəmanlıq və fədakarlıq nümunələrini ortaya gətirdi, hamını heyran qoydu. Ağaları çox olan bu millətin başı üzərində ona əmr verənlərin hamısının hökmünü dayandıra bildi və onun başı üzərində dalğalan- dırdığı istiqlalçılıq ideologiyası ilə millətin özünü özünə ağa etməyə güc toplamaqda köməklik göstərdi.

Bu eybəcər imperiya siyasətinin gətirdiyi və törətdiyi bəlalara qarşı bununla barışmayan, onunla ziddiyyət təşkil edən, vətənin, millətin kədərinə, ürək yanğısına, narahatlığına əvəz olaraq ona böyük sevgi göstərən, güvənən, arxalanan demokratik fikir əslində qeyri-mümkün hesab edilən istiqlalçılıq ideologiyasını açıq ürəklə irəli sürdü. Çünki onun mayasında, nüvəsində vətəndaşlıq-mücahidlik, milli təəssübkeşlik, milli qeyrət qayəsi hakim idi.

Demokratik fikrin ideyaları və ideologiyası çox dərin ictimai məzmunla malikdir. Onun bünövrəsində dayanan milli oyanış, dirçəliş və müstəqillik-millətçi istiqlal ideyaları idi. Demokratik fikir milli istiqlal mücahidlərinin bayrağı idi. Onun bənzərsiz istiqlal davasında millətin və vətənin mənəvi əsarətdən xilasını dayanırdı. Dahiyənliklə və böyük cəsarətlə milli-mənəvi oyanışa böyük təsir göstərən demokratik fikir millətə doğru yolunu seçim etməkdə köməkliliyini əsirgəmədi və son nəticədə də buna uğurla nail oldu. Demokratik fikir həmvətənlərini ayılmağa səsləməklə milli özünüdərkini oyanışına xidmət göstərdi. Çünki o, imperiya maraqlarından törənən bütün hiyləgərlikləri öncədən görə bilməkdə idi. Millətin əmin-amanlığı üçün çarpışan demokratik fikir ümummillət mənafeyini ortaya çəkirdi, millətə haqq və ixtiyar istəyirdi.

Rusiya imperiyası xalqımızın milli maraqlarına düşmən kəsilib, onun insan və vətəndaşlıq hüquqlarını başqa millətlərə yem etmişdi. Belə şəraitdə milli maraqları önə çəkən istiqlal mücahidləri millətə azadlıq ideyalarını aşılayır, onu milli dirçəlişə hazırlayırdı. Bu günümüzdə belə aktual səslənən bu ideyalar vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını dünyaya bəyan edən millətimizin və dövlətimizin istiqlal mübarizəsi tarixində özünəməxsus yerə sahib olmaqdadır.

O zamanlar milli oyanış, milli həmrəylik, milli birlik-bütövlük prinsiplərini əldə bayraq edən demokratik fikir Azərbaycan torpağının və millətinin mənafeyinə xidmət göstərməyi və millətinin bundan yetərincə bəhrələnməyini özü üçün milli-mənəvi və əxlaqi borcu olaraq irəli sürürdü. Genişlənən milli demokratik hərəkət əsas hədəf kimi yeni tarixi epoxada xalqın milli istiqlala gedən yolunu strateji proqramı kimi qəbul etmişdir. Bütövlükdə bu yol başlanğıcdan mövcud ictimai quruluşun dəyişdirilməsinin zəruriliyini ortaya qoyurdu. Bu dövrün sosial-siyasi şəraitindən irəli gələn millətin yaşadığı ictimai mühitin mürəkkəbliyi onun oyanışında yeni bir mərhələdən xəbər verirdi.

Demokratik fikirdə ümmətçilikdən millətçiliyi önə çəkənlər içərisində Əli bəy Hüseynzadənin və Əhməd bəy Ağaoğlunun əvəzsiz xidmətləri danılmazdır. Bu zaman ilkin vacib olan vahid ideya xətti çərçivəsində milli kimlik və milli varlıq probleminin sübuta yetirilməsi idi. Burada türkçülük və İslamçılıq qırılmaz vəhdətdə götürülürdü. Türk kimliyi məsələsi millətimizin bu günü və gələcəyini həll edən vacib amil idi. Buna söykənən demokratik fikir millətin milli-mənəvi dəyərlərini ifadə edirdi. Azərbaycanın imperiyanın əsarətinə düşdüyü əsrin sonlarından başlayaraq bu ideyalar milli ideologiyaya axtarışına ehtiyac yaratdı. XX əsrin əvvəllərinin çox mürəkkəb, ziddiyyətlərlə dolub-daşan gərgin mühiti millətin dönməz iradəsi ilə qarşılaşdı. Artıq çoxsaylı, müxtəlif ideyalarda ortaq xətlər görünməyə başlayırdı.

Müasir global dünyamızdan, ümumbəşəri milli-mənəvi dəyərlər çərçivəsindən baxsaq və millətimizin, vətənimizin mənafeyi, maraqları çərçivəsindən yanaşsaq, milli-mənəvi sərvətlərimizin müdafiəsi baxımından bu ideologiyaya tarixi-məntiqi yöndən bütün türk-İslam dünyasının ortaq maraqlarının, mənafehlərinin qorunub saxlanması, müdafiə edilməsinə xidmət edir. Fikrimcə, bu, mübahisəsiz və danılmaz bir həqiqətdir, reallıqdır. Digər tərəfdən də biz belə qənaətdəyik ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, Azərbaycan türkü bütün bunların hamısını olub-keçən, bitən keçmiş tarixin milli-mənəvi irsi üzərində qurmaqla, ona ibrət məktəbi gözü ilə baxmaqla, bütün cəsarəti ilə öz dərkini-təfəkkürünə həkk etməlidir. Hər birimiz belə dünyagörüşə malik olmağı mənəvi borcumuz bilməliyik. Bu günümüzdə dövlətimiz və millətimiz üçün bu ideologiyaya həyatı əhəmiyyət daşıdığından çox önə çəkilməlidir. Əlbəttə, burada müasir türk dünyasının milli maraqları da öndədir. Lakin xalqımızın, millətimizin milli ideologiyasının başlıca tərkib hissəsi kimi azərbaycançılıq tamamilə ümumbəşəri və milli-mənəvi, humanizm dəyərlərini özündə cəmləşdirmişdir.

Azərbaycançılıq xalqımızın, millətimizin təfəkküründə, dünyagörüşündə kifayət qədər sabit, dönməz, milliliyin və bəşəriyyətin qırılmaz vəhdətindən yaranan, irəli sürülən, aydın və parlaq ifadəsini tapan məfkürədir, ideologiyamızın şəriksiz dominantıdır.

XX əsrin əvvəllərində ideya şəklində olan azərbaycançılıq demokratik fikrin başlıca məfkürəsinə çevrildi. Belə yeni tarixi epoxada cəmiyyətdəki nəhəng əzəmətli dəyişmələrin, çevrilmələrin və çevrilişlərin qarşılığı olaraq, ideyalar da vahid məfkürəyə-ideologiyaya çevrilməli olurdu. Oyanan və getdikcə yenilənən milli şüurun başlıca daşıyıcısı, təmsilçisi olan demokratik fikir ölçüyə gəlməz nəhəng vəzifələri həyata keçirməyə, xalqı, milləti öz arzusuna-idealına çatdırmaq və ona qovuşdurmaq üçün hazırlamaq yolunda bu ideologiyayı özünü sınamış silahına çevirdi. Buna görə də demokratik fikrin ən böyük tarixi xidməti bu ideologiyanın sonunda dövlətçiliyin qurulması ilə nəticələnməsi oldu. Belə ağır və çətin işi demokratik fikir bu ideologiya vasitəsi ilə əməli sürətdə həyata keçirməyə müvəffəq ola bildi.

XX əsrin əvvəllərində mövcud cəmiyyətin dərin təzadları göz önündə idi və əvvəlki dövrlərdən daha aydın şəkildə dərk olunurdu. Artıq bu dövrdə əvvəllərdə olduğu kimi təkə onu pisləmək kifayət etmirdi. Başlıca vəzifə isə baltanı kökündən vurmaq, onu tamamilə ictimai həyat səhnəsindən silib atmaq idi. Demokratik fikrin mübarizəsi dönmədən bu istiqamətdə idi və onun həyata keçirilməsi üçün bütün qüvvələr səfərbər edilmişdi. Artıq gündəmə gələn milli istiqalata qovuşmaq arzusu, həsrəti idi. Onun da tezliklə həqiqətə çevrilməsi yolunda mübarizəyə başlanmışdı. Bu milli istiqalət məktəbində yetişən və onu ideologiya halına çevirən demokratik fikir apardığı mübarizədə millətin istiqalətini və Vətəninin azadlığını ən böyük, ən son idealı kimi seçilmişdi. Zamanın millətin qarşısına qoyduğu sualların cavablarını hazırlayan demokratik fikir sözün əsl mənasında, mütləq olaraq, bu böyük ideal uğrunda tam hazırlıqlı olmağın vacibliyini özünün əməli fəaliyyətinə çevirdi. Bu yolda onun əslində bayraq etdiyi və sarıldığı müqəddəs bildiyi ideologiyası birlikdə təmsil etdiyi millətini, vətəninə bütün eybəcərliklərdən xilas edib, qurtaracaq, həmçinin, onu müqəddəs amala doğru sonadək aparıb, istiqalətə, azadlığa qovuşduracaqdı. Bütün ideallar dörd bir yandan yalnız bunun üzərində köklənmişdi və bütövlükdə bütün var gücü ilə demokratik fikrin amalının nüvəsi, qayəsi, mayası idi.

XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının optimal bir model kimi elmi təhlili göstərir ki, adamların bütün istək və arzularından, şəxsi mənafeələrindən asılı olmayaraq, millətin xoş gələcəyinə qovuşması yolunda ən mühüm addım onun oyanışından, qəflətdən, cəhalətdən xilasından keçməli idi. XX əsr millətin oyanışının qarşısını ala biləcək hər şeyi rədd edir, onu cəmiyyətin inkişaf yolundan kənara atırdı. Sübut olunurdu ki, yenilikçi oyanış, dirçəliş cəhdi millətin də oyanışını labüd, qanunauyğun etdiyindən, məntiqi şəkildə onun qarşısını ala biləcək, kəsəcək heç nə ola bilməzdi. Ona görə də yeni əsr millətin milli şüurunu, milli özünüdərkini dolayısı ilə yox, birbaşa özündə əks etdirir, mənəvi ziya kimi millətin gələcək istiqbalını işıqlandırır. O, bütün bunları gələcəkdə sübuta yetirmiş olacaqdı.

Bunları əldə rəhbər tutan XX əsr Azərbaycan demokratik fikrində “xalq kütlələrinin azadlıq istəyi, inqilabi hərəkatın güclənməsi, milli şüurun güclü oyanışı ilə əlaqədar olaraq tənqidi realizm aparıcı istiqamətə çevrilmişdi. Bu istiqamətin əsas meyli mütləqiyyətin mövcud dövlət quruluşunu ifşa etməkdən, qabaqcıl ictimai ideyaları yaymaqdan ibarət idi”(1,s.194). Millətin gələcəyi naminə bildirirdi ki, “İndi işlərimizə baxanda və indiki mövqelərimizi nəzərə alıqda, gələcəyimizin halı çox məxsus görünür. Qafqazda ən ziyada maarif ehtiyacı, hüquqsuzluq bəlası içində boğulan bizik” (7,217). Halbuki “cürətlə aləmə bildirmək istəyəm ki, ruslardan sonra hökumətimizə, vətənimizə sədaqət göstərən, bu qədər müxtəlif millətlərin ən birincisi biz müsəlmanlarıq”(7,217). Azərbaycan demokratik fikri tarixin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarını başa düşərək, millətin beləcə qəflətdəki, cəhalətdəki halının onsuz da çox davam etməyəcəyinə diqqəti çəkirdi və bildirirdi ki, “bu zamandakı cüzi qəflətimiz, yuxulamağımız gələcəkdəki ümidlərimiz tez sağalmaz yaralar, zərərlər vuracaqdır”(7,74). Bundan xilas yolu isə, əsrin tələbinə cavab olaraq, millətin gözlərini iki yerinə dörd açmasının vacibliyi idi: “neçə-neçə təzə illər gəlib gedəcək, aylar dolanacaq, amma sən də çalış ki, çörəyi qəflətdə yemə: çünki indi Sədi əsri deyil”(6,III,157). Çünki Azərbaycan demokratik fikri millətə “xıtab”ında ona belə izah edirdi ki, bunun əsas səbəbi qəflətdə, cəhalətdə çox qalmağındadır: “Gec ayıldın bu qəmli rüyadan”(8,41).

Müstəmləkə əsarətində ah-naləsi səmələrə, asimanlara ucalan millətlərin, xalqların həyatına bir yaxın “dost”, “sirdaş” kimi qədəm qoyan XX əsr əzilənləri, ayaqlar altında “pamal olan”ları sonradan çox yüksəklərə qaldırmaq üçün gəlmiş olduğunu sübuta yetirəcəkdi. Necə deyərlər, o, məhkumluq acısından doyan millətlərin səsinə səs, özlərinə “qol-qanad” verəcəkdi. Odur ki, Azərbaycan demokratik fikri tərəfindən yeni əsrin gəlişinə “şükürlər olsun”-deyilirdi, onun çətinliklərlə də olsa, bütün yer üzünə gətirəcəyi, verəcəyi millətlərin azadlığı, istiqlaliyyəti müjdəsi hamı kimi, onları da sevindirməyə bilməzdi. XX əsrin gəlişini bəşər tarixinin qanunauyğun inkişafının məntiqi davamı hesab edən Azərbaycan demokratik fikri millətin başa düşəcəyi şəkildə qocaman tarixin səhifələrinə öz şükranlıqlarını beləcə yazırdılar: “Rusiyada millətlər baş qaldırıb, özünə nicat yolu axtarırdılar”(6,II,473-474). “Hələ bəzi şirindilli, məhəbbətpərvər görkəmlilər deyirlər:təki muradımız başa gəlsin, yəni təki millətin istiqbalını görüm”(7,201).

XX əsrin gəlişi insanların ruhunu oyandırmış oldu, onu təzələndirdi, cəmiyyətin, camaatın başı üzərindəki mövhumat, cəhalət buludlarını qovub uzaqlaşdırdı, millətin könlünü fərəhləndirdi, onun ümidlərini artırdı. O, bir sel kimi gəlib, bütün cəmiyyət aləmini bürüdü və sübut etdi ki, Azərbaycan demokratik fikri millətə üz tutub, onu belə səsləyirdi: “Ay mənim sevgili məzlum millətim, vaxtdır oyanacaq. Vaxtdır iş görək” (7,201).

XX əsrin gəlişi Azərbaycan demokratik fikrinə yeni ideya gətirdi, onu yeni düşüncə tərzi ilə zənginləşdirdi. XX əsr millətlər üçün tamamilən yeni olan mənalər, ideyalar irəli sürməklə gerçək həyatın bütün acı reallıqlarını ortaya çıxardı. Bunlardan ən dəhşətlisi milləti gözləyə biləcək fəlakətlər idi ki, onu da cəmiyyətdə daha konkret şəkildə irəli sürdü və mövqeyini bildirdi. Yeni əsrin işıqlandırdığı cəmiyyət həyatının bütün gerçək acı mənzərələrini görən, tapan, tanıyan XX əsr Azərbaycan demokratik fikri artıq zamanın gərginliklərinə sinə gərərək, şikayətlənmədən, aşkar şəkildə uzaqgörənlik nümayiş etdirirdi. O, millətinin həqiqi kimliyini bildiyinə görə, beləcə qəflətdə yatmağın haqlı olaraq ölümə bərabərliyinin, millətin solub, ölüb gedəcəyinin mütləqliyini isbat edir, onu xilas etməyin vacibliyini vurğulayırdı.

Millətinin aşıqı olan, filosofcasına mükəllimə yürüdən Azərbaycan demokratik fikri, eyni zamanda da, heç vaxt unudulmayacaq cəngavərlik nümayiş etdirərək elə təəssüflənirdi ki, “Ümid edirəm ki, bu gündən sonra olsun, ayılaq...Analarımızın yadların, səfəhlərin ayaqları altına düşməsinə imkan vermiyək. Bacılarımızın bir loğma əkmək üçün namuslarını satmağa razı olmuyaq və razı olmuyaq ki, gələcək nəslimiz millətimizin bu ağır günlərindəki qansızlığımızı, həmiyyətsizliyimizi, imansızlığımızı, yalançılığımızı mühakimə edib bizə lənət oxuyalar”(7,232). “A.Şaiq azadlıq carçısı, gözəllik aşıqı kimi əlinə qələm aldığı gündən zamanın siyasi, ictimai hadisələri, ab-havası ilə nəfəs alır, yaradıcılığı dövrün ruhu ilə daha ahəngdar səslənən, getdikcə qüvvətlənən romantik, məzmunu "Arazdan Turana" kimi türkçülüüyü zamanın müasir ideologiyası kimi tərənnüm edən nümunələri ilə zənginləşir”(9,s.9).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı, Elm, 2008. 696 səh.
2. Ağaoğlu Əhməd bəy. Seçilmiş əsərləri, Ön sözün, izah və şərhlərin müəllifi Vilayət Quliyev, Bakı, Şərq-Qərb, 2007. 392 səh.
3. Hacıbəyli Üzeyir. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild, Tərtib edən və lüğətin müəllifi Abdulla Abbasov, Bakı, Şərq-Qərb, 2005. 456 səh.
4. Hacıyev Tofiq. Türklər üçün orta q ünsiyyət dili. Bakı, Təhsil, 2013, 248 səh.
5. Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. Transliterasiya və tərtib edən Ofelya Bayramlı, Bakı, Şərq-Qərb, 2007. 480 səh
6. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. (tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi akademik İsa Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004. 664 səh.
7. Nəmanzadə Ömər Faiq. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən, ön sözün və izahların müəllifi Şamil Qurbanov. Bakı Şərq-Qərb, 2006. 352 səh..
8. Səhhət Abbas. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi Kamal Talıbzadə). Bakı:, Lider, 2005. 456 səh.

9. Şaiq Abdulla. Arazdan Turana, Bakı, Nurlan, 2004, 264 səh.
10. Vəliyeva Sona. Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideyası. Bakı, Azərbaycan, 2003. 128 səh.
11. Dünyaminqızı Qərənfil. Azad mətbuatımızın ilk təminatçısı Kaspi.az Azərbaycanda özəl...kaspi.az/az/azad-metbua-timizin-ilk-teminatcisi/ 31 Yanvar 2018,
12. Əliyeva-Kəngərli Gülşən. Türkçülük və romantizmin vəhdəti https://525.az/site/?name=xeber&news_id=91796 25.12. 2017
13. Gülxani Pənah. Əsrin böyük səadəti...Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat (1918-1920) .gulxani.net/525-ci%20qezet.htm
14. Mirələmov Hüseynbala -Azərbaycan milli ideyası: siyasi və iqtisadi müstəqillikdən modernləşməyə ...<https://news.milli.az/politics/213731.html> 13 Sentyabr 2013

ABSTRACT

Bagir Babayev

THE INDEPENDENCE IDEAS IN THE STRUGGLE AGAINST THE ABSOLUTE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN IN THE EARLY 20TH CENTURY

In our opinion, the concept of independence is a decoration of the national and spiritual values of our future generations. We take a vivid historical example of this, and try to give the value of their worthwhile services to our nation's national interests. Such a national spiritual heritage should be a real example for all our past and future generations in the history of our heroism. Because nowadays the Azerbaijan Republic has realized the ideology of democratic thought in its practical activity in the process of state building. Independent dreams of a democratic idea will continue to exist. This decent national-spiritual heritage has proved itself in the real world in a globalized world and has always been eternal. Because this heritage is the ideology of the future itself and our nation's future national independence ideology in a globalizing world.

The ideology of democratic thought has very deep social content. National awakening, revival and independence are the foundations of national independence. Democratic thought was the flagman of the national independence struggle. The nation and the country, which was the basis of its unique independence wave, survived the spiritual bondage.

РЕЗЮМЕ

Багир Бабаев

ИДЕИ НЕЗАВИСИМОСТИ В БОРЬБЕ ПРОТИВ АБСОЛЮТИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

По нашему мнению, концепция независимости-это украшение национальных и духовных ценностей наших будущих поколений. Мы принимаем яркий исторический пример этого и старается придать ценность своим полезным услугам национальным интересам нашей страны. Такое национальное духовное наследие должно стать настоящим примером нашего прошлого и будущих поколений. Потому что в настоящее время Азербайджанская Республика реализует идеологию демократии. Независимые мечты о демократической идее будут продолжать существовать. Это достойное национально-духовное наследие зарекомендовало себя в реальном мире в глобализованном мире и всегда было вечным. Потому что это наследие - это идеология будущего и будущего нашей нации.

Идеология демократии имеет очень глубокое социальное содержание. Национальное пробуждение, возрождение и независимость-это национальные основы. Демократическая мысль была флагманом национальной борьбы за независимость. Нация и страна, которая была его уникальной волной независимости, пережили духовное рабство.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

ABBAS ƏHMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

abbas-ahmadov@mail.ru

UOT:316

QLOBALLAŞMANIN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *qloballaşma, dəyərlər, milli, mənəvi-əxlaqi, integrasiya, ümumbəşəri***Key words:** *globalization, values, national, spiritual-moral, integration, universal***Ключевые слова:** *глобализация, ценности, национальная, духовно-нравственная, интеграция, универсальность*

Qloballaşma prosesi Azərbaycanın mədəni, iqtisadi, siyasi həyatına, milli-mənəvi dəyərlərinə və mənəvi-əxlaqi meyarlarına da təsir göstərir. Qloballaşma fərqli mədəniyyətləri və milli ənənələri, ideyaları, milli-mənəvi dəyərləri ümumdünya sistemi daxilinə qatararaq sivilizasiyaların dialoqu üçün də şərait yaradır. Belə dialoq zamanı qarşılıqlı anlaşma və ümumbəşəri əsaslar axtarışı fərqli mədəniyyətlərlə, ənənələrlə və dəyərlər sistemi ilə rastlaşarkən, onları inkar etmədən öz ənənələrinə və mədəniyyətinə, dəyərlərinə sadıq qalaraq başqa dəyərlərə hörmət etmək və anlaşmaq bacarığı tələb olunur.

Qloballaşma ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı, milli kimliyi müəyyən edən milli-mənəvi dəyərlərə sirayət etdikdə mühafizəkarlıq və ya müasirlik problemi üzə çıxır. Millətin milli varlığını müəyyən edən, onun tərəqqisinə xidmət edən dəyərlər, mənəvi-əxlaqi meyarlar qorunub saxlanmalı, milli şüur prizmasından keçərək, müasirliklə uzlaşdırılmalıdır.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Səlahəddin Xəlilov çox düzgün olaraq qloballaşma şəraitində milli-mənəvi dəyərlərimizi zənginləşdirmək üçün milli-fəlsəfi fikrə istinad etməyi, milli ideologiya və milli sosial özünüqoruma şüuru formalaşdırmağı tövsiyə edir, çıxış yolunu milli-mənəvi dəyərləri əxz edərək, real proseslərə formal əlavə etməkdə deyil, milli və ümumbəşəri dəyərlərin müasirliyin məzmunu müstəvisində vəhdətinə nail olmaqda görür (4,s.44).

Bu mövqeyi professor Yusif Rüstəmov da müdafiə edərək yazırdı: “Azərbaycanın Avropaya integrasiya olunması, onun müasir Qərb sivilizasiyasının dəyərlərini qəbul etməsi heç də Azərbaycanın öz milli və dini varlığından imtina etməsi deyil” (1,s.408).

Qloballaşmanı mədəniyyət və əxlaq nöqtəyi-nəzərindən qərbləşmə kimi qəbul edənlər də var. Azərbaycanda qloballaşma əleyhinə çıxanlara daha çox təsadüf olunur. İ.Məmməd zadə bunu Azərbaycanda şüurlarda ənənəvi şüur ehkamlarının hakim olması ilə izah edir. Yad və yeni dəyərlərə şübhə ilə yanaşılır. Qloballaşma siyasi şüurda zəruri hesab edilsə də, siyasi şüur və “ziyalı” şüuru arasında ziddiyyət baş verir. Siyasi şüur qloballaşmanı, demokratikləşməni, bazar iqtisadiyyatını islahatlar və modernləşmənin mənası kimi qəbul etdiyi halda cəmiyyətin “ziyalılışmış” şüuru ona şübhə ilə Azərbaycan mədəniyyətinin və milli-mənəvi dəyərlərinin özünəməxsusluğuna təhlükə kimi yanaşır. İ.Məmməd zadə maraqlı bir məsələyə toxunur. O, ənənəvi mədəniyyətin, o cümlədən, milli-mənəvi dəyərlərin bu günə qədər yalnız öz inkişafı sayəsində, heç bir təsir olmadan gəlib çıxdığına şübhə ilə yanaşır. Hər bir milli-mədəniyyət, milli-mənəvi dəyər həm də global mədəniyyətin, ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsi kimi çıxış edir (6,s.152).

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, qarşılıqlı hörmət və ümumbəşəri dəyərlərə sədaqətlə yanaşı, milli fərqliliklərin də qəbul olunması bu prosesin müəyyən edici istiqamətləri olmalıdır. Heydər Əliyev qloballaşma şəraitində milli-mənəvi dəyərlərin, milliliyin, mədəniyyətin, milli özünəməxsusluğun, azərbaycançılığın qorunub saxlanılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, ümumbəşəri dəyərlərin ön plana çəkilib, milli-mənəvi dəyərlərin isə arxa plana keçirilməsinə qarşı çıxaraq milliliklə ümumbəşəriyyətin vəhdəti ideyasını irəli sürürdü.

Qloballaşma milli sərhədləri inkar edir, bəşəriyyəti vahid bir bütöv olaraq təqdim edir.

İ.Məmmədov yazır: “Qloballaşma siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyət dünyasının qarşılıqlı surətdə asılılığı deməkdir. Bu həm müxtəlif maraqların riskli və münafişəli oyunudur. Bəziləri bu oyundan böyük, bəziləri isə kiçik qazanc əldə edəcək, lakin uduzanlar da olacaqdır. Əsas odur ki, bu əməkdaşlıq və rəqabət birliyindən kənar qalmayasan. Güman etmək olar ki, münafişələrin olduğu regionlarda aidyyəti dövlətlərin sülhdən kənar qalması və qloballaşma imkanlarından yan keçməsi təhlükəsi var. Bütün ölkələr bir-birinə rəqib olduğundan münafişə və ziddiyətlər qaçılmazdır, lakin elə onlar, xüsusilə də regional dövlətlər belə olan surətdə dünya birliyinə daxil olmaq strategiyasının tərkib hissəsinə çevrilməlidir” (6,s.86).

Qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin inkişafının xeyri ilə yanaşı, fəsadlarından, cəmiyyətdə arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara biləcəyindən də çox danışılır. Qloballaşmanın əsas təsir formasının müasir Qərbi sivilizasiyası, hədəfinin isə mədəniyyət – milli mənəvi dəyərlər və mentalitet olması fikri insanların şüurunda özünə xeyli dərəcədə kök salmışdır.

Qloballaşma suveren dövlətlər arasındakı sədləri dağıdaraq, cəmiyyətin daxilində sosial münasibətləri yeni məcraya salır, milli özünəməxsusluğu xüsusi dünyagörüşü çərçivələrinə salaraq sərt şəkildə məhdudlaşdırır. O, əvvəla, milli mədəniyyət və ənənələrin öncüllüyünü dağıdır, özünəməxsusluqdan uzaqlaşmanı gücləndirir, coğrafi və iqtisadi vəziyyətindən, siyasi quruluşundan, habelə milli mentalitetindən asılı olmayaraq cəmiyyəti qərbəşdirir. İkincisi, istər millətin, istərsə də dövlətin müstəqil inkişaf imkanlarının mahiyyətinə varmadan, səmərəsizliyi amansızcasına cəzalandırır və beynəlxalq səmərəlilik “çempion”larını, yəni inkişaf etmiş ölkələri isə daha da həvəsləndirir (5,s.128).

Qloballaşan dünyada hər bir dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində qatılması, maraq və mənafeələrini beynəlxalq hüququn verdiyi imkanlar hesabına təmin etməsi, sivil birgəyaşayış normaları ilə tənzimlənən dünya siyasətində iştirakı, ilk növbədə, onun daxili siyasətindən, demokratik normalara, insan hüquq və azadlıqlarına necə əməl etməsindən asılıdır. Bu gün iqtisadi, siyasi və sosial inkişaf səviyyələrinin müxtəlifliyinə, liberal dəyərlərin mənimsənilməsi göstəricilərinin fərqliliyinə baxmayaraq, demək olar ki, bütün ölkələr insan haqlarına sadıqlıqlarını birmənalı bəyan etmişlər.

Qloballaşma ilk növbədə qlobal şəkildə düşünməyi və fikirləşməyi tələb edir. Bu heç də kiçik dövlətlərin və xalqların daha böyük dövlətlər və xalqlar tərəfindən udulması prosesi deyil, onların imkanlarının bərabərləşməsi prosesidir (3,s.227).

Qloballaşma təsirlərinə milli dövlətlərin davam gətirməsi üçün onların güclü olması gərəkdir. Əksər Azərbaycan alimlərinin dediklərinə görə (S.Xəlilov, Y.Rüstəmov, R.Aslanova, İ.Məmmədov, A.Şükürov, Ə.Abbasov, Ə.Tağıyev və b.) qlobal təzyiqlərə davam gətirmək milli dövlətlərin özlərinin sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni səviyyələrindən asılıdır. Milli inkişaf nə qədər yüksək olarsa o, qloballaşmadan bir o qədər çox qazanmış olar, başqalarının təzyiqinə az məruz qalmış olar, onlar tərəfindən assimilyasiyaya uğramaz, əksinə, dünyada gedən mürəkkəb siyasi proseslərdə daha fəal iştirak edir. Bu mənada hazırda gedən bu proseslərdən itkisiz ötürmək üçün qarşımızda duran əsas məsələ milli dövlətçiliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi, iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması və demokratiyanın inkişaf etdirilməsidir.

Müxtəlif mədəniyyətlərin nailiyyətlərinin qarşılıqlı mübadilə edilməsi ümumbəşəri mədəniyyəti yaradır. Bizim dövrümüzdə ölkələrin və xalqların ümumbəşəri birliyə doğru təkamül prosesi baş verir. Bu proses qloballaşmanın mahiyyətini təşkil edir.

Qloballaşma şəraitində dövlət bir tərəfdən mədəni-mənəvi sahələrdə işləri sahmana salır, digər tərəfdən isə kontrkulyaturaya qarşı özünün planlı şəkildə hazırladığı tədbirləri həyata keçirir. Xarici aspektdə isə dövlət özünü yabancılardan mədəniyyətlərin mövcud ola biləcək hücumlarından və ekspansiyasından qoruyur, üçüncü bir tərəfdən isə dövlət qloballaşma şəraitində mədəniyyətin inkişafına, zənginləşməsinə şərait yaradır. Məhz bu tədbirlər milli mədəniyyətin müstəqilliyinə təminat verə bilər və onu qloballaşmanın destruktiv təsirlərindən qoruyur. İkinci bir tərəfdən isə qloballaşmanın verdiyi imkanlardan istifadə edərək milli mədəniyyətin, milli-mənəvi dəyərlərin daha da inkişafına şərait yaradır, çünki qloballaşma həm də çoxtərəfli imkanların reallaşması yoludur.

Həqiqi milli keyfiyyətlər əsasında Azərbaycan xalqının tarixi, mənəvi-əxlaqi meyarları, ənənələri, milli-mənəvi dəyərləri zəminində birlik ideyası durur. Bu ideya dövlətçilik və vətənpərvərlik hissinin gənc nəsə çatdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Qloballaşma zamanın hökmüdür. Bu proses biz istəsək də, istəməsək də baş verəcək. Bizi maraqlandıran məsələ milli-mənəvi dəyərlərimizin, mədəniyyətinizin dövlətçiliyimizin, mentalitetimizin taleyidir. O xalqların ki, mədəniyyəti yüksəkdir, dilləri zəngindir, onlar

qlobalaşmaya kifayət qədər yaxşı müqavimət göstərərək və hətta, digər mədəniyyətlərin hesabına öz dil və mədəniyyətlərini zənginləşdirə biləcəklər. Mədəniyyətimizin qarşısında duran əsas vəzifə qloballaşmadan öz xeyri üçün maksimum yararlanmaqdır. Öz milliliyimizi saxlamaqla bərabər Qərb mədəniyyətinin unikal nümunələrindən və dəyərlərindən də bəhrələnməliyik. Bunun üçün dil və mədəniyyətimiz daim inkişaf etməli, təkmilləşməli, dövr və şəraitə uyğunlaşmalıdır.

Professor Əlikram Tağıyev yazır: “Dünya siyasəti dünyanı məskunlaşdıran millət və xalqların birgə əməyinin nəticəsidir. Böyüklüyündən və kiçikliyinə asılı olmayaraq, hər bir xalq dünya mədəniyyətinə nəşə verə bilər. Bu gün artıq ingilis jurnalisti Kiplinqin “Qərb qərbdir, Şərq də şərqdir. Onlar birlikdə yaşaya bilməzlər” şüarı qloballaşmanın tələblərinə zidd gəlir, çünki mədəniyyətlər məhdud, qapalı şəraitdə yaşaya bilmir. Öz sərhədlərini aşıb keçirlər, digərlərindən nəyisə əxz etməyə çalışırlar” (3, s.202).

Qloballaşma prosesində belə bir məqama da xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, dünyanın vacib problemləri insanın şüuruna dərinlən nüfuz etdikcə, milli-mənəvi dəyərlər amilinin də mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi daha aydın aşkara çıxır. Bu zaman həm də məlum olur ki, cəmiyyət tərəfindən məqsəd səviyyəsində elan edilən məsələlər gələcəkdə daha yüksək əsas məqsədləri həyata keçirmək üçün vasitəyə çevrilə bilər. Beləliklə, milli-mənəvi dəyərlərin humanist məqsədi şəxsiyyətin, ziyalının və onların üzvü olduğu cəmiyyətin tərəqqisinə kömək edir.

Sivil dövlətlərdə ümumi qayğı və məsuliyyət predmeti kimi nəzərdən keçirilən bu meyarlar hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu yolu ilə inamla irəliləyərək böyük uğurlara imza atan müstəqil Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında da özünə möhkəm yer tapmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkədə qanunun aliliyinin təmin olunmasını, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə qorunmasını özünün başlıca fəaliyyət prinsiplərindən biri elan etmiş, bu ali məqsədlərin gerçəkləşdirilməsinə yönəlmiş çoxşaxəli islahatların həyata keçirilməsini daim nəzarətdə saxlamışdır.

İndi dünyada müstəqil Azərbaycan dövləti, Azərbaycan xalqı vardır. Onun öz mükəmməl dili, zəngin milli mədəniyyəti, özünəməxsus adət-ənənələri vardır. Bunları qoruyub saxlamaq, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə ərməğan etmək müqəddəs bir vəzifədir. Müstəqillik illərində bu vəzifənin həyata keçirilməsi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanda dövlətçilik özünün təkcə siyasi-hüquqi hadisə kimi deyil, həm də konkret milli-mənəvi gerçəkliyin təsbit olunması kimi göstərdi. Bu gerçəkliyin milli ideologiya səviyyəsində təzahürü isə azərbaycançılıq təlimi oldu.

Dünya xalqları arasında Azərbaycan özünün tarixi, qədim mədəniyyət zənginliyi baxımından önəmli yerlərdən birini tutur. Milli-mənəvi dəyərlərin təşəkkülü, təkamülü və qiymətləndirmə prosesi ictimai-siyasi, tarixi proseslərlə yanaşı, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin milli-mənəvi inkişafında oynadığı aparıcı rol ilə də bilavasitə bağlıdır.

Dünyada gedən qloballaşma və inteqrasiya prosesində ölkəmiz uğurlu gələcəyini təmin etmək üçün milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafına əsaslandığı məsələlərdən biridir. Azərbaycan dövlətin tərəfindən qarşıya qoyulan siyasət özündə bu və digər məsələləri ehtiva edir. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu sahədə apardığı məqsədyönlü siyasəti Azərbaycan mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və beynəlxalq səviyyədə təbliğinə hesablanmışdır. Hələ sovet dövründə kommunist ideologiyasının yaratdığı labirentlərdən məharətlə keçən, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, mədəniyyətimizin tərəqqisi, ədəbi-bədii və fəlsəfi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, xalqın maarifləndirilməsi sahəsində böyük xidmətlər göstərən ziyalılarımız indi də qloballaşma dövründə bəşəri və milli-mənəvi dəyərlərimizi tədqiq və təbliğ etməklə ümummilli tərəqqiyə xidmət edirlər.

Professor Ağayar Şükürov yazdığı kimi: “Qloballaşma hər şeydən əvvəl, yer kürəsində bütün ictimai fəaliyyətin beynəlmilləşməsi ilə əlaqədardır. Bu beynəlmilləşmə onu ifadə edir ki, müasir dövrdə bütün bəşəriyyət sosial-mədəni, iqtisadi, siyasi və digər əlaqələrin qarşılıqlı təsirlərin və münasibətlərin vahid sisteminə daxil olur” (2, s.295).

Qloballaşma bir tərəfdən milli olanı beynəlmilləşdirir, digər tərəfdən isə milli dövlətləri daha da təkmilləşdirir, milli mənəvi dəyərlər qlobal dəyərlər əsasında daha da zənginləşir. Daha aydın desək qloballaşma şəraitində millilik (milli ideya, milli dövlət, milli-mənəvi dəyərlər, milli dil və s.) heç də ölmür, öz forma və məzmununu dəyişir. Millətçilik vətəndaş cəmiyyəti, insan hüquqları, hüquqi dövlət, pluralizm. Açıq cəmiyyət və başqa yeni anlayışlar, ideyalar spektində özünü göstərir, köhnə xəstə millətçilikdən yeni sağlam millətçiliyə keçid hadisəsi baş verir, insanların düşüncə tərzi də yeniləşir.

Yeni siyasi proseslər nəticəsində cəmiyyətin liberalaşdırılması ona gətirib çıxarır ki, insanlarda fərdi azadlıq, vətənpərvərlik, tolerantlıq, kompromislərə getmək hissləri güclənir, siyasi mədəniyyət səviyyəsi yüksəlir. Şübhə yox olur ki, bütün bunlar qloballaşma prosesinin necə getməsindən çox asılıdır. Əgər bu proses böyük dövlətlər və transmilli korporasiyalar tərəfindən süni şəkildə sürətləndirilsə zəif millətlərin özünümüdafiə instiqləri də güclənə bilər və bu da xəstə (mənfi) millətçiliyin və sosial şovinizmin baş qaldırmasına gətirib çıxarar. Əksinə, qloballaşma prosesi milli inkişafın tələblərinə uyğun şəkildə, yerli şəraitin nəzərə alınması əsasında davam edərsə, bu daha çox effekt verər və hər iki tərəf bundan qazanmış olar. Belə olan halda qloballaşma milli inkişafa nəinki mane olar, əksinə, onun yeni əsasda inkişafı üçün yeni bir impuls vermiş olar.

Qloballaşma tədricən dövlətlərarası deyil, qarşılıqlı iqtisadi amillərlə müəyyənləşən prosesə çevrilmişdir. Bu isə öz növbəsində indi tez-tez anlaşılmazlığa, dünya inteqrasiyasının mənfi amillərinin nəticələrinin dərk edilməməsinə və deməli, müəyyən dərəcədə onların qarşısını almaq tədbirlərinin görülməməsinə gətirib çıxarır. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri qlobal inteqrasiya prosesində qabaqcıl dövlətlərlə ayaqlaşmaq və bu zaman Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini dünyaya layiqincə təqdim etmək, onların mütərəqqi dünya dəyərləri ilə üzvi sintezinə nail olmaqdır. Həmin məqsədə nail olmaq üçün başlıca şərt ölkənin milli inkişaf yolunu təmin edəcək, millətin birliyini və bütövlüyünü yaradan, xalqın bütün təbəqələrinin həmrəyliyində əsas yarada biləcək ümummilliyə idəyanın mövcud olmasıdır.

Qloballaşmanın sürətləndiyi zamanda dünyaya milli mədəniyyəti ilə qoşulmaq hər bir xalq üçün böyük önəm daşıyır. Milli mədəniyyətimiz, milli-mənəvi dəyərlərimiz Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının ideya əsasını təşkil edir. Məhz bu ideya özümüzü dünyaya tanıtmaya, onu mütərəqqi dünya dəyərlərini özündə birləşdirən ideologiya kimi təbliğ etməyə imkan verir. Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan üçün bu ideologiya mədəniyyətlərarası dialoqa mühüm bir körpüdür.

YUNESKO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya”sının tələblərinə uyğun olaraq, bəşəriyyətin xüsusi siyahısına salınmış, qorunan, daha çox elitar və peşəkar bir incəsənət sahəsi sayılan muğamlarımız qloballaşma çağının beynəlxalq milli-mənəvi dəyərinə çevrilib.

Qloballaşma şəraitindən aydın görünür ki, milli-mənəvi dəyərlərin zaman keçdikcə fərqli, dövrə uyğun xüsusiyyətlər kəsb etməsi əslində vahid cəmiyyətin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından doğur. Bu məsələdə mühüm olan isə xalqın dəyişən dəyərlər dövründə öz varislik ənənələrinə sadıq qalması, milli-mənəvi simasını itirməməsi, malik olduğu əhəmiyyətli dəyərləri müasir tələblərə uyğunlaşdırıb saxlamasıdır.

Gələcəyə bağlı dəyər yoxdur. Dəyər qəti və təyin olunmuş ola bilməz, dəyərin üzü gələcəyə tərəfdir, amma keçmişə də möhkəm bağlıdır. Dəyər fərdidən ictimaiyə və universala uzanır. İctimai dəyərlər insanlığın dəyərləridir. Tək bir dəyərin təsirli olduğu tarixi dövr yoxdur, heç bir dəyərlər sistemi insanların cəmiyyət ehtiyaclarına tək başına cavab verə bilməmişdir. Qloballaşma isə tək bir dəyərlər sistemi yaratmağa çalışır. Yəni ətrafı mərkəzə çəkmə istəyindədir. Hər kəsin öz dəyərlərini qəbul edib, başqa dəyərləri qəbul etməyi zaman dəyər qarşılıqlılığı burada ortaya çıxır. Milli-mənəvi dəyərlərimiz qloballaşan dünyamızda fərqli düşüncə tərzləri ilə üz-üzə gəlir, müxtəlif təsirlərə, hətta təzyiqlərə məruz qalır. Bunun zərərli təsirindən qorunmağın ən etibarlı yolu isə mədəni innovasiyaların tətbiqində milli-mənəvi dəyərlərə uyğun özünəməxsus siyasət yürütmək, müasir bəşəri dəyərləri mövcud cəmiyyətimizə uyğunlaşdırmaqdır. Həmçinin milli-mənəvi dəyərlərimizi də dünyaya çatdırmaq, onu qloballaşma predmetinə çevirmək üçün vacib işlər görmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov Y. Fəlsəfinin əsasları, mühazirə. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2004, 499 s.
2. Şükürov.A. Fəlsəfə. Bakı, Adiloğlu, 2002, 492s.
3. Tağıyev Ə. Fəlsəfə. Bakı, Zərdabi LTD, 2012, 384s.
4. Xəlilov S.S. Sivilizasiyalararası dialoq, Bakı, Adiloğlu, 2009, 252 s.
5. Mehdiyev R. Azərbaycan:qloballaşma dövrünün tələbləri, Bakı, XXI–YNE,
6. Məmmədşadə İ.R. Bir daha fəlsəfə haqqında, Müasir yanaşmalar, Təmayüllər. Perspektivlər, Bakı, Təknur, 2012, 216 s.

ABSTRACT

Abbas Ahmedov

THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION TO NATIONAL-MORAL VALUES

In this article, the struggle for the return to our cultural and spiritual roots today, not only in the formality of our national identity, but also in terms of content, must have scientific and theoretical basis. At the same time, when the television and the press are filled with alien elements to national spirituality, the problem to protect of moral environment is very actual. It is necessary to combine in terms of the instinct of self-defense through and the process of national self-comprehension. Although instinct is mostly psycho-biological, we are talking about social instinct here. In order to protect our social lives from external influences, today we need to build a social self-defense instinct in our youth.

One of the most actual problems in modern times is the finding of an optimal ratio between two extremes, such as national self-sufficiency and globalization. The globalization process attempts to infiltrate science, technology and technology - along with universal values - to the cultural and moral factors that define national identity. Both aforethought and impartial - there is no difference. In such a situation, the intellectuals must determine that first of all, what should be protected and in which problems being a purposefully traditionalist or a conservator is inevitable. By the way, at the beginning of the century, as the orientation our great intellectuals recommended the principle of "unity of Turkism, Islamism and modernity", that this principle is still actual.

РЕЗЮМЕ

Аббас Ахмедов

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ

В этой статье борьба за возвращение к нашим культурным и духовным корням сегодня не только в формальности нашей национальной идентичности, но и по содержанию должна обладать научной и теоретической базой. В то же время, когда телевидение и пресса наполняются чужими элементами национальной духовности, проблема защиты нравственной среды очень актуальна. Необходимо сочетать в себе инстинкт самообороны и процесс национального самопонимания. Хотя инстинкт в основном психо-биологический, мы говорим о социальном инстинкте здесь. Чтобы защитить нашу социальную жизнь от внешних воздействий, сегодня нам нужно построить инстинкт социальной самозащиты в нашей юности.

Одной из актуальных проблем современности является установление оптимального соотношения между двумя крайностями, такими как национальная самодостаточность и глобализация. Процесс глобализации пытается проникнуть в науку, технологию и технологию - наряду с общечеловеческими ценностями - на культурные и моральные факторы, определяющие национальную идентичность. Как заранее, так и беспристрастно - нет никакой разницы. В такой ситуации интеллектуалы должны определить, в первую очередь, что нужно защищать и в которых проблемы, являющиеся целенаправленно традиционалистскими или консерваторами, неизбежны. Кстати, в начале века, в качестве ориентира наши великие интеллектуалы рекомендовали принцип «единства тюркизма, исламизма и современности», что этот принцип по-прежнему актуален.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

NOVRUZƏLİ RƏHİMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

novruzrehimov62@mail.ru

UOT:316

QOLOBALLAŞMA VƏ MİLLİLİK

Açar sözlər: *Qloballaşma, bəşəri dəyərlər, integrasiya, millilik, milli dəyərlər*

Key words: *Globalization, human values, integration, nationality, national values*

Ключевые слова: *глобализация, общечеловеческие ценности, интеграция, национальность, национальные ценности*

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq dünyada baş verən fundamental prosesləri izah etmək üçün intellektual elita tərəfindən "qloballaşma" terminindən istifadə edilməyə başlandı. "Qloballaşma" problemi aktuallığına görə əsas mövzulardan birinə çevrildi. Qloballaşma prosesinin təhlili sadəcə gələcəyin nəzəri modeli haqqında diskussiyalar deyil, bütün dünyanı əhatə edən bəşəri problemin araşdırılmasıdır.

Qloballaşma mövzusunda son dövrlərdə istər Azərbaycanda, istərsə də xarici ölkələrdə çox müxtəlif səpkili tədqiqat əsərləri çap olunmaqdadır.

Qloballaşma prosesini bəzi tədqiqatçılar "çoxüzlü" proses kimi qiymətləndirirlər. Ona görə də bütün dünyanı ağışına alan, mürəkkəb bir proses kimi qiymətləndirilən qloballaşmaya yanaşmalar müxtəlifdir.

Bu mürəkkəb və birmənalı qiymətləndirilməyən prosesin perspektivləri hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir. Sözsüz ki, beynəlxalq hüquq prinsipləri və normalarının aliliyi, dəyişikliklərin təkamül xarakteri, qarşılıqlı etimad və ümumbəşəri dəyərlərə sədaqətlə yanaşı hər bir ölkənin səciyyəvi milli cəhətlərinin də nəzərə alınması bu prosesin müəyyən edici istiqamətləri olmalıdır (1. səh 6).

Qloballaşmanın ideoloji mahiyyəti əsasən iqtisadi qloballaşmanı önə çəkir. Hazırda iqtisadi qloballaşma milli iqtisadiyyatların vahid bir iqtisadi sistem halında birləşməsi, onların qarşılıqlı təsiri və ölkələr arasındakı bütün iqtisadi münasibətlərin sərbəstləşməsidir. Qloballaşmanın həqiqi mahiyyətindəki əsas istiqamət milli dövlətlər arasında hər cür maliyyə, iqtisadi və informasiya sərəhədlərinin götürülməsi, azad iqtisadiyyat və ticarət, azad rəqabət, maksimum sərbəstlik üçün şəraitin yaradılmasıdır. Yəni iqtisadi qloballaşmanın əsasını ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi integrasiyası təşkil edir. Milli iqtisadiyyatların qloballaşması kapitalın sərbəst hərəkətini sürətləndirən və yeni ideyaların tətbiqini təmin edən vahid qlobal maliyyə və informasiya məkanı mühitidir.

Qloballaşma öz növbəsində dövlətlərarası münasibətlərə və beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni çalarlar və təmayüllər əlavə etdi. Bununla da qlobal siyasi proseslər və münasibətlər əsaslı şəkildə intensivləşdi və hər bir dövlət özünün xarici siyasi strategiyasını müəyyənləşdirərkən qloballaşma tendensiyasının fonunda cərəyan edən prosesləri nəzərə almaq məcburiyyətində qaldı (3, 156).

Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində baş verən qloballaşma prosesi böyük geosiyasi məkanı əhatə etməsi ilə xarakterizə olunur. Dünyada vahid düşüncə tərzini formalaşdırmağa xidmət edən qloballaşma planetar bir mahiyyət kəsb edir. Qloballaşma beynəlxalq səviyyədə sosial-mədəni, iqtisadi, siyasi və digər əlaqələrin vahid bir sistemə daxil olmasına istiqamətlənmiş bir prosesdir.

Qloballaşma prosesinə yanaşmalar çox müxtəlifdir. Onun tərəfdarları və əleyhdarları arasında kəskin fikir ayrılığı vardır. Fikir ayrılığına əsas səbəb bu prosesin gedişində şəxsi, milli maraqların önə keçməsidir.

Qloballaşma prosesinə obyektiv yanaşsaq, əslində qloballaşma təbii tarixi inkişafın nəticəsində dünya xalqlarının biri-birinə yaxınlaşması, inteqrasiyasıdır. Onlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrdə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin inkişafıdır. İctimai həyatın bütün sahələrində yeniliklərin, xüsusən də yeni texnologiyaların operativ mübadiləsi üçün yaxşı şəraitin yaradılmasıdır.

Lakin, həmişə böyük gücə malik dövlətlər bütün məsələlərdə öz maraqlarını güdürək hərəkət etdikləri kimi, qloballaşma şəraitində də öz xeyirlərinə hərəkət edirlər. Onların məqsədi dünya bazarından daha çox mənfəət əldə etmək, öz təsir dairələrini daha da genişləndirmək, öz rəqiblərini zəiflətmək və hər sahədə başqa millətlərin ziyanına olsa belə üstünlüyə nail olmaqdır. Hazırki şəraitdə ABŞ və Avropa dövlətləri belə niyyətlərini həyata keçirməyə çalışırlar. Onlar harada yerləşməsindən, milli, dini mənsubiyyətindən, adət-ənənələrindən, hansı mənəvi dəyərləri daşmasından asılı olmayaraq, bütün xalqları, millətləri, dövlətləri eyni qəlibə salmağa cəhd edirlər və bir çox hallarda buna nail ola da bilirlər. Qloballaşma milli dövlətlər arasındakı sədləri dağıdır, özünəməxsusluğu tədricən aradan qaldıraraq cəmiyyətdəki sosial münasibətləri yeni istiqamətə yönəldir, milli mentalitetindən asılı olmayaraq bütün xalqları, millətləri, əslində, “qərbliləşdirir”.

Müasir dövrdə getdikcə genişlənməkdə olan qloballaşma qarşısızalmaz bir prosesə çevrilir. Maraqlıdır ki, bütün bunlara baxmayaraq, heç kəs özünü təcrid etmək, bəşəri inkişafdan geri qoymaq istəmir.

Göründüyü kimi, indi qloballaşma proseseindən kənar qalmaq qeyri mümkündür. Ona görə də qloballaşma şəraitində dünya ölkələri, o cümlədən Azərbaycanın qarşısında ölkə vətəndaşlarının davamlı sosial- iqtisadi inkişafını və təhlükəsizliyini təmin edə bilən rəqabətə davamlı qabaqcıl iqtisadiyyat qurmaq və milli- mənəvi dəyərlərini qoruyub yaşatmaq kimi çox mühüm vəzifələr dayanır. Ölkəmiz əsrlər boyu ayrı-ayrı dövlətlərin işğalına məruz qalsa da, öz milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Hər bir xalqın milli- mənəvi dəyərləri həmin xalqın, həmin millətin kimliyini müəyyən edir. Müasir dövrdə qloballaşma prosesində milli- mənəvi dəyərlərimizə hörmətlə yanaşmalı, qloballaşmanın neqativ nəticələrindən özümüzü qorumalıyıq. "Bu gün milli mədəniyyətin və beynəlxalq mədəni əlaqələrin inkişaf konsepsiyası xalqımızın əsrlər boyu çətin, həm də təmkin və səbirlə əldə etdiyi mədəni- mənəvi sərvətlərin, habelə folklor inciləri, milli ənənələrin və mərasimlərin qorunması və təbliğini, millətlərarası mədəni əməkdaşlığı və xarici ölkələrlə qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrini nəzərdə tutur" (4. s.4). Ona görə də qarşıda duran əsas vəzifə səmərəli fəaliyyət nəticəsində milli- mənəvi dəyərlərin aşınmalardan qorunmasıdır.

Biz qloballaşmanın göstərdiyi təsirlərə ölkəmizin milli mənafeyinə uyğun bir tərzdə cavab verməliyik. Qloballaşma prosesi zamanı biz milli təhlükəsizliyimizi və milli mənəviyyatımızı yad təsirlərdən mühafizə etməliyik. Bunun üçün milli ideologiya və milli sosial özünümüdafiə şüurunu formalaşdırmağı, milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətinə nail olmağı bacarmalıyıq.

Milli dövlətçiliyimiz də siyasi sahədə qloballaşma zamanı müəyyən problemlər ilə qarşılaşır. Milli özünüdərk, milli ləyaqət hissi siyasi qloballaşmada ön planda olmalıdır. İnteqrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir zamanda milli- mənəvi, əxlaqi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı və maraq daha da artmışdır.

İndiki dövrdə artıq qloballaşma elə bir həddə gəlib çatıb ki, onun neqativ təsirləri ictimai həyatın bütün sahələrində özünü göstərməkdədir. Xüsusən də qloballaşmanın mənəvi sferaya təsiri özünü daha aydın şəkildə göstərir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə biz Qərbdən ancaq elmi-texniki nailiyyətləri götürək, onların milli adət-ənənələrinin bura gəlməsinin qarşısını ala. Lakin bunun reallaşması heç də asan deyil. Çünki, iqtisadi, siyasi və mədəni qloballaşma bir-birindən ayrı mövcud olmayıb, vahid sistemin ayrı-ayrı zəruri elementlərini təşkil etməkdədirlər.

Qloballaşma prosesinin mənəvi sferaya təsiri əsasən kütləvi informasiya vasitələri, xüsusən telekanallar və həmçinin internet vasitəsilə həyata keçirilir. Eyni zamanda, qloballaşmanın mənəvi sahəyə təsiri istehsal, ticarət, səhiyyə və digər sahələrdə də yaxınlaşmanın yaratdığı şərait nəticəsində baş verir. Bundan imtina etmək, özünü beynəlxalq aləmdən təcrid etmək isə həm mümkün deyil, həm də ölkəni boykot etməyə bərabər olar.

Çoxsaylı telekanallarda elmi, tərbiyəvi, milli-mənəvi dəyərlərimizi təbliğ edən verilişlərlə

yanaşı, bəzən mentalitetimizə uyğun gəlməyən, əxlaqımıza, mənəviyyatımıza zərər vuran şou-biznes xarakterli elə verilişlər, qərbdə çəkilməmiş, lakin öz tamaşaçılarına rəva bilmədikləri elə teleseriallar nümayiş etdirilir ki, bu da xalqımıza xas olan müsbət dəyərlərə öz pis təsirini göstərir.

Qloballaşmanın mənfi təsirləri ölkəmizdə ilk növbədə əsrlərdən bəri formalaşmış ailə dəyərlərinə zərbə vurmuş olur. Xüsusən, boşanmaların sayı artmışdır. Digər tərəfdən də, çox sayda ailələr var ki, ər və arvad rəsmi nikahlarını pozmasalar da ayrı yaşayırlar. Səbəb kimi, adətən, ailə zəminində münaqişə, qısqanclıq, qadına qarşı zorakılıq, xasiyyətlərin uyğun gəlməməsi və sair göstərilir. Həmçinin ailələrdə qızların artıq dərəcədə erköyün böyüməsi boşanmaların əsas səbəblərindəndir.

Tarix boyu Azərbaycanı qoruyan və bu günümüzdə qədər gətirib çıxaran ailə institutunun dəyərlərinin qorunması hər birimizin vətəndaşlıq borcu olmalıdır. Göründüyü kimi, göstərilən səbəblərin əksəriyyəti xalqımızın xarakterinə yaddır. Telekanallarda nümayiş etdirilən şou-biznes xarakterli verilişlər, teleseriallar cəmiyyətdə neqativ meyillərin yayılmasına təkan verir, xüsusən də gənclərin və yeniyetmələrin zövqünü korlayır, onların dünyagörüşünə və əxlaqına mənfi təsir göstərir. Mobil telefon və internetdən düzgün istifadə olunmaması müxtəlif insanlara çox pis təsir edir və onlar öz həyatlarını “fərqli” qurmağa çalışırlar. Bununla da min illərlə formalaşmış ailə dəyərləri sistemimiz tədricən zədələnir. Bunun qarşısını almaq üçün ilk növbədə gənclər arasında maarifləndirmə işləri gücləndirilməli və cəmiyyətdə nümunəvi ailələrin ömür yolu ictimailəşdirilməlidir.

Hazırkı informasiya cəmiyyəti şəraitində, həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş internetin imkanları çox böyükdür. İnternetdən istifadə etməklə elmin, texnikanın son nailiyyətləri ilə, dünyanın siyasi arenasında gedən proseslərlə, mədəni həyatdakı yeniliklərlə tanış olmaq mümkündür. Evdə oturaraq müxtəlif kitabxanalardakı kitabları oxumaq, distant təhsil almaq, istənilən elmi bilikləri əldə etmək olur.

Qloballaşma elə bir çoxşaxəli prosesdir ki, bu zaman elmi-texniki inkişafın nəticəsində müxtəlif iqtisadi göstəricilərə, milli adətlərə, ənənələrə malik olan xalqlar arasında yaxınlaşma baş verir. Hər bir xalqa şərait yaradır ki, öz mədəniyyətini təbliğ etsin. Ona görə də hər bir vətəndaşın öz millətinə məxsus milli dəyərləri düzgün təbliğ etməsi onları qorumağa imkan verə bilər.

Qloballaşma dünya miqyasında qlobal cinayətlərin də genişlənməsi üçün şərait yaradır. Narkomaniya, beynəlxalq miqyasda mütəşəkkil cinayətkarlığın həyata keçirilməsi, böyük mafiyaların, beynəlxalq terrorizmin artmasına səbəb olur. Bütün bunların hamısı qloballaşma məsələsinin birmənalı hadisə olmadığını göstərir. Mədəniyyətin qloballaşması dünya mədəni dəyərlərinin sintezini və yeni formada təşəkkülünü ehtiva edir. Müasir dünyamızda xalqlar arasında mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi, onların ünsiyyəti və qarşılıqlı şəkildə bir-birini dərk etməsi həmin xalqların yaxınlaşmasını şərtləndirir. Lakin belə yaxınlaşma heç də təsirsiz ötmür. Bu zaman azsaylı xalqların özünəməxsusluğunun böyük xalqların mədəniyyətinin təsiri altında unudulması üçün şərait yaranır. Dünya əlaqələrinin qloballaşması bizim iradəmizdən asılı olmayaraq inkişaf edən bir prosesdir. Vahid iqtisadi mədəniyyətin formalaşması prosesi öz-özlüyündə bir çox xalqlarda mədəni özünəməxsusluğun qismən və ya tam itirilməsi təhlükəsini yaradır.

Neqativ cəhətlər kimi qlobal sivilizasiyaya doğru inkişaf yolu ilə ümumdünya hegemonluğu tendensiyası arasında, güclü hərbi sənaye kompleksinə və iqtisadiyyata malik olan lider dövlətlərlə inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında, dünyanın maliyyə ehtiyatlarını əlində cəmləyən hökmran dövlətlərin maraqları ilə, dünya milli dövlətlərinin maraqları arasında ziddiyyət proseslərinin baş verməsi, dünya iqtisadi məkanında süni olaraq yaradılan qeyri-sağlam rəqabət şəraitində, dünya iqtisadiyyatı effektivliyinin aşağı düşməsi ilə işçilərin həyat səviyyəsinin ağırlaşması, eyni zamanda ümumdünya kapitalının sərbəst hərəkətinin effektivliyi ilə, maliyyə kapitalının dağıdıcı spekulasiyası arasında dövlətlərin korrupsionist elitası ilə, formalaşmaqda olan vətəndaş cəmiyyəti arasında Transatlantik və Avrasiya bloklaşmaları arasında, Qərb - Şərq sivilizasiyaları arasında, birqütblü dünya ilə çoxqütblü dünya arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsinə göstərmək olar. Həmçinin kütləvi emiqrasiya axınları nəticəsində «yerlilər» və «gəlmələr» arasında ziddiyyət, siyasi, hərbi, iqtisadi hökmranlığa can atan dövlətlərin, həm də sivilizasiya üstünlüklərinə çalışması nəticəsində yaranan ziddiyyətlər kompleksi qloballaşmaya qarşı antiqloballaşma hərəkətinin

yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qloballaşmanın əleyhinə olan tədqiqatçılar qloballaşmanı qlobalistlərin ifadə etdikləri kimi “ən böyük məkan” deyil, “ən böyük məkan” üzərində hegemonluq kimi qiymətləndirirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma ayrı-ayrı mədəniyyətləri və milli ənənələri, ideyaları, milli-mənəvi dəyərləri ümumdünya sisteminə qatararaq sivilizasiyaların dialoqu üçün də şərait yaradır. Bu zaman qarşılıqlı anlaşma və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanaraq başqa mədəniyyətlərə, ənənələrə və dəyərlərə öz mədəniyyətinə sadıq qalaraq hörmətlə yanaşmaq lazımdır.

Qloballaşma şəraitində ölkəmiz Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin təsiri altında uzun əsrlər boyu qazandığı və yaratdığı milli-mənəvi dəyərləri, spesifik xüsusiyyətləri yeniləşmə ilə sıx uzlaşdırır. Bizim milli-mənəvi özünəməxsusluğumuz və mədəniyyətimiz bizi dünya xalqlarından ayırmır, əksinə, onlarla birləşməkdə, inkişaf etməkdə əsas amillərdən biri olur. İndiki şəraitdə özünəməxsusluğu saxlamaq üçün qapalı cəmiyyət olmaq ümumdünya prosesindən təcrid olunaraq inkişafdan geri qalmaq deməkdir.

Müasir dövrdə millilik və qloballaşma arasında mübarizə gedir. Qloballaşma ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı, milli kimliyi müəyyən edən milli-mənəvi dəyərlərə sirayət etdikdə ənənəçilik və müasirlik problemi ortaya çıxır. Millətin milli varlığını müəyyən edən, keçmişindən indiyə və gələcəyə, onun tərəqqisinə xidmət edən dəyərlər, meyarlar qorunub saxlanmalı, milli şüur səviyyəsində müasirliklə uzlaşdırılmalıdır. Qloballaşma sivilizasiyaya da təsir edərək onu dəyişdirir, yeni ideyalar gətirir. Hər bir dövlət öz ərazisində məskunlaşmış insanların əsrlər boyu yaratdıqları qayda-qanunlar və milli-mənəvi dəyərlərlə yaşayır.

Bu dövlətin, onun cəmiyyətinin, tarixinin, adət-ənənələri və dininin yaşarlığı həmin insanların baxışlarının, ideyalarının nə qədər humanist və demokratik olmasından asılıdır. Əgər dövləti idarə edənlər ənənəvi milli dəyərləri modernist dəyərlərlə birləşdirə bilsələr, dövlətin inkişaf perspektivlərini aydın görə bilsələr, qloballaşma zamanı o ölkə uğur əldə edə bilər.

Milli-mənəvi dəyərlər azərbaycançılığın ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq, xalqımızın tarix boyu formalaşdırdığı milli psixologiyasını, milli xarakter və milli-mədəni dəyərlərini özündə birləşdirir. Milli-mənəvi dəyərlər dünya xalqlarının yaratdığı ümumbəşəri dəyərlərlə bağlı milli-mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərdir.

Bir çox tədqiqatçılar, xüsusən də A.Giddens müasir dünyanın dinamizmini, qloballaşmanı daha çox müasirliklə bağlayır. O, qloballaşmanın modernizasiya nəticəsində mümkün olduğunu hesab edir.(5. p. 55-78.)

Qeyd etmək lazımdır ki, milli-mənəvi dəyərlər tarixilik və müasirliyin vəhdəti kimi zamanla bağlı olaraq humanist və əxlaqi dəyərlərə əsaslanaraq daim zənginləşməkdə, inkişafda olmalıdır. Əks təqdirdə müasirlik adı altında milli əxlaqa yad olan təsirlərə məruz qala bilər. Milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq üçün biz ilk növbədə milli-mənəvi idealımızı düzgün dərk etməli, onu hər bir vətəndaşa anlatmalı, ona xidmət etməliyik.

Həmçinin hər bir milli mədəniyyət, milli-mənəvi dəyər həm də qlobal mədəniyyətin, ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsi kimi çıxış edir. Ona görə də, milli mədəniyyətlər bəşəri mədəniyyətin humanist və əxlaqi prinsipləri ilə uyğun gələrək inkişaf etməlidir.

Mühüm məsələlərdən biri də odur ki, biz keçmişdə olan istənilən ənənəni pozitiv cəhət kimi qəbul edə bilmərik. Həqiqi milli keyfiyyətlər milləti yaşadan, onu inkişaf etdirən və tərəqqiyə aparan, yüksək mənəvi dəyərlərə əsaslanan keyfiyyətlərdir. Millət özünün mənəvi təkamül yolu ilə müasirliyə çatmalıdır.

Bəziləri müasirliyə gedən yolun diskotekadan, bədəninə yaraşdı-yaraşmadı geyindiği modadan və əcnəbi musiqilərə qulaq asmaqdan keçdiyini düşünürlər. Bu cür yanaşmanın mövcudluğu həmin adamların mədəniyyət və müasirlik haqqında təsəvvürlərinin məhdudluğu ilə bağlıdır.

Avropa ilə bağlı olan hər şeyi mədəniyyət hesab edənlər müasirliyi onunla ayaqlaşmaqda görürlər. Lakin, Avropanın elmini, texnikasını, maddi istehsal və xidmət mədəniyyətini yaddan çıxarırlar. Avropanı inkişafa aparan əsas cəhətlər unudulur, onun mənəvi deqradasiyasına aparıb çıxara bilən, onun ilkin tərəqqi dövrünün ənənələrinə əsaslanmayan, "mədəniyyət" nümunələri, o

cümlədən, bayağı rok, varyete, pornoqrafik musiqi lövhələri, kazino, striptiz və s. "Avropa mədəniyyəti" kimi qəbul edilir.

Avropada rəşional düşüncə mütləqləşdirildiyindən birtərəfli tərəqqi labüd surətdə mənəvi deqradasiyaya səbəb olur. Qərbin özünün artıq qəbul etmədiyi və məmnuniyyətlə bizə ixrac etdiyi bayağı mədəniyyətdən ikiəlli yapışaraq "müasir" olmağa çalışanlar yanılırlar. Ona görə də Qərb mədəniyyəti dedikdə yalnız Qərbin bizə ekspansiya etdiyi neqativ yüklü cəhətlər nəzərdə tutulur.

Avropanın tərəqqisinin əsil hərəkətverici qüvvələri, böyük elm korifeyləri, maarifçilər və filosoflar isə heç yada da düşmür. Nyutonun, Keplerin, Bethovenin, Kantın, Hegelin və s. həyat və yaradıcılığından söhbət açılmaz, həmçinin onlara mətbuat və televiziyada da az yer ayrılır. Verilişlərdə reyting qazanmaq üçün sanki "yarış" gedir. Bu Avropa mədəniyyətinə birtərəfli münasibətin nəticəsidir. Əslində müasir gəncliyin istər Qərb, istərsə də Şərq filosoflarının insanlığı, mənəvi dəyərləri, humanizmi təbliğ edən müdrik kəlamlarına ehtiyacı daha çoxdur.

Əgər qloballaşma prosesi zamanı dövlətlərarası münasibətlərdə maraqlar qarşılıqlı şəkildə nəzərə alınarsa, bu zaman elmi- texniki və mədəni nailiyyətlərin mübadiləsi nəticəsində bütün xalqların rifahı və ümumi inkişaf səviyyəsi yüksəlmiş olar. Dünyada hər bir insana baş verən mühüm hadisələri operativ şəkildə çatdırmaq imkanı verməklə, məkan və zamanı fəth etməklə, insanlararası əlaqələrin möhkəmlənməsinə, mənəvi istehlakın strukturunun dəyişməsinə, yeni sosial qaydaların yaranmasına, milli sərhədlərin yox olmasına səbəb olmaqla qloballaşma heç şübhəsiz ki, dünya birliyinə müsbət təsir göstərə bilər. İnsanlar tarix boyu həmişə inteqrasiyaya, vahid siyasi, iqtisadi, yaxud sosiomədəni məkanın bir hissəsi olmağa can atmışdır. Lakin dünya tarixində bəşəriyyət hələ heç vaxt bütün dünya məkanının sabit və təhlükəsiz inkişafını təmin etməli olan ümumi siyasi və iqtisadi məkanın yaradılmasına nail olmamışdır. Hazırda geniş vüsət alan ümumdünya inteqrasiya prosesi indiki qədər əhatəli olmamışdır. Buna görə də qloballaşmanın mümkün nəticələrini, cəmiyyət və şəxsiyyətdə, xüsusilə də sosial və mənəvi dəyərlərdə doğurduğu dəyişiklikləri nəzəri cəhətdən dərindən araşdırmaq zərurəti meydana çıxır.

Lakin qloballaşmadan iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü olan ABŞ başda olmaqla sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Qərb dövlətləri öz iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün istifadə edirlər. Bu baxımdan qloballaşma Qərbin zəif inkişaf etmiş dövlətlər üzərində həyata keçirməyə çalışdığı yeni imperialist siyasət kimi qiymətləndirilir.

Qloballaşma nəticəsində baş verən dəyişikliklərdən öz xeyirlərinə faydalanmaq imkanları böyük dövlətlərin əlindədir. İnkişaf etmiş dövlətlər iqtisadi və siyasi güclərindən istifadə edərək beynəlxalq münasibətlərə öz maraqlarına uyğun şəkildə istiqamət verməyə çalışırlar. Ona görə də qloballaşma yalnız inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən müəyyən edilən birtərəfli proses kimi ifadə olunur.

Müasir dövrdə qloballaşmanın sistemli öyrənilməsi prosesinə yanaşmalarda metodoloji müxtəliflik müşahidə edilməkdədir. Onlar bu prosesin mahiyyətinə müxtəlif fəlsəfi prizmadan yanaşır.

Qlobal iqtisadi artım dövrü yanaşmasına görə, qloballaşma iqtisadi inkişafın, çiçəklənmənin intensivləşməsi, yeni səviyyəsidir. Bu yanaşmanın tərəfdarları arasında R.Darendorfu, F.Nuşeleri, O.Lafonteni, B.Geytsi, B.Klintonu və başqalarını göstərmək olar. Onların fikirlərinə görə, qloballaşma bəşəriyyətin əvvəlki dövrlərdə həlli mümkün hesab edilən problemləri aradan qaldırmağa imkan verir. Bu yanaşmada qloballaşma prosesləri birtərəfli qiymətləndirilir.

Qloballaşma əsrlərlə qurulan mədəni sərhədləri yox edir, identikliyi dağıdır. Bu yanaşmanın əsas nümayəndəsi S.Hantinqtondur. Onun fikrincə, qloballaşma dünyada münəqişələrin artmasına səbəb olur. Dünya nisbətən kiçik sistemlərin– etnik- mədəni sivilizasiyaların münəqişə arenasına çevrilir. Qloballaşma prosesində iqtisadi inkişaf geosiyasi mənzərəni dəyişdirir ki, bu da çoxlu sayda yeni münəqişələrə səbəb olur. Bu yanaşmada resursların məhdudluğu və onların bölgüsü problemlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Qloballaşmanı mədəniyyət və ənənələrin dağılması kimi qiymətləndirən yanaşmada neqativ aspekt üstünlük təşkil edir və elə antiqloballaşma hərəkəti də məhz bu mənəbdən qidalanır. Göstərilən mövqe bu qüvvələrə xas olan ekstremist metodlar vasitəsilə əhaliyə

çatdırılır. Qərbdə yaranan antiqlobalizm hərəkatı, tədricən başqa ölkələrdə özünə tərəftarlar tapmışdır. İqtisadi qloballaşma tərəfdarlarının demək olar ki, hər bir görüşü antiqlobalistlər tərəfindən ciddi etiraz aksiyaları ilə qarşılır.

Hazırkı şəraitdə əsas məsələ qloballaşmanın gətirdiyi texniki- iqtisadi faydalarla yanaşı onun neqativ tərəflərinin qarşısını almaq üçün bərabərhüquqluluğu, dövlətlərarası harmoniyanı, özünüdərkini, özünün tarixini, özünün mədəniyyətini və digər dəyərləri qoruyub saxlamaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ən böyük imperiyaları belə onun tərkibində olan kiçik millətlərin, xalqların dəyərləri, özünüdərkini parçalayıb məhv edə bilər. Millətin əsas varlığını təmin edən onun milli dəyərləri, mədəniyyətidir. Mədəniyyət xalqın mövcudluq meyarıdır. Mədəniyyətin dünəni unutmadan, bu günlə zənginləşdirərək gələcək nəsillərə çatdırılması ali borcdur.

Milli- mənəvi dəyərlərimizə zərər vura bilən kənar təsirlərdən yaxa qurtarmaq üçün ailədə, məktəbdə uşaqlarımıza hazırkı realığı düzgün izah edərək tərbiyə verməliyik. Yəni, biz dünyanı nə qədər tanısaq da, dünya mədəniyyətinə, iqtisadiyyatına sahib olsaq da, azərbaycanlı olmağımızı, müsəlman olmağımızı yaddan çıxarmamalıyıq. Öz uşaqlarımızı da yalnız bu ruhda tərbiyə etməliyik. Əgər valideyn öz uşağını milli ruhda tərbiyə edərsə, o istənilən ölkədə gedib təhsil ala, müxtəlif mədəniyyətlərlə, insanlarla ünsiyyətə girə bilər və heç zaman milliliyini unutmaz. Əgər qloballaşma dövründə milli adət-ənənələrimizi qoruyub saxlamaq istəyiriksə, bu işə ilk növbədə ailədən başlamalı, təhsil müəssisələrində də həmin prosesi davam etdirməliyik. Çünki təhsil özü də bütövlükdə milli ideologiyanın tərkib hissəsidir. Hər bir ölkənin gələcəyi universitetlərdə təhsilin səviyyəsindən çox asılıdır. Ona görə də universitetlərimizi yeni texnoloji cəmiyyətdə, innovasiya cəmiyyətində, qlobal rəqabət şəraitində fəaliyyətə, inkişafa hazırlamalıyıq.

Universitetlərin reytinginə təsir edən əsas faktorlardan biri elm və təhsil mühitidir. Müntəzəm seminar, konfranslar, yeni elmi nəticələrin çapdan öncə müzakirəsi də çox əhəmiyyətlidir və elm-təhsil mühitinin tərkib hissəsidir. (2. 95)

İstənilən universitetin innovativ inkişaf yolunu seçə bilməsi üçün universitetin müvafiq kədr potensialı olmalıdır. Universitetin innovativ fəaliyyəti onun struktur bölmələrinin innovativ fəaliyyətinin təşkili və əlaqələndirilməsi mexanizminin yaradılmasını tələb edir. Eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlərin düzgün qiymətləndirilməsi və qorunub yaşadılmasında universitetlərin imkanları böyükdür. Xüsusən də fəlsəfi dünyagörüşün formalaşması, insanın sosial varlıq kimi özünüdərkini, milli-mənlik şüurunun formalaşması, millilik və bəşəriyyətin dialektikasını anlamaq milli- mənəvi dəyərlərin qorunmasının nəzəri əsası kimi çıxış edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə., Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında, Bakı, 2001, 167 səh.
2. Əsgərov.Ş.Q. Kamilləşən düşüncə, Bakı, 2013, 232 səh
3. Həsənov Ə, Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, 2005, s. 637 səh
4. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. Xarici ölkələrdə mədəni fəaliyyətin təşkili. Bakı, 2008. 151 səh.
5. Giddens A. The consequences of modernity. Cambridge, Polity Press, 1990. 186 səh.

ABSTRACT

Novruzali Rahimov

GLOBALIZATION AND NATIONALISM

In the article the process of globalization is explained in new content. The author analyzes the interaction of national cultures in the context of globalization.

Globalization accelerates the beginnings of dialogue and interaction among civilizations. Globalization is new brand changes in the areas of life, policy, economy, culture, science, technology and so on in the modern world.

Globalization must not be observed with the re-transformation of the world to the empire, being subject to a single force, it must be observed with equal cooperation, mutual aid, exchange of technology, cultural value. In the process of globalization relation must be based on humanism and

the norms of international law.

There are different approaches to globalization. Because powerful states try to use globalization which is natural-historical process for their interests. As a result, national economies, national cultures may be damaged. That is why protection of national interests is one of the important issues.

РЕЗЮМЕ

Новрузали Рагимов

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И НАЦИОНАЛИЗМ

В данной статье объясняется сущность глобализации в новом содержании. Автор анализирует взаимодействие национальных культур в условиях глобализации.

Глобализация активизирует начало диалога и взаимодействия между цивилизациями.

Глобализация - это новые качественные изменения в сферах социальной жизни, политики, экономики, культуры, науки, техники и т. д. в современном мире.

Глобализация не должна наблюдаться при реконверсии мира в империю, подчиненной единой силе, оно должно соблюдаться с равным сотрудничеством, взаимной помощью, обменом технологиями, культурной ценностью. В процессе глобализации отношение должно основываться на гуманизме и нормах международного права.

Существуют различные оценки глобализации. Потому что, сильные государства пытаются использовать для своих интересов глобализацию, которая является естественно-историческим процессом. В результате могут пострадать национальные экономики, национальные культуры. Вот почему защита национальных интересов - одна из важных проблем.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

ELCHIN ZAMANOV

Nakhchivan State University

zamanlielcin@yahoo.com

EMIL ZAMANLI

La Sapienza University, Rome Italy

UDC: 323.28

THE RELATIONSHIP BETWEEN GLOBALIZATION AND TERRORISM AND THE MEASURES TAKEN AGAINST INTERNATIONAL TERRORISM

Açar sözlər: *Terrorizm, beynəlxalq terrorizm, asimmetrik təhdidlər, qloballaşma, beynəlxalq terrorizmə qarşı tədbirlər və çalışmaları*

Keywords: *Terrorism, International Terrorism, Asymmetric Threats, Globalization, The Measurements and the Efforts against International Terrorism.*

Ключевые слова: *терроризм, международный терроризм, асимметричные угрозы, глобализация, меры и усилия по борьбе с международным терроризмом.*

1. Introduction

Since the world began, the notion of terror has existed, increasingly increasing its intensity, frequency and geographical spread on the earth. Although it seems impossible to eliminate terrorism, there is the possibility that cooperation, rational methods and measures can be made less threatening and frightening than the present dimension. And it may be possible to allocate resources and time for priority world affairs. The concept of terror is, above all, the greatest obstacle in the development, well-being, happiness and peace of the world and humanity and even if it cannot be eliminated, even if it can be kept under control, it will cause positive reflections in all these areas.

After September 11th, it was widely said that nothing would be the same again. In fact, we can emphasize this day as a day when international equilibrium and terror have entered a new era. With this attack, terrorism first showed its face to the world leader. With trade and communication, terrorism has become even more global. Terrorism is no longer a marginal problem like a problem that can be tolerated. Terror is an important international threat, growing steadily and steadfastly in the eyes of all the countries that are in the framework of the law and legislation.

Terrorism is changing with the developing and changing world conditions, increasing new opportunities and abilities and increasing its influence and power day by day depending on developing technology. While the steps taken in the field of democratization reduce the terror in quantity, the effectiveness of the terrorist activities in the democratic environment is further increased by the influence of the mass media.

Differences in international relations and the changing world equilibrium that emerged with the new world order have led to hot warfare being replaced by cold warfare methods. The type of psychological warfare emerged as a necessity for cold war and terror known as low intensity conflicts emerged as the indispensable element of this war.

Political and social problems at the international and political level, regional and national levels cause the terrorist movements to appear periodically or in waves, gradually losing importance and gaining momentum again. Terrorist organizations cannot reach their targets and are also condemned to marginalize over time. However, terrorism will continue to exist as long as they see terrorism as a means to achieve their objectives.

Taking policies that are determined to take global security measures around basic human values, away from the "freedom fighter" or "terrorism" mentality will be the basic condition for global prosperity and peace.

2. Concept of Terrorism

Despite centuries of existence, there is still no single definition of terrorism which poses a serious threat to social, political and economic stability, prosperity and development. The problem of fighting against terrorism lies here. Over the years, scholars and writers have found many different definitions of terrorism. According to a definition, terrorism is a kind of political violence that falls somewhere in the middle of the indivisible integrity between war and peace. Just like war, also terrorism serves a political purpose. According to another definition, terrorism is an attack against the nation and system in order to get a satisfactory response from the system to the aims and needs of the terrorists. Terrorism is an attempt to undermine confidence in the methods of the state. As a direct attack on the regime, it leads to distrust and spirituality. In a place where terrorism can be a potential electoral district, it is either creating sympathy or fear and creating enmity within the group to which we can characterize the enemy. The threat of violence and violence is vital important for terrorists, who are unquestioningly believing that they will only reach their victory and achieve their long-term political goals. (Hoffman, 1998: 183)

Terrorist activities are frightening a society, force a government or an international organization to take an initiative or prevent it from taking an initiative, as well as international interventions that can seriously damage a country or an international organization by severely balancing and destroying basic political, economic, social or constitutional structures of a country or an international organization. Thus, the definition of a terrorist has turned into a "planned group of two or more persons, established in a certain period of time in order to engage in terrorist initiatives".

Terrorism is a very attractive strategy for different ideological groups struggling with state authority. This happens especially in environments that provide opportunities and make terror an option that they can obtain results simple, fast and quick. Technology, communication and transportation have helped terrorists in this important way. Terrorism is often described as mindless, insensitive, or unreasonable violence. If a few authentic actions are not considered, terrorism is rarely ridiculous and illogical. On terrorism, there is usually a valid theory.

Despite the fact that terrorism is defined in many different ways, no definition can explain this phenomenon alone. Because terrorist organizations, with many similarities in terms of structure, show differences especially in terms of their aims. Some terrorists have struggled for national liberation and independence; some of them have been retaliating for events in the past - ASALA, armenian genocide organizations; others say they want to dominate certain races or religions, political, social, cultural and economic structures. In addition to this problem, actions that are defined as terrorism have a fundamental and non-solvable application variability. For someone else, the terrorist is the liberation fighter for the other.

London Mayor Ken Livingston said in a statement on terror: "Why can a young Jew join Israel's army and fight and return to England as a hero, but a young Palestinian becomes a terrorist in battle in Palestine? " from behind and following the reactions: "I do not sympathize with terrorists and terrorism, I just object to the double standard." He referred to the double standard in the concepts of terrorist-liberation warrior. (Livingston's Commentary on Terrorism, 4)

Therefore, the same person as a freedom warrior, a hero on one side of the border due to the same verse, as a traitor who committed the most unforgivable crimes on the other side; it is difficult to make a common definition of terrorist and terrorism as the same struggle, on the one hand, as a liberation struggle and on the other side as treason.

To summarize, how terrorism is defined, and whether it is local or international, has certain characteristics (Gunduz, 1996). The features of terrorism can be summarized as follows in the context of terrorist organizations operating in the world and their actions: Terrorism is not an ideology, a doctrine, or even a systematic idea, but a strategy.; Terrorism promises a new order and victory in the future.; Terrorism is a part of international politics and therefore cannot be sustained without external support.; Terrorism is an organized movement that brings an alternative to State authority.; Financial support is indispensable requirement for terrorism Therefore; smuggles weapons and drugs with robbery.; Terrorism may arise because of the desire to seek a right, to

propose order, and to set up an independent state, or to have all three in a degree differentiation.; The practice of terrorism, violence is increasingly aimed at. It creates frustration by releasing horror and fear.; Terror is sometimes a subcontractor of other forces or powers.; Generally, Terrorism has a political goal.; Terrorist activities require an organized effort. All these actions take place with the participation of a group rather than individual (Alkan, 2002: 17,18).

3. Positive and Negative Results of Globalization

In the phase we are in, the simplest and generally accepted outcome of globalization is a polarized and divided world. This is a world where extremely developed and highly backward countries exist at both ends. The consequences of globalization; it is likely that the poor will become even poorer and that the rich will become richer and that the concepts of human rights, democracy and the restraint of the sovereignty of the national state will create a much smaller world that will exist in a wider circle.

The gap is unbelievable when we look at the existence of opposing views against each other about the phenomenon of globalization. Without going into too much detail it is possible to say: There are risks and opportunities that globalization brings.

Risks of globalization: It can be said that at the beginning of the risks brought by globalization, there is the risk of instability spreading easily. The disappearance of the political and economic borders between countries has made countries and economies more dependent on each other, which has increased the risk of spreading to other countries and regions by the effect of a crisis emerging in one country or region. As a matter of fact, the Gulf crisis in 1990, the Southeast Asian crisis in 1997, and the Russian crisis in 1998 negatively affected the whole world, not only in the country or countries that they broke out, but also in the region they were in. (Yeldan, 2001:153). In a world where capital movements are free, the danger of capital flight from an accumulation of economic uncertainty, insecurity or a political crisis is another risk brought by the globalization process.

Another risk brought by globalization is the risk of encountering more frequent and more intense foreign intervention in the political arena. With the process of globalization of the national state, which had previously seen itself freeing its citizens to do what they wanted to do within their political boundaries, their surveillance and supervisors increased. Nowadays, political and legal structures of states can be intervened by emphasizing concepts such as human rights, freedoms, civil society, pluralistic democracy and servant state, and various sanctions can be applied to states that do not comply with international norms. The concepts of national sovereignty, independence and integrity, which were considered untouchable in the past, have not survived the old impunity, and these concepts have begun to be meaningfully transformed in ways that enable ethnic and political pluralism and cultural diversity.

Globalization is expanding the interaction area of cultures. In the process, the strengthening of the cultural common ground of humanity becomes possible. Globalization is not cultural assimilation, but the standing of different cultures together with their will. By globalization, cultures will know each other better and find ways to coexist more easily. One of the greatest threats to globalization is the misconceptions of children and young people who are unable to fully perceive the concept and face the risks of cultural corruption and identity loss.

Globalization opportunities: At the forefront of opportunities for globalization is a rapid growth and development opportunity for those who can benefit. In the past, with factors such as the inadequacy of capital accumulation, the absence of qualified personnel and technology the obstacles to development which is possible to make it easier to cope with the opportunities provided by globalization. Today, international capital can easily go wherever it sees cost advantage and profit opportunity without distinction of religion, language, culture and geography. Multinational corporations are transferring technology to the countries they are going to, and they provide employment opportunities. Educational and cultural cooperation agreements between countries and distance education on the internet makes it easier to train qualified personnel at all levels. Every country that protects its economic and political stability and provides the legal security required by foreign capital has the possibility of attracting foreign direct investment from abroad and entering a

faster growth trend.

One of the important opportunities that globalization offers is the opportunity to integrate with the world. This integration can be taken both economically and politically. Political integration is the opposite of abstraction and exclusion. In other words, a country that integrates with the world in a political sense adopts international norms, adopts the values that stand out in the field of democracy and human rights, and keeps up with the standards developed in this field.

Parallel to this, another cause for globalization to be viewed as a threat, but also an opportunity, is the free trade gains. At first glance, restricting imports can relieve domestic producers, save them from the pressure of foreign competition, and leave those who are at risk of losing their business in the presence of foreign competition. However, when viewed from a medium and long-term perspective, protection based on import restrictions through tariffs and quotas has a heavy price to pay for the economy. At the beginning of the visible losses of the protection is the increase of the prices and the loss of the quality. The schemes indirectly increase the prices of goods and services by directly limiting the quota, i.e. by narrowing the supply. Thus, the domestic industry will continue to lag behind the world in terms of productivity, quality and price, and the consumer will be oppressed by taking the poor quality more expensive.

At the same time, the presence of external interventions in the political sense, which are listed above as risks, can also be considered as an opportunity. Globalization has the opportunity to capture a civilized world for those countries that have perceived freedom as a threat for some reason or another, have made a number of legal regulations to keep their citizens in check, ultimately far behind the world in terms of human rights and democratic standards. In this way, the people of these countries will be able to enjoy the freedom as much as the people of the developed world, and the creative talents will be opened to the extent that they are given the opportunity to reveal their potentials, and the productivity will increase and eventually this will turn into an economic development.

At the heart of the phenomenon of globalization lies a basic fact that states must live in a larger environment that forces them to change and implement their modernization.

4. Relationship between Globalization and Terrorism

During the XX century has been an unprecedented development in human history. Until the end of the XIX century, science, technology, prosperity, etc. By expressing in meters, the distance covered by thousands of years in the fields; it is no exaggeration to say that it is a development that can only be expressed in miles over the distance covered in the XX century. This momentum is increasing day by day.

This phenomenon called Globalization, Parallel to the development of technology, the countries that produce and use this technology are shaping a new world order in an inconceivable speed in the direction of their wishes. In this new world order, the life style, traditions and customs of the strong will dominate; other nations will fall into a kind of subculture.

Globalization has brought with it a current that may seem to be the opposite of all these. These currents, which we refer to as micro-nationalism, have been encouraged and strengthened until now. Thanks to the developing means of communication, small ethnic groups are able to promote and propagate themselves as oppressed, exploited societies to large human communities around the world.

At this point, the relationship between globalization and terrorism emerges. The purpose of terrorist activities is to try to destroy the order they are in and most importantly to announce this to the world. In terrorist activities, the personalities of the victims are not important, only the titles they represent are important. (ÖZOĞLU, 2005, p. 191-300). In terrorism, the aim is an attack, hostage taking etc. to announce their names and requests with violent activities. In this context, advanced technology, radio, television, newspaper, internet etc. which exist in the globalizing world. terrorism will gradually increase its violence over the next century, thanks to the incredible distance mass media have.

Terrorism is an ongoing struggle against the system outside the system. In a sense, the judge is questioned outside the system of power. In the period we are in, the concept of global terrorism comes to the foreground. As globalization as a political current state that western values prevail in

the world, global terrorism is a phenomenon that questions the dominance of these values. (BAŞEREN, 2006. p. 6). September 11, 2001 is a very typical example of this. Therefore, global terrorism emerges in this context.

It is very difficult to deal with any kind of terror. After the influences and capacities of globalization, the impact of terrorism has become much clearer. After nuclear, biological, and chemical terrorism, the world's new nightmare will be virtual terrorism. Also, before September 11, terrorists often had specific goals and objectives, and they were very keen to announce their names every once in a while, to see what they wanted. However, after September 11, there was no official announcement. Today, the enemy is not as clear as before. Previously, there was no confusion about who committed terrorist offenses. However, September 11 changed it (Örgün, 2001: 108). International terrorism is not a result of globalization. Globalization has positive effects, such as intelligence, which helps technology and fighting.

September 11 has made it clear that globalization-induced terrorism is not only a consequence of its consequences but also a much more dangerous threat in the sense of its resources. This event can be considered as the most spectacular event that affected the new world after the fall of the Berlin wall. The changes in power balances and the differentiation in international relations have traditionally led to a shift to extraordinary warfare.

Freedom, democracy, law and human rights are gradually created by humanity, and many basic values are in danger of extinction because of their security need. They were important during the cold war and also during the maturation period before it. After September 11th, terrorism and developments in globalization, security, has settled first among the national affairs of states. The increasing importance of human rights in freedom of movement and the positive steps in law enforcement have been halted by the September 11 incidents. This date has shown that the security grades separated from each other are not a problem for the different states that explain the budget they spend on the ammunition. The United States was probably the country that paid the most attention to security affairs and spent the most money, and the United States was a symbol of freedom, democracy and liberalism. Because of all these open and equal opportunities of the United States, the terrorists made their attacks using ordinary means of transportation. For this reason, the core values within democracy are under threat of destruction. As world citizens, they have the freedom to travel and transport goods and money. Now all these rights are taken from their hands. Suspicious people and ordinary people will be pursued, investigated and examined to prevent a future attempt that may be in the future. This is a restriction on the values and liberty that people have before September 11th. As humanity steps into a new era, communications and information technology revolutions will take their place on stage as the most fearful dream and the most trusted savior. While there is globalization process; to promote universal peace, prosperity, justice, democracy, humanitarian living conditions and to increase the value of science, art, aesthetics, the continuation of cultural and social diversity, cooperation in resolving environmental problems and global warming; it is a priority goal and task of all the countries of the world to try to make the concepts of the world such as hunger, unemployment, poverty, deprivation of human rights, lack of education, corner turnover, injustice, drugs, mafia and terror all the problems of the world.

5. International measures done against International Terrorism

Terrorism is the most serious threat to national and international peace and security and human rights. Through developing and changing economic, social and technological conditions terrorist organizations increasing their influence over time, diversifying their activities, strengthening their relations with organized transnational crime groups and increasing their activities towards larger masses and in this context national efforts and the importance of international cooperation is indispensable.

After terrorism turned out to be a local problem and becoming a global threat, international organizations that have seen the magnitude of the problem have accelerated their works based on the past 1960s and have focused on intense academic debate, diplomatic contacts and national-international legal regulatory work on terrorism reasons and measures to be taken. (Hasan Aykın, Kevser Gümüçay, 2008, 391-392).

The efforts to combat terrorism initiated by all relevant international organizations, in particular the United Nations, in order to ensure the unification of all countries in a common platform of action and to increase international cooperation in the fight against terrorism, and the measures to be taken and / or envisaged by the measures taken in this framework emphasizes the determination to fight terrorism.

In this area, 12 universal agreements have signed to prevent specific acts such as hijacking, hostage taking and bombing in order to prevent international terrorism and serious steps were taken in fighting terror by ensuring that the contracts were signed by the countries.

They need money to finance the activities of terrorist organizations that have gained a global character by transcending local boundaries and threaten the integrity of states and the peace and security of the people, and therefore they must make a significant amount of revenue through legal action or illegal activities. And this has brought another dimension of anti-terrorism to the agenda. The fight against terrorism financing was considered as one of the priority issues of international organizations and the necessary work was initiated on this field, considering that terrorism would prevent its activities through interruption of financial resources and bring its assets to a final stage in the struggle against terrorism. (http://www.masak.gov.tr/TerorunFinansmani/uluslararasi_mucadele.htm). Work has been undertaken by the United Nations on the fight against terrorism financing, taking into account the provisions of the United Nations Charter which govern the international peace and security and the aims and principles of good neighborly, friendly and cooperative relations between states.

In the declaration of the measures taken by the UN General Assembly dated 09.12.1994 and numbered 49/60 and aiming to remove the international terrorism included in the Decision; regardless of where and by whom, all terrorist acts, methods and practices, including those that threaten the security of the states and the integrity of the states are criminal and can not be justified. Similarly, in the UN General Assembly Resolution 51/210 dated 17.12.1996; it has been stated by the countries that measures should be taken to prevent and prevent terrorists and terrorist organizations from financing, legal arrangements should be made to prevent financial resources suspected of serving terrorist purposes and to prevent terrorist acts and information on international movements of such financial resources should be exchanged, it was decided to establish a committee. In addition to the UN and FATF, organizations such as the European Union, the International Monetary Fund, the World Bank and the Council of Europe have taken steps to fight terror and terrorism financing.

Although the missions of the World Bank and the IMF differ from each other, the methods of combating laundering and terror financing in general are similar, and they carry out joint work on this area. Within the scope of the works carried out by the World Bank and the IMF; initiatives have been made to develop international dialogue. In this context, efforts were also made to improve the institutional capacity through the development of evaluation methodology for combating international laundering and terrorism financing and intensification of training activities. (Paul Allan Schott, 2006, p. X-5-6) Increasing the level of awareness of the administrators of the country is crucial for the establishment or development of an institutional framework in order to combat the financing of laundering and terrorism of a country. To this end, the World Bank and the IMF launched a series of documents, including regional policy dialogues in combating laundering and terrorism financing, which were prepared on the basis of bilateral talks between member countries. Documents; determination of problems encountered by countries, sharing of success stories and determination of types of aid were determined within the scope of fight against illegal money movements and necessary studies were carried out in this framework. (Paul Allan Schott, 2006, p .X-3-4)

In addition to the above, investigation, seizure and seizure of incomes arising from crime prepared by countries which are party to the Council of Europe (EC) in order to take effective measures against terrorism and to prevent terrorist acts from being justified by political, philosophical, ideological, ethnic, religious or any other justification and the EC contract on the Financing of Terrorism were signed in Warsaw on 16.05.2005 and entered into force in 2006. (http://www.masak.gov.tr/TerorunFinansmani/uluslaraars1_mucadele.htm)

Also, besides it is needed it to mention activities of some organizations which is established fight against money laundering and financing of terrorism. One of them is Egmont Group. The main objective of the Egmont Group, which was convened in Brussels on June 9, 1995, in Brussels, with 24 countries and 8 international organizations gathered, is to help develop countries' national anti-laundering systems and remove barriers to international laundering information exchange. Within the scope of this assistance, it is planned that technological assistance to the financial intelligence units, education of the personnel, transfer of experience and knowledge, as well as international exchange of information and systematical structure are planned. The Egmont Group conducts its works through meetings held with the participation of member country representatives. The formation of the group, the fight against money laundering, is the product of long and intensive work and has taken its foundations from various international initiatives and decisions.

The most important tool in combating laundering and terror financing is suspicious transaction notifications. An effective suspicious transaction reporting system enforces the existence of a central unit that will receive and analyze these suspicious transaction notifications and share the results of the analysis with the judiciary and other relevant public authorities. As a matter of fact, the most important issue that the "Egmont Group" founded on June 2005 was working on was bringing the definition of the Financial Intelligence Unit. The Egmont Group made the definition of FIU for the first time in the Egmont General Assembly in Rome in November 1996. This definition, limited only to the fight against laundering crime, was extended in June 2004 to include terror funding in the Egmont General Assembly in Guernsey. (AYKIN Hasan, SÖZMEN. 2008. P.119)

As the definition in the Egmont Group acknowledges, the main function of the FIUs is to collect, analyze and transfer the results of the analysis to the relevant units in relation to the money laundering and terror financing. In order to make the exchange of information between FIUs more comprehensive and systematic, two important developments have been made within the scope of Egmond Group's work. The first of these; A computer network system called "Egmond Secure Web-ESW" that provides direct and rapid communication, including exchange of information between FIUs; and the other is the "Memorandum of Understanding-MOU" aiming at systematic exchange of information. (http://www.masak.gov.tr/TerorunFinansmani/uluslaraarsi_mucadele.htm)

In addition to the others, the Wolfsberg Group is a union of twelve global banks and aims to develop standards and products for the fight against laundering and terrorism with the recognition of the customer in the financial services sector.(12 banks: ABN AMRO Bank N.V., Barclays Bank, Banco Santander Central Hispano, S.A., Chase Manhattan Corporation, Citibank, N. A., Credit Suisse Group, Deutsche Bank AG, HSBC, J.P. Morgan, Inc., Societe Generale, UBS AG.) The group came together in 2000 in the Wolfsberg castle in North East Switzerland. The Principles of Combating Wolfsberg Laundering for private banks were published in October 2007 and revised on May 2008. Explanation of the Prevention of Terrorism Financing by Wolfsberg Group; the prevention of terrorists' use of banking services in order to support the governments' war on terror, and the support for investigations. (<http://www.wolfsberg-principles.com/financingterrorism.html>). Beyond the principles adopted to combat laundering in this document, the introduction of stricter "customer diagnostic principles" in order to prevent the financial sector from being used in terrorist organizations has been put in place to ensure that the financial system is under more stringent supervision. The document also included a call for further cooperation and sharing of information between the actors of the private sector and between the private sector and the public. (<http://www.wolfsberg-principles.com/privat-banking.html>)

Conclusion

"Terrorism" is a difficult fact to understand, so there are many different opinions in its theory. Which action is terrorism, which is resistance; apart from being able to pinpoint who is the terrorist and who is the independence fighter, there are even opposite approaches to the source and destination of terrorist acts in the world. Although its first examples are very old, it has been stamped on the 21st century with the September 11th events to move to the international dimension and to become an important matter. It has proven to be a difficult problem to overcome due to its extremely complicated cause-and-effect relationship system. Also, the initiatives of international

organizations in fighting against terrorism have an important place. In today's international system, where the borders have begun to lose their meaning along with globalization, the fight against terrorism for states has come out of being a policy that they can carry on their own. In this direction, states are voicing at every opportunity that they will continue their cooperation efforts within international organizations. Terrorism, which has to be avoided in almost all the clusters of international organizations, especially the UN, and for which common struggle decisions have been taken, seems to be applied for political purposes from time to time by the states. It is clear that in this framework, both the "terror against the state" and the "terror of the state" are not entirely true, and the fact that the two sides of the unilateralist view argue is a reality. Terrorism is a reality where hot warfare takes place in today's conditions. It is also clear that terrorism cannot sustain its existence without being fed from external sources. In this case, the states should abandon their use of terrorist organizations for their political purposes and fight with determination. This is not a war that one or two states can be part. International agreements, Collaborations should show themselves not only in writing but also in practice. Otherwise, when we look at the methods and targets of terrorist organizations, it is not even the case that much higher attacks and inevitable collapse are avoidable. Terror is an existing phenomenon throughout history. It will probably continue to exist in the next century. However, this does not mean supporting terrorism, but it requires taking tighter measures against terrorism.

REFERENCES

1. Hoffman, Bruce. Inside Terrorism. London. Victor Gollancz, 1998, p.183
2. Livingston's Commentary on Terrorism, Cumhuriyet Newspaper, 23 July 2005,p. 4
3. Gündüz, Mustafa. Basın ve Terör. İzmir. Saray Kitabevi , 1996.
4. Alkan, Necati. Gençlik ve Terörizm. Ankara. Temüh Yayınları. 2002, p. 17/18.
5. Yeldan.Erinç. "Dynamics of Macroeconomic Adjustment in A Globalized Developing Economy: Growth, Accumulation and Distribution., Canadian Journal of Development Studies. XXII. 2001, p.153
6. ÖZOĞLU, Ali; Şifre Çözüldü: Masonlardan Türkiye'ye Kanlı Hediye; ASALA-PKK; Yenigüven Yayıncılık İstanbul Mayıs 2005; s. 191- 300.
7. BAŞEREN, Sertaç "Küresel Terör ve Türkiye"(Sempozyum) Stratejik Araştırma ve Etüt Merkezi (SAREM) Yayınları, Yıl 1, Sayı 6, 29 MAYIS 2006, s. 6.
8. Örgün, Faruk. Küresel Terör (Global Terror). İstanbul. Okumuş Adam. 2001. p. 108
9. Hasan Aykın, Kevser Gümüçay, "Terörle Mücadelede Yeni Boyut: Terörün Finansmanı ile Mücadele", Karapara Aklama ve Terörizmin Finansmanı, (Editor: Süleyman Aydın), Adalet yayınevi, Ankara, 2008, s. 391–392
10. http://www.masak.gov.tr/TerorunFinansmani/uluslararası_mucadele.htm
11. SCHOTT Paul Allan, Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism, The World Bank and the IMF: Washington, January 2006
12. AYKIN Hasan, SÖZMEN H.Kevser, Terörün Finansmanı, MASAK Yayın No: 12, Ankara, 2008.
13. Wolfsberg Group, "Wolfsberg Statement on the Suppression of the Financing of Terrorism", (January 2002), <http://www.wolfsberg-principles.com/financingterrorism.html>
14. Wolsberg Group, "Wolsberg AML Principles on Private Banking", (May,2002), <http://www.wolfsberg-principles.com/privat-banking.html>

XÜLASƏ

Elçin Zamanov, Emil Zamanlı

QLOBALLAŞMA VƏ TERRORİZM ARASINDAKI ƏLAQƏ VƏ BEYNƏLXALQ TERRORİZMƏ QARŞI TƏDBİRLƏR

Terror konsepsiyası üzərində heç bir beynəlxalq konsepsus yoxdur. Müəyyən qruplara görə terrorist sayılanlar başqalarına görə azadlıq döyüşçüləri kimi qəbul edilə bilər. Terror ideyasına qarşı bu fikir ayrılıqları terrorla mübarizəyə dair hərtərəfli beynəlxalq müqavilənin hazırlanmasına mane olur. Modernizasiya, texnologiya, kommunikasiya və nəqliyyatın təsiriylə dünya kiçildi, terrorizm yayıldı, qloballaşdı, intensivlik və tezlik artdı. Qloballaşma həm terrora imkanlar yaratmış, həm də onun qarşısının alınmasında yeni imkanlar yaratmışdır. İnkişaf etməkdə olan və dəyişən dünyada terrorla mübarizəyə davam edən hərbi və diplomatik yollarla birlikdə beynəlxalq birliyin və qanunun əhəmiyyəti artmışdır. Terrorla müharibənin ən mühüm tərəfi tamamilə beynəlxalq səhnədə güclü bir əməkdaşlıq ilə hazırlanacaq qanun- qayda, sanksiyalar və cəzalardır. Bu əməkdaşlığın davamlılığı və yayılması baxımından olduqca vacibdir.

РЕЗЮМЕ

Эльчин Заманов, Эмил Заманли

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ГЛОБАЛИЗАЦИЕЙ И ТЕРРОРИЗМОМ И МЕРЫ, ПРИНИМАЕМЫЕ В ОТНОШЕНИИ МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА

Там нет международной концепции по концепции терроризма. Для некоторых групп террористы считаются борцами за свободу для других. Эти разногласия против идеи терроризма препятствуют подготовке всеобъемлющего международного договора в борьбе с терроризмом. С влиянием модернизации, технологий, связи и транспорта мир сократился, терроризм распространился, стал глобализованным, усилился и увеличился. Глобализация также создала возможности для терроризма и создавала новые возможности для его предотвращения. В развивающемся и изменяющемся мире распространение международного общества и законов возросло вместе с военными и дипломатическими средствами для продолжения борьбы с терроризмом. Важнейшей частью войны с терроризмом являются правила, санкции и наказания, которые будут в полной мере развиваться на международной арене при сильном сотрудничестве. Это очень важно для обеспечения устойчивости и распространения сотрудничества.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

FLORA KƏRİMOVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
flora.kerimova.80. @mail.ru*

UOT: 1(091)

S.Ə.ŞİRVANININ FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ ƏXLAQ VƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *maarifçi şair, əxlaqi dəyərlər, satira, elm, təhsil, gənc nəslə xitab*

Key words: *educationalist poet, moral values, satire, science, education, address to the young generation*

Ключевые слова: *просветительский поэт, моральные ценности, сатира, наука, образование, обращение к молодому поколению*

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri, hərtərəfli biliklərə və geniş fəaliyyət sahəsinə malik olan Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığının böyük bir hissəsini cəmiyyət şəxsiyyət münasibətləri, cəmiyyətin şəxsiyyətə, onun fikir və fəaliyyətinə təzyiqlərinin əsaslarının şərh edilməsi təşkil edir. Bu şərhlər şəxsiyyətin azadlığının məhdudlaşdırılması ilə bağlı tənqidi fikirlər mütəfəkkirin yaradıcılığında geniş əks olunmuşdur. Seyid Əzimin bu qism əsərləri əsasən gənc nəslə və öz oğluna xitabən nəsihət, hikmətli fikirlər və çağırış formasında yazılmışdır. Maarifpərvər mütəfəkkir olan Seyid Əzim gənc nəslə əxlaqlı və savadlı olmağa səsləyir. Belə demək olarsa, S.Ə.Şirvani yaradıcılığının böyük bir hissəsi əxlaqi-etik dəyərlərin təbliğinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, “əxlaq cəmiyyətə və başqa insanlara münasibətdə insanın vəzifələrini müəyyən edən normalar sistemi, mənəvi davranış qaydalarıdır” [8, s.108] və Seyid Əzimin yaradıcılığında ümumbəşəri əxlaqi dəyərlər təbliğ edilməklə yanaşı, yeni təfəkkürlü və saf əqidəli nəslin yetişdirilməsi ideyası diqqəti cəlb edir. Əminliklə deyə bilərik ki, dahi şair və görkəmli mütəfəkkir olan Seyid Əzim Şirvani həm də böyük müəllim, tərbiyəçi olmuşdur. Onun nəsihətamiz hekayətləri və satirik təmsillərində əxlaqın əsas kateqoriyaları olan “ədalət”, “insaf”, “yaxşılıq”, “ləyaqət”, “vicdan”, “xoşbəxtlik”, “sadəlik və təvazökarlıq”, “mehribanlıq”, “alicənablıq və mərhəmətlik”, “xeyir və şər”, eyni zamanda “ədalətsizlik”, “qəddarlıq”, “pislik” və s. geniş şəkildə şərh edilmişdir. Hekayət və alleqorik təmsillərində gənc nəslə əxlaqlı olmağa, təhsil almağa çağıran S.Ə.Şirvani insanların mənfi xüsusiyyətlərini tənqid edərək, gənc nəslə əxlaqi-tərbiyəvi hisslər aşılamağa çalışmışdır. Mütəfəkkir “Mircəfərə xitab” adlı şerində oğlunu və onun timsalında bütün gəncləri əxlaqlı olmağa çağırır və əxlaqi sifətləri şərh edir, insanın tərbiyə yolu ilə kamilləşə biləcəyini bildirir:

Ki, nə qədər olsa şəxs naqabil,
Tərbiyətlə yenə olur kamil.
Nə o kamil ki, əkməliyyəti var,
Cüzünün küllə mədxəliyyəti var [8, s.24].

Şirvani əxlaqi sifətlərdən “xoşxasiyyət”, “güləruzlü”, “imanlı”, “nəzakətli”, “mehriban” olmağı təbliğ edir.

Cəhd qıl bəs sütudə-əxlaq ol,
Əhli-zövq ol, məlihi-afaq ol.
Xoşzəban ol, oğul, gülər üzülü,
Milh göftarlı, şəkər sözlü.
Cəhd qıl ta ki ey nəticəyi-nur,
Verəsən qəlbi-mömininə sürür.
Olma dilbəstə, ol cəbinigüşad,
Səni gördükdə mömin olsun şad.
Olma dünyada qəmtərirüəbus —

Ki, görünlör üzün ola məyus [8, s.24].

Nadanlar və nadanlıq anlayışı ilk dəfə məhz Şirvani satirasının aynasında durulur, ictimai proses kimi öz əlamətləri ilə görünməyə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, S.Ə.Şirvaninin əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan təmsilləri və öyüdləri arasında sıx əlaqə vardır. Hər iki janrdə olan əsərləri onun pədaqoji fəaliyyəti ilə bağlıdır. Uşaq psixologiyasına yaxından bələd olan S.Ə.Şirvani belə bir nəticəyə gətirmişdir ki, uşaqlar quru nəsihətçiliyi qəbul etmirlər. Mütəfəkkirin «Aslan və iki öküz», «Dəvə və eşşəyin yol getməsi», «Siçan və pişik», «Eşşək və arılar», «Misal», «Qaz və durna», «Ayı və siçan», «Aslan və qarışqa» kimi bir sıra təmsilləri uşaqlarda əxlaqi-tərbiyəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edir [6, s.13-16].

“Qaz və durna” əsərində Seyid Əzim Şirvani lovgalıqı pisləyir. Gənc nəslə hər hansı bir elmi kamil bilməyə çağırır:

Vaqif ol, ey oğul, bu mənədən.
Yəni bir elmə daim ol talib,
Zifən ol zifünunədir qalib.
Kişi bir sənəti bilər xalis,
Çoxuna meyl edən qalar naqis [8, s.120].

“Ayı və siçan” hekayəsində S.Ə.Şirvani heç kəsi kiçik görməməyə, hər kəsin bu həyatda öz yerinin və rolunun olduğunu göstərməyə çalışır. Mütəfəkkir inanır ki, “Yaxşılıq itməz imiş aləmdə” [8, s.134].

“Aslan və qarışqa” təmsilində Seyid Əzim nalayiq insanların layiqli insanlara hörmətsiz yanaşmalarından narahət olur, onlardan hamıya pislik gəldiyini bildirir.

Seyyida, vermə üz gədalərə sən,
Düşmə bu möhnətübəlalərə sən.
Çün güli-gülşəni-vəfasən sən.
Niyə hər xarə aşinasən sən?
Bülbüli-gülşəni-həqiqətsən,
Mu-məcaz ilə qılma ülfət sən [8, s.134, 135].

Seyid Əzim Şirvani “Siçan və balası” şerində “hər parıldayanın qızıl olmaması” aforizmi öz əksini tapmışdır, şair gənclərə zahiri görünüşə aldmamağı nəsihət edir:

Cəfər, ey sərvi-bustani-pədən,
Güli-xoşətri-gülistani-pədən,
Var elə şey ki, xoşnəmadı sənə,
Leyk batində bir bələdi sənə.
Var elə şey ki, xoş gəlir gözüvə,
Leyk anın ziyanı var özüvə [8, s.179-181].

Şairin «Xoruz və Çaqqal», «İtlə Pişiyin söhbəti», «Dəvə ilə eşşəyin yol getməsi», «Dəvə və balası», «Siçan və Pişik» təmsilləri «Rəbiül-ətfal» dərsləyinə daxil edilmişdir. Həmin təmsillərdə birlik, dostluq, peşəyə, sənətə dərinlən yiyələnmək, əməyə məhəbbət, xeyirxahlıq ideyaları təbliğ edilir, avamlıq, lovgalıq, bədxahlıq tənqid atəşinə tutulur. Bu təmsillər gənc nəslin əxlaqını saf-laşdırmaq, oxucunu həyatda düz yola dəvət etmək niyyəti ilə yazılmışdır [4].

S.Ə.Şirvaninin «Simic», «Dilənçi və simic», «Sədi və simic», «Simic və qulu» mənəzum hekayələri xəsisliyin ifşasına həsr edilmişdir. Şair «Ən səmimi dost» hekayəsində göstərir ki, əxlaq cəhətdən qüsursuz olan hər bir insan öz dostunun nöqsanlarını gizlətməməli, açıq şəkildə bildirməli və islah olunmaqda ona köməklik göstərməlidir. Dostunun eyiblərini görüb gizlədən, ona yerli-yersiz təriflər yağdıran riyakar adamlarla dostluq etməkdən təhlükəli şey yoxdur [5, s.40].

Dostluğu, insanların bir-birini dəstəkləməsinə təbliğ edən şair “Aslan və iki öküz” təmsilində acgözlüyün, tamahkarlığın insanı ölümə sürüklədiyini bildirir, oğlunu öz həmvətənləri, dostları ilə yaxşı rəftar etməyə, onlardan ayrılmamağa, onlarla həmrəy olmağa səsləyir. Seyid Əzim hər bir milli birliyin əsasında sosial həmrəyliyin durduğu ideyasını inkişaf etdirir. Bu təmsildə Seyid Əzim öz siyasi fikirlərini ifadə edir. O, milli ittifaqı xalqın uğuru hesab edir. Aslanın timsalında xalqların ittifaqını pozan, separatçı qüvvələri pisləyir və gənc nəslə öz soy-kökündən, millətindən, xalqından ayrılmamağa çağırır. Seyid Əzim bu təmsilin mənasını belə açıqlayır:

Ey gözüm nuru, anla mənasın:
Əgər olsaydı ittifaqləri,
Gavlər görməz idi bu xəteri.
Xah rus əhli olsa, xah firəng
Vətən əhlilə olgilən yekrəng.
İttihad eylə, ittifaq eylə,
Üzünü hər məkanda ağ eylə [8, s.182].

S.Ə.Şirvani «Bir uqare ilə şagirdlərin əhvalatı» - satirik maarifçi şeirində, «Şagirdlərin müəllimə kələk gəlmələri» adlı maraqlı bir mənzumədə köhnə təlim üsulunu, natamam müəllim tipini tənqid etmişdir. Təlim-tərbiyə işində müəllimə, onun fəaliyyətinə xüsusi önəm verən Şirvaniyə görə zaman məktəbin qarşısına yeni tələblər qoyduğu üçün yeni fikirli, yeni ideyalı müəllimlərə ehtiyac duyulur [6, s.13-16]. Qeyd edə bilərik ki, əgər Seyid Əzim təmsillərində mənfi əxlaqi sifətləri pisləyərək, yüksək keyfiyyətləri təbliğ edirsə, onun hekayətləri daha çox nəsihət xarakteri daşıyır. Seyid Əzim Şirvaninin hekayətləri tərtib etdiyi «Məcmuəyi-asari-Hacı Seyid Əzim Şirvani» adlı dərs kitabına daxil edilmişdi. Bəhs edilən dərslik üç bölmədən ibarət idi və dərsliyin birinci bölməsində 72 hekayə var idi, üçüncü bölməsinə isə şair oğluna nəsihət adı ilə yazdığı mənzum öyüdlər və hekayələri daxil etmişdi. Dərslik Təbrizdə Seyid Əzimin oğlu Mir Cəfər tərəfindən toplanıb nizama salmış və 1895-ci ildə Təbriz şəhərində daş basması ilə bir kitab halında çap edilmişdi. Bəzi mənbələrdə dərslik «Pərişannamə» adı ilə qeyd olunmuşdur. Tərtib etdiyi dərsliklər və yazdığı əsərlərlə ədəbiyyatımızda sistemli uşaq ədəbiyyatının əsası qoymuş Seyid Əzim burada uşaqların yaş psixologiyasını, ətraf aləmə maraq və qavrayış xüsusiyyətlərini və s. cəhətləri nəzərə almışdı [7, s.24-28].

Seyid Əzimin hekayətləri müdrik fikirlər məcmusu olub, müdrik kəlamlarla bitir. Məsələn, hekayətlərindən birində mütəfəkkir “düşmənin məhvinə sevinmə, çünki sən də dünyada həyatın əbədi deyil” kəlamını nəsihət edir. Seyid Əzim həyatın mənasını, insan davranışlarının nəticələrini izah etməyə çalışır. Mütəfəkkirin “həyatın sonu ölümdür, ölümün sonu heçlik” aforizmi həyatın mənasını dərk etməyə yönəlmişdir [8, s.24].

«Böyük loğmanın hadisəsi» mənzum hekayəsində S.Əzimə görə ömrü mənalı keçirmək lazımdır. Loğmandan soruşulduqda ki, neçə yaşın var? Loğman dörd yaşı olduğunu deyərək izah edir ki, 4 ildir ki, özümü və həqiqi olan xalqımı tanıdım, qalan əyyam ki, cəhalətdə keçibdir, ömür hesab olunmaz [6, s.13-16].

S.Ə.Şirvani “xaric olmanı daxil olmadan əvvəl düşün”, dedikdə, bir işə başlayarkən əvvəlcə nəticəsinin necə olacağını düşünməyi tövsiyyə edir. Seyid Əzim bağıslamağın ən gözəl xüsusiyyət və hiss olduğunu bildirərək, “əfdə bir ləzzət vardır ki, intiqamda yoxdur” – deyir və əlində səlahiyyətlər olan insanın öz vəziyyətindən istifadə etmədən bağıslamağı bacarmasını təqdir edir. Seyid Əzim “hər işdə səy etmək lazımdır” – fikrini təbliğ edir və kiçik qarışqanın timsalında məqsədə nail olmaq üçün çalışmağın əsas şərt olduğunu bildirir [8, s.24].

Göründüyü kimi S.Ə.Şirvani şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl, rəvayət, lətifə janrlarından, eləcə də Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi», «İqbalnamə», Sədinin «Gülüstan» və «Bustan» əsərlərindən, Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»sindən («Musa və çobanın hekayəti») iqtibas yolu ilə yüzdən çox mənzum hekayə yazmışdır. Seyid Əzimin “Bağdad xəlifəsi və Bəhlul” hekayəsinin mövzusu şifahi xalq ədəbiyyatından, Bəhlul Danəndə haqqında lətifədən götürülmüşdür. Əsərin ideyası: “El bir olsa, dağ oynadar yerindən, söz bir olsa, zərbi kərəm sındırar” atalar sözüne uyğun gəlir [4].

S.Ə.Şirvaninin “Tacül-kütub” dərsliyinə məktəblilərə milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlər, əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan, didaktik səciyyəli 50 mənsur hekayə daxil edilmişdir. Ədibin hekayələrində ibrətamiz həyat hadisələri, tarixi-əfsanəvi şəxsiyyətlərin həyatı ilə bağlı epizodlar əsas yer tutur. Nuşirəvan və onun vəziri Büzürgmehr, Sultan Mahmud Qəznəvi, İskəndər Zülqərneyn, Harun-ər-Rəşid, Hatəm Tai, Ərəstun, Əflatun, Məmun və b. onun hekayələrinin mühüm bir qisminin qəhrəmanlarıdır. Şair adları çəkilən şəxsiyyətlərin həyatından elə epizodlar təsvir edir ki, onlardan əxlaq və ibrət dərsi hasil olsun. Seyid Əzim onların dili ilə ölkənin abadlığına qayğı (“Nuşirəvan və şikar”, “Nuşirəvan və iki bayquş”), məzlumlara mərhəmət (“İskəndər və vəzir”, “Çin padşahının İskəndərdən sualı”, “Nuşirəvan əsrində...”), alicənablıq (“Harun-ər-Rəşid və bağban”, “Bir padşahi-dərvişdüst...” təbliğ

edir. “Tacül-kütüb”dəki hekayələrdə cəsarət, diribaşlıq, dostluqda sədaqət, etibar ən yaxşı insani keyfiyyətlər kimi təqdir və tərənnüm olunur. Bu baxımdan “Sail və həkim”, “Korun hekayəsi”, “Padşah və şair” və b. maraqlıdır [4].

Nuşirəvanın hekayəsində o, zəiflərə əziyyət edənləri hökmdarın dili ilə yırtıcı heyvanlara – itə, qurda, əqrəbə, ilana bənzədir. İsgəndəri-Ruminin hekayəti bir qədər aforizm mahiyyəti daşıyır. Burada sirri gizli saxlamağın mənası açıqlanır və qeyd edilir ki, “əgər sahibi-sirr istərsə ki, sirri faş olmasın, gərək o sirri heç kəsə açmasın”.

Seyid Əzim Şirvaninin maraq doğuran və əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyət daşıyan hekayətlərindən biri “Soltan Mahmudun bağı” adlanır. Burada şahın atası ona məsləhət görür ki, o, digər hökmdarlardan fərqli olaraq “bağı-tərbiyə” salsın və buranı “hükəma və şüəralar” (alimlər və şairlər) ilə abad etsin. “Belə bağı faydası olar, heç zaman solmaz”[8, s.235].

Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin mühüm hissəsini uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsinə həsr etdiyi əsərlər təşkil edir [1]. S.Ə.Şirvaninin mənzum hekayələrinin böyük bir qismi uşaqların təlim tərbiyəsinə həsr olunmuşdur. Mütəfəkkirin «Padşah və ədib», «Qoca ana və oğul» kimi mənzum hekayələrində gənclərin tərbiyəsində mühitin, ailənin rolu göstərilir [6, s.13-16]. Şair uşağın təlim-tərbiyəsində ata-ananın rolunu qiymətləndirərək göstərirdi ki, onlar bu işlə məşğul olmamışdan öncə, özləri nümunəvi əxlaq sahibi olmalıydılar. Şair bir sıra mənzum əsərində doğma uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmayan, bəzən də özlərinin mənfi əxlaqi keyfiyyətləri ilə onların tərbiyəsinə pozan ata-anaları kəskin tənqid edir. Müəllif göstərir ki, uşağın maddi cəhətdən təmin edən, lakin onun mənəvi tərbiyəsi ilə məşğul olmayan valideynin öyünməyə haqqı yoxdur. Balalarına ordan-burdan yem tapıb, onları yedizdirmək xüsusiyyəti elə dilsiz heyvanlarda da vardır. Lakin ali şüura malik olan insanla az şüurlu dilsiz heyvanın əqli, həm də fiziki keyfiyyətləri bir-birinə uyğun deyildir [5, s.38].

Seyid Əzimin öyüd və nəsihətlərində elmi biliklərə yiyələnməyin faydası, alimə və müəllimə hörmət, məzlumlara qayğı, qadına ehtiram, mənəvi təmizlik kimi keyfiyyətlər təbliğ, sadəlövhlük, cahillik, tüfeylilik, hiyləgərlik tənqid olunur. Maarifçi şair olan Seyid Əzim mənfi əxlaqi sifətlərin aradan qaldırılması yolunun təhsildə olduğunu görür və bu fikrini cəmiyyətə və gənc nəslə çatdırmağa çalışır.

Şair təhsildə dövrün tələblərini və daha çox dil öyrənməyi vacib amil hesab edərək bildirirdi ki:

Cəhd qıl neməti-təmamə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.
Ey oğul, hər lisanə ol rağib,
Xassə ol, rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur [8, s.24].

Şair öyüd və təmsillərində köhnəlmiş dini-sxolastik görüşlərə qarşı çıxaraq, gənc nəsli müasir ruhda yetişdirmək problemlərinin həlli məsələsini ortaya qoymuşdur. İnsan övladına yeni ruhda tərbiyə vermək, onu bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək şairin didaktik görüşlərinin əsasını təşkil edirdi. O, hər şeydən əvvəl, insanın elmi və mədəni səviyyəyə malik olmasını nəzərdə tuturdu [5, s.38].

Doğrudur, Seyid Əzim satirik şeirlərində gənclərə doğru yol göstərərək elm, savad əhli olmağa səsləyirdi, lakin o, eyni zamanda əsl müəllim, qayğıkeş valideyn və ustad kimi övladını danışiqsız tabeçiliyə səsləmirdi, onlar üçün seçmək imkanını saxlayırdı:

Demirəm mən gedən təriq ilə get,
Əqli tut, ol gözəl rəfiq ilə get.
...Deməirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan, əhli-ürfan ol [6, s.13-16].

Şairin öz oğlu Mir Cəfərə müraciətlə yazdığı şeirlərdə təbliğ olunan fikirlər əslində bütün uşaqlar və gənclər üçün olduqca faydalıdır. Şair «Alimlərə hörmət haqqında moizə» şeirində oğlu Mir Cəfərə müraciətlə yazır:

Cəfər, ey nuri-dideyi-Seyyid,
Qönçeyi-novrəsidiyi-Seyyid,
Üləma həqqini rəayət qıl,

Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var – o, insandır.
...Elm bir nur, cəhl zülmətdir,
Cəhl duzəkdir, elm cənnətdir.
...Sənə hər kimsə elm edər təlim,
Ona vacibdir eyləmək təzim [8, s.35, 36].

Seyid Əzim Şirvaninin öz oğluna söylədiyi: “Cəfər, ey nuri-dideyi-Seyyid!” xitabı bütün azərbaycanlı gəncliyi üçün əbədi bir Atalıq müraciətidir. Sözün hər mənasında, bu dahi şair-pedaqoq öz timsalında milli həyatımızda ilk Müəllim-Ata obrazının əsl nümunəsi olmuşdur [2, s.7].

Seyid Əzim Şirvani gənclərə nəsihət edir, mənfi əxlaqi sifətləri pisləyir. Böhtandan, yaman işlərdən uzaq olmaq, düzlük, doğruculuq şairin oğluna nəsihətlərində dönə-dönə təkrarlanır, insanın müsbət məziyyətləri kimi ön plana çəkilir:

Ey oğul, xəlqə söyləmə böhtan,
Yaxşıya yaxşı ol, yamana yaman.
Əsldə yaxşı ol sabir dana,
Sən “yamandır” - demək deyil ziba.
Tutalım, sən gülü dedin “bədbu”,
Xəlq söylər ki, əqlsizdir bu [4].

Seyid Əzim müsbət əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ edərək, gənclərin əxlaqlı olmağa, insanlara hörmətlə, nəzakətlə yanaşmağa, nitqində ədəbli olmağa çağırır.

Cəhd qıl bəs sütudə-əxlaq ol,
Əhli-zövq ol, məlihi-afaq ol.
Xoşzəban ol, oğul, gülər üzlü,
Milh göftarlı, şəkər sözlü.

Cəhd qıl ta ki ey nəticeyi-nur [8, s.24].

Seyid Əzimin uşaqlarda görmək istədiyi müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin təbliğinə az və ya çox dərəcədə onun özünə qədərki sənətkarların yaradıcılığında da rast gəlirik. Lakin Seyid Əzimin əsas xidməti ondan ibarət idi ki, o, sözünü məxsusi olaraq uşaqlara deyir və təbii ki, bu zaman uşaqların yaş, maraq və psixoloji tələblərini də nəzərə almağa çalışırdı. Öyüd-nəsihət, təmsil, mənzum hekayə janrları Seyid Əzimin yaradıcılığında uşaqlar üçün janr kimi xüsusi təzahür formasına malik olub, əgər belə demək mümkünsə, müəyyən qədər təkmilləşmiş formada meydana çıxır. Məhz bu xüsusiyyətləri ilə S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı uşaq poeziyasının təşəkkülünə və yüksələn sürətlə inkişafına daha əhəmiyyətli təsir göstərir [5, s.38]. Doğrudan da, S.Ə.Şirvaninin uşaq şerləri və hekayələri gənc nəslin layiqli vətəndaş kimi böyüdülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilən əsərlərdir [7, s.24-28].

S.Əzim bütün əsərlərində hər dövr üçün aktual olan problemlər qaldırır ki, bu da onu gənclərin təlim-tərbiyəsində ümumilikdə götürdükdə bütün millətinin maariflənməsində böyük rol oynayan təəssübkeş bir şair kimi tanıtmışdır [6, s.13-16].

S.Ə.Şirvaninin qələmə aldığı maarifçi şeirlər, öyüdlər, mənzum nağıl və hekayələr, o cümlədən təmsilləri dövrün tələbləri ilə səsləşmiş, eyni zamanda, bu janrlı milli uşaq ədəbiyyatının inkişafına bu gün də öz təsirini göstərməkdədir. S.Ə.Şirvani öz yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatına daha çox yer vermişdir. Onun uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi üçün qələmə aldığı maarifçi şeirləri, öyüd və nəsihətləri, təmsilləri, mənzum nağıl və hekayələri milli uşaq ədəbiyyatımızı zənginləşdirən qiymətli əsərlər kimi diqqəti cəlb edir. Şairin bu janrlarda qələmə aldığı əsərlərini onun romantizmdən realizmə doğru inkişaf mərhələsi kimi qəbul etsək daha düzgün olardı [5, s.38].

Azərbaycan təfəkkür tarixinin görkəmli nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvani maarifçilik ideyalarının təbliğatçısı olmuşdur. Azərbaycan gəncliyinin böyük müəllimi olan mütəfəkkir elm və təhsili ən böyük dəyər kimi qiymətləndirərək, cəhalətdən, nadanlıqdan xilas yolunu onda görmüşdür. Əsasən təmsil və satirik şerlərində, hekayətlərində elmin üstünlüklərini şərh edən şair, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə zidd davranışların islahı yolunu da elm və təhsil almaqda görürdü. Belə demək olarsa, Seyid Əzim Şirvaninin həyat amalı əxlaqlı, təhsilli gənc nəslin yetişdirilməsinə xidmət etmək olmuşdur və şairin bütün həyat fəaliyyətini bu istiqamətdə yönəlmiş olduğunu desək, yanılmırıq. Belə ki, üsuli-cədid məktəbinin ilk müəllimlərindən olan mütəfəkkir, məktəblilər üçün Azərbaycan dilində ilk dərsləyin müəllifi, uşaq ədəbiyyatının yaradıcısı kimi məşhurdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan K. Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsində maarifçilik ideyaları anl.az/down/meqale/kitabxanashunasliq.../2_2008/ka.pdf
2. Atabəyli N. Seyidəm ərseyi-eşq içrə... Bakı, nəşir: STEP ltd kino şirkəti, El-Print çap firmasında yığılmışdır. (230 səh.) 2014, s.7
3. Əmirov M. İnsan və cəmiyyət. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2010, s.107-128
4. Ənənənin davamçısı, yeniliyin yaradıcısı... Seyid Əzim Şirvani. <http://edebiyat.ucoz.com/index/0-70>
5. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, S.38 (435 s.)
6. Həsənova M.O. Seyid Əzim Şirvani və milli özünüdərk, Bakı Universitetinin Xəbərləri, №4 Humanitar elmlər seriyası, 2013. S.13-16
7. Məmmədov A.B. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı, Maarif, 1997. (240 səh.) S.24-28
8. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri, üç cildə, III cild. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005, s.24 (288 S.)
9. Şirvani S.Ə. Təmsillər, mənzum hekayələr və öyüdlər, Bakı, Gənclik, 1979, 60 s.

ABSTRACT

Flora Kerimova

" THE MORALITY AND UPBRINGING ISSUES IN SEYYID AZIM SHIRVANI'S OUTLOOK"

Seyyid Azim Shirvani, prominent representative of the Azerbaijani thinking history, was a propagandist of enlightenment ideas. Appreciating the science and education as the greatest value, the great preceptor of Azerbaijani youth, thinker has found the way to escape from ignorance and illiteracy in it. Basically, interpreting on the advantages of science in his fables, satiric poems, stories the poet found the correction way of the contrary behaviors to positive moral qualities in gaining science and education. In other words, Seyyid Azim Shirvani's life mission was to serve bringing up cultivated, educated young generation, and we would not be wrong by saying the poet's life activity was in this direction. So, he is famous as one of the first teachers of the *usul-i jadid* (new method) school, the thinker, the author of the first textbook in Azerbaijani for schoolchildren, and the creator of children's literature.

РЕЗЮМЕ

Флора Керимова

«ВОПРОСЫ МОРАЛИ И ВОСПИТАНИЯ В МИРОВОЗЗРЕНИИ СЕЙИДА АЗИМА ШИРВАНИ»

Видный представитель истории азербайджанской мысли, Сеид Азим Ширвани, был пропагандистом просветительских идей. Великий мыслитель азербайджанской молодежи, оценивал науку и образование величайшей ценностью и видел в них способы спасения от невежества и необразованности. Комментируя преимущества науки в своих баснях, сатирических стихотворениях и рассказах, поэт видел пути улучшения поведений, противоречивых положительным моральным качествам, в науке и в получении образования. Если сказать другими словами, цель жизни Сейида Азима Ширвани заключалась в служении воспитанному, образованному молодому поколению, и мы не ошиблись бы сказать, что вся жизненная деятельность поэта была целеустремлена в этом направлении. Таким образом, являясь одним из первых учителей школы *усули-джадид* (с новым методом), мыслитель, также был автором первого учебника для школьников на азербайджанском языке и был известен как создатель детской литературы.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

NADİR HÜSEYİNBOYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 94(479.24)

**AZƏRBAYCAN XALQ CUMHURİYYƏTİNİN SÜQUTUNDAN
SONRA NAXÇIVANDA ÜSYANLAR VƏ REPRESİYALAR**

Açar sözlər: *üsyən, təzyiq, kollektivləşmə, soyqırım, totalitar rejim, sürgün, təqib*

Key words: *Rebellion, repression, collectivization, collapse, genocide, tradition, totalitarian regime, exile, shooting*

Ключевые слова: *восстание, репрессии, коллективизация, крах, геноцид, традиция, тоталитарный режим, изгнание, стрельба*

Yetmiş il (1918-1920-ci) idi ki, Azərbaycan tarixi millərin yaddaşından silinməyə məhkum edilmişdir. O dövrün siyasi xadimlərinin bir hissəsi 1920-ci ilin aprelin 28-dən sonra məhv edilmiş, qalanları xaricə mühacirət etməyə məcbur olmuş, ən vacibi isə Azərbaycanda milli ideologiyanın, milli dövlətçilik meyillərinin gələcəkdə dirçəlməsinin qarşısını almaq üçün totalitar rejim “komunizm quran” xalqı öz milli demokratik ənənələrindən yadırgatmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxmışlar Yeni manqurt nəsillərin yetişdirilməsində ideologiyanın tərkib hissəsi olan tarixşünaslıq qarşısında da mühüm vəzifələr qoyulurdu. Bu vəzifəni boynuna götürmüş rəsmi tarixşünaslıq öz növbəsində heç bir vasitədən çəkinməmiş bu dövrün tarixini insafsızcasına təhrif etmişdir.

1918-1920-ci illər tarixi onun varislərindən məhz ona görə gizlədilirdi ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası totalitar rejimin tam əksi idi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixi ona görə təhrif edilirdi ki:

O Azərbaycan xalqının öz müqəddaratını özünün təyin etməyə qadir olduğunu və dünyanın bir sıra böyük dövlətlərinin bunu təsdiq etməsini göstərirdi:

O, türk dünyası və islam aləmində ilk demokratik respublika idi, demokratik idarə üsulunu, yəni çoxluğun hakimiyyəti ilə yanaşı azlığın da hüquqlarının qanunla qorunmasını təsbit etmişdi.

Bu dövrdə dövlət quruculuğu işi hüquqi əsaslarda aparılmış, hüquqi dövlətin əsas təsisatları formalaşmışdı.

Siyasi iqtisadi və hər cür ictimai fəaliyyət üçün tam (hətta ifrat dərəcədə) azadlıq var idi: söz, mətbuat, yığıncaq, vicdan, siyasi təşkilatlar və s. azadlıqlar qanunla təsbit edilmişdi.

Zaqafqaziyanın şərq və cənubi Azərbaycan torpaqları elan edilmiş, bu torpaqların bütövlüyü uğrunda dönmədən mübarizə aparılmışdır.

Azərbaycanın iqtisadi və hərbi cəhətdən güclü dövlətə çevrilməsi məqsədilə böyük işlər nəzərdə tutulmuş, bu yolda bir sıra ciddi əməli addımlar atılmışdır.

Azərbaycan cəmiyyətinin bütün sahələrinin milliləşdirilməsinə başlanmış, milli mədəniyyətin inkişafı dövlətin əsas vəzifələrindən biri elan edilmişdi.

Azərbaycanın işğalı Rusiyanın qarşısında duran başlıca məqsədə çevrilmişdi. Plana uyğun olaraq aprelin 27-də gündüz saat 4-də Azərbaycan K(b)P MK, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu və fəhlə konfransı adından Azərbaycan parlamentinə hakimiyyəti təhvil vermək barədə ultimatum təqdim etdi. Təhlükənin ciddiliyini görəndə və qarşıdurmaya yol vermək istəməyən Azərbaycan parlamenti aprelin 27-də fəvqəladə iclas çağıraraq axşam saat 23:00-da aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyəti kommunistlərə təhvil vermək qərarına gəldi:

1. Sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılır;
2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;
3. Hər cür xarici təzyiqlərdən asılı olmayaraq, Azərbaycanın qəti idarə formasını Azərbaycan Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Soveti simasında Azərbaycanın ali qanunvericilik orqanı müəyyən edəcəkdir;

4. Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerlərində qalır və yalnız məsul vəzifə tutan şəxslər dəyişdirilir;

5. Yeni təşkil olunan müvəqqəti kommunist hökuməti parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;

6. Hökumət Qızıl ordunun döyüşlə Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəcəkdir;

7. Yeni hökumət kimin tərəfindən təşkil edilməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlərlə və bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqdır.

Beləliklə də, bolşevik ultimatumunun müddətinin qurtarmasına bir saat qalmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) hökuməti hakimiyyətdən əl çəkdi və 1920-ci il aprelin 28-də XI Qızıl ordu tərəfindən Bakı işğal edildi. Həmin gün Gəncə də bolşeviklərin əlinə keçdi.

Bakıda 28 aprel çevrilişinin səhəri günü V.İ.Lenin bildirmişdi: «Dünən Bakıdan aldığımız xəbər göstərir ki, sovet Rusiyasının vəziyyəti yaxşılaşmaqdadır... İndi bizim elə bir iqtisadi bazamız vardır ki, bu bizim bütün sənayemizi canlandırma bilər». Göründüyü kimi, V.İ.Lenin Azərbaycana maddi-iqtisadi baza kimi baxır və onun maddi-mənəvi sərvətlərinin mənimsənilməsindən qürur duyurdu.

Proletariatın rəhbərinin bu bəyanatından sonra sovet Rusiyası ordusunun gücü ilə Azərbaycanın digər regionlarında da zorla sovetləşdirmə prosesinə başlandı, daha doğrusu, işğalın miqyası və coğrafiyası genişləndirildi. Ölkədə hərə-mərclik, anarxiya, talan və qarətlər başlandı. Təbii ki, bu proses əhali tərəfindən birmənalı qarşılanmadı və zorakı hakimiyyətə qarşı müqavimət günü-gündən gücləndi. Sovetləşmənin mahiyyətini açıqlayan M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Bütün milli müəssisələr bağlanılır, milli ordu dağıdılır, ziyalılar öldürülür, «Çeka» vəhşiliklər törədir, «soyğunçuluq həftəsi» təşkil edilir, sinfi mübarizə alovlandırılır, ictimai nifrət qızıqdırılır, qardaş qardaşa qarşı təhrik edilir, bir sözlə, məmləkət sovetləşdirilirdi» .

Gündəlikdə duran əsas məsələlərdən biri də Naxçıvanın sovetləşdirilməsi idi. Lakin daşnak erməni təcavüzünün qarşısını almaq məqsədi ilə 1920-ci ilin may ayında Naxçıvana göndərilmiş yeni türk qoşun hissələrinin mövcudluğu bolşevikləşmənin sürətlənməsinə mane olurdu.

1920-ci il iyul ayının 19-da XI Qızıl ordu hissələrinə Naxçıvanı tutmaq əmri verildi. İyulun 27-də gecə XI Qızıl ordunun birinci Qafqaz polkundan olan 30 nəfərdən ibarət süvari dəstəsi, iyulun 28-də 106-cı polkun süvari dəstələri Gorus, Şahbuz və Cəhridən keçərək Naxçıvan şəhərinə daxil oldu. Həmin gün bölgənin ali hakimiyyət orqanı – Naxçıvan İnkilab Komitəsi yaradıldı. Mirzəlibəy Bəktaşovun sədrliyi ilə Naxçıvan İnkilab Komitəsi 1920-ci il iyulun 28-də diyar fəhlə və kəndlilərinə müraciət edərək, Sovet hakimiyyətinin qurulduğunu və Naxçıvanın Azərbaycan SSR-nin ayrılmaz hissəsi olmasını elan etdi.

Naxçıvan İnkilab Komitəsi fəaliyyətə başladığı ilk gündən bölgədə sabitlik yaratmaq adı altında milli düşüncəyə malik olan ziyalıları, sovetləşməyə, eləcə də erməni silahlı dəstələrinin dinc türk və müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi kütləvi məhv etmə siyasəti əleyhinə mübarizə aparan fəal adamları «qardaş qırğınlarının təşkilatçıları» adı altında həbs etdi. Belə repressiv aksiyaların ilk kütləvi forması avqustun sonlarında oldu. Azərbaycanın nüfuzlu generallarından olan və AXC-nin ordu quruluşunda, eləcə də onun struktur bölmələrinin formalaşdırılmasında yaxından iştirak edən, baş qərargah və dəftərxana rəisi aprel çevrilişindən sonra Naxçıvana qayıdan və orada erməni özbaşınalıqlarına qarşı mübarizəyə qoşulan general-mayor Həbib bəy Səlimov 1920-ci ilin avqustunda həbs edildi. Onu sovet hökumətinin əleyhinə təbliğat aparmaqda, qızıl orduya qarşı vuruşmaqda, İrana qaçmaqda günahlandıraraq Naxçıvandan Bakıya göndərdilər və orada güllələdilər.

Məlumdur ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş verən üsyanlar yatırıldıqdan və orada sovet idarə sistemi tətbiq edildikdən sonra milli qüvvələrin bir çoxu Naxçıvana gələrək türklərlə birlikdə mübarizəyə qoşuldu. Ona görə də, Naxçıvanda bolşeviklər tərəfindən yüzlərlə belə hərbi həbs edildi və güllələndi.

Tarixi ənənələrin, yerli şəraitin və xüsusiyyətlərin nəzərə alınmaması, məscidlərin, ibadətgahların bağlanması, din xadimlərinin və milli mənəvi dəyərlərin məqsədlə surətdə məhv edilməsi sovet hökumətinin sosial dayaqlarının möhkəmləndirilməsindən daha çox onun

laxlamasına səbəb oldu. «Allahsızlar cəmiyyətinin», bir qədər sonra adı dəyişdirilərək «Allahsızlar ittifaqı»na çevrilən qrupun əli ilə cəmiyyət üçün «gərəksiz» element hesab edilən mollalar, dini dərslər keçən müəllimlər, qazı vəzifəsini icra edən şəxslər təhqirlərə, təqib və təzyiqlərə məruz qaldı. Sonradan isə həmin şəxslər hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən repressiya edildi. Xalqın müqəddəs hesab etdiyi ziyarətgahlara, xüsusilə də Əshabi-kəhfə getməyin, dini mərasimlərdə – Məhərrəmlikdə, Qurban bayramında, Ramazanda iştirakın yasaq edilməsi bu sistemə qarşı nifrət hisslərini daha da gücləndirdi. Bundan başqa, xalqın milli geyimləri olan «çadra»ya və «papağa» qarşı «inqilabi mübarizənin» aparılması, millətin uzun illər yaşatdığı «Novruz» bayramının islamla əlaqələndirərək keçirilməsini qadağan etməsi ikrah hissi ilə qarşılandı. Bunların nəticəsində millət öz milli-mənəvi dəyərləri uğrunda fasiləsiz mübarizəyə qoşuldu. Heç bir inzibətçiliyə məhəl qoymayan Azərbaycan xalqı, eyni zamanda naxçıvanlılar tərəfindən 1920-ci illərdə (1930-cu ilin Naxçıvan və digər üsyanları da daxil olmaqla) bolşevizmlə mübarizə açıq şəkildə aparılırdısa, sonrakı illərdə gizli təşkilatlar vasitəsi ilə həyata keçirilirdi.

Kommunist rejiminin yeritdiyi antiAzərbaycan, antimilliy siyasət xalqın müxtəlif təbəqələrini, o cümlədən siyasi partiyaları ciddi narahat edirdi. Bütün bu özbaşnalıqlara etiraz əlaməti olaraq mayın 26-dan iyunun 20-dək Şəmkir, Lənkəran, Astara, Quba, Qusar, Naxçıvan, Gəncə, Ağdaş, Göyçay, Nuxa, Ağdam, Şuşa, Tərtər və Zaqatalada silahlı üsyanlar baş verdi .

Azərbaycanın demək olar ki, bütün yerlərində sovet rejiminə qarşı müqavimət hərəkatı yaranırdı. Bəzi yerlərdə daha güclü olan müqavimət hərəkatı açıq silahlı çıxışlara gətirib çıxarırdı.

Naxçıvanda sovetləşməyə qarşı müqavimət hərəkatı güclü olmuşdur. Belə etiraz aksiyalarından birincisi Cəhri kəndində həyata keçirildi. Belə ki, XI ordunun Naxçıvandakı özbaşnalıqlarına, talanlarına, əhali ilə sərt rəftarlarına etiraz əlaməti olaraq 1921-ci ilin yanvar ayının 28-də Cəhrililər qiyam qaldırdılar. «Bu qiyamın başında türk zabitləri dururdular. Qiyamçılar dairə inqilab komitəsini, torpaq komitəsini və ərzaq komitəsini həbsə ala bildilər. Onlar Tirkeş və Qızılboğaz məntəqələrində olan əksinqilabçı ünsürlərlə birləşib Naxçıvan şəhəri üzərinə yeriməyi nəzərdə tuturdular».

Üsyançılar az müddətə də olsa Cəhridə sovet hakimiyyətini devirə bildilər. Onların planları daha geniş idi və çalışırdılar ki, qiyamın coğrafiyası getdikcə genişlənsin və bu işə bütüvlükdə Naxçıvan qoşulsun. Bu məqsədlə onlar Naxçıvanda olan türklərlə də danışıqlar aparmış və razılaşıbmışdılar ki, etiraz aksiyaları başlandığı təqdirdə türklər də onlara qoşulacaq və qüvvələrini birləşdirərək bolşevik hakimiyyətinə son qoyacaqlar. Qiyamın daha da genişlənməyindən qorxuya düşən bolşeviklər, xüsusilə də Qırmızı ordunun və Fövqəladə Komissiyanın gördüyü tədbirlər nəticəsində onun qarşısı silahla alındı və qiyam yatırıldıqdan sonra onlarla qiyamçı Naxçıvanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən həbs edildi.

Üsyanın yatırılması müvəqqəti olaraq müqavimət hərəkatını sakitləşdirsə də, onu bütüvlükdə dayandıra bilmədi. Naxçıvanın müxtəlif yerlərində qısa müddətli və qeyri-kütləvi də olsa etiraz aksiyaları baş verdi. Lakin Cəhri hadisələrinin davamı 1921-ci ilin fevral ayının 18-də Qaraçuq və Tirkeş kəndlərində oldu. Bu dəfə qiyamçılar yalnız türklərə deyil, eyni zamanda bolşevik təqiblərindən qorunmaq üçün İranda mühacirətdə olan dəstələrə də ümid bəsləyirdilər. Maraqlıdır ki, qiyam zamanı sovet hərbi hissələrindən olan qüvvələrin də bir qismi qiyamçıların tərəfinə keçmişdilər. Bütün qüvvələrini səfərbər edən sovet hərbi birləşmələri və xüsusi xidmət orqanlarının silahlı dəstələri Qaraçuq qiyamını yatıra bilsələr də, Tirkeşdə bunu bir müddət edə bilmədilər. Tarix elmləri doktoru Q.Mədətov yazırdı ki, «Burada komanda heyətinin satqıncılığı üzündən Qırmızı ordunun bir batalyonu üsyançılar tərəfindən gözlənilmədən mühasirəyə alındı; üsyançılar vacib starteji nöqtələri ələ keçirərək batalyonu tamamilə məhv etmək qərarına gəldilər. Naxçıvan diyar partiyası komitəsi, İnkilab Komitəsi, Naxçıvan Fövqəladə Komissiyası və Qızıl ordunun komandanlığının səyi nəticəsində üsyan yatırılır.

Naxçıvan Fövqəladə Komissiyası və hüquq-mühafizə orqanları üsyanlar yatırıldıqdan sonra Qaraçuq və Tirkeş kəndlərinin üsyançıların böyük əksəriyyətini həbs etdi. Onların bir çoxu məsuliyyətə cəlb edildi, bəziləri cərimələndi, qalanları isə müxtəlif müddətlərdə islah əmək koloniyalarında və ya həbs düşərgələrində saxlanıldıqdan sonra buraxıldı. Azadlığa

buraxılanların hamısı bir nəfər kimi nəzarətə götürüldü. Onların bəzilərinə rayonu tərk etmək qadağan edildi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin üsyanlarda iştirak edənlərin bir neçəsi üsyandan bir neçə il sonra həbs edildi. Belə ki, 1930-cu ildə Ordubad şəhərindən olan Rəhimov Kərbəlai Məhəmməd Həsən oğlu və Nüsnüs kəndindən olan Kərbəlai Hüseynqulu məşədi Hüseynqulu oğlu həbs edildi və hər biri 3 il müddətinə Qazaxstana sürgün olundu .

Maraqlıdır ki, 1925-ci ildə Mir Cəfər Bağırov Mərkəzi Komitəyə göndərdiyi məktubda bildirirdi ki, 1925-ci ilə kimi Azərbaycanın müxtəlif yerlərində 52 üsyan hadisəsi baş vermişdir. Bu fakt bir daha təsdiqləyir ki, bolşevizmə qarşı mübarizə heç də öləri, keçici xarakter daşımamış, o güclü və mütəşəkkil olmuşdur.

Azərbaycanda bolşevikləşməyə qarşı mübarizənin yeni və ən güclü dalğası 1930-cu ildə baş verdi. Belə ki, kolxoz quruculuğunda qolçomaqlara, mülkədarlara və ortabab kəndlilərə qarşı zorakılıq, inzibətçilik, qeyri-insani rəftar və repressiyalar onların narazılığına səbəb olurdu. 1930-cu ilin əvvəllərində Şəki-Zaqatala mahalında, Xızının Ağdərə, Şəmkirin Bitdili, Cəbrayılın Sirik, Naxçıvanın isə Keçili, Milax, Ərəfsə və s. kəndlərində üsyanlar baş vermişdi. Bu üsyanlar Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyəti pozmuş və xeyli gərginləşdirmişdir.

Vəziyyəti gərginləşdirən səbəblər sırasında Moskvanın apardığı ruslaşdırma siyasəti və sovetlərin 1928-1929-cu illərdə keçirdiyi seçkilər idi. Xalqın demək olar ki, 86% seçki hüququndan məhrum edilmişdi. Seçkilərdə yalnız fəhlə və yoxsul kəndlilər iştirak edə bilirdi. Ziyalılar, ortabablar, tacirlər , qolçomaqdar, mülkədarlar və s. isə seçkiyə buraxılmırdı. 1929-cu ilin sonlarından bütün ortabab kəndlilərə məxsus torpaq, əmlak, heyvan və digər məhsullar nə varsa müsadirə edilib kollektivlərə verilməyə başlandı. Elə həmin vaxtdan, xüsusən 1930-cu ilin fevral, mart–aprel aylarında geniş və qanlı qiyamlar oldu. Bu dövrdə tez–tez baş verən kəndli qiyamlarını, partizan hərəkəti davam etdirirdi. Bu hərəkətlərin bəziləri əhalinin daha çox sayını özündə birləşdirirdi .

Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə partiya və hökumətin istər siyasi və istərsə də iqtisadi cəhətdən əhalinin mənafeyinə zidd olan qərarların qəbul olunması mövcud narazılıqları daha da artırırdı. Məsələn, 1930-cu ilin fevralında AK(b)P MK fərdi təsərrüfatlarda olan mal–qaranın ictimailəşdirilməsi barədə qərarı kəndlilərin ciddi narazılığına səbəb olmuşdu. Bu dövrdə Naxçıvan, Şərur, Ordubad rayonlarının dağ kəndlərində silahlı çıxışlar daha da güclənmişdi.

1930-cu il martın 18-də Naxçıvanın Qızılboğaz mahalında Qasım və Əlibəylərin idarə etdiyi partizanlarla Qızıl ordu arasında iki gün davam edən qanlı döyüş baş verdi. Rus əsgərləri sonradan günahsız insanları qılıncdan keçirmişdilər. Bu səbəbdən mart-may aylarında bir sıra yerlərdə əhali tərəfindən kolxozlar ləğv edilirdi. 1930-cu il martın 20-22-də Şahbuz rayonunda cəmlənmiş 500-ə qədər silahlı kəndlinin müqavimət dəstəsinə qarşı hökumət nizami ordu hissələri yeritmişdi. MTN-in arxivində qorunub saxlanılan 270 sayılı istintaq işi də bir çox mətləblərə aydınlıq gətirir. Həmin istintaq işində göstərilir ki, Naxçıvan MSSR-də sovet hakimiyyətini devirmək məqsədilə Nəhəcir dəstəsi Naxçıvan mahalında üsyana başlayır. Üsyançılar qonşu Əbrəkunus rayonunun Surab, Ərazin, Əbrəkunus, eyni zamanda Şahbuz rayonunun Keçili və s. kəndinin üsyançılarını birləşdirərək bolşevizmə qarşı mübarizə aparmışdır. İstintaq materiallarından aydın görünür ki, üsyan yatırıldıqdan sonra Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşları, xüsusilə də Orbelyan üsyançılara qarşı amansız olmuş, onların böyük əksəriyyəti güllələnmiş, bir çoxu isə müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edilmişdi. Belə ki, həbs olunan 89 nəfərdən 50 nəfəri güllələnmiş, 6 nəfər üç il, 17 nəfər beş il, 4 nəfər altı il, 3 nəfər yeddi il, 3 nəfər səkkiz il, 3 nəfər on il azadlıqdan məhrum edilmişdi. Böyük «işgəncələrlə 40 ailə, o cümlədən uşaqlar, körpələr, 90 yaşlı qocalar, xəstələr, hamilə gəlin və qadınlar vaqonlara doldurulub həmişəlik yaşamaq üçün sürgünə göndərilirdi». Bu cür repressiyalar respublikanın digər bölgələrində də davam etdirilirdi. Belə ki, 1930-cu il fevralın 19-da Zaqatalada 128 nəfər, fevralın 20-də Lənkəranda 99 nəfər, fevralın 26-da Şirvanda 147 nəfər, aprelin 15-də Muğanda 50 nəfər, qolçomaq və antisovet cəzalandırılmış və mülkləri müsadirə olunmuşdu .

Üsyançılar haqqında açılmış cinayət işində göstərilirdi: «1930-cu il fevral ayında antisovet ünsürlər aradan qaldırıldıqdan sonra Naxçıvan MSSR qolçomaqları quduzcasına müqavimətə hazırlaşır, Sovet hakimiyyəti əleyhinə üsyan qaldırılması üçün silahlı qolçomaq

dəstələrinin təşkilinə keçidilər. Bunlardan ən fəali Keçili və Nəhəcir dəstələri idi. Bu dəstələrin tərkibi qolçomaqların əlaltıları, şüursuz ortabab və yoxsulların hesabına artıb, 1930-cu ilin mart ayında qalxmış üsyanın mərkəzinə çevrilmişlər. Nəhəcir dəstəsi Naxçıvan mahalında özünə əlverişli şəraitdə, yəni ordu hissələrinin olmamasından istifadə edərək, üsyana qonşu Əbrəkunus rayonu, Surab, Ərəzin, Əbrəkunus kəndlərini də cəlb edir və bu vaxt böyük Keçili–Şahbuz üsyançı dəstəsi ilə birləşib Naxçıvana yürüş təşkil edirlər ki, şəhəri zəbt edib Naxçıvan vilayətində sovet hakimiyyətini devirsinlər».

Naxçıvan üsyanında kolxoza daxil olmaq istəməyən ortabablar, qolçomaqlar, seçki hüququndan məhrum edilənlər, yoxsul kəndlilər, hətta azlıq təşkil etsə də kommunistlər də var idi.

Naxçıvan üsyançılarının məqsədi nə idi? 30-cu illərin dövrü mətbuatında, eləcə də üsyanla bağlı arxiv materiallarında bu aksiyaçıların məqsədi ya işıqlandırılmamış, ya da birtərəfli, təhriflərlə verilmiş, istintaq işlərində isə hüquqi baxımdan kifayət qədər qanun pozuntuları olmuşdur. 28 mart 1930-cu ildə Dövlət Siyasi İdarəsinin (DSİ) kollegiyasının üzvü Suxanov Naxçıvandan göndərilmiş 1837 sayılı istintaq işi ilə tanış olduqdan sonra Borşova ünvanladığı raportda yazırdı: «Sizin nəzər diqqətinizə çatdırıram ki, baxılmaq üçün mənim sərəncamımda vətəndaş Kərbəlai Yəhya Məmmədnağı oğlu və başqaları barədə cəmi 23 adamın 1837 nömrəli işi var. Bu iş Azərbaycan SSR CM-in 79-cu və 18/79 maddələri ilə müəyyənləşdirilmişdir. Göstərilən iş Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin Naxçıvan diyarı tərəfindən göndərilmişdir. İş gözdən keçirərkən müəyyən etdim ki, Orbelyan tərəfindən aparılan bu işin dindirilmə protokolları, o cümlədən 2 və 3 nömrəli formalar və başqa sənədlər imzalanmayıb.

Göstərilən qanun pozuntularına görə mən bu işi Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin kollegiyasında dinləmək üçün müvafiq qərar mətni çıxara bilmirəm». Borşevin göstərişi ilə həmin raport Azərbaycan DSİ-nin sədr müavini Neverevə göndərilir və bir gündən sonra Suxanov növbəti qərarı hazırlayır: «Azərbaycan SSR DSİ-nin Naxçıvan diyar şöbəsindən daxil olmuş 16.03.30-cu il tarixli 252K sayılı vətəndaşlar... barəsində 4 nömrəli istintaq materialları tamamilə ətraflı işlənmiş və heç bir təkmili istintaq işi aparmağa ehtiyac yoxdur. Tələb olunan bütün qayda-qanunlara əməl edilmişdir» .

Bu qanun pozuntusuna prokurorluq da özünəməxsus cavab verir və göstərir ki, Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin Naxçıvan Diyar Şöbəsi rəisinin nəzərinə çatdırılsın ki, göstərilən vəziyyətin gələcəkdə düzəldilməsi üçün gələcəkdə müvafiq tədbirlər görsün və bir də belə hallara yol verilməsin.

Göründüyü kimi, bütün sənədləşmə işləri təhriflərə məruz qalmış, yuxarıların diqtəsinə sözsüz əməl olunmuşdur. Bununla da üsyançıların əsas məqsədləri sənədlərdə təhrif edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, üsyançıların məqsəd və məramlarının izləri istintaq materiallarında (nə qədər təhrif edilsədə) öz əksini tapa bilməmişdir. Həmin sənədlərdən aydın olur ki, üsyançıların əsas məqsədi kollektivləşməyə qarşı çıxmaq və silahlı üsyan yolu ilə Sovet hökumətini devirmək olmuşdur.

Bolşeviklər ictimai şüurun bütün formaları üzərində marksist-leninçi kommunist ideologiyası inhisarını təmin etmək məqsədilə ictimai həyatın bütün sahələrində mədəni inqilab adı altında milli ideologiyaları və milli düşüncəyə malik olan ziyalıları bolşevik platformasının üzərinə gətirmək üçün təqib etməyə başladılar. Bunun üçün isə bolşevikləşmənin ilk günlərindən həyata keçirilən repressiyalar totalitar rejimin əsas idarə və iş üsuluna çevrildi.

Adətən repressiyalardan bəhs edən tədqiqatçılar daha çox 1937-1938-ci illərdən danışirlər. Bu illərə, yəni repressiyaların kulminasiya nöqtəsinə aparan yol barədə nədənsə yazmırlar. Hansı ki, 1937-38-ci ilin kütləvi repressiyalarının əsası elə 20-ci illərdə qoyulmuşdu. Belə ki, çar Rusiyasının coğrafi hüdudlarını bərpa və onun imperiya xislətini davam etdirmək üçün bolşeviklərə «Bütün ölkələrin proletarlarını» SSRİ imperiyasının vahid bayrağı altına gətirmək üçün totalitar bir cəmiyyət yaratmaq lazım idi. V.İ.Lenin belə bir cəmiyyəti yaratdı. Burjua cəmiyyətinin ilk elitar qurbanlarından biri çar Nikolay və onun ailəsi oldu. Əvvəllər burjua cəmiyyəti kimi onun yaratdığı mədəniyyəti də tamamilə məhv etmək istədilər və sonradan həmin mədəniyyətin əsas yaradıcılarının proletar olduğunu dərk edərək bu aksiyanı

dayandırdılar. Belə bir müddə ilə çıxış etdilər ki, sovetləşməyə qədərki, klassik irsə tənqidi yanaşmaq, onun ən mütərəqqi ideyalarından bəhrələnmək lazımdır. Lakin o ideyalar mütərəqqi hesab edilirdiki, orada kommunist ideologiyasının elementləri görünürdü. Bunlardan uzaq olan sənət nümunələri isə mürtəcə elan edilirdi. Məsələn, bolşevik ideologiyasının Azərbaycana, eləcə də Şərqi «kommunizm cənnəti» gətirməyəcəyini görəndə onu tənqid edən Məmmədamin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə mürtəcə elan edildi və onların əsərlərinin nəşrinə, yayılmasına və oxunuşuna qadağa qoyuldu.

Göründüyü kimi, bolşevikləşmənin ilk illərində Azərbaycanda, eləcə də başqa yerlərdə klassik irsə, hətta klassik sənətkara nihilist münasibət yaranmağa başladı. Bunun üçün meyar isə bolşevik ideologiyası oldu. Digər tərəfdən isə bütün mədəniyyətlər üçün örnək ola biləcək mədəniyyətə rus sovet mədəniyyəti nümunə hesab edildi.

Mərkəzin əyalətlərə təsiri və təzyiği nəticəsində milli ideologiyalardan, milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşma sürətləndirildi. Bu məqsədlə Azərbaycanda həyata keçirilən əsas tədbirlərdən biri əlifbanın dəyişdirilməsi oldu. 1920-ci illərin əvvəllərində latın əlifbasına keçdilər və bununla da Azərbaycan xalqı min illərlə yaratdığı tarixindən və mədəniyyətindən uzaq düşdü. Türkcülük və islamçılıq dəyərləri yeni sovet ənənələri ilə əvəzlənməyə başladı. Doğrudur, 20-30-cu illərdə savadsızlaşmaya demək olar ki, son qoyuldu. Lakin yeni oxucu da klassik irslə tanış ola bilmədi. Ona yalnız sovet ideologiyası təlim edildi. Respublikanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da rusdilli məktəblərin sayı çoxalmağa başladı. İdarələr arası yazışmalar rus dilində aparıldığından bu dildə təshil olmayan şəxsləri yüksək vəzifələrdə işləməyə qoymurdular.

Bundan başqa, Azərbaycanın tarixi təhrif olundu. Onları «köçəri», «gəlmə» elan etdilər. Hətta ermənilərə elə bir şərait yaradıldı ki, Naxçıvanın, hətta Nuhun gəmisinin də onlara məxsusluğu heç bir elmi əsas olmadan «sübut edilməyə» başlandı. Buna etiraz edənlər isə təqiblərə məruz qaldı.

Əvvəlki fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi dinimiz və adət-ənənələrimiz repressiyalara hədəf seçildi. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan xalqının milli ruha, milli düşüncəyə malik olan «formaca milli, məzmunca sosialist» qəlibinə sığmayan ziyalılar təqib və təzyiqlərə məruz qaldı.

1920-ci illərin əvvəllərində bu milli ziyalıların etirazı sovetləşməyə qarşı yönəlmişdisə, bir qədər sonra bu etirazlar formal müstəqilliyini itirən və Rusiyanın bir əyalətinə çevrilən Azərbaycanın SSRİ-yə birləşdirilməsinə yönəlmişdir. Bütövlükdə bolşevikləşməyə qarşı çıxanlar «millətçi», «qaçaq», «quldur», «pantürkist», «panislamist», «turançı», adı altında «vətən xaini», «xalq düşməni» elan edilir, güllələnir və sürgün olunurdular. Məqsəd milli olan nə varsa hamısını aradan götürmək və əyalətlərdə sovet hökumətinin dayaqlarını möhkəmləndirmək, yeni sovet adamı, yeni mədəniyyəti yaratmaq idi. Bu isə bir neçə milyon adamın, o cümlədən yüz minlərlə kommunistin məhvi ilə nəticələndi. Naxçıvanda da milli adət-ənənələrin təəssübkeşi kimi çıxış edənlər repressiyalara məruz qaldı.

Naxçıvanda həyata keçirilən kollektivləşmə nəticəsində minlərlə adam güllələndi, sürgün edildi və səsi alındı. Bolşeviklərin onların ictimai-mədəni və sosial-siyasi həyatına vurduğu zərbələr əhali tərəfindən böyük narazılıqlarla, hətta silahlı toqquşmalarla qarşılandı. Naxçıvan üsyanı yatırıldıqdan sonra yalnız üsyanın təşkilatçıları və iştirakçıları deyil, üsyanda iştirak edənlərin yaxın qohumları da istintaqa cəlb edildi. Bu da həmin rejimə olan nifrət hissini daha da gücləndirirdi.

Repressiyaların get-gedə güclənməsinə və kütləviləşməsinə təsir edən amillərdən biri də milli kadrların başqa millətlərin, xüsusilə də türkləri məhv etməyi qarşılarına məqsəd qoyan, onlara nifrətlə yanaşan və tarixi düşmənçiliklərini pərdələyərək sovet dövründə də davam etdirən ermənilərin hakimiyyət başına gətirilməsi olmuşdu. Mir Cəfər Bağırov məhkəmə zamanı deyirdi: «Mənim əsas səhvim odur ki, Beriyaya və onunla bağlı olan və onun düşmən mövqeyini müdafiə edən, orqanlarda birgə iş üzrə onunla uzun illər boyu əlaqədə olan Sumbatov, Borşev, Qriqoryan, Markaryana və başqalarına göz yummuşam, onların iç üzünü tanımamışam.

Mən onlara inanaraq XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında günahlarım o qədər böyükdür ki, məni güllələmək azdır, asmaq azdır, məni

şaqqalamaq, parça-parça etmək lazımdır» .

Repressiyalar dövründə Azərbaycanın və Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan milli düşüncəyə malik olan ziyalıların, müxtəlif peşə və sənət adamlarının, eləcə də Kəngərlilər və Şahaxtinskilər nəslinin, Naxçıvanskilər və Qambay Vəzirovlar ailəsinin məhv edilməsi, aparılan siyasətin milliliyə qarşı yönəlməsi total siyasi aksiyaların, eləcə də sovet Rusiyasının əyalətlərdə zor gücünə həyata keçirmək istədiyi islahatların daha rahat və maneəsiz tətbiqinə, eyni zamanda sosializmin ömrünün uzadılmasına xidmət edirdi.

1920-1930-cu illərdə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparılanlarla yanaşı, xalqın azadlıq yolunu sosializmdə gören, milli hissə və milli dünyagörüşə malik olan sosializmə sadıq kommunistlər də repressiyalara məruz qalırdı. İstər təmizləmə, istərsə də partiya biletlərinin dəyişdirilməsi zamanı belə kommunistlərin sayı yüz minlərlə idi. Lakin həmin kommunistlərin içərisində dövlət aparatında yüksək vəzifələrdə işləyənlər də az deyildi. Stalin və onun yerlərdəki nümayəndələri elə bir mühit yaratmışdı ki, artıq bu dövlətə qarşı müxalifətdə duranlar deyil, dövləti quranlar və idarə edənlər də aparılan səhv siyasəti görür və ona etiraz etməkdən çəkinmirdilər. M.Ə.Rəsulzadə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, türk taxtacının qiymətinə girən rus imperiyası yalnız özünə qarşı mübarizə edən türkçüləri deyil, ona aldanan türkləri də qəhr etdi .

Vaxtı ilə Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri işləyən Novruz Rizayev Azərbaycanda həyata keçirilən siyasi repressiyaların kütləviliyinə etiraz etmiş və özü də repressiyaya məruz qalmışdır.

Milli öndərimiz Heydər Əliyev Novruz Rizayevin Azərbaycanda törədilən repressiyalara qarşı çıxmasını yüksək qiymətləndirərək deyirdi: «Qısa» müddət – 1926, 1927, 1928-ci illərdə Novruz Rizayev bu orqana rəhbərlik edirdi. Amma onun başına da sonra çox böyük bəlalər gətiriblər, 1938-ci ildə onu həbs edib öldürüblər... 1956-cı ildə Mir Cəfər Bağırovun qrupunun məhkəməsi zamanı Novruz Rizayevin istintaq işinin içindən onun Stalinə göndərdiyi bir məktubu çıxmışdı. Bu, çox məşhur məktubdur – o, çox cəsarətli, çox əqidəli bir insan kimi o məktubda 1937-38-ci illərdəki kütləvi repressiyalara qarşı etirazını, açıq-aydın bildiribdir. Çox məşhur məktub idi, o vaxtlar bizim mətbuatda da ondan istifadə etdilər. Ona görə də, xatirimdədir, mən Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində işləyərkən biz Novruz Rizayevin adını əbədiləşdirdik. Mən onun fəaliyyəti, tərcümeyi-halı ilə tanış oldum. Çox dəyərli bir insan olmuşdur və xalqına çox sədaqətli xidmət etmişdir.

Mir Cəfər Bağırovun qəzəbinə düşər olduğundan Bakıda yaşamağın qeyri-mümkün olduğunu gören N.Rizayev Orta Asiyaya gedir və orada məsul vəzifələrdən birində çalışır. Lakin Bağırovun göstərişi ilə 31 dekabr 1937-ci ildə Qazaxıstan XDİK-in 882 sayılı həbs etmə və axtarış aparma orderinə əsasən o həbs edilir. Bir ildən çox çəkən dindirmədən, üzləşmələrdən sonra o bəraət alır və azadlığa buraxılır. Buna baxmayaraq, onu ikinci dəfə Bakıda həbs edirlər. Günahları sübuta yetirilməsə də 3 il 6 ay məhbusluq həyatından sonra SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarı ilə güllələnir. Dəyərli və cəsarətli adamların, milli əxlaq sahiblərinin məhv edilməsi totalitar rejimin xarakterindən gələn bir hal idi.

1930-cu illərdə aparılan siyasət nəticəsində kommunistlər o qədər güllələndi və ya şübhəli şəxs kimi Sibirə, Orta Asiyaya və başqa yerlərə sürgün edildi ki, axırda SSRİ kadr çatışmazlığı ilə üzləşdi. Kollektivləşmə dövründə sürgün edilənlər qayıtdıqdan sonra yenidən sürgün edilsələr də onların bir çoxu öz mübarizələrindən əl çəkmədi, mütəmadi olaraq öz idealları uğrunda savaşa qatıldı.

Bu mövzuya həsr edilmiş tədqiqatlarda bir qayda olaraq daha çox fərdlərin və ya şəxsiyyətlərin necə məhv edilməsindən danışılır, milli adət-ənənələrə, dini dəyərlərə dəyən zərbələr barədə isə ən yaxşı halda öləri məlumat verilir. Repressiyalar zamanı Naxçıvanda milli adət-ənənələrə, dini dəyərlərə nihilist münasibətin əsas səbəbi yeni cəmiyyətin özünün yaratdığı sovet ənənələrini tətbiq etməyə xidmət edirdi. Daha doğrusu, ənənədən, milli bayram və adət-ənənələrdən imtina yeni sovet ənənələrinə yiyələnmək əsas prinsipə çevrildi. Azərbaycanda türkçülüynün ideya-nəzəri əsaslarının və elmi-siyasi sisteminin formalaşmasına qarşı yönəldilmiş yeni sovet adət-ənənələrinin milli mentalitetimizə yad xüsusiyyətlərinin tətbiqi Naxçıvana daha çox şamil edildi. Coğrafi ərazi etibarı ilə İran və Türkiyə ilə

Naxçıvanın həmsərhəd olması da repressiyaların daha kütləvi şəkildə həyata keçirilməsinə təkan verdi. Naxçıvandakı müqavimət hərəkatı «pantürkçülük» və ya «panislamçılıq» kimi qiymətləndirildi.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirildi ki, SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda bolşevik totalitar rejiminin idarə və iş üsulu olan repressiyalar Naxçıvanda yalnız ərazi itkiləri ilə müşayiət olunmadı, kollektivləşmə və kolxozlaşma illərində də minlərlə naxçıvanlı repressiyaya hədəf seçildi. Repressiyaları həyata keçirməkdə məqsəd sosializmin əyalətlərdə dayaqlarını daha da bərkitmək, onun tam və qəti qələbəsini təmin etmək, əhalidə, eləcə də milli ruha və milli düşüncəyə malik olan ziyalılarda beynəlmilçilik adı altında türkcülük məfkurəsini, onlardakı milli istiqlal düşüncəsini, müstəqil olmaq idealını məhv etmək idi. Aparılmış total siyasət nəticəsində türkcülük məfkurəsinə, müstəqilləşmək ideyasının həyata keçirilməsinə, milli istiqlal savaşına, islami dəyərlərə, milli adət-ənənələrə müəyyən zərbələr dəydi. Lakin bolşevik totalitar rejimi özünün 70 illik tarixində bunları tamamilə məhv edə bilmədi, xalq böyük ideyalar uğrunda mübarizəsini axıradək davam etdirərək öz müstəqilliyini yenidən bərpa edə bildi. Müstəqilliyin bərpasından sonra onun islami dəyərləri və türkcülük ənənələri də yaşamaq səlahiyyəti qazandı. Məhz müstəqillikdən sonra repressiyaya məruz qalmış şəxslərin hamısına bəraət verildi.

ƏDƏBİYYAT

1. MTN arxivi: PR-16638
2. MTN arxivi: PR-16648
3. MTN arxivi: PR-18793
4. MTN arxivi: PR-18845
5. MTN arxivi: PR-20466
6. MTN arxivi: PR-20888
7. MTN arxivi: PR-21290
8. Naxçıvan MR MDA: f. 63, siy. 1, iş 4
9. Naxçıvan MR MDA: f. 98, siy. 4, iş 71
10. Naxçıvan MR MDA: f. 116, siy.1, iş 250
11. Naxçıvan MR MDA: f. 314, siy. 5, iş 14
12. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bak, 1991
13. Sadıqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, Bakı, Az. EA Milli münasibətlər İnstitutu, 1995, 141 s.
14. Sultanov N. Naxçıvan vilayəti və onun iqtisadiyyatı (rus dilində). Bakı, Az.QİZ, 1927, 66 s.

ABSTRACT

Nadir Huseynbayli

REBELLIONS AND REPRESSIONS IN NAKHCHIVAN AFTER THE COLLAPSE OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The main reasons for the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic, our national and moral values, which were exposed the political repression in Nakhchivan, our religious and national traditions, political actions during sovietization and collectivization years, the reasons for the destruction of those exposed to repression, the objective and subjective history of mass destruction, the methods and forms have been based on archive materials in the scientific-research work.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

KÖNÜL SALMANOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 1(091)

İNSANIN DÜNYAYA MÜNASİBƏTİNDƏ DƏYƏRLƏR SEÇİMİNİN ROLU

Açar sözlər: *şəxsiyyət, fəaliyyət, dəyər, demokratiya, azadlıq, inkişaf*

Keys word: *personality, activity, value, democracy, freedom, development*

Ключевые слова: *личность, деятельность, ценность, демократия, свобода, развитие*

Şəxsiyyətin mahiyyəti, onun cəmiyyətdə yeri və rolu, fəallığı, dəyərləri və mədəniyyət səviyyəsi ilə bağlı məsələlər bütün dövrlərdə filosofların diqqət mərkəzində olmuşdur. Şüurun fəal, yaradıcı xarakter daşması idealistcəsinə məhz özünü klassik alman fəlsəfəsində daha qabarıq şəkildə göstərilmiş və dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Fəaliyyəti ilk dəfə mədəniyyətin ən ümumi əsası dərəcəsinə yüksəldən Fixtə olmuşdur. Lakin fəaliyyəti ən inkişaf etmiş nəzəriyyəsinə isə Hegel yaratmışdır.

Hazırda Azərbaycan fəlsəfi fikrində də fəaliyyət problemi, xüsusi ilə onun müasir anlamı ən aktual və perspektivli problemlərdən birinə çevrilmişdir. “Fəaliyyət anlayışını yalnız cəmiyyətə xas olan keyfiyyət, insanın həyata özünəməxsus münasibət forması kimi səciyyələndirmək məqsəduyğundur”(1,s.193). Bildiyimiz kimi fəaliyyət anlayışı yalnız cəmiyyətə xas olan sosial keyfiyyətdir. Müasir dövrdə fəaliyyətin və əməyin insan həyatında yeri və rolu keyfiyyətə dəyişmişdir; bu proses getdikcə daha geniş miqyas alır. Belə ki, indi onun məzmunu sırf maddi nemətlər istehsalı və ya obyektiv şəraitin dəyişdirilməsi sferasından kənara çıxır, elm və biliklərə qovuşur və getdikcə daha çox kollektiv fəaliyyət kimi çıxış edir, onun kommunikasiya ilə əlaqələri çoxtərəfli xarakter alır.

Hər şeydən əvvəl, fəaliyyət kateqoriyasının müasir anlamını vermək üçün iki mühüm vəzifəni həll etməyə: a) fəaliyyətin izahının marksizmə xas olan birtərəfliliyini, məhdudluğunu aradan qaldırmaq; b) müasir sosial reallığın, elmin və praktikanın fəaliyyətə göstərdiyi yenilikləri və xüsusiyyətləri nəzərə almaq (1, s.196). Birinci amili təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, marksizm fəaliyyətin ilkin əsası, üstün və imtiyazlı forması əməkdir. Bu məsələdə tədqiqatçılar əmək fəaliyyətinin əleyhinə deyil, əksinə onun rolunun artmasını və yeni məna kəsb etməsini göstərmək istəyirlər.

Hazırda bu və ya digər ölkənin gəliri, var-dövləti maddi istehsal sferasında göstərilən fəaliyyətin miqyasından daha çox həmin ölkənin malik olduğu biliklər sisteminin potensialından asılı olur”. Bu müasir sosial praktikanın fəaliyyət prosesində yaratdığı mühüm bir yenilikdir.

Müasir sosial praktikanın fəaliyyət prosesində yaratdığı digər mühüm yenilik isə onun kommunikativ mahiyyətinin artmasıdır. Bu yeniliyi təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, “...kommunikasiya əlaqələrinin özü mühüm fəaliyyət növünə və sosial reallığın dəyişdirilməsi formasına çevrilməkdədir”. Kollektiv fəaliyyət psixoloji nəzəriyyəsinin müddəalarına əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, bu gün kollektiv fəaliyyət insanların qarşılıqlı fəaliyyətini və qarşılıqlı surətdə olan hərəkətlərini əhatə edir. Onun iştirakçılarının qarşılıqlı təsirini kommunikativ əlaqələr kimi ayırmaq olar.

Belə vəziyyətdə fəaliyyətin bütün iştirakçıları mütəmadi olaraq bir-birilə dialoqda olur, biri digərinin mövqeyini anlayır və hər kəs özünə başqasının gözü ilə baxmağa çalışır.

Müasir proseslər fəaliyyətin məzmununu daha da genişləndirir, təkmilləşdirir və zənginləşdirir. İnsan fəaliyyətinin dialektik inkişafı onun əvvəllər mövcud olmayan yeni-yeni növləri meydana çıxır. Bu proses sonsuz olaraq davam edəcəkdir. Belə ki, elmi-texniki inqilabın, müasir sosial reallığın və praktikanın insan fəaliyyətinə gətirdiyi yeni sahələri ən ümumi şəkildə sadalamaq kifayətdir: kosmosun fəthi, atom enerjisindən və okeanlardan istifadə, insan orqanlarının

transplantasiyası, əməyin gedişində daha artıq sürətdə elm ilə qovuşması və çulğalaşması, kommunikasiya əlaqələrinin sosial reallığın dəyişdirilməsi formasına çevrilməsi və s. Deməli, hər yerdə, heç bir zamanda mütləq hərəkətsiz fəaliyyət mümkün deyildir. İnsan fəaliyyəti hərəkətdə olan həyatın özüdür. İnsan fəaliyyətinin sosial-fəlsəfi mahiyyəti məsələsi onun sistemli struktur təhlilini də zəruri edir. Fəlsəfi ədəbiyyatda obyektin struktur anlayışı dar və geniş mənada işlədilir. Dar mənada struktur anlayışı sistem yaradıcı münasibət (əlaqə) ilə eyniləşdirilir. Geniş mənada struktur anlayışı dedikdə elementlər arasındakı münasibətlərin məcmusu başa düşülür (2,s.127). Həqiqətən də fəaliyyət onu təşkil edən elementlərin və yarım sistemlərin subordinasiyası baxımından mürəkkəb, dinamik və nizama salınmış struktura malikdir.

Fəaliyyət anlayışının sosial-fəlsəfi və metodoloji mənası ondan ibarətdir ki, ictimai varlığı, tarixi insanlar yaradır, ictimai-tarixi proses onların fəaliyyətinin nəticəsidir; insanların fəaliyyətindən kənarında sosial varlıq, reallıq mövcud ola bilməz, fəaliyyətdə, onun müxtəlif formalarında cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunları təzahür tapır və formalaşır. Fəaliyyət ətraf aləmə fəal münasibətin insana məxsus spesifik formasıdır; onun məzmununu, mədəniyyətin mövcud formalarının mənimsənilməsi və inkişafı əsasında dünyanın məqsədəuyğun şəkildə dəyişdirilməsi və yeniləşdirilməsi təşkil edir. Gerçəkliyin dəyişdirilməsi və yeniləşdirilməsi fəaliyyət anlayışına daxil edilsə də, onun dərin mənası hələ açılmamışdır.

Fəaliyyətə onu şərtləndirən və səciyyələndirən mədəniyyətin spesifikliyi kontekstində yanaşmaq çox vacibdir, çünki o, sosio-mədəni normalar, dəyərlər sistemidir. İnsanın fəaliyyət üsulu tarixən işlənib hazırlanan sosio-mədəni proqramlarla müəyyən olunur. Fəaliyyət qeyri-məhdud özünüinkişafa qadirdir, onun prinsipial açıqlığı və universiallığı öz əksini qismən bunda tapır. Cəmiyyəti tarixi-mədəni yaradıcılıq forması kimi başa düşmək lazımdır. Fəaliyyət anlayışı mədəniyyət kateqoriyasından ayrılmazdır, daxilən mədəniyyətlə bağlıdır. Mədəniyyət fəaliyyətin spesifik insan üsuludur, gerçəkliyin mənimsənilməsi usuludur. Ona görə də sosial fəaliyyət mədəniyyət mexanizmi vasitəsilə proqramlaşdırılır və həyata keçirilir. Bu baxımdan insan fəallığının yalnız ictimai və şəxsi inkişafının qanunlarına uyğun gələn, sosial tərəqqisini təmin edən formaları fəaliyyət sayıla bilər. Fəaliyyət anlayışı yalnız cəmiyyətə xas olan keyfiyyətdir, insanın həyata özünəməxsus münasibəti, sosiallıq formasıdır. Bütövlükdə dünyanın və sosial həyatını dəyərlər baxımından qiymətləndirilməsinin rolu və əhəmiyyəti durmadan artır. Prof. M.H.Rzayevin qeyd etdiyi kimi, insan fəaliyyətinin məzmunu təkcə əşya və maddi nemətlər istehsalı ilə məhdudlaşmır. O, geniş əhatə dairəsinə malik olub sosial reallığın digər sahə formalarını (ictimai münasibətləri, həyat fəaliyyəti formalarını, ünsiyyəti, sosial hərəkəti, davranışı), subyektin özünü realizə etməsini, müxtəlif qəbildən olan institutların fəaliyyətini tənzimlənməsi mexanizmini, ictimai şüuru, bilikləri və əsas dəyərlər sistemini əhatə edir. Məhz insan fəaliyyəti anlayışı sosial varlığın gizli, mahiyyət xarakterli tərəflərini əks etdirir. Fəaliyyət həm tədqiqat predmetidir, həm də dünyagörüşü, insan və dünya münasibətlərini izah etmə prinsipidir.

Bildiyimiz kimi, insan körpəlikdən yaşadığı mühitdə mövcud olan dəyərləri mənimsəməyə başlayır, yetkinlik dövründən etibarən isə dünyagörüşündə möhkəmlənmiş olan dəyərlər sistemi onun həyat yolu seçimi prosesində həlledici rol oynayır. Həyat yolunu seçmək situasiyası yaranana qədər fərd üçün heç bir dəyər yoxdur. Həyat yolunu seçmək prosesində dəyər nəinki yaranır, hətta praktiki əhəmiyyəti olan nümunə kimi reallığa çevrilir. V.İ.Plotnikov bu məsələyə xüsusi diqqət yetirərək yazır: “Həyat yolu seçimi xətti möhkəmləndirdikdən sonra seçilən dəyər (məsələn, hakimiyət etalonu) ideal forma kəsb edir, şəxsiyyətin hərəkətini və davranışını tənzimləyir, predmet və hadisələrdəki müsbət və mənfi cəhətləri, kəmiyyət və keyfiyyət xassələri müqayisə etmək qabiliyyətinə yiyələnir” (2, s.769).

Şəxsiyyətin strukturunda dəyər şüuru və dəyərlər seçimi müstəsna dərəcədə böyük rol oynayır. Dəyərlər seçimi mahiyyət etibarilə insanı dünyaya və özünün-özünə bütöv münasibəti deməkdir. Sözün əsl mənasında ictimai hadisələrin, şəxsiyyətin fəaliyyətini öyrənilməsinə aksioloji problematika, dəyərlərin aksioloji məzmununu getdikcə genişlənir və yeni vüsət alır. Bu baxımdan şəxsiyyətə onun aksioloji təşkili kimi yanaşmaq olar. Şəxsiyyətin varlığının özü sistemli dəyərlər təbiətinə malikdir. Dəyərlər şəxsiyyətin fəaliyyətinin tənzimləyici, səmtləşdirici inteqrasiyaedici və motivləşdirici mənbəyi rolunu oynayır. İnsanın cəmiyyət üçün faydalı olan hər cür məqsədyönlü

fəaliyyəti bu və ya digər dəyərlər sisteminə əsaslanır. Dəyərlər insana yaxşını pisdən, gözəlliyi eybəcərlikdən, ədalətli ədalətsizlikdən ayırd etməyə kömək edir (3, s.106).

Dəyərlər insan, sosial qrup, bütövlükdə cəmiyyət üçün hər hansı maddi, sosial, mənəvi predmet və ya hadisələrin həmçinin normaların, idealların və s. əhəmiyyəti başa düşülür. Dəyərlər çoxsaylı, rəngarəng olduğuna görə onları müxtəlif meyarlar, əsaslar üzrə qruplaşdırmaq olar. Dəyərlərin təsnifatını verərkən belə bir metodoloji prinsipi də əldə rəhbər tutmaq lazımdır ki, hər bir cəmiyyətdə müəyyən dəyərlər sistemli formalaşır və fəaliyyət göstərir. Elə dəyərlər vardır ki, müəyyən bir tarixi dövrdə fəaliyyət göstərir, insanların şüurunu və davranışını orientasiya edir, sonrakı dəyişən tarixi şəraitdə isə öz əhəmiyyətini itirir və ya ləğv olunur (4, s.315-321). Həqiqətən də, dəyərlərin böyük əksəriyyəti konkret tarixi məzmunla malikdir. Bununla yanaşı, elə dəyərlər də vardır ki, onlar bir-birini əvəz edən müxtəlif tipli mədəniyyətlərdə və tarixi dövrlərdə fəaliyyət göstərməkdə davam edirlər. Belə dəyərlər mütləq, ali dəyərlərdir. Mütləq, ali dəyərlərə insan həyatı, həyatın mənası, insan şəxsiyyəti, ümumbəşəri dəyərlər və ümumiyyətlə humanizm dəyərləri, həqiqət, xeyir, gözəllik, ədalət, məhəbbət, dini ideyalar, prinsiplər və s. daxildir. İnsanın həmin dəyərlərə olan tələbatı əbədidir, universaldır. Lakin mütləq, ali dəyərlər haqqında konkret təsəvvürlər hər bir dövrdə, tarixi şəraitdə müxtəlif olmuşdur.

Sosial dəyərlər insanların mövcudluğunun ictimai xarakteri ilə şərtlənən dəyərlərdir; onlar daha dəyişkəndir, mütəhərrikdir və insanların tələbatlarının və mənafeələrinin bilavasitə təsiri altında formalaşır və fəaliyyət göstərir. Bununla əlaqədar olaraq E.A.Podolskaya yazır ki, sosial dəyərlər sırasında ümumbəşəri əhəmiyyəti olan dəyərlər də vardır. Məsələn; əmək, istehsal, ictimai münasibət, nizam-intizam, tərbiyə, əxlaq və s. belə dəyərlərdir. Bu dəyərlərsiz heç bir cəmiyyət normal yaşaya və fəaliyyət göstərə bilməz (5, s.39).

Beləliklə, dəyərlər və normalar bir-biri ilə əlaqədə və bir-birindən fərqli formada eyni bir sosial funksiyaları şəxsiyyətin fəaliyyətini və davranışını tənzimləmək, layihələşdirmək, orientasiya etmək funksiyasını yerinə yetirirlər; onlar vahid tənzimləmə mexanizminin qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçən tərəfləridir.

Bəzi müəlliflər ətraf aləmdəki obyektlərin insan üçün müsbət əhəmiyyət kəsb etməsi və onun tələbatlarını, mənafeələrini ödəməsi meyarı əsasında dəyərləri iki növə ayırırlar: predmet dəyərləri və subyekt dəyərləri. Predmet dəyərləri ətraf aləmdəki obyektləri xeyir və şər, həqiqət və yalan, gözəl və eybəcər, ədalətli və ədalətsiz kimi qiymətləndirir. İnsanın maddi və mənəvi fəaliyyətinin bütün predmetləri, ictimai münasibətlər və onlarla əlaqəli olan təbii hadisələr bu qrupa aiddir. Subyekt dəyərləri isə insanların fəaliyyəti və davranışının orientirləri və meyarları rolunu oynayır. Onlar adətən normalarda ifadə olunan ustanovkaları, qiymətləndirməni və qadağaları əks etdirir. Ətraf aləmdəki obyektlərin insan üçün müsbət əhəmiyyət kəsb etməsi və onun tələbatlarını, mənafeələrini ödəməsi meyarı əsasında dəyərlər iki növə ayrılır: predmet dəyərləri və subyekt dəyərləri. Predmet dəyərləri ətraf aləmdəki obyektləri xeyir və şər, həqiqət və yalan, gözəl və eybəcər, ədalətli və ədalətsiz kimi qiymətləndirir. Tədqiqatçıların fikrincə, insanın maddi və mənəvi fəaliyyətinin bütün predmetləri, ictimai münasibətlər və onlarla əlaqəli olan təbii hadisələr bu qrupa aiddir. Subyekt dəyərləri isə insanların fəaliyyəti və davranışının orientirləri və meyarları rolunu oynayır. Onlar adətən normalarda ifadə olunan ustanovkaları, qiymətləndirməni və qadağaları əks etdirir (6, s.27-28).

Bildiyimiz kimi, dəyərin əsası predmetin özüdür, onun nəticəsi isə predmetin dəyər səviyyəsidir. Şəxsiyyətin bu və ya digər dəyərlərə orientasiya etməsi qiymətvermə ilə ayrılmaz əlaqədədir. Qiymətverən fərd qiymətləndirdiyi obyektin faydalı və ya zərərli, gözəl və ya eybəcər, zəruri və ya lazımsız, doğru və ya yalan olmasını aşkar edir. Qiymətvermə insan üçün lazımlı olanın seçilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olduğuna görə onun aşağıdakı növləri vardır: elmi, siyasi, hüquqi, etik, estetik, texniki, iqtisadi və s. Qiymətvermənin bu növləri insanın dünyanı dəyişdirmək istiqamətlərini müəyyən edirlər. Deməli, qiymətvermə nəticəsində biz insan və cəmiyyət üçün faydalı, lazımlı, dəyərli predmet və hadisələri seçib ayırırıq.

Düzgün seçim aparmaq üçün aşağıdakı iki şəraitin olması vacibdir: a) seçimin subyekt real şəraiti yaxşı bilməlidir, yəni mövcud olan çoxsaylı alternativlər haqqında geniş məlumatla malik olmalıdır. Şəxsiyyət çoxsaylı bərabər imkanların içərisindən özü üçün ən münasib olan bir variantı

seçməlidir. Bu seçim ondan ictimai fəaliyyətin müxtəlif növləri və formaları, mövcud konkret tarixi şərait, özünün imkanları, tələbatları, qabiliyyəti haqqında dərin və hərtərəfli biliyə, informasiyaya malik olmasını tələb edir. Dəyər orientasiyasının səciyyəsi, xarakteri və spesifikliyi istifadə olunan biliklərdəki informasiyanı xarakteri, məzmunu və həcmi ilə müəyyən olunur. Yunan filosofu Aristotel düzgün olaraq qeyd edirdi ki, “yalnız o hərəkətləri azad hesab etmək olar ki, onlara aid olan bütün şərait və şərtlər hərəkəti yerinə yetirən şəxsə məlum olsun” (7, s.41); b) ikinci tələb odur ki, “subyekt öz tələbatlarını, qabiliyyətlərini və orientasiyalarını bilməlidir. Onda inam olmalıdır ki, seçdiyi variant həmin situasiyada ən yaxşısıdır. İnsan şəxsiyyət kimi nə qədər çox yetkin olursa, o, özünü daha yaxşı tanıyır və etdiyi seçim də müvafiq surətdə daha düzgün olur” (1, s.90).

Beləliklə, şəxsiyyətin düzgün dəyərlər seçimi edə bilmək qabiliyyəti aşağıdakı mərhələdən keçir: a) seçim haqqında məsələnin irəli sürülməsi; b) qərarın qəbul edilməsi; c) edilən seçimin həyata keçirilməsi; ç) edilən seçim və onun reallaşdırılması üçün şəxsiyyətin məsuliyyət hissəsinin formalaşması.

Azərbaycanda demokratiyanın inkişafı, insan hüquq və azadlıqlarına real təminat yaradılması, bazar iqtisadiyyatını və xüsusi mülkiyyətin qərarlaşması insan fəaliyyətinin yeni modelini yaradır, şəxsiyyətin müasir yeni tipini, dünyagörüşünü formalaşdırır, tarixi, milli, ümumbəşəri, humanist dəyərləri dirçəldir. İndi insan harda və necə işləməli olduğunu seçmək imkanına malikdir. İnsan əməyi azad xarakter daşıyır və onun özü yaradıcı fəaliyyət göstərən şəxsiyyət kimi çıxış edir. Müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin tərəqqisi insanların ictimai şüurunu, qlobal planetar dünyagörüşünü kamilləşdirmişdir, onların seçim imkanlarını xeyli artırmışdır. Yalnız azad olan fəaliyyət yaradıcı fəaliyyət ola bilər. Hər iki anlayış təkcə qarşılıqlı əlaqədə deyil, həm də demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Əgər fəaliyyət hərəkətdə olan subyektin iradə və arzusu ilə determinasiya olunursa, onda o azad fəaliyyətdir, əgər fəaliyyət subyektin iradə və istəyindən asılı deyilsə, onda həmin fəaliyyət azad fəaliyyət deyildir. Azad seçimin mənşəyi təkcə insanın özündə deyil, həm də ətraf aləmdədir. Daxili azadlıq özündə dərk etmə, seçim, iradə azadlığını və məsuliyyəti əhatə edir.

Şəxsiyyət üçün azadlıq seçmə imkanı deməkdir. Əgər insanın seçim imkanı varsa, onda o, azaddır. Seçim imkanı subyektə öz fəallığında özünün şəxsiyyət xüsusiyyətlərini ifadə etməyə şərait yaradır. Bu və ya digər vasitələri, fəaliyyət şəraitini seçmək, qarşıya müxtəlif məqsədlər qoymaq insan fəaliyyətini daha da azad edir.

Şəxsiyyətin həyatının mənası anlayışı azad dəyərlər seçim anlayışı ilə sıx əlaqədardır. Həyatın mənası anlayışı çox mühüm inteqrasiyaedici aksioloji funksiyanı yerinə yetirir. Azad dəyərlər seçimi müstəqil cərəyan edən məna axtarışları prosesini əks etdirir, iradə isə subyekt-obyekt münasibətlərinin müəyyən olunmasında vasitəçi rolunu oynayır. Daha dəqiq desək, dəyərlər seçimi və iradə insanın fikir və davranışını müəyyən edir; dəyərlər seçimi insanın məninin və daxili özgürlüyünün yeganə forması kimi çıxış edir. Məhz buna görə də həyatın mənası dedikdə sosial birliyin və ya ayrıca insan şüurunun elə bir üstünlük təşkil edən istiqaməti başa düşülür ki, o şəxsiyyətin və yaxud sosial birliyin fəaliyyətində təzahür edir və dəyər kəsb edir. Şəxsiyyətin həyatın mənası axtarışı prosesində ən mühüm və mürəkkəb vəzifələrdən biri onun obyektiv sosial vəziyyətini dərk etməsi və qiymətləndirməsidir. Bu baxımdan şəxsiyyətin bu və ya digər dəyərlərə orientasiya etməsi prosesi qiymətvermə ilə ayrılmaz əlaqədədir. Qiymətverən şəxs qiymətləndirdiyi obyektin faydalı və ya zərərli, doğru və ya yalan, zəruri və ya lazımsız olması haqqında fikir yürüdür.

İnsanın fəaliyyətində elə dəyişikliklər, hadisələr baş verir ki, onlar müəyyən müddətdən sonra onun dünyagörüşünün, emosiyalarının, hissələrinin, yaşantılarının, başqa sözlə deyilsə, daxili həyatının, subyektiv dünyasının obyektinə çevrilirlər. Sosial subyekt tarixi inkişaf prosesində, ictimai və şəxsi həyatda təkmilləşir və dəyərlər seçimində daha çox müstəqillik əldə edir. Müasir şəxsiyyətin formalaşmaqda olan yeni dünyagörüşü demokratik, açıq cəmiyyət, müstəqillik, azadlıq, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prinsiplərini, ümumbəşəri dəyərlərin tələblərini əsas götürür. Beləliklə, şəxsiyyətin fəallığı yalnız xarici şəraitin və digər obyektiv amillərinin təsirinin nəticəsi deyildir. Burada yeni dünyagörüşü, özünüdərk etmə, özünüqərarlaşdırma və özünütərbiyə şəxsiyyətin daxili həyatının subyektiv dünyasının əsaslarını təşkil edir. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, şəxsiyyətin daxili həyatı, subyektiv dünyası nə qədər müstəqil, zəngin olsa belə yenə də nəticə etibarilə ictimai zərurətlə, ictimai münasibətlər ilə, sosial mühitlə,

cəmiyyətdə cərəyan edən hadisələrlə şərtlənir. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində subyektiv amillərin rolu daha da artır və şəxsiyyətin dəyərlər seçiminə mühüm və çoxtərəfli güclü təsir göstərir. Ölkəmizdə baş verən radikal transformasiya prosesləri şəxsiyyətin öz fəaliyyətində dəyərlər seçimi etməsini, davranış motivasiyasını, həmçinin dəyər orientasiyasını yeni zəmin üzərinə keçirir, onun ictimai tələbatlarının, maraqlarının öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaradır və milli dəyərlərimizin dirçəldilməsi, canlandırılması prosesi baş verir. Milli dəyərlərimiz ictimai inkişafın başlıca amillərindən biri kimi çıxış edir və yeni ictimai münasibətlərin, sosial əlaqələrin yaradılmasında, müasir şəxsiyyətin formalaşmasında fəal rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qılıcov İ.S. Fəaliyyət və dəyərlər seçimi, Bakı, 2005, 371 s
2. Плотников В.И. Ценность. Современный философский словарь, Под общей ред. Д.ф.н., проф. Кемеров В.Е. и д.ф.н., проф. Керимова Т.Х. Академический проспект, М., 2015, 822 с.
3. Ценности: прошлое и современность. М., 1988, 190 с.
4. Əsgərov Şahlar. Dəyərlərin qiymətləndirilməsinin yeni meyarı, Bakı, 2012, 117 s.
5. Подольская Е.А. Ценностные ориентации и проблема активности личности. Харьков, изд-во Основа, 1991, 164
6. Rzayev M.H. Şəxsiyyət və dəyərlər, Bakı, 2005, 77 s.
7. Аристотель. Этика. М., 1970
8. Пелипенко А.А., Яковенко И.Т. Культура как система. Человек, 1997, №5, 71-79 с.

ABSTRACT

K. Salmanova

THE ROLE OF HUMAN IN RELATION TO THE WORLD

The article examines the essence of personality, its place and role in society, its activity, values and culture. Here, we are talking about the value of consciousness and the choice of values in the identity of the person. Also, the choice of values is essentially a person's attitude to the world and to the self-image. Different ideas are also made about choosing the right values for personality. The choice of values and the will determine the thoughts and behavior of the human being. And the choice of values acts as the sole form of the human being's internal liberty. One of the most important and intricate tasks in the search for the meaning of life is the understanding and evaluation of its objective social status. The article also notes that the internal life of the individual, as well as the subjective world of the personality, is conditioned by events that are eventually caused by social necessity, social relations, social environment, and society.

РЕЗЮМЕ

К. Салманова

РОЛЬ ВЫБОРА ЦЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К МИРУ

В статье рассматривается сущность личности, ее место и роль в обществе, ее деятельность, ценности и культура. Здесь обсуждаются ценности сознания и выборы ценностей личности. Выбор ценностей - это, по сути, самооценка и отношение человека к миру. В статье выдвигаются различные идеи о выборе правильных значений для личности. Выбор ценностей и воля определяет мысли и поведение личности, выбор ценностей действует как единственная форма свободы человека и внутренней свободы. Одной из наиболее важных и сложных задач поиска смысла жизни является понимание и оценка ее объективного социального статуса. В статье говорится что насколько свободна и богата внутренняя жизнь и субъективный мир личности, в конечном итоге оно связано с социальными событиями в обществе, в социальных отношениях и в социальной среде.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

KAMRAN VƏLİZADƏ*Naxçıvan Dövlət Universiteti**kvelizadeh@yahoo.com***UOT:32****SİYASİ HƏYATIN FORMALAŞMASINDA SİYASİ SİSTEMİN ROLU****Açar sözlər :** *siyasi həyat, sistem strukturu, dövlət, mənafe, funksiya, şəxsiyyət***Key words:** *political life, system structure, state, interest, function, personality***Ключевые слова:** *политическая жизнь, структура системы, государство, интерес, функция, личность*

Siyasi həyatın və cəmiyyət həyatının əsas elementlərindən biri də insan həyatıdır. İnsan təbii-antropoloji (məişət, sağlamlıq, ailə, ekologiya, mənzil), mənəvi-mədəni (təhsil, din, teatra, kitabxanaya muzeylərə getmək, televiziya verilişlərinə baxmaq, milli və etnik mədəniyyət), akent-peşəkarlıq (əmək, peşə, istehsalat, sahibkarlıq) kimi həyatı sahələrdə təşəkkül tapır⁽¹⁾. Bu sahələrdə insan şəxsiyyəti, onun həyatının əsas mənası, başlıca identikliyi formalaşır, vətəndaşın özünütəşkilini və siyasi iştirakının əsasları möhkəmlənir.

Siyasi iştirak müxtəlif vasitələrlə-özəl şəkildə, fərdi qaydada, kollektiv şəkildə-mütəşəkkil qaydada, birliklər, partiyalar, şəbəkə strukturları ictimai-dövlət formalarında-məhkəmələr, prokurorluq, qanunvericilik, parlamentdə nümayəndəlik, məqsədli proqramlar, prioritet milli layihələr vasitəsilə reallaşır. Bütün bunlar insana özünü vətəndaş, partiya, ictimai birlik üzvi kimi aparmağa kömək edir.

Siyasi həyat və siyasi varlığın özünəməxsus öz keyfiyyət göstəricisi aşağıdakılardır. “Birincisi, quruluşuna görə siyasi həyatın idarəedici funksiyası qeyri-adi dərəcədə mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu funksiyanın mürəkkəbliyi müasir demokratik dövlətin həyati fəaliyyətində siyasi qərarların əhəmiyyətinin artması ilə şərtlənir və siyasi proseslərin sistemli xarakterində təcəssüm olunur. Siyasi idarəetmə özündə siyasətin bütün idarəedici potensialını əks etdirir. İkincisi, müasir demokratik dövlətin idarəedici sahəsində mürəkkəb siyasi sistem formalaşır. Bu cür sistemin mövcudluğu o deməkdir ki, siyasətin idarəedici vəzifəsi bilavisətə siyasi əlaqələrin həyati fəaliyyətində reallaşır. Siyasi sistem özündə siyasətin bütün həyati proseslərini əhatə edən elə bir siyasi hadisədir ki, onu “siyasi həyat” adlandırırlar.

Nəhayət, siyasət öz mövcudluğunun sayəsində xüsusi ictimai təsisatların, siyasi hakimiyyət daşıyıcılarının fəaliyyətilə şərtlənmiş xüsusi keyfiyyət kəsb edir. Belə keyfiyyət təşəkkül tapan siyasi əlaqələrin xüsusiyyətlərində təcəssüm olunur⁽²⁾. Burada ümumiləşmiş şəkildə siyasi varlığın siyasi keyfiyyətinin müvafiq olaraq siyasi mədəniyyətin əlaməti kimi çıxış etdiyi göstərilir. Müasir cəmiyyətdə siyasi həyatın tarixi təkamülünün ümumi istiqamətləri-demokratikləşmə, siyasi iştirakın genişləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin ümumi sistemində onun keyfiyyətə inkişaf etməsi və siyasi, hüquqi, mülki və mədəni amillərin yüksək səviyyəyə çatmasıdır.

Cəmiyyətin siyasi həyatında mühüm rol oynayan siyasi qurumların qarşılıqlı fəaliyyətini və qarşılıqlı münasibətlərini ifadə edən anlayışlardan biri siyasi sistem anlayışıdır. Əlbəttə ki, hər cəmiyyətin siyasi sistemi onun inkişafının qanunauyğun nəticəsi kimi formalaşır. Siyasi sistem cəmiyyətin sosial-siyasi təbiətini, mövcud siyasi münasibətləri, təsisatları, normaları və hakimiyyətin təşkil prinsiplərini ifadə edir⁽³⁾. Cəmiyyətin siyasi həyatının ayrılmaz bir hissəsi olan siyasi sistem bütövlükdə ictimai sistemin mühüm hissələrindən, üsürlərindən biridir. O, siyasi hakimiyyətin təşkilini, cəmiyyətlə dövlət arasındakı münasibətləri ehtiva edir və ictimai sistemin digər hissələri ilə sosial, iqtisadi, ideoloji, etik, hüquqi, mədəni sistemlərlə qarşılıqlı əlaqədədir. Konkret cəmiyyətin siyasi sistemi bir sıra amillərlə müəyyən olunur. Bu amillər içərisində cəmiyyətin sosial strukturunu, idarəçilik formasını, dövlətin tipini, siyasi rejimin xarakterini, sosial-siyasi münasibətləri, dövlətin siyasi-hüquqi

statusunu, cəmiyyətdə siyasi-ideoloji və mədəni münasibətlərin xarakterini, siyasi həyatın formalaşmasının tarixi və milli ənənələrini göstərmək olar”(4).

“Siyasi sistem” anlayışı geniş və dar mənalarda işlənir. Geniş mənada siyasi sistem siyasi münasibətləri, siyasi şüuru və cəmiyyətin siyasi təşkilatlarını özündə birləşdirir. Dar mənada siyasi sistem cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak edən dövlət təsisatlarını, siyasi partiyaları və ictimai təşkilatları, kütləvi informasiya vasitələrini əhatə edir. Siyasi sistemin əsas üsürlərinə aid olan başlıca tələblər bundan ibarətdir ki, onlar daxili nizamlılığa, mütəşəkkilliyə malik olmalı və siyasi xarakter daşmalıdırlar. Başqa sözlə, cəmiyyətin siyasi sisteminin üsürü kimi nəzərdən keçirilən hər bir qurum təşkilati və siyasi əlamətlərə malik olmalıdır.

Hər hansı təşkilatın səciyyəvi əlamətləri onların yaradılması və fəaliyyətinin müəyyən qaydasının olması, daxili və xarici işlərini həll edən orqanların mövcudluğudur. Təşkilatın siyasi xarakteri isə hər şeydən əvvəl aşağıdakılarla müəyyənləşdirilir:

- müəyyən sosial təbəqənin siyasi mənafeələrini ifadə etməsi;
- siyasi həyatda iştirak etməsi və siyasi münasibətlərin daşıyıcısı olması;
- dövlət hakimiyyəti, onun əldə edilməsi, təşkili, həyata keçirilməsi ilə bilavasitə və ya dolayısı əlaqədar olması;
- özünün fəaliyyətində cəmiyyətdə formalaşmış siyasi normalara və qaydalara əsaslanması”(4). Cəmiyyətin siyasi sisteminin bütün üsürləri sıx, üzvi vəhdətdə olur və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. Siyasi sistemin bütün üsürləri cəmiyyətin və dövlət hüquqi əsasını təşkil edən qanunlar əsasında və çərçivəsində fəaliyyət göstərirlər.

Siyasi bütövlük paradiqması siyasəti bir hadisə kimi öyrənməyə fəlsəfi yanaşma hesab olunur. Buraya aşağıdakılar daxil edilir: siyasi varlığın mürəkkəb inkişafını səciyyələndirən siyasi bütövlük anlayışının müəyyən edilməsi.

Məlum olduğu kimi siyasi sahədə üç nisbi müstəqil, lakin eyni zamanda daxilən qarşılıqlı əlaqədə olan ən ümumi siyasi hadisələr-siyasi həyat, siyasi idarəetmə və siyasi mədəniyyət mövcuddur ki, onlar tam halda bütün siyasi məzmunu əks etdirir.

- siyasi varlıq müvafiq olaraq siyasi strukturu əmələ gətirən üç hissəyə ayrılır.

Siyasi həyatın formalaşmasının əsasını siyasi fəaliyyət və siyasi hakimiyyət təşkil edir. Siyasi həyatın strukturunda siyasi münasibətlər və siyasi sistem əsas yer tutur. Burada siyasi münaqişə və siyasi böhran amili də özünün göstərir.

Siyasi inkişaf siyasi dəyişiklərin həyata keçirilməsi prosesidir. Siyasi həyat siyasi inkişafın reallaşması üsuludur. Siyasi inkişaf siyasi fəaliyyət, siyasi hakimiyyət, siyasi münasibətlər, siyasi sistemlər, siyasi münaqişələr və siyasi böhran əsasında həyata keçirilir. Siyasi inkişafın birinci tipi başlanğıc tipidir. Bu zaman siyasi həyat təşəkkül tapır və formalaşır. Siyasi inkişafın ikinci tipi siyasi həyatın təkamülünü əks etdirir və əsas tip adlanır. Siyasi inkişafın üçüncü tipi siyasi həyatın yeni vəziyyətə keçidini əks etdirir və keçici tip adlanır.

Siyasi fəaliyyət idarəetmə sahəsində həyata keçirilir, dövlət və siyasi hakimiyyətlə əlaqədardır. Siyasi hakimiyyət dövlət sistemində meydana gəlir.

Cəmiyyətin siyasi sistemində dövlət mərkəzi yer tutur. Bu, hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, dövlət siyasi hakimiyyətin xüsusi təşkilatıdır. Siyasi hakimiyyət iqtisadi, ideoloji, təşkilati-hüquqi təsirlər vasitəsilə, habelə nüfuzun, ənənənin, zorakılığın köməyi ilə insanların, sosial qrupların davranışına təsir göstərmək qabiliyyəti kimi səciyyələnir. Siyasi hakimiyyət insanların birgə fəaliyyətinin təşkili və tənziminin mühüm amili, onların qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınmasının, cəmiyyətdə nizam-intizamın və sabitliyin təmini vasitəsidir(5,171).

Siyasi hakimiyyət sosial varlığı təsirli amilə çevirən təmərküzləşdirilmiş gücə malikdir. Belə güc kimi dövlətin müxtəlif institutları çıxış edir; onlar təşkilati cəhətdən hakimiyyəti rəsmiləşdirir, ona daimi fəaliyyət göstərən ümumməcburi xarakter verir. Bu institutlara ordu, cəza orqanları, həbsxanalar kimi maddi əlavələrlə birlikdə dövlət hakimiyyət orqanları və hüquq normaları aiddir. Siyasi hakimiyyət mahiyyət etibarını ilə onun müxanizmini təşkil edən orqanlar və təsisatlar sistemində maddi təcəssümünü tapır. Dövlət hüquq institutlarında maddiləşən siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyəti kimi çıxış edir. Başqa sözlə, siyasi hakimiyyət dövlətçiliyin inkişafının bu və ya digər forması və səviyyəsi ilə sıx surətdə bağlıdır.

Dövlətin siyasi xarakteri həm də onunla şərtlənir ki, dövlət bu və ya digər dərəcədə sosial qruplar arasındakı münasibətləri nizama salır. Cəmiyyətdə həmişə müxtəlif fərdlərin və qrupların fərqli maraqları var. Bu maraqları nizamlayan başlıca qüvvə isə dövlətdir. Beləliklə, dövlət cəmiyyətdə birləşdirən, təşkil edən və nizama salan başlıca qüvvədir.

Cəmiyyətin siyasi sistemində dövlətin xüsusi yeri və rolu həmçinin aşağıdakılarla şərtlənir:

- dövlət bütün ölkə miqyasında tam hakimiyyətə malik olan yeganə təşkilatdır: dövlət cəmiyyətin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edir, müxtəlif fərdi və kollektiv maraqların uzlaşmasını təmin edir;

- dövlət cəmiyyətdə rəsmən zorakılıqdan istifadə inhisarına malik olan təşkilatdır(4). Siyasi münasibətlər siyasi orqanizmin özəl formaları olub özündə siyasi orqanizmin ayrı-ayrı funksiyalarını əks etdirir. Siyasi münasibətlərin əsas növləri kimi müasir demokratik dövlətin idarəçilik sferasında təşəkkül tapan siyasi rəhbərlik və siyasi müxalifət çıxış edir. Öz növbəsində siyasi sistemin məzmununa siyasi rəhbərlik və siyasi müxalifətin funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsindən ibarət olan siyasi həyatın ümumi təzahür forması daxildir(2). Beləliklə siyasi həyatın əsas məzmununun təhlili göstərdi ki, bu olduqca mürəkkəb siyasi hadisədir. Bu hadisənin dərk olunması bir sıra fəlsəfi və nəzəri problemlərin həllilə müşayiət olunur (6,93).

Bütövlük haqqında fəlsəfi ideyalar bir hadisə kimi siyasətin öyrənilməsi üçün öz əhəmiyyətini saxlayır və onun dərk olunmasının müəyyən məntiqi modelini formalaşdırmağa kömək edir. Siyasi bütövlüyün elmi izahı üçün bütün zəruri zəmin yaranmışdır: "Birincisi, müasir demokratik dövlətin idarəetmə sferasında yaranan siyasət cəmiyyətin digər hadisələrinə münasibətdə özünün yüksək mürəkkəbliylə fərqlənir və xüsusi hadisə təşkil edir. O, xüsusi ictimai daha dəqiq desək müvafiq siyasi fəaliyyət əsasında təşəkkül tapan siyasi və ictimai əlaqə sayəsində formalaşır və buna görə də öz təbiətinə, məntiqinə, həm də deməli inkişaf qanunlarına malik olur. İkincisi, belə siyasət bir hadisə kimi öz daxili strukturunu yaradır, siyasi varlığın nisbi müstəqilliyini və eyni zamanda hissələrin bir-birinə qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı tamamlığını əks etdirir"(2). Bu o deməkdir ki, göstərilən siyasət bütöv inkişaf etmiş hadisə kimi çıxış edir. Siyasi bütövlüyün mahiyyətini açıb göstərmək, həm də siyasi varlığın hissələrini göstərmək deməkdir. Siyasi hadisələrin bütün müxtəlifliyi özündə siyasi varlığı səciyyələndirir. Siyasətin həyatı siyasi həyatın hadisəsi kimi onun məzmununda açılır. Siyasi həyat ən ümumi siyasi hadisə olaraq siyasi inkişafın həyata keçirilməsi üsulunu özündə əks etdirir.

Beləliklə, siyasi həyat insanların hakimiyyətlə, onun formalaşması, islahatları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan sferadır. Müxtəlif siyasi qüvvələr, ayrı-ayrı siyasətçilər arasında münasibətlərlə bağlı olan bütün bu hadisələr seçkilərdə, siyasi yığıncaqlar və ya mitinqlərdə qanunların və digər siyasi sənədlərin müzakirəsində iştirakla, siyasi qərarların yardım və ya onun tənqid edilməsilə əlaqədar olan hadisələrdir. Bir sözlə, siyasi həyat çoxcəhətli anlayışdır, ictimai həyatın fəal və müstəqil sferasıdır, o, siyasi hakimiyyətin və siyasətin təzahürü ilə müxtəlif iqtisadi, sosial, mədəni və digər amillərin təsiri altında formalaşır. Bu isə onun ictimai həyatın digər sferaları ilə sıx əlaqəsilə izah olunur.

Siyasi həyatın əsasını müxtəlif institutların və hakimiyyət subyektlərinin həyata keçirdiyi siyasət təşkil edir. Siyasət-insanların, fərd kimi, lider kimi, həmçinin birlik kimi partiya, hərəkat, qrup, assosiasiya kimi məqsədyönlü, o cümlədən peşə fəaliyyəti və davranışıdır. Siyasətin subyektləri-siyasəti hazırlayan və həyata keçirən hakimiyyət orqanları, paryalar, liderlər, ictimai-siyasi birliklərdir.

Siyasi həyat strukturca bir çox hadisə, faktların məcmusundan ibarətdir ki, onlar da siyasətin obyektlərinin və subyektlərin davranışını və qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Onlara bir çox siyasi münasibətlər-dövlət hakimiyyətinin qolları və subyektləri dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və onun strukturları, partiyalar, ictimai birliklər arasında münasibətlər daxildir. Siyasi həyatın strukturuna həmçinin siyasi proseslər, siyasətin subyektlərinin fəaliyyətinin məcmusunun dərk olunması, ictimai həyatda dəyişikliklərlə əlaqədar olan seçki prosesi, siyasi sistemlərin islahatları və s. proseslər də daxildir.

Cəmiyyətin siyasi həyatının strukturuna onun səviyyəsi nöqtəyi nəzərindən də baxmaq olar. Ən yüksək səviyyə institusional səviyyə (makrosəviyyə) dövlət və onun orqanlarının fəaliyyətilə

əlaqədardır. Burada siyasi həyat peşə siyasi fəaliyyətilə bağlıdır, siyasət isə vətəndaşların ümumi maraqlarına xidmət edir və dövlət mexanizmi çərçivəsində reallaşır.

İkincisi səviyyə orta, nümayəndəli və ya sosial qrup səviyyəsidir. Bu səviyyədə əsas subyekt kimi müxtəlif sosial qrupların maraqlarını əks etdirən ictimai-siyasi birliklər və partiyalar çıxış edir. Burada siyasi həyat rəqabətli xarakter daşıyır, hakimiyyət və öz maraqları uğrunda rəqabət baş verir, bəzi hallarda münaqişə olur.

Siyasi həyatın ən spontan və kortəbii səviyyəsi fərdi-mülki səviyyədir. Burada vətəndaşların sərbəst ifadə olunan şəxsi və özəl maraqları üstünlük təşkil edir.

Siyasi həyatın inkişafında bir sıra möhkəm meyllər nəzərə çarpır. Bunlardan ən diqqəti çəkən aşkarlığa aparıb çıxaran demokratikləşmə meyli. Həmin meyl vətəndaşların siyasi proseslərə daha fəal daxil olmasına cəhdi özündə əks etdirir (7,143).

Siyasi həyatın inkişafındakı digər bir meyl siyasətə menecerlərin, alimlərin, ekspertlərin, müşavirlərin və digər peşəkar mütəxəssislərin gəlməsilə müşahidə olunan texnokratlaşma meyli.

Siyasi həyatın həmçinin kütləviləşmə meyli də baş verir ki, bu isə birincisi, xalq kütlələrinin seçkilər, kütləvi aksiyalar, ikincisi isə kütləvi informasiya vasitələrinin artan təsiri ilə bilavasitə siyasi proseslərə cəlb olunması ilə müşayiət olunur.

Siyasi həyatın tərkib hissəsi olan siyasət özünün müxtəlif növləri ilə fərqlənir. Bu növ təfəkkür və nitq-elmi proqramlar, qanunlar, qərarlar, məruzələr, liderlərin çıxışları, hakim şəxslərin və onların oponentlərinin siyasi diskusiyaları, hakimiyyətdə olan şəxslərin və onların rəqiblərinin hərəkət stili və həyat tərzləri, siyasi texnologiyanın reallaşması şəkillərində təzahür edir. İstiqamət obyektinə görə siyasəti ölkədaxili, xarici və beynəlxalq siyasətə bölmək olar. Siyasətçiləri hərəkət və problemi həll etmə sferalarına görə siyasi-iqtisadi, sosial, hüquqi və mədəni siyasətçilərə ayırmaq olar. İqtisadi sahədəki siyasəti maliyyə, aqrar, sənaye, sosial siyasət, səhiyyə, təhlil, sosial müdafiə sahələrinə görə bölmək olar.

Müasir cəmiyyətin siyasi həyatında əsas yer tutan siyasətin funksiyaları aşağıdakılardır:

Birincisi, cəmiyyətin stabilliyini, bütövlüyünü və möhkəmliyini təmin edən funksiya;

İkincisi, cəmiyyəti səmərəli ictimai fəaliyyətə sövq edən səfərbəredici funksiya;

Üçüncüsü tənzimləyici-idarəedici funksiya. Eləcə də siyasətin ictimai həyatın rasionallaşdırılması, münaqişələrin sivilizasion qaydada həlli, sosial gərginliyin aradan qaldırılması funksiyaları da mövcuddur.

Siyasətin ən mühüm funksiyalarından biri də şəxsiyyətin siyasi sosiallaşdırılması funksiyasıdır. Siyasət həm də humanitar funksiyası-şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin ictimai qaydaların, vətəndaş sülhünün, mütəşəkkilliyin təmin olunması funksiyasını da yerinə yetirir. Bu funksiya siyasətlə əxlaqı bir-birinə yaxınlaşdırır.

Sosial dövlətin formalaşmasında siyasi həyatın ayrılmaz tərkib hissəsi olan siyasət iqtisadi, mədəni və sosial sahələrin inkişafına yönəlir. Bu mənada əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması mövcud solumun tərəqqisini nəzərdə tutur (8,63).

Sosial siyasət dövlət, mülki ümumilik və sosial subyektlər qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilir. İnkişaf etmiş demokratik strukturlara, institutlara, çoxpartiyalı sistemə malik, hakimiyyətə güclü sosial nəzarətin mövcud olduğu və fəal özünüidarə etməsi olan cəmiyyətlərdə siyasi həyatda hakimiyyət və xalqın idarəsi vəhdət təşkil edir, siyasi mədəniyyət və siyasi məsuliyyət yüksək olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Элементы политической жизни.// [https:// lektsil.org/3-66534.html](https://lektsil.org/3-66534.html).
2. Борисинков А.А. Политическая жизнь: социально- философский анализ. Автореферат диссертации по философии. Москва, 2005, // <http://chevogexpashkaset.//politikaya-jhizni-kotsialyj-filosofskiy-analiz/>
3. Rummel R.J. THE STATE AND POLITICAL SYSTEM , www.intertrends.ru
4. Siyasi sistem.// <http://www-dissercat.com./content/politicheskaya-zhizn-sotialno-filosofekii-analiz>.
5. Müasir qlobal siyasi proseslər və milli dövlət ideyası, Bakı, Səda, 2006.286s.

6. Kərimov Ə.S. Demokratiya: bəşəriyyətin bu günü və gələcəyi, Bakı, Elm, 2001, 388s
7. Rzayev M. H. Müasir şəxsiyyət Bakı , MMC ,2015,534 s.
8. Məmmədova S.D. Azərbaycanca sosial dövlət: inkişaf perspektivləri. Bakı, Avrora, 2017, 232 s .

ABSTRACT

K.R. Valizada

THE ROLE OF THE POLITICAL SYSTEM IN THE FORMATION OF POLITICAL LIFE

The political system, which is an integral part of the political life of society, is one of the most important parts of the public system. The author analyzes the concept of political system in the article, which shows that the organization of political power, the relationship between society and the state, and social, economic, ideological, ethical , with the legal, cultural systems.

The article analyzes the concepts of political life, political management and political culture, and broadly describes the functions of the policy that takes the lead in the political life of modern society.

РЕЗЮМЕ

К.Р.Велизаде

РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ

Политическая система, которая является неотъемлемой частью политической жизни общества, является одной из важнейших частей общественной системы в целом. В статье автор всесторонне анализирует понятие политической системы, при этом показывает, что организация политической власти включает отношения между обществом и государством, что политическая система входит во взаимоотношения со всеми остальными частями общественных систем - социальной, экономической, идеологической, этической , правовой и культурной системами. В статье анализируются понятия политической жизни, политического управления и политической культуры, и в целом описываются функции политики, которая доминирует в политической жизни современного общества.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

NƏRMİNƏ QASIMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Narmin_aa@mail.ru

UOT: 316.62

İSLAM HƏMRƏYLİYİ VƏ KONFESSIONAL FƏRQLİLİYİN AZƏRBAYCAN MODELİ

Açar sözlər: *İslam mədəniyyəti, islam dini, dini konfessiyalar, tolerantlıq, multikulturalizm, tarix, həmrəylik, sivilizasiya, mədəni əlaqələr*

Key words: *Islamic culture, Islamic religion, religious confessions, tolerance, multiculturalism, history, commonwealth, civilization, cultural relations*

Ключевые слова: *Исламская культура, Исламская религия, религиозные конфессии, толеранство, мультикультурализм, история, содружество, цивилизация, культурные отношения*

Azərbaycan multimədəni, multikonfessional ölkə olub, mədəniyyətlərarası, dinlərarası dialoqun, tolerantlığın ünvanıdır. Bu torpaqda uzun əsrlər boyu dünyanın ən aparıcı mədəniyyət sistemlərinin təbii, tarixi inteqrasiyası baş vermişdir. Azərbaycan ərazisində atəşpərəstlik, Türk, İran, Qafqaz, yəhudi, xristian, islam, Şərq, Qərb, slavyan, sosializm və s. kimi müasir dünya sivilizasiyalarını formalaşdıran mədəniyyətlər çulğalaşmışdır. [9]

Azərbaycanın mədəniyyətlərin qovşağında yerləşməsi həm dini azad fikirliliyin və tolerantlığın, həm də yeni dini cərəyanların zaman-zaman yaranmasına və inkişafına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Ön Şərqi yüksək dərəcədə mədəni inkişafa nail olmuş, olduqca unikal mədəniyyətə malik ölkəsidir. Coğrafi parametrlərdə, yəni məkan koordinatlarına görə Azərbaycan dialoqa modullaşdırılmışdır. Azərbaycan mədəniyyəti apriori multikulturaldır: çünki buradakı mədəni proseslər daim dialoq üzərində qurulmuşdur. Ərazisində Manna, Midiya, Qafqaz Albaniyası kimi qədim dövlətləri birləşdirən Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, onun qonşu ölkələrlə siyasi-mədəni əlaqələri bu ölkənin mədəniyyətinin inkişafına güclü təsir etmişdir. Yunanıstan, Orta Asiya ölkələri ilə, Hindistan və Ərəb dünyası ilə sıx münasibətlər qədim mədəniyyətimizi daha da zənginləşdirmişdir.

Qədim Azərbaycanda mövcud dini-fəlsəfi cərəyanlardan sayılan Zərdüştlük ideal cəmiyyət, sülh, sosial bərabərlik, əməksevərlik kimi bəşəri ideyaları özündə əks etdirmişdir. Dünyadakı bütün pisliklərə qarşı inadlı mübarizə apararaq xeyirin şəri üzərində qələbəsini təmin etmək bu dinin fəlsəfi problematikasını təşkil etmişdir.

Zərdüştlük dinindən sonrakı manilik dini b.e. I minilliyinin ilk əsrlərində Şərqdə əsasən də, Həmədanda yaranmış və Sasani imperiyasında, Hindistanda və Orta Asiyada yayılmışdı. Şərq insanı mənəvi təkamülün nümunəsi olaraq taqədimdən multikultural dəyərlərin daşıyıcısı olmuş, zaman-zaman fərqli dini fəlsəfi təlimlərin inkişafına və zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Bu kontekstdə məzdekilər dinin yaranması və inkişafı da fəlsəfi şüurun təşəkkülündə böyük rol oynamışdır.

IV əsrdən başlayaraq Azərbaycanın şimalında-Albaniyada xristianlıq mövqələri möhkəmlənmişdir. IV əsrin ortalarından VII əsrin ortalarına qədər, yəni islam dini bu ölkəyə gətirilənə qədər Albaniyada rəsmən xristianlıq dünyagörüşünün mövcud olmasını nəzərə alsaq, təfəkkürün formalaşmasına bu dinin təsir dərəcəsini təsəvvür etmək olar. [8]

VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında Tanrının insanlara lütfü olan İslam dini təşəkkül tapdı. İslam dini meydana gəldikdən sonra Ərəbistan yarımadasını aşaraq, müxtəlif millətlərin yaşadıkları ərazilərə qədər yayıldı. Bizans və Sasani imperiyalarını süqut etdirdikdən sonra Xilafət ordusu Azərbaycana üz tutdu. Çətin olsa da ordu Azərbaycanda möhkəmləndi. Tarixdən bildiyimiz kimi o,

dövrədə Azərbaycanın cənubunda Atropatena dövləti, şimalında isə Albaniya feodal dövləti mövcud idi. Atropatenedə atəşpərəstlik, Albaniyada isə xristianlıq dini hakim mövqedə idi. 644-cü ildə Ərdəbil ərəb qoşunları tərəfindən tutuldu və xalqa müraciət olundu. Xilafətin xəzinəsinə vergi ödənilməsi müqabilində xalqa dini inanc toxunulmazlığı vəd edildi. İslam dini tolerant əsaslı din olduğundan İslam xalqa məcburən qəbul etdirilmirdi. Çünki İslamın müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”də insanlara dini inancları İlahini dərk edərək seçmələri tövsiyə olunur. İslam qəlbən saf iman dinidir. Dində ayinlərin formal olaraq icrası qəbuləndir. İnsan şüurlu və könüllü şəkildə imana gəlməlidir.

Qurandakı bir çox ayələrdə bu haqda fikir söylənir. “Allahın mərhəməti səbəbinə sən onlarla yumşaq rəftar etdin. Əgər qaba və sərt ürəkli olsaydın, əlbəttə onlar sənə ətrafından dağılıb gedərdilər. Artıq sən onları əfv et, onlar üçün Allahdan bağışlanma dilə, işdə onlarla məsləhətləş, qəti qərara gəldikdə isə Allaha təvəkkül et! Həqiqətən Allah təvəkkül edənləri sevər!” [2]

İslamın ən nüfuzlu siması olan Məhəmməd peyğəmbər müsəlmanlara müraciətdə buyurmuşdur: «Müsəlman olmayan əhaliyə zülm edənləri özünün düşməni elan etmiş və onların haqqını qiyamət günü müdafiə edəcəyini bildirmişdir: «Açıq və gizlin işlərə yaxın düşməyin. Allahın qətlini haram buyurduğu müsəlmanı və ya zimməni haqsız yerə öldürməyin.» [3] Bu bir daha əsas verir əminliklə söyləyək ki, İslam bir din olaraq tolerantlıq nümunəsidir.

Məhəmməd peyğəmbər dövrünün böyük islahatçısı olmaqla bərabər, insanları birliyə və həmrəyliyə səsləyirdi. Qurani-Kərimin Ənfal surəsi, 46 cı ayədə belə buyurulur: “Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edin. Bir-birinlə çəkişməyin, yoxsa qorxub zəifləyər və gücdən düşərsiniz. Səbr edin, çünki Allah səbr edənlərdəndir.” [7]

İslam dininin Azərbaycanda yayılma trayektoriyası tez bir zamanda genişləndi. İslam həmrəylik, humanizm, qardaşlıq ideyalarını təbliğ etdiyindən xalq arasında kiçik zaman kəsiyində nüfuz qazandı. Xalq kütləvi surətdə İslam inancını qəbul etdi. Albaniyada xristianlıq dini hakim olmasına rəğmən xalq dini seçimini etməkdə azad idi. Xilafətin ilk dövrlərində kilsə vergidən azad edilmişdi, xristian məbədləri əvvəlki qaydada fəaliyyət göstərirdi və yeniləri inşa edilirdi. Demək olar ki, hər iki vəhu dini Azərbaycanda bərabər şəkildə mövcud idi.

Azərbaycanın coğrafi yerləşməsi onun dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrinin olmasından doğan zərurət kimi Suraxanı ərazisində Hindistandan gələn atəşpərəstlərin ibadət etmələri üçün atəşgahın tikintisi tarixin müxtəlif çağlarında xalqımızın multikulturalist dəyərlərə sahibliyindən xəbər verir. Suraxanıdakı atəşgah məbədi XVIII əsrə aiddir. Atəşpərəstliklə bağlı olan Novruz ənənələri də bu günümüzədək qorunub saxlanılmaqdadır. Hər bir dini təlim özlüyündə cəmiyyətdə dini şüurun formalaşmasına təsirsiz ötüşür.

Dini mədəniyyət obyektiv və subyektivliyin yaranışını vəhdətdə əks etdirməklə fərdin və ya qrupun sosial-mədəni keyfiyyətlərini səciyyələndirir. Dini mədəniyyət həm də mənəviyyətlə üst-üstə düşür. Sosial münasibətlər, sosial-etnik cəmiyyətdə özünü dini münasibətlər və etnokonfessional münasibətlər şəklində göstərir. Dini mədəniyyət ruhi-mənəvi mədəniyyətin mühüm elementidir.

Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tənziplənməsi baxımından İslam dünyasında model bir ölkədir. Dövlət-din münasibətlərinin tənziplənməsi, dini etiqad azadlığı ilə qanunvericilik aktlarına riayət olunmasına nəzarət edilməsi məqsədilə yaradılmış Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi də öz növbəsində ölkəmizin bütün regionlarında dini sahə ilə bağlı aktuallıq kəsb edən mövzularda ictimaiyyətlə söhbətlər aparılması dini radikalizmin qarşısının alınmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İslam dini tolerantlığı təbliğ etdiyindən digər dini icmaların normal fəaliyyəti üçün hər bir şərait yaradılmışdır. Bizdə din dövlətdən ayrı elan edildiyindən, Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı inanc azadlığına sahibdir.

Ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənziplənməsi, dini sahədə sabitliyə nail olunması, konfessiyalar arasında dözümlülük mühitinin dövlət səviyyəsində qorunub saxlanması da ümumilli liderin adı ilə bağlıdır. O, tolerantlığın, birgəyaşayış mədəniyyətinin İslam dininin və Azərbaycan xalqının xarakterik xüsusiyyəti olduğunu belə ifadə etmişdir: “Hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqı özlüyündə, təbiətinə görə, öz xarakterinə görə yüksək tolerantlıq hissənə malikdir. Azərbaycan əhalisinin çox hissəsinin etiqad etdiyi müsəlman dinində, onun kökündə də tolerantlıq

var “ [6].

Hazırda Azərbaycanda 2000 məscid, 13 kilsə (5 provaslav, 1 lyuteran, 1 katolik, 2 alban-udin kilsələri), 7(2 Bakıda, 3 Qubada, 2 Oğuzda) sinaqoq fəaliyyət göstərir. 2003-cü ildə Bakının mərkəzində Avropa və Gürcüstan yəhudilərinin sinaqoqu açılmışdır. Məbəd bakılı memar Aleksandr Qarberin layihəsi əsasında Qüds memarlıq tərzində inşa edilmişdir. Sinaqoq Avropada ən böyük, son dövrlərdə Yaxın Şərqdə tikilmiş ilk yəhudi məbədidir. Məbədin tikintisində müxtəlif millətlərin və dinlərin nümayəndələri iştirak etmişlər. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı Yeparxiyası da sinaqoqun tikintisində yaxından iştirak etmişlər. Bu fakt Azərbaycandakı dini konfessiyalar arasındakı tolerant münasibətin bariz nümunəsidir. Azərbaycan ərazisində müxtəlif mədəniyyətlərə və dinlərə multikultural münasibət öz əksini tarixi faktlarda da tapmışdır. Hər zaman Azərbaycanda dini azlıqlara münasibətdə cəmiyyətdə kifayət qədər dözümlülük nümayiş etdirilmişdir.

1990-cı il 20 yanvarda sovet qoşunlarının Bakıya hücumu zamanı qismən dağılmış şəhərin əsas Koffedral Rus Provaslav kilsəsi Rusiyada yaşayan azərbaycanlı xeyriyyəçi Aydın Qurbanov tərəfindən bərpa və təmir etdirilmişdir. 2003-cü ildə kilsənin açılışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin rəhbəri Hacı Allahşükür Paşazadə iştirak etmişdir.[1]

Azərbaycan Cənubi Qafqazda xristianlıqla islamın sərhədlərinin və sivilizasiyaların qovuşduğu, müxtəlif millətlərin, dinlərin və mədəniyyətlərin bir arada fəaliyyət göstərdiyi, dini dözümlülüğün hökm sürdüyü coğrafi məkan, öz multikulturalist və tolerant cəmiyyəti, sabit ictimai mühiti ilə seçilən dövlət hesab olunur. Ölkə rəhbərliyinin bu istiqamətdə yürütdüyü ardıcıl siyasət regionda Azərbaycanın geosiyasi nüfuzunu artırmaqla yanaşı, həm də Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsində regional sabitlik və təhlükəsizliyin təmin olunmasına ciddi təsir göstərir. Bütün bunlar, əlbəttə ki, Onun xarici aləmlə geosiyasi tərəfdaşlığına müsbət təsir göstərən əsas amil hesab olunur. [5].

Tolerantlığa əsaslanan multikulturalizmin və islam həmrəyliyi Azərbaycan modeli dünyada mədəniyyətlərarası dialoq kontekstində ən yaxşı nümunədir. Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən müsəlman dini məbədləri ilə bərabər bütün dinlərə aid məbədlərin bərpası, təmiri dövlət tərəfindən diqqət mərkəzindədir. Bu görülən işlər multikulturalizm və tolerantlıq prinsiplərinin qorunub saxlanması çərçivəsində aparılan məqsədyönlü siyasətin nəticəsidir. 2014-cü ildə Bakıda Qafqazın ən böyük məscidi olan “Heydər məscidi”nin tikilməsi ölkəmizdə insanların ruhi-mənəvi dəyərlərinə göstərilən dövlət qayğısının bariz nümunədir və ilk dəfə olaraq sünnü və şiə məzhəbinə aid insanlar həmrəylik nümayiş etdirərək məsciddə birgə namaz qıldılar.

Milli dəyərlərimizin qorunması sahəsində aparılan təqdirəlayiq tədbirlərin əksəriyyəti Heydər Əliyev adına Fondun Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin I Vitse Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın adı ilə bağlıdır. O, Azərbaycan mədəniyyətinin və milli-mənəvi irsinin dünyada tanıtılmasında şəxsən iştirak edir. “2015-ci ilin adamı” fəxri adına layiq görülən Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycan daxilində 50-dən artıq dini məbədlərin yenidən qurulmasında yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycanın multikultural ənənələrə sadiqliyinin rəmzi olaraq Heydər Əliyev Fondu dünyada 40-dan artıq müxtəlif dini məbədlərin bərpasında yaxından iştirak etmişdir. 2009-cu ildə “tolerantlığın ünvanı” imicini qazanmış Azərbaycanın bu yöndə gördüyü dəyərli işlərdən biri də Strasburqda XVI əsrə aid koffedral kilsənin bərpasına 50 min avro yardım etməsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamına əsasən 2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “Multikulturalizm ili” elan edilməsi bu məsələnin cəmiyyətimiz və dövlətimiz üçün çox böyük əhəmiyyət daşıdığını sübut edir. 2017-ci ildə Bakıda keçirilən IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının yüksək səviyyədə təşkili ölkəmizin islam həmrəyliyinə böyük önəm verməsinin bariz nümunəsidir.

2017-ci ilin Azərbaycanda “İslam Həmrəyliyi ili” elan olunması çox müdrik bir qərardır və islam aləmində həmrəyliyin möhkəmlənməsinə göstərilən səylərin bariz nümunəsidir. Bu qərar əlbəttə ki, islam ölkələri arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsini, əlaqələrin daha da gücləndirilməsini və koordinasiyasını tələb edən vacib qərardır. [4]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı il 2 iyun tarixli sərəncamı ilə

2018-ci ildə Naxçıvan İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilib. Sərəncama uyğun olaraq nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Təşkilat Komitəsi yaradılmışdır. Azərbaycanın tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvanın Şərq mədəniyyətinin inkişafındakı rolu çox böyükdür. Dahi mütəffəklər yetişdirən bu qədim diyar müsəlman Şərq elminə və mədəniyyətinə qiymətli töhvələr verməklə yanaşı, İslam dininin Azərbaycanda sabitləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Keçiriləcək tədbirlər çərçivəsində dini abidələr, tarixi memarlıq abidələri, sənətkarlıq, kitabxanalar, mətbəx, milli rəqslər və s. haqda iştirakçılara ətraflı məlumat vermək məqsədilə bukletlər, fotoqalereyalar və videoqalereyalar təşkil ediləcəkdir. Tarix boyu müsəlman Şərq elmində, mədəniyyətində, arxitekturasında və fəlsəfi fikrində özünəməxsus mövqe tutan Naxçıvan müasir dövrdə də öz mövqeyini qoruduğunu dünyaya sübut edəcək və bununla da Azərbaycan İslam həmrəyliyinə böyük töhvə vermiş olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахундова Э. «И. Алиев Портрет Президента на фоне перемен», Москва, «Политическая энциклопедия», 2016, стр.233-234
2. Bünyadov Z., Məmmədəliyev V.(tərcümə), “Qurani-Kərim”, Ali-İmran (“İmran ailəsi”) surəsi, ayə 159, Bakı, Azərənşr, 1992, s.60
3. Bünyatov Z., Məmmədəliyev V. (tərcümə), .“Qurani-Kərim” Əl-Ənam (Davar) surəsi, ayə 151, Bakı, Azərənşr, 1992, s.
4. Əl-Tuveyri Ə. “2017-İslam Həmrəyliyi İli: Dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq” mövzusunda beynəlxalq konfransın açılışı
5. Həsənov Ə. “Müstəqilliyimizin memarı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işlər idarəsinin Prezident kitabxanası, s.469 (“Dövlət idarəçiliyi”, n(53) Bakı, 2016, s.106-109
6. www. moderator. Az > news 14.01.2016. Qurbanlı M. “Azərbaycanın nümunəvi din siyasəti: uğurlarımız və perspektivlər”
7. Крачковский И. Ю. «Коран», сура 8 «Добыча », аят 46, Москва, Наука, 1990, с. 156
8. Mehdiyev R. Fəlsəfə, Bakı, Şərq-Qərb, 2010, s. 80-81
- 9.”Multikulturalizmə giriş fənninin və əhəmiyyətinin mədəniyyət elementləri”s.11/13(3)

ABSTRACT

Narmina Gasimova

AZERBAIJAN MODEL ISLAMIC COMMONWEALTH AND CONFESSIONAL VARIET

The development of the ideas of tolerance and pluralism, the expanding of globalization process caused the creation of multiculturalism and becoming the statye policy in globalizatic countres. Multiculturalism and tolerance examines hard fair equality of various cultures in the country.

Although tolerance and multiculturalism is not word in our vocabulary, the traditions have existed for centures in Azerbaijan. Today Azerbaijan continues the lifestyle which existed inthese areas throuhtout the history.

The article tells in details about the religious situation, provision of religiousfreedom and consistent measures taken in solving the problems existing in the sphere of religious activityin Azerbaijan in the first years of independence. Azerbaijan introduces its multicultural model of the world.

Multiculturology strengthens cultural and religion relations and the idea of commonwealth. The religion, including Islamic religion is considered one of specific forms of public forms of thinking. The essence of Islamic religion covers moral, moral and cultural wealth.

Currently tolerance in the country is represented at the highest level. Actually form tolerance in republic-this religious tolerance. Azerbaijanian multiculturalism and tolerance is presented to

international arena as an example. The main prinsips of modern Azerbaijanian multiculturalism is tought as a courses in different countries over the world.

РЕЗЮМЕ

Нартина Гасытова

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ ИСЛАМСКОЙ СОЛИДАРНОСТИ И КОНФЕССИОНАЛЬНОЙ РАЗНОВИДНОСТИ

Развитие идеи толерантности и плюрализма, расширение процесса глобализации привело возникновению мультикультурализма и превращения его в государственную политику в демократических странах. Мультикультурализм и толерантность подвергает различные культуры по принципу справедливого равенства.

Слова «толерантность» и «мультикультурализм» вошла в наш лексикон недавно, эти традиции в Азербайджане существуют испокон веков. Сегодня Азербайджан продолжает образ жизни, которой существовал в этих областях на протяжении всей истории.

В статье повествуется о религиозной ситуации, обеспечении свободы вероисповедения и последовательных мерах, осуществляемых в направлении решения существующих проблем в области религиозной деятельности в Азербайджане в первые годы независимости. Азербайджан представляет миру свою модель мультикультурализма.

Мультикультурализм усиливает культурные, религиозные связи и идею содружества. Религия в том числе, Исламская религия, считаются одной из спесифических форм общественного мышления. Сущность исламской религии охватывает нравственные, моральные и духовные ценности.

В настоящее время толеранность в стране представлена на высоком уровне. Актуальная форма толерантности в республике-это религиозная толерантность. Азербайджанский мультикультурализм и терпимость представлен на теждураниодной арене в качестве примера. Основные принципы современного азербайджанского мультикультурализма учат как курсы в разных странах по всему миру.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

XALİD NİYAZOV

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

xalid-555@mail.ru

UOT:342-34

DÖVLƏT İNFORMASIYA SİYASƏTİ VƏ ONUN REALLAŞDIRILMASI TƏCRÜBƏSİ

Açar sözlər: *dövlət informasiya siyasəti, KİV, təhlükəsizlik strategiyası, milli informasiya ehtiyatları, informasiya texnologiyalar*

Key words: *state information policy, mass media, security strategy, national information resources, information technology*

Ключевые слова: *государственная информационная политика, средства массовой информации, стратегия безопасности, национальные информационные ресурсы, информационные технологии*

Müstəqilliyini təzəcə qazanmış, sovet-kommunist ideologiyası və təsərrüfat sisteminin buxovlarından yenicə azad olmuş, qarşısında xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənəlməsi, beynəlxalq münasibətlərin yeni dizaynı, iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və diversifikasiyası, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və bütün bunların da məxrəcində sivil dünyaya inteqrasiya problemlərinin durduğu bir ölkədə – Azərbaycanda, informasiya siyasəti, o cümlədən, dövlət informasiya siyasəti özünün formalaşma dövrünü yaşayır, müasir dünyanın sosial-siyasi və texniki reallıqlarına adekvat inkişaf istiqamətlərinin, yeni idarəetmə metod, vasitə və texnologiyalarının axtarışı prosesi gedir.

Dövlət informasiya siyasəti Azərbaycan cəmiyyətinin informasiya sahəsindəki bütün maraq və prioritetlərinin məcmusunu özündə bariz bir şəkildə təcəssüm etdirərək onun, bütövlükdə, müasir dövlət kimi inkişafının məqsəd və səviyyəsini ortaya qoyur.

İnformasiya siyasəti anlayışı ümumpolitoloji leksikonda yeni ləksəm olduğu üçün siyasətşünaslığa aid populyar ədəbiyyatda onun definisiyasına aid yetərli bilgi yoxdur. Məsələn, “Siyasi ensiklopediya”da müasir siyasət elminin anlayış və nəzəriyyələri ilə bağlı kifayət qədər məlumatın olmasına, investisiya, kadr, elmi-texniki, regional, sosial, ekoloji hətta aqrar siyasətlə bağlı məsələlərin şərhinin yer almasına rəğmən informasiya siyasəti nəzərdən keçirilmir [1].

Söhbət tutaq ki, bu məsələnin daha çox öyrənilməsi Rusiya nümunəsindən getmir. Belə bir paradoks Azərbaycan timsalında da aktualdır; istər politoloji, istərsə də fəlsəfi-sosioloji elmi ədəbiyyatda informasiya siyasəti sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Lakin belə bir yanaşmanı diqqətsizlik, yaxud problemin sanbalına etinasızlıq kimi dəyərləndirmək də ədalətli olmazdı.

Heç şübhəsiz, istər futuristik, istərsə də sırf nəzəri kontekstdən yanaşdıqda etiraf etməliyə ki, “cəmiyyətin bundan daha yaxşısını kəşf etmədiyi” (U.Çörçill) demokratiya şəraitində dövlətin istənilən siyasətin təbliği və “tətbiqi” prosesində məxsusi önəm verdiyi və xidmətindən faydalandığı media ilə qarşılıqlı əlaqələri kifayət qədər mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Mövcud təcrübə belə bir əlaqənin bəzi davamlı modellərini fərqləndirməyə imkan verir.

Məsələn, Qərbin tanınmış mütəxəssislərindən Q.Sibert, T.Piterson, V.Şramm, D.Nord, D.Merill, V.Xeçten və başqaları diqqəti KİV-lə dövlət arasındakı müxtəlif tipli münasibətlərə yönəldirlər. Bir sıra hallarda dövlət vətəndaşların maraqlarını müdafiə etməklə kütləvi informasiya vasitələrini kənar təsirlərdən qorumağa, KİV isə öz növbəsində informasiyanın vaxtında əldə olunmasını, onun düzgünlüyünü, açıqlığını və qərəzsizliyini təmin etməyə çalışır.

Digər bir model qisminə “azad ideya bazarı” formulu ilə ifadə olunan münasibətlər sistemi çıxış edir. Bu halda dövlətin üzərinə götürdüyü əsas vəzifələri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür: vətəndaşların hakimiyyətin müvafiq icazəsi olmadan belə informasiya əldə etmək

hüquqlarının zəmanət altına alınması; KİV tərəfindən hakimiyyətin tənqid olunmasına görə təqibetmənin yolverilməzliyi; senzuranın və jurnalistlərin qanuni yollarla material toplamasına məhdudiyətlərin aradan qaldırılması; jurnalistlərin azadlığının təmin olunması və s.

“Sosial məsuliyyət” modelində isə üzərinə məxsusi vurğu edilən məqamlar bir qədər fərqlidir. Belə ki, KİV dövlətlə qarşılıqlı əlaqə şəraitində cəmiyyət qarşısında informasiyanın təqdim edilməsinin obyektivliyi, mötəbərliyi və dəqiqliyi, eləcə də balanslaşdırılması ilə bağlı vahid standartlara cavab verən müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməlidir. Dövlət ictimai təhlükəsizliyə real təhdidlərin mövcudluğu şəraitində KİV-in fəaliyyətinə müdaxilə etmək imkanlarını saxlamaqla mediada plüralizmi təmin etməyə borcludur. Heç şübhəsiz, KİV-in də əhali arasında kütləvi qorxu hissələrini təşviq etmək, zorakılığın və digər neqativ emosiyaların təbliğindən çəkinmək kimi öhdəlikləri vardır [2, 223].

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinə həsr olunmuş fundamental tədqiqatların müəllifi kimi prof. Ə.Həsənov “Azərbaycan Respublikasında informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasəti” adlı əsərində göstərir ki, müstəqilliyinə nail olduqdan sonra Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin əsas problemlərindən biri ölkənin vahid informasiya siyasətinin formalaşdırılması və təhlükəsizliyinin təminatı, milli informasiya mühitinin yaradılması, qorunması və idarə edilməsi ilə bağlı olmuşdur. 1990-cı illərin əvvəllərində bəzi xarici qüvvələrin sistemli şəkildə həyata keçirdikləri informasiya müdaxiləsi, ideoloji təbliğat fəaliyyəti Azərbaycan ərazisində əhalinin bəzi sosial və milli-etnik təbəqələrində ciddi anti-milli və anti-dövlət meyli formalaşdırmış, müstəqil dövlətin əsaslarına, vətəndaş həmrəyliyi və birliyinə təhlükə yaratmışdı. Xarici dairələr bununla kifayətlənməyərək Azərbaycanın ictimai rəyinə, daxili və xarici siyasətinə təsir göstərmək məqsədilə çoxsaylı dini, ideoloji, informasiya və təbliğat şaxələri yaratmış və öz məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Belə təxribatçı hərəkətlər ölkədaxili sabitliyin pozulmasına, mərkəzi hakimiyyətin cəmiyyət üzərindəki nəzarətinin itirilməsinə və daxili anarxiyanın yaranmasına yönəlmişdi.

Bütün bunlar və digər proseslər 90-cı illərin birinci yarısında Azərbaycan hakimiyyəti qarşısında məxsusi informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasətinin formalaşdırılması, milli informasiya fəaliyyətinin vahid strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi kimi təxirəsalınmaz vəzifələr qoyurdu. 1993-cü ildən başlayaraq prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında özündə müstəqil dövlət maraqlarını və beynəlxalq dəyərləri, ümumi təhlükəsizlik normalarını və milli postulatları əks etdirən informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Dövlətin informasiya siyasətinin əsas vəzifələri, istiqamətləri, prioritetləri və resursları müəyyən edildi, nəzəri və praktiki əsasları yaradıldı, sonrakı dövrdə müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçərək təkmilləşdirildi və dövlət həyatının bütün sahələrində tətbiq olunmağa başlandı. Demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun əsas tələbi kimi söz və məlumat azadlığının təminatı, demokratik və siyasi plüralistik kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) yaradılması, iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin təmin edilməsi, beynəlxalq rəqabətədavamlılığının artırılması, informasiya fəaliyyətinin hüquqi-normativ əsaslarının yenidən qurulması və s. bu siyasətin əsas prioritetlərinə çevrildi. Azərbaycan hakimiyyəti bu istiqamətdə bir çox beynəlxalq təşkilatlarla və inkişaf etmiş demokratik ölkələrlə əməkdaşlıq edərək respublikada azad informasiya mühiti formalaşdırdı, ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təminatı mexanizmlərini bərqərar etdi.

Ötən 20 ildə Azərbaycanda milli informasiya siyasəti və təhlükəsizliyi sahəsində müəyyən qanunlar, konsepsiyalar, doktrinalar, xüsusi dövlət proqramları və s. sənədlər qəbul edilib, çoxsaylı praktiki addımlar atılıb və işlər görülüb [3].

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı, hüquqi islahatların keyfiyyətcə yeni mərhələyə daxil olması, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun dərinləşməsi və siyasi plüralizmin genişlənməsi cəmiyyətdə informasiyaya olan ictimai tələbatı daha da artırır. Məhz bu tələbatın təmin olunması zərurəti kütləvi informasiya vasitələrinin ictimai həyatdakı məxsusi rolunu fərqləndirir.

Kütləvi informasiya vasitələri hakimiyyətin fəaliyyəti haqqında cəmiyyətin məlumatlandırılmasını və ictimai fikrin ifadə olunmasını təmin edən təsirli vasitədir. Kütləvi informasiya vasitələrinin bu xüsusiyyəti onları dövlətin informasiya siyasətinin mühüm sosial institutlarından birinə çevirir.

Müasir dövrdə ictimai fikrin formalaşmasını və ifadə olunmasını təmin edən təsirli vasitə kimi, KİV-in cəmiyyət həyatında rolu və əhəmiyyəti yüksəlir. Buna görə də kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətində şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət maraqlarının tarazlaşdırılmasına və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş hüquqi, iqtisadi, təşkilati və texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlətin informasiya siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri olacaqdır [4].

Dövlət orqanlarının fəaliyyəti barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması da kütləvi informasiya vasitələrinin mühüm vəzifələrindən hesab olunur. Vətəndaşları iqtisadi islahatların gedişi, sosial məsələlərin həlli, ictimai və şəxsi həyatı tənzimləyən normativ hüquqi aktlar haqqında obyektiv informasiya ilə təmin etmək zəruridir. Ona görə də dövlətin informasiya siyasəti ilə ictimai tənzimlənmə arasında tarazlıq yaradılması, informasiya cəmiyyəti və plüralizmin inkişafı xətti daha intensiv həyata keçirilməlidir [5].

Ənənəvi KİV-in cəmiyyətin və dövlətin fəaliyyətinə təsiri, xüsusilə də dərin siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər mərhələsində həmin proseslərdə rolu inkaredilməzdir. Son illər Azərbaycanın da daxil olduğu geosiyasi müstəvidə cərəyan edən hadisələrin təhlili göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələri, onların detonatoruna çevrildikləri informasiya müharibələri, siyasi və iqtisadi hakimiyyət uğrunda dar korporativ maraqların mübarizəsində mediadan informasiya silahı kimi istifadə olunması ümumi regional maraq və mənafeələrə, həyata keçirilən islahatların gedişinə heç də müsbət təsir göstərmir.

İctimai-siyasi strukturların lazımı səviyyədə inkişaf etmədiyi, kütləvi informasiya sahəsində konkret və qətiyyətli dövlət siyasətinin olmadığı bir şəraitdə “iqtisadi asılılıq” buxovlarında çabalayan “müstəqil KİV” faktiki şəkildə cəmiyyətin deyil, öz “çörəkverənlərinin” fərdi yaxud korporativ maraqlarını ifadə etməyə məhkumdur. Bu isə demokratik cəmiyyətdə medianın azad düşüncə ifadəçisi, “dördüncü hakimiyyət” olması ilə bağlı sentensiyaların nəticə etibarilə adi mif olduğunu ortaya qoyur.

Belə bir şəraitdə öz vətəndaşlarını obyektiv informasiya ilə təmin etməkdə həyati marağı olan və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına çalışan dövlət hakimiyyətləri müəyyən keçid dövrü üçün dövlət KİV-ini saxlamaqla, eləcə də ictimai-dövlət təyinatlı KİV-ləri stimullaşdırmaqla yanaşı, azad rəqabəti və kütləvi informasiya bazarının intensiv inkişafını təmin etmək məqsədilə qeyri-dövlət KİV-lərinə iqtisadi dəstəyi əsirgəməməlidirlər. Etiraf edək ki, ilk baxışdan bəsit görünən bu məsələlər, bütövlükdə, hər bir ölkədə baş verən dəyişikliklərin gedişinə ciddi təsir gücünə malikdirlər və həmin problemlərə sistemli şəkildə, kompleks yanaşma Azərbaycanda dövlət informasiya siyasətinin məqbul səviyyəsindən xəbər verir.

Azərbaycanda dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılması təcrübəsinə istinad edən bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq informasiya siyasətinin tarixi ilə kütləvi informasiya vasitələrinin inkişaf tarixini, dolayısıyla ilk çap dəzgahının, radionun və s. kəşfini əlaqələndirirlər. Hesab edirik ki, texniki müstəvidə əldə olunan nailiyyətlər informasiya siyasətinin yaranması və inkişafının yeganə göstəricisi deyildir. Əhalinin kütləvi şəkildə zombiləşdirilməsinə hesablanmış informasiya siyasəti ötən əsrin 90-cı illərində – ölkə demokratik dəyişikliklər mərhələsinə qədəm qoyanaq, mövcud olmuşdur. Beləliklə, Sovet Azərbaycanında informasiya siyasətinin tarixi əsas etibarilə kütləvi informasiya vasitələrinin senzura institutu üzərindən tənzimlənməsi ilə bağlı olmuş və dövlətdəki sosial-iqtisadi və siyasi proseslərlə şərtlənmişdir.

Lakin belə bir informasiya siyasəti dövlət idarəetmə orqanlarını yalnız cəmiyyətdəki əhval-ruhiyyə və onun vəziyyəti ilə bağlı informasiyalarla təmin etməklə kifayətləndiyinə görə dövlətin inkişaf mənafeələrini əks elətdirmirdi. Nəzərdən keçirilən problematika çərçivəsində dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılmasının və formalaşdırılmasının xarici təcrübəsinə nəzər salmaq yerinə düşərdi. Qərb ölkələrində və ABŞ-da informasiya siyasətinə və dövlətin idarəetmə ilə bağlı qərarlarının informasiya-analitik təminatına ciddi diqqət ayrılır. Azərbaycan və postsovet ölkələri ilə müqayisədə həmin coğrafiyaya aid ölkələrdə informasiya təhlili ilə bağlı fəaliyyət XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Hər bir iri kommərsiya təşkilatı, hər bir nazirlik və qurum öz fərdi analitik-informasiya bölməsinə malikdir. Oradakı mütəxəssislər təmsil etdikləri qurumun həyat fəaliyyəti ilə bağlı ən vacib informasiyaları toplayıb təhlil edir, inkişafın bütün mümkün

variantlarını modelləşdirib proqnozlar irəli sürürlər.

ABŞ-ın müasir informasiya siyasətini öz istehsalçıları üçün global sosial üstünlüklərin yaradılması siyasətinin davamı hesab etmək olar; belə ki, həmin siyasət faktiki şəkildə ölkənin qabaqcıl innovasiyaların istehsalçısına və ixracatçısına, başqa sözlə, dünyada innovasiya prosesinin menecerinə çevrilməsinə çalışır. İnformasiya siyasətinin çox vacib sahələrindən biri informasiya təhlilidir. Ötən əsrin sonlarına doğru ABŞ-ın hökumət strukturlarında tək ölkə daxilində deyil, eləcə də beynəlxalq səviyyədə sosial-iqtisadi və siyasi riskləri hesablayıb qiymətləndirmək iqtidarında olan, uzunvədəli planlaşdırma və siyasi proqnozlaşdırmanı təmin edən ekspert-analitik təhlil və sistemli-analitik baza yaradılmışdır [6].

Siyasi strategiyaların hazırlanması və konkret siyasi kursun yeridilməsi prosesində başda prezident olmaqla ABŞ administrasiyası hökumət orqanlarının analitik-ekspert qurumları ilə yanaşı elmi-tədqiqat təşkilatlarında toplanmış böyük intellektual resurslardan da istifadə edir. Etiraf olunmalıdır ki, ABŞ-ın bu sahədə böyük potensialı vardır. Ölkədə ən yeni texnologiya və metodologiyalarla “silahlanmış”, eləcə də kifayət qədər ciddi analitik-ekspert potensialına malik 300-dən artıq tədqiqat müəssisəsi vardır. Onların sırasında ən müxtəlif aspektlərdə – beynəlxalq əlaqələr, milli müdafiə, dünya iqtisadiyyatı məsələlərindən tutmuş beynəlxalq terrorçuluq, ekologiya və digər arxivdə vacib problemlərə də çox ciddi tədqiqat işləri aparən və ekspertlərinin təcrübə və biliyi milli səviyyədə etiraf olunan ABŞ Konqresi Kitabxanasının fəaliyyəti xüsusilə diqqətə layiqdir.

Dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılması sahəsində ABŞ təcrübəsinin ən əhəmiyyətli cizgilərindən biri kimi dövlət səviyyəsində qərarların qəbul edilməsinin informasiya-analitik təminatı prosesində dövlət hakimiyyəti orqanlarının müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx əməkdaşlığını göstərmək mümkündür.

İstər əski SSRİ dönəmində, istərsə də müasir mərhələdə postsovet ölkələrinin dövlət hakimiyyəti orqanları belə bir təcrübəyə çox nadir hallarda müraciət edirlər. Əsas səbəblər kimi milli təhlükəsizlik, dövlət sirri, obyektivlik, operativlik və digər az əhəmiyyət daşımayan məqamları göstərmək olar.

Məlumdur ki, informasiya siyasəti anlayışı kifayət qədər geniş məsələlərin spektrini ehtiva edir. İnformasiya məhsulunun daha operativ və savadlı şəkildə analizi birmənalı şəkildə texnoloji inkişaf məsələlərini aktuallaşdırır. Məsələn, ötən əsrin 90-cı illərində ABŞ-da bu məqsədlərə 600 mlrd. doll. ayrılmışdı. 90-cı illərin sonlarına doğru informasiya texnologiyalarının inkişafına 425 proqram yönəlmişdi [7].

1992-ci ilin prezident kampaniyasında B.Klinton administrasiyası yüksək informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadəyə xüsusi diqqət ayırmışdı. Dörd il sonrakı növbəti seçki kampaniyasında B.Klinton və A.Qor artıq texnologiya sferasında federal siyasətin aparılması və informasiya texnologiyaları sahəsində tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi ideyasını dəstəkləyirdilər. 2000-ci ilin prezident seçkilərində isə ABŞ-ın hakimiyyət orqanlarının ciddi irad tutduqları məqam İnternet şəbəkəsinin seçkilərə federal səviyyədə kifayət qədər dəstək verməməsi olmuşdu. Beləliklə, bu ölkədə 10 il ərzində telekommunikasiya, informasiya və kompyuter texnologiyaları sisteminin inkişaf konsepsiyasını nəzərdə tutan çox güclü milli informasiya infrastrukturunu yaradıldı.

Bəhsi gedən problemi epizodik də olsa “Qoca” qitədə Almaniyanın timsalında nəzərdən keçirək. Bu ölkədə Federasiyanın irəli sürdüyü sosial proqramlar səmərəli şəkildə həyata keçirilən informasiya siyasəti sayəsində uğur qazanır. Almaniyanın dövlət informasiya siyasətinin əsas səciyyəvi elementi kimi hələ formalaşma mərhələsində ikən sosial-iqtisadi siyasəti dəstəkləməsinə və sosial proqramların reallaşdırılmasına hədəflənməsini göstərmək olar. Bu ölkədə bütün dövlət orqanları informasiya işinə öz töhfəsini verir. Federal hökumət bu fəaliyyəti əsas etibarilə Federal Mətbuat İdarəsi (FMİ) vasitəsilə həyata keçirir. Bu təşkilatın fəaliyyətinin konstitusion əsasını isə AFR Konstitusiyasının mətbuat və fikir azadlığını təsbit edən 5 və 20-ci maddələri təşkil edir [8, s. 43]. FMİ ictimaiyyəti Federal hökumətin fəaliyyəti ilə tanış etdiyi kimi, Hökumət, Parlament və Prezidenti də ölkədəki ictimai rəyin vəziyyəti barədə məlumatlandırmaqla əks-əlaqəni təmin edir. Beləliklə, Almaniyanın dövlət hakimiyyəti orqanları uğurlu dövlət informasiya siyasəti xətti

yeritməklə keyfiyyətli informasiya təminatı sistemi qurmağa müvəffəq olmuşlar.

Söylənilənlər “okeanarxası” və Qərb geosiyasi landşaftında dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılmasının çox yığcam, ancaq olduqca səmərəli və uğurlu nümunəsidir. Yaxın tarixi təcrübənin vizual müşahidəsi belə postsovet məkanında bu sahədə ciddi problemlərin olduğundan xəbər verir. Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan respublikalarının dövlət informasiya siyasəti təcrübəsi ilə öləri tanışlıq dövlət idarəçiliyinin bu kifayət qədər vacib məsələsinin Azərbaycanda və məhz qanunvericilik müstəvisində daha konseptual şəkildə öyrənildiyini ortaya qoyur.

İnformasiya sahəsi cəmiyyətdəki canlı inkişaf prosesi ilə tandemdə dəyişən bir infrastrukturudur və bu müstəvidəki mövcud maraq və prioritetlərin bütün kompleksini adekvat və dinamik şəkildə təcəssüm etdirən dövlət informasiya siyasəti müasir dövlət idarəetməsinin təməl prinsiplərindən biri olmaqla onun inkişafının səviyyə və təməllərini, həmçinin dünya birliyində layiqli yer tutmaq haqqını müəyyən edir. Bu gün artıq informasiya ehtiyatlarının kəmiyyət, keyfiyyət və əlçatanlıq parametrləri konkret bir ölkənin inkişaf səviyyəsini, dünya birliyindəki statusunu təyin etmək gücünə malikdir [9, s.27-30].

Bu halda iki vacib məqamı fərqləndirmək lazım gəlir. Əvvəla, dövlət və qeyri-dövlət olmaqla milli informasiya resurslarının zənginləşdirilməsi mənbələrindən biri kimi dünya birliyi ilə informasiya mübadiləsi praktikası çıxış edir. Qeyd edək ki, milli informasiya ehtiyatlarının özü də digər dövlət quruluşları və dövlətlərarası institut və təşkilatlar üçün informasiya mənbəyi rolunu yerinə yetirir.

İkincisi, yalnız milli informasiya resurslarında yerləşən və həmin mənbəyə daxil olan informasiyaların birbaşa mühafizəsi deyil, eyni zamanda həmin resursların təşkilati-texniki quruluşu və idarə olunması informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasının vacib komponentini təşkil edir. Milli informasiya resursları hər bir dövlətin müstəqilliyinin özünəməxsus elementlərindən biri kimi çıxış etməklə “informasiya xaosu”nun qarşısının alınmasında, informasiya suverenliyinin əldə olunmasında əvəzəlməz rol oynayırlar.

Nəticə etibarilə, milli informasiya ehtiyatları sisteminin vahidliyi və qarşılıqlı əlaqəsi milli informasiya məkanının vahidliyinin və bütövlüyünün vacib şərti kimi çıxış edir. Vətəndaş cəmiyyəti və hakimiyyət orqanları sisteminin fəaliyyətinin informasiya təminatının keyfiyyəti təkcə milli informasiya ehtiyatlarının mötəbərliyi, aktuallığı və dolğunluğu, eləcə də onun rəşional təşkili və struktur tamlığı ilə deyil, eyni zamanda həmin resurslara azad giriş imkanları ilə müəyyən edilir. Milli informasiya resursları sisteminin səmərəli inkişafının daha bir mötəbər mənbəyi qismində həm yerli, həm də xarici informasiya resurslarının depozitarləri (kitabxanalar, arxivlər, fondlar, məlumat bankları vəs.) arasında qarşılıqlı informasiya mübadiləsi imkanları çıxış edə bilər [10].

Dövlət informasiya siyasəti öz fəlsəfəsi etibarilə Azərbaycanın informasiya sferasındakı milli maraqlarının reallaşdırılmasına yönəlməlidir. Bu məqsəd aşağıdakı vəzifələri ehtiva edir:

- informasiyanın əldə edilməsi və istifadə olunması sahəsində konstitusion hüquq və azadlıqlara riayət olunması, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin, ölkənin mədəni və elmi potensialının qorunub möhkəmləndirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin, ölkənin və beynəlxalq həyatın mühüm sosial-siyasi hadisələri ilə əlaqədar, həmçinin vətəndaşların açıq informasiya resurslarından istifadə imkanlarının təminatı ilə bağlı rəşmi mövqeyinin informasiya təminatı;

- müasir informasiya texnologiyalarının, milli informasiya sənayesinin, eyni zamanda informasiyalaşdırma, telekommunikasiya və rabitə vasitələri sənayesinin inkişafı, daxili bazarın ehtiyaclarının milli informasiya istehsalının məhsulları ilə təchiz edilməsi və həmin məhsulun beynəlxalq bazarlara çıxışının təmin edilməsi, həmçinin milli informasiya resurslarının toplanmasının, qorunmasının və səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi;

- informasiya resurslarından müvafiq sanksiya olmadan istifadə cəhdlərinin aradan qaldırılması, ölkə ərazisində informasiya və telekommunikasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılmasının əsas istiqamətləri kimi isə aşağıdakı fəaliyyət növlərini göstərmək mümkündür: ənənəvi və elektron KİV-in fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi;

internetin sosial-siyasi resurs kimi inkişafı, informasiya hadisələri və proseslərinin normativ tənzimlənməsi; vahid informasiya məkanının yaradılması; elektron hökumətin yaradılması [11].

Sonuncu istiqamətlə bağlı ayrıca fikirlərimiz olacaq. Lakin deməyi vacib hesab edirik ki, dövlət idarəetməsi, eyni zamanda, elektron hökumət kanalları vasitəsilə reallaşdırılmaqla onun imkanlarından strateji şəkildə faydalanmaq imkanı vardır. Azərbaycan hökuməti informasiya cəmiyyətinin təşəkkülü ilə bu sahədə kifayət qədər vərdişlər və müsbət nəticələr əldə etsə də, qabaqcıl beynəlxalq təcrübədən imtina etmir.

Bütövlükdə, informasiya siyasəti və alətlərinin öyrənilməsi prosesini informasiya cəmiyyətinin təməl prinsiplərinin, onun model və nəzəriyyələrinin hərtərəfli təhlilindən əlahiddə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bunun üçün isə postsənaye cəmiyyətinin sosiosiyasi, texnoloji aspektlərini, həmçinin informasiya təbiətini tədqiq etmiş Qərb müəlliflərindən E.Toffler, D.Bell, M.Kastels, F.Fukuyama, İ.Vallersteyn və başqalarının tədqiqatlarına istinad etmək məqsədəuyğundur [12; 13;14;15;16].

Dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılması ilə bağlı fəaliyyətin prioritet istiqamətləri qismində aşağıdakıları fərqləndirmək mümkündür:

- informasiya sferasındakı münasibətləri, həmçinin informasiya cəmiyyətinin təhlükəsizliyinə yönəlmiş təhdidlərə qarşı birgə mübarizə məsələləri ilə bağlı beynəlxalq müqavilələr sistemini tənzimləyən Milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;

- Azərbaycanda və beynəlxalq səviyyədə vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin qanuni maraqlarının təhlükəsizliyinin qorunması sahəsində hüquq-mühafizə və məhkəmə fəaliyyətinin təşkili sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- informasiya infrastrukturunun texnoloji təminatının, informasiya mühafizə vasitələrinin, əməliyyat-istintaq tədbirlərinin keçirilməsinin təkmilləşdirilməsi;

- cəmiyyətin informasiya sferasının təhlükəsizliyinin təminatı funksiyalarını reallaşdırmaq məqsədilə kadr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- informasiya sferasının təhlükəsizliyinin mədəni-maarif fəaliyyəti vasitəsilə təminatı sisteminin yaradılması.

Azərbaycan üçün keyfiyyətə mükəmməl bir dövlət informasiya siyasətinin həyata keçirilməsi vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, dövlətlə KİV, hakimiyyətlə cəmiyyət arasında konstruktiv dialoqun təmin olunması, vətəndaşlar üçün informasiyanın açıqlığı prezumpsiyasının tanınması və onların informasiya hüquqlarının müdafiəsi, cəmiyyətin hakimiyyətə etimadının artırılması və Azərbaycanın digər ölkələrlə səmərəli qarşılıqlı əlaqəsinin qurulması vəzifələrini özündə ehtiva edir.

İnformasiya siyasətinin reallaşdırıldığı platformalardan biri müasir siyasi ədəbiyyatda media məkanı adlanır. İstənilən informasiya siyasətinin əsasını kütləvi kommunikasiya təşkil edir. O daha çox sosial kommunikasiya kimi nəzərdən keçirilir və hər hansı bir cəmiyyətin sosial mövcudluğunu onsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Özünün mahiyyətinə görə siyasət də kommunikasiyanın bir növüdür. Hakimiyyətin kommunikativ təbiəti barədə müddəalara alman filosofu Y.Xabermas [17, 303-312] və alman sosioloqu N.Luman [18, 114-124] öz əsərlərində geniş yer veriblər. Və müasir siyasət nəzəriyyəsi də mahiyyəti etibarilə xüsusi texnologiyalar vasitəsilə balanslaşdırılmış cəmiyyətin yaradılması məqsədlərinə xidmət edən sosial quruluş nəzəriyyəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Политическая энциклопедия. В 2-х томах / Рук. проекта Г.Ю. Семигин. М.: Мысль, 1999. – 701 с.
2. Сиберт Ф.С., Шрам У., Питерсон Т. Четыре теории прессы. М.: Национальный институт прессы, ВАГРИУС, 1998. – 223 с.
3. <http://az.strategiya.az/>
4. Azərbaycan 2020, Gələcəyə Baxış inkişaf konsepsiyası. http://www.president.az/files/future_az.pdf 19.02.18

5. Azərbaycan Respublikasında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası. <http://kivdf.gov.az/menu/151/Konsepsiya/> 12.11.17
6. Емельянов СВ. Международная конкурентоспособность американских производителей: политика правительства и конкурентные преимущества фирм // Финансовый менеджмент №5, 2002.
7. Шершнёв Е. Информатизация общества и экономики США // США - Канада. 2002, №1
8. Adam H. Wirtschaftspolitik und Regierungssystem der Bundesrepublik Deutschland: Eine Einführung, Bonn, 2005, 2Ех., pp.43
9. Мелюхин И.С. Роль информационной индустрии в экономическом развитии общества // Информационные ресурсы России, 1997, № 4, с. 27-30 (91).
10. Хохлов Ю.Е. О развитии информационного общества России. М.: Российская государственная библиотека. Институт Информационное общество, 1999. <http://www.iis.ru/library/publish/yh001.ru.html>. 06.01.2018
11. Государственная политика и управление: в 2 ч. / Л.В.Сморгунов, А.П.Альгин, И.Н.Барыгин и др.; под ред. Л.В.Сморгунова. ч. 1 Концепции и проблемы государственной политики управления / Под ред. Л.В.Сморгунова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 384 с.
12. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 669.
13. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Перевод с английского. – Изд. 2-ое, испр. и доп. – М.: Academia, 2004. – 788 с.
14. Castells M. The Rise of the Network Society. London, 1996. – 556 pp.
15. Fukuyama F. The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order. New York, Free Press, Jan 1, 1999 - Political Science - 354 pages.
16. Wallerstein I. Utopistics or Historical Choices of the Twenty First Century. New Press, New York, 1998.
17. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия (Фрагменты) // Личность. Культура. Общество. 2004, № 1 (21), с. 303-312.
18. Луман Н. Что такое коммуникация? / пер. с нем. Д.В.Озирченко // Социологический журнал, 1995, № 3, с. 114-124.

ABSTRACT

X.Q.Niyazov

STATE INFORMATION POLICY AND THE PRACTICE OF ITS IMPLEMENTATION.

The state information policy of Azerbaijan, clearly reflecting the entire range of interests and priorities of the Azerbaijani society in the information sphere, reveals the purpose and level of its development as a modern state as a whole.

State information policy, in the context of its terms of reference, should focus on the realization of national interests in the information sphere of Azerbaijan.

As the principal directions for the implementation of the state information policy, the following activities can be indicated: state regulation of traditional and electronic media; development of the Internet as a social and political resource, statutory regulation of information events and processes; creation of a single information space; creation of electronic government, etc.

For Azerbaijan, the implementation of a competent state information policy means: the development of civil society, the provision of constructive dialogue between the state and the media, power and society, the establishment of effective relations between Azerbaijan and other countries, etc.

РЕЗЮМЕ

Х.Г.Ниязов

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИНФОРМАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА И ПРАКТИКА ЕЕ РЕАЛИЗАЦИИ

Государственная информационная политика Азербайджана, четко отражая весь спектр интересов и приоритетов азербайджанского общества в информационной сфере, раскрывает цель и уровень его развития как современного государства в целом.

Государственная информационная политика, с точки зрения своей философии, должна сосредоточиться на реализации национальных интересов в информационной сфере Азербайджана.

В качестве основных направлений реализации государственной информационной политики можно указать следующие виды деятельности: государственное регулирование традиционных и электронных средств массовой информации; развитие Интернета как социально-политического ресурса, нормативное регулирование информационных событий и процессов; создание единого информационного пространства; создание электронного правительства и др.

Для Азербайджана проведение грамотной государственной информационной политики означает: развитие гражданского общества, обеспечение конструктивного диалога между государством и СМИ, властью и обществом, налаживание эффективных взаимоотношений Азербайджана с другими странами и т.д.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

FİRUZA RASHOVA*Azerbaijan Tourism and Management University**firuzarash@gmail.com***UDC:316****MULTICULTURALISM AND CULTURAL DIVERSITY
IN MODERN NATIONAL STATE****Açar sözlər:** *multikulturalizm, mədəni müxtəliflik, plüralizm, etni tolerantlıq, etnik fərqlər.***Key words:** *multiculturalism, cultural diversity, pluralism, ethnic differences, tolerance***Ключевые слова:** *мультикультурализм, культурное разнообразие, плюрализм, этнические различия, толерантность*

The issue of multiculturalism has been broadly discussed on both scientific and public level. During some past decades a multiculturalist perspective has been adopted by public policy framework in order to deal with cultural diversity. The idea of multicultural society has its roots in nation-states, throughout their histories, when confronted with international migration such as, i.e., Canada, The United States and Australia. These states are conventionally referred to as examples of various forms of multicultural society, accommodated through nation states public policies. Still, the issue of multiculturalism includes severity of different problems, which take new shapes according to the different political circumstances where they manifest themselves. Western European countries lately recognized the need to react to the cultural diversity brought in by immigrants as a consequence of their immigration and integration policies. Multiculturalism has been seen as the root of possible international ethnic conflicts and discords. Most of the scientist and researchers identified the problem of multiculturalism as a challenge to liberal democratic system and to civil society. The cultural aspects of international migration have been studied in the light of several thematic issues, starting from religious, ethnic and linguistic diversity, in order to describe case studies and specific issues on a local level. As we can observe, lot of research has been done in the field, but there are still problems of integration, and continuous cultural misunderstandings and integration policies are not quite innovative. This cultural turn in social research redressed the period when culture, in its variety of elements, did not gain the researchers attention in processes such as state formation and political legitimation.

To what extent can a pluralistic society include immigrants, who do not accept society's principles, without disintegrating itself? On the other side, how can states integrate immigrants, who have completely different ethnic origin, cultural principles and religion? These are two crucial questions, which Giovanni Sartori asks in the preface of its book "Pluralismo, multiculturalismo e estranei. Saggio sulla società multi-etnica".

In more recent times the issue of multicultural society in political philosophy has been very closely related to the question of liberal society and liberal nation-states. Liberal society, according to its definition, is there to guarantee individuals' universal rights for freedom and autonomy. Modern nation states have so far been inclined towards promoting unifying and inclusive policies, and their aim still is to promote equality among citizens in regard to their civil rights in social and political life. In practice, these political demands have usually manifested themselves into assimilation policies meant to safeguard integration of diverse cultural groups. Recognition of an individual on a national level, acknowledged through a set of given cultural and linguistic stereotypes and political symbols, has been considered as an essential step towards the acquisition of a citizenship in a nation state. Promised equality among citizens presented by modern liberal and welfare states also influences the content of strategies that minority groups assume towards a state's political institutions (resistance as a result of exclusion or assimilation). Achieving equality in accessing civil rights often meant for individuals from different cultural groups to gain the status of

full citizens, and thus join the spiral of national identification. Cultural nationalists hold that a democratic society could solve the problem of integration only via shared national culture, thus making out of a nation an indispensable entity and reconcile nationalism with normative political activity.

Increasing cultural diversity, which we can observe in modern nation state since the beginning of the nineties of the last century, has focused our attention to the promotion of rights for different cultural groups. However, it appears that the recognition of the rights for cultural groups would lead to a denial of liberal rights for the individual, hence the new neo-liberal theories attempt to reconcile the autonomous and universal right of liberalism with those of different cultural groups residing in one state. The right for the culture and the so called right for the recognition (where individuals are recognized as members of groups through which their rights are applied) appears to constitute the basis for neo-liberal forms of pluralism and multiculturalism. Following these ideas, it seems that multiculturalism deliberates over two interconnected issues in contemporary society: cultural diversity and politics of recognition. Cultural diversity is often taken for granted by the multiculturalist, in order to give an answer to ethnic conflicts or clashes. On the other hand, political movements fighting for recognition of their cultural identities are justified in the optics of multiculturalism and should be taken into consideration.

The basic premises of multiculturalism, promoted by Will Kymlicka, are that membership in a cultural community is essential to our personal identity and provides individuals with the necessary framework to exercise their true liberty. In Kymlicka's theory cultural recognition and identity are values belonging to all human beings, and they are also a premise for our individual autonomy. The attempts of multiculturalism to guarantee individuals' rights, mainly consisting in the possibility to change their own cultural identity, lead us to conclude that these rights are embodied in internal principles holding for any community.

Also Charles Taylor's politics of recognition has its roots in communitarian liberalism. Its central notion, the recognition of cultural rights of groups, should be guaranteed equally to each group, because all culture shares an equal value. The concept of 'recognition', firstly used in the philosophy of German Idealism to reflect upon the inter-subjective formation of individual identities, through confrontation and interaction with other(s), have now become the key concept for the consideration on what appeared to be a series of socio-cultural movements and struggles. Such politics of recognition is not interested in affirmative action, reducing the inequalities and redefining equal opportunities for all; its goal is rather the formation of 'differentiated citizens', and of a state with sensibility for a difference. The main issue of policies designed under the influence of the politics of recognition is that they lead to divisions among citizens. In both cases, either affirmative action or politics of recognition lead to a reaction, where discriminated groups claim the same advantages given to other groups, while those groups with strong cultural identity claim for more privileges at the expenses of non-supported cultural groups. Such backlashes keep alive a discriminative behavior of disadvantaged groups or groups which are not accepted, or which are denied by a community.

Michel Walzer would ascribe these two actions to different types of liberalism. One type of liberalism is mostly concerned with liberal rights of individuals, in this way wishing to create a neutral state. A second kind of liberalism, which permits one or more nations to flourish on the account of other nations, while the rights of citizens, who are engaged in civil life, are, preserved.

As Baumann shows, multiculturalism cannot ask individuals whether they perceive themselves to be identified enough with their culture, in order to be recognized as politically or socially equal. The question of the moral relevance for the cultural rights observed in multicultural theories of Will Kymlicka or Charles Taylor, in order to justify other political or social actions, makes out of cultural recognition a matter of universal human rights and, consequently, the possible goal of political struggle for reaching equal representation. Nonetheless, the politics of recognition by defending the recognition of cultural rights of groups as a matter of fact creates spaces for producing and sharpening differences and their establishment in a community's social and political dimensions.

Therefore, the multicultural theory proposed by Kymlicka and the neoliberal multiculturalist researchers has been criticized, as it would not propose any solution towards a conciliation of cultural/ethnic differences with political institutions, but it would rather create distance and increase the political relevance of these differences. Following this logic, multiculturalism would not bring to the unity of different cultural groups in one state, but rather to social dissolution and further differentiation. Such sort of multiculturalism turns into a non-tolerant policy, denying the mutual recognition and integration, and it leads to the so called “balkanization” of societies. The cultural diversities of various groups are therefore radicalized into political programs, and society is politically and socially increasingly polarized.

The idea that economic development would help liberate individuals from their fixed roles and identities could explain why modern liberal theory, has been inclined to ignore the question of cultural diversity. Still, nowadays neo-liberal economists express a certain degree of confidence when promoting the theses according to which markets are gradually going to weaken particular forms of identity. Such a view bears some resemblance to past modernization theories; dominant liberal tradition downplayed the relevance of cultural diversity, in order to treat this issue as an irrelevant element, without any effect on the normative condition of social justice. Nonetheless, the new arguments of neoliberal multicultural theories promote the tolerance and integration models for cultural differences, in order to re-establish the state neutrality. As Raz puts it “to do one’s best to help or hinder the parts in an equal degree”.

A plural society should therefore be promoted, but it is not specified how to build its social unity, when dealing with different identities. The general presuppositions are that the principle of citizenship will guarantee the equality among citizens, both in civil rights and duties. Such principle of citizenship expects the state to show neutrality towards cultural and ethnic differences. Under the influence of the latest developments, especially during the nineties of the 20th century, related to more and more visible cultural diversification and development from national to multinational, the above mentioned premises were adjusted in order to fit the new scenario. The thesis of an equal citizenship has adjusted to the new character of nation states, by recognizing new national minorities and cultural groups. However, the main obstacle for the proposed models of integration is that it is necessary to will it, in order for it to exist. As Rusconi puts it: “To be a citizen does not mean to use social goods in the form of subjective rights, but also to take a responsibility to cooperate to their formation”. The danger in integration of citizens who do not see this responsibility towards a state and towards other citizens implies that we can create differentiated citizenship based on a refusal of a state, which does not recognize cultural or ethnic differences. Such an idea of a differentiated citizenship was proposed during the nineties in the liberal multicultural theories by Will Kymlicka and Iris Young.

Citizenship is then presented less as a system for attributing rights and more as a political field, meant to redefine the symbolic boundary markers for national identity. As a consequence, different symbolic labels that a nation attributes to immigrants directly influence the distribution of material sources towards them and their potential for mobilization and participation. We can so conclude that migration and immigration do not mainly lead to cultural or ethnic miscellany, which was assumed in the theory of “melting pot”, but they rather result in cultural solidity of different groups. Such processes do not refer much to multiculturalism intended as pluralism of cultures, but to multiculturalism of difference instead, which presents cultural peculiarities of different groups rooted in a perception of cultures as closed and clearly delimited units, as Baumann notices.

A second remark, pointed out by many researchers during the last ten years, is whether the demand for recognition of cultural differences is really connected to existing cultural diversity, or whether it only represents the will of cultural groups for adjusting social and political inequalities. As John Rex reflects “The politics of multiculturalism can induce a process of “minorization” coming from culturally different members of society; immigrants use their cultural differences as a marker in order to deal with social and political inequities”. The interdependence of politics of recognition and redistribution in contemporary politics cannot be only the result of the assimilation policies of nation states towards minorities, but also of the fact that cultural differences did not have

their real political relevance. People cannot live apart from their culture and any culture cannot be constituted apart of differences. Those who live within a specific cultural system usually are not aware of their cultural difference or do not perceive them as a problem, in order to use them as politically claimed values or rights. Some researchers though emphasize the fact that, if an individual or a group want to demand their own culture as a right, they first have to detach themselves from their culture. The capacity for culture is not inherent to individuals as such, but it originates from collective social life as, so to speak, concomitancy of social character typical of human interactions. This means that there are no limits to different kinds of social groups or relations that could generate their own cultural identity. It does not matter which character these groups have either naturally or consciously formed. Therefore, different small societies can reform themselves as “cultures” in order to be politically competitive in the contemporary world. Turner demonstrates this process in cases of identity politics of subcultural groupings in first-world societies. He concludes his anthropological critique to multiculturalism in claiming that “A significant point of this critique do not regard only the false acquaintance of theory of culture, but furthermore intentions of multiculturalism. Under the influence of current historical and theoretical context, multiculturalism became a program not just for equalization of relations among existing cultural groups and identities, but as well for liberation and encouragement of the processes of creating new ones.

The complex analysis of cultural groups’ political claims for social and economic benefits, and for the recognition of their specificity has been developed by Seyla Benhabib in her book *The claims of culture. Equality and diversity in a global era*. She reminds us that the essentialization of group definitions has met with indisputable critique, but nevertheless she carefully endorses group-based policies, such as affirmative action, that aim to redress past and present discrimination and disadvantage. She perceives conceptual and political tensions between an acceptance of a strict individualism and any form of equality, and in the end calls for a renewed liberalism to include the group differences that have claimed public voice in many democratic societies in the last thirty years. If we agree that the value of culture for political liberalism is in its being an enabling condition for individuals’ choice, then no differentiation can be allowed between different cultures or cultural values. It is individuals and groups who determine through their choice the value of any cultural loyalty. Analytically observing in liberal multicultural theory a social space then becomes some kind of a neutral container for cultural diversity, social practice and historical memories.

For cultural relativists cultural claims matter; they are understood as important claims about equality. Cultural relativism perceives the contextual nature of the principle of justice and equality, under the influence of the discourse, which arises in contemporary society, where differences among cultures are represented as differences among closed and internally consistent wholes. This assumption gives impression that a culture coincides with a society, which in turn coincides with a nation. In this way it was ignored the fact that cultures and the individual’s association to them can extend beyond the boundaries of a single nation state.

The risk of multiculturalism to fall in the propositions of cultural relativism lies indeed in the premises that every group has its own and distinct but equal values and cultural patterns. Therefore, no one could validly object to beliefs or actions of any group, because these actions and beliefs reflect their worldview. The moral equality among different groups, and the presupposition that all groups possess their own sovereign perspective on right and wrong, have been the most criticized point of cultural relativism. According to the relativists, cultures are morally incommensurable, each with their own ethical perspective. The transformation of such thesis into practical state policies would lead to a moral acceptance of different forms of authoritative regimes, genocides, ethnic cleavages.

The intuition that some aspects of cultural relativism are true derives from certain features of modern world, and also from knowledge that the variability of human cultures is as old as human culture itself. Our increasing knowledge of other cultures multiplies also our sense of relativity. The communication between different cultural groups and attempts to understand each other is only an interpretation and a process of making sense of meanings. In doing so, the confrontation among

different cultures produces not only a community of conversation, but also a community of interdependence, as pointed out by Seyla Benhabib. The central insight that meaning must be first interpreted and understood from a standpoint of its producers, takes us to important moral implications. Universal moral norms exist all over the world, but in the perspective of cultural relativism they are context dependent.

There is still very little research done on this theme but, for example, studies from Brubaker (1992) or Ireland (1994) showed how different national forms of participatory mechanisms shape political activities of immigrants, and such studies have proven to be very productive. Both Brubaker and Ireland came to similar results; they tried to prove that culturally similar groups of immigrants mobilize differently in different countries. This opened a discussion whether cultural/ethnic recognition is really the main reason for political claims of culturally different groups, and it led to reconsidering cultural diversity as a problematic category. Such assumptions consequently affirm the thesis that multiculturalism does not use culture as an end but as the means to solve political and social inequities in contemporary society.

According to Seyla Benhabib, cultures permit varying degrees of differentiation between the moral, which concerns what is right or just for all, the ethical, which concerns what is appropriate for us insofar as we are members of a specific collectivity with its unique tradition and history, and the evaluative, which concerns what we individually or collectively hold to be valuable.

The risk for multiculturalism to rely on cultural relativism can transform multiculturalism into an ideology based on moral appeals to national cultures as majorities. This is the main reason why cultural relativism aims for reviewing the claims for cultural recognition on the basis of specific cultural and political contexts. These premises shall justify the right for culture as the central point of multiculturalism. But as Hans Vermeulen and Slijper remind, the intrinsic value we ascribe to culture should be independent from our assessments, because this means that all cultures also have an equal value. On account of these presuppositions, political science should reconsider the concept of culture as more relational, dialogical and context dependent with an internal interdependency of its individual elements.

The question between universalism and cultural relativism of values seems to be the decisive ground on which the theories of multiculturalism are developed. These two points of view oscillate between two different concepts of social equality within a society. Therefore, multiculturalism, which oscillates between these two principles, cannot be developed as a political theory or a policy paradigm, but it is a mere context-dependent device, used to integrate new immigrants into a workforce, in order to maximize the goals for economic efficiency of a given state. Both relativism and liberalism are merely the political voices of one possible form among others, with no valid claim for superiority. For example, Bhiku Parekh holds that a fair framework for a multicultural society can be arrived at only through 'an institutionalized dialog', to which the liberal outlook is only one among others.

William Galston, on the other hand, argues that universalism is universally valid as a political container for multiculturalism, but adds that it must be a form of liberalism which tolerates also non-liberal cultures and practices within its jurisdiction. The issue of social equality seems to be crucial to establish the limits of cultural and social participation of citizens.

Each state based on democratic values should guarantee some equal possibility to its citizens to participate on decision making processes. What is not clearly established is what kind of equality we should be talking of: social equality, equality in political participation or the recognition of cultural differences. Nancy Fraser argues that redistribution and claims for recognition on one side, and the contemporary struggle driven by them on the other, constitute two mutually interconnected but distinct and irreducible paradigms of justice. These two paradigms focus on different forms of injustice and inequality in a society. The first one, the redistribution paradigm, focuses on socioeconomic injustice and economic marginalization. The second one, the recognition paradigm, focuses on injustices and inequalities of cultural character. In his observations Fraser points out that struggles for cultural recognition, which can be addressed by changing our cultural patterns of interpretation and communication, have their distributive consequences as the social and political

status of non-recognized cultural groups' changes. Such changes can result in the improvement of their social and economic position but, on the other hand, they can lead to their exclusion.

As I tried to show in this paper, an important observation regarding neo-liberal multicultural theories concerns its capacity to guarantee social cohesion at the same time with individuals' liberal rights. On the other hand, multiculturalism, based on the premises of cultural relativism, which claims that all cultures are morally incommensurable and all the cultural specificities are context dependent, and all the culturally based tradition, habits cannot be morally judged from the position of other culture, exclude the possibility of formation of universal standards for co-habitation of different cultures or their integration into one state. The position of cultural relativist is hard to maintain in the in the framework of nation states built on a cultural majority of one dominant cultural group.

Taking into consideration these observations, I believe that social redistribution of goods and the equity in the access to these goods and the claims for cultural recognition are interconnected problems, which cannot be separated in future research on integration of various cultural differences into one political unit. The debate over cultural identity and its recognition is a complex one, because it has to take into a consideration moral values of cultures. And because it presents with a repeating problem, stating that there is no ultimate supremacy meant to decide about the moral hegemony of one cultural group over another. Therefore, we should readdress this discourse within its more analytical framework, by means of diminishing the overemphasizing concentration on cultural recognition, and to observe the problems of multicultural society in its complex way, in their mutual relation with social and public movements.

BIBLIOGRAPHY

1. Fraser, Nancy. 2001. Recognition Without Ethics. *Theory, Culture and Society*, Vol. 18, No. 2: 21–41.
2. Galston, W. 2002. *Liberal Pluralism: the implications of value Pluralism for political theory and practice*, Cambridge: Cambridge University Press
3. Honneth, Axel. 1996. *The struggle for recognition: The moral grammar of Social Conflict*. Cambridge: MITPress
4. Ireland, Patrick. 1994. *The Policy Challenge of Ethnic Diversity. Immigrant Politics in France and Switzerland*. Cambridge, MA: Harvard University Press
5. Kymlicka, Will. 1995. *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press
6. Parekh, Bhibu. 2000. *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Cambridge: Cambridge University Press
7. Rusconi, Gian Enrico. 1996. *Multiculturalismo a Cittadinanza Democratica, Teoria Politica* 1996 vol. 3
8. Sartori, Giovanni. 2005. *Pluralismus, multikulturalismusapristěhovalci*. *Dokoran* 2005
9. Tamir, Yael. 1993. *Liberal Nationalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press
10. Taylor, Charles. 1992. *The Politics of Recognition*. In *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* pp. 25-74, Princeton, NJ: Princeton University Press
11. Turner, Terence. 1991. *Representing, Resisting, Rethinking: Historical transformations of Kayapo Culture and Anthropological Consciousness*. In *Colonial Situations: History of Anthropology* vol. 7: 285-313. Madison: University of Wisconsin Press
12. Turner, Terence 1993. 'Anthropology and Multiculturalism: What is anthropology that Multiculturalists Should Be Mindful of It?' *Cultural Anthropology* 8(4):411-429
13. Vermeulen, Hans and Boris Slijper 2002. 'Multiculturalism and Culturalism. In A. Devic (ed.) *Nationalism, Regional Multiculturalism and Democracy*. Center for European Intergation Studies, SEE2:7-42
14. Walzer, Michael. 1994. in Gutmann, Amy (ed.) *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press.

XÜLASƏ

Firuzə Raşova

MÜASİR MİLLİ DÖVLƏTDƏ MULTİKULTURALİZM VƏ MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK

Son illər ərzində etnik plüralizmin tanınması üçün siyasət mədəni və etnik azlıqlar qrupunun müxtəlif tələbləri ilə toqquşur. Bu baxımdan multikulturalizm məsələlərinə maraq həm elmi həm də ictimai səviyyədə artmışdır. Bir tərəfdən multikulturalizmi mədəniyyət hüquqlarını müdafiə edən model kimi təbliğ edən liberal nəzəriyyələr var. Digər tərəfdən, mədəniyyət relativizmi göstərir ki, etnik dövlətin liberal anlayışı mədəniyyət ideyasını bir sistem olaraq görməmişdir və mədəni fərqlərin yan-yana mövcud dəyişiklikləri nəzərdə tutulub. Bu məqalənin məqsədi multikulturalizmin bu iki anlayışını tənqidi şəkildə araşdırmaq və multikultural cəmiyyətlərdə bərabərliyin mövcudluğu üçün onların dilemalarını qeyd etməkdir.

РЕЗЮМЕ

Фируза Рашова

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ И КУЛЬТУРНОЕ РАЗНООБРАЗИЕ В СОВРЕМЕННОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ГОСУДАРСТВЕ

В течение последних лет политика столкнулась с различными требованиями признания культурного и этнического множества, прибывающего из групп граждан, культурных и этнических меньшинств. В этом отношении у интереса к проблемам мультикультурализма есть увеличение и на ученом и на общественном уровне. С одной стороны, есть либеральные теории, продвигающие мультикультурализм как модель защиты культурных прав, имеющих ее источник в универсальном праве человека. С другой стороны, культурный релятивизм демонстрирует, что либеральное понятие этнического государства проигнорировало идею культуры как системы и где культурные различия предназначены как изменения, существующие рядом. Цель статьи состоит в том, чтобы критически исследовать эти два понятия мультикультурализма и указать на их дилеммы в обращении к равенству в мультикультурных обществах.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2018-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 07)..

Məqaləni çapa təqdim etdi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor M.Rzayev

MÜNDƏRİCAT

TARİX

1. **İsmayıl Zeynalov, Bəsrət Zeynalov.** XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı suvarma sistemi (Babək və Şahbuz rayonları materialları əsasında)..... 3
2. **Allahverdi Hüseynov, Xəzər Hüseynov.** Azərbaycan xalq cümhuriyyəti tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi tarixindən..... 9
3. **Rəsul Bağirov.** Ağca qalası..... 15
4. **Abdulla Mustafayev, İlqar Kəngərli.** Əski Türklərdə təqvimlər..... 18
5. **Zamin Əliyev.** XX əsrin əvvəllərində Ermənilərin uydurma ərazi iddiaları və onun mahiyyəti... 23
6. **Arzu Abdullayev.** Naxçıvan Rusiya ilə Qacarlar İrani arasındakı müharibələr dövründə (1826-1828)..... 30
7. **İlhami Əliyev.** XVII əsrin sonlarında Səfəvilər dövlətində baş vermiş iqtisadi tənəzzül və bunun Naxçıvan bölgəsindəki ictimai-siyasi vəziyyətə təsiri..... 34
8. **Səbuhi Həsənov.** Naxçıvan ərazisində qədim dəfnətmə adətləri (arxeoloji-etnoqrafik materiallar əsasında)..... 39
9. **Zeynəb Quliyeva.** Naxçıvanın neolit və eneolit tayfalarının təsərrüfatı..... 43
10. **Sara Hacıyeva.** XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda maldarlıq..... 49
11. **Fəxrəddin Cəfərov, Yaşar Rəhimov.** XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda kənd təsərrüfatının vəziyyəti..... 54
12. **Elmar Baxşəliyev.** Naxçıvan təpə yaşayış yerinin basma naxışlı keramikası..... 62
13. **Toğrul Xəlilov.** Naxçıvanın tunc dövrü qablarının rəngləri və ornamentasiyası haqqında.. 68
14. **Turan Həşimova.** Yaycı nekropolunun arxeoloji tapıntıları..... 74
15. **Asəf Orucov.** Ordubad şəhərinin maddi mədəniyyətinin bəzi nümunələrinə dair (XIX-XXI əsr). 79
16. **İbrahim Kazımbəyli.** İrəvan bölgəsinin tarixinə ümumi nəzəri baxış: Rusiyanın işğal siyasətinin ilk mərhələləri..... 84
17. **Erdal Sezgi.** Qərbi Azərbaycan əraziləri uğrunda Səfəvi və Osmanlı mübarizəsi..... 91

SOSIAL ELMLƏR VƏ HÜQUQ

18. **Məmməd Rzayev.** Şəxsiyyətin sosial subyektivliyində maddi və mənəvinin qarşılıqlı təsirinin təzahürü..... 98
19. **Суря Сейид.** Гендерное равенство и расширение экономических возможностей женщин в Азербайджане..... 103
20. **Şamxal Məmmədov.** “Qafqaz evi” ideyası: ümidlər və illüziyalar..... 108
21. **Qəhrəman Behbudov.** M.Ə.Rəsulzadənin dövlət və hüquq haqqında konseptual görüşləri. 116
22. **Yusif Hüseynov.** Mollanəsrəddinçilərin azərbaycançılıq məfkurəsi uğrunda mübarizəsi..... 122
23. **Elman Cəfərli.** Azor adaları muxtar regionunun hüquqi-siyasi statusu 129
24. **Müslüm Nəzərov, Nizami Quliyev.** Müasir təhsil paradıqlarının fəlsəfi əsasları..... 138
25. **Bağır Babayev.** XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan demokratik fikrində mütləqiyyətə qarşı mübarizədə istiqlalçılıq ideyaları..... 143
26. **Abbas Əhmədov.** Qloballaşmanın milli-mənəvi dəyərlərə təsiri..... 150
27. **Novruzəli Rəhimov.** Qloballaşma və millilik..... 155
28. **Elchin Zamanov, Emil Zamanli.** The relationship between Globalization and Terrorism and the measures taken against international Terrorism..... 162
29. **Flora Kərimova.** S.Ə.Şirvaninin fəlsəfi görüşlərində əxlaq və tərbiyə məsələləri..... 171
30. **Nadir Hüseynbəyli.** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra üsyanlar və represiyalar..... 177
31. **Kamran Vəlizadə.** Siyasi həyatın formalaşmasında siyasi sistemin rolu 185
32. **Könül Salmanova.** İnsanın dünyaya münasibətində dəyərlər seçiminin rolu..... 190
33. **Nərminə Qasımova.** İslam həmrəyliyi və konfessional fərqliliyin azərbaycan modeli..... 195
34. **Xalid Niyazov.** Dövlət informasiya siyasəti və onun reallaşdırılması təcrübəsi..... 200
35. **Firuzə Rashova.** Multiculturalism and cultural diversity in modern nation state..... 208